

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ**

СОЦІАЛЬНІ ВИМІРИ СУСПІЛЬСТВА

Збірник наукових праць

Випуск 8 (19)

Київ – 2016

**СОЦІАЛЬНІ
ВИМІРИ
СУСПІЛЬСТВА**

Збірник наукових праць
Заснований
Інститутом соціології
НАН України
у березні 1997 р.

ISSN 2078-6948

Зареєстрований
Міністерством юстиції
України 10.04.2009 р.
Реєстраційне свідоцтво
КВ № 15128-3700Р
Виходить один раз на рік

Зв'язок з редакцією
01021, Київ,
вул. Шовковична, 12
тел.:(044) 255-71-07
факс: (044) 255-76-96
e-mail: i-soc@i-soc.org.ua
<http://www.i-soc.com.ua>

РЕДАКЦІЯ

Микола ШУЛЬГА	головний редактор
Ігор МАРТИНЮК	заступник головного редактора
Наталія СОБОЛЄВА	заступник головного редактора
Любов ЛЕЩЕНКО	відповідальний секретар
Ольга КУЗЬМІНА	науковий редактор
Олена СОКОЛОВА	верстка

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

В. Ф. Бурлачук, д. соц. н., Інститут соціології НАН України
О. І. Вишняк, д.соц. н., Інститут соціології НАН України
А. О. Зоткін, к. соц. н., Інститут соціології НАН України
О. Г. Злобіна, д. соц. н., Інститут соціології НАН України
Н. В. Костенко, д. соц. н., Інститут соціології НАН України
О. Д. Куценко, д. соц. н., Київський національний університет ім. Тараса Шевченка
С. О. Макеєв, д. соц. н., Інститут соціології НАН України
Т. О. Петрушина, д.соц.н., Інститут соціології НАН України
В. С. Резнік, д. соц. н., Інститут соціології НАН України
А. О. Ручка, д. філос. н., Інститут соціології НАН України
О. Г. Стегній, д. соц. н., Інститут соціології НАН України
В. П. Степаненко, д. соц. н., Інститут соціології НАН України

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту соціології НАН України.
Протокол №5 від 20 вересня 2016 року.*

© Соціальні виміри суспільства, 2016
© Інститут соціології НАН України, 2016

СОЦІАЛЬНІ ВИМІРИ**СУСПІЛЬСТВА**

Збірник наукових
праць.

Випуск 8 (19)

Наукове фахове видання.
Внесено до Переліку
наукових фахових видань
України, наказ
МОН України № 747
від 13.07.2015 р.
ISSN 2078-6948

Зміст

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Л. Бевзенко

Постнекласический дискурс соціальної історії
і проблема цивілізаційного вибору 11

В. Бурлачук

Пространство порядку 25

В. Казаков

Вестфальский мировой порядок и его кризис 38

І.Фарига

Глобалізація як наступна форма інтернаціоналізації 49

О. Суська

Позиціонування соціології у стратегіях
і процедурах розвитку публічної сфери в Україні 62

В. Гусак

Нові підходи до проблеми ідентичності
в теоріях постмодерністів 75

В. Резнік

Знання, що легітимуює(ться):
концептуалізація Ж.-Ф. Ліотара 87

М. Акулов
Пізнавальні можливості моделі “плаского світу”
в акторно-мережевій теорії 101

Л. Ляпіна
Концепція “м’якого” мультикультуралізму
Чандрана Кукатаса 112

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

М. Шульга
Проблеми та перешкоди на шляху становлення
демократії в українському суспільстві 123

А. Зоткін
Вектори інтеграції українського суспільства
в умовах олігархічної системи 143

О. Вишняк
Регіон як домінуючий чинник
електоральної поведінки 155

І. Мартинюк, Н. Соболева
Довіра як чинник життєдіяльності
сучасного суспільства 164

О. Іваненко
Соціальний порядок:
криза довіри за умов нестабільності 187

М. Паращевін
Рівень толерантності до інших релігій
в українському суспільстві 200

О. Стукал
Толерантність як соціальний конструкт 212

Н. Бойко
Поняття солідарності:
традиційний та постмодерний підходи 220

В. Буткалюк
Метаморфозы социального неравенства
в условиях неолиберализма 231

Г. Р. Заремба-Косович
Сприйняття справедливості українськими
трудоми мігрантами (на прикладі застосування
моделі світів Л. Болтанські та Л. Тевено)..... 241

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Р. Шульга
Суперечливий світ сучасної культури 254

Є. Внуков
Механізми адаптації організаційної культури
в умовах перехідного українського суспільства 273

Л. Скокова
Культурні практики і культурні політики:
сучасна дослідницька інфраструктура 287

Т. Загороднюк
Сприйняття населенням системи
цінностей незалежної України 309

І. Галенда
Безпека як актуальна суспільна цінність 317

В. Смакота
Ценность труда и оценка престижа
профессии современных украинских рабочих 327

Н. Толстых
Отношение рабочих Украины
к экономическим реформам 340

S. Solod'ko
An actor-network study of journalistic practices
of news production (a case study of the ways
TV channels cover the Donbas conflict) 350

<i>Л. Сохань</i> Стратегия жизни и стратегический потенциал личности	361
<i>О. Злобіна</i> Емоційні стани на перетині кількісного та якісного дослідження	379
<i>Б. Хляпатура</i> Основные измерительные традиции в социальных науках	391
<i>А. Петренко-Лисак</i> Самофотографування (селфі) як соціокультурний феномен та явище девіації	402
<i>М. Кухта</i> Старіння в сучасному світі: соціологічно-психологічний аспект	416
<i>Г.Гірник</i> Українське студентство на шляху до якісної освіти в умовах ринкової економіки	430
<i>А. Беленок, А. Бова</i> Досуговые практики в повседневной жизни киевского студенчества	437
<i>L. Antoniuk</i> Internally displaced persons: Behavioural patterns and adaptation practices under conditions of an undeclared war	460
<i>A. Kuras</i> Politico-military aspects of Ukraine's national security	473
<i>О.Шульга</i> Формування політичної демократичної свідомості в контексті зміни символічних універсумів в Україні	483

Contents

CHAPTER ONE

L. Bevzenko

A post-non-classical discourse of social history
and the problem of ‘civilisational’ choice 11

V. Burlachuk

The space of the order 25

V. Kazakov

The Westphalian world order and its crisis 38

I. Faryha

Globalisation as the next form of internationalisation 49

O. Suss’ka

Positioning sociology in strategies and procedures
for development of the public sphere in Ukraine 62

V. Husak

New approaches to the identity problem
in post-modern theories 75

V. Reznik

The legitimising knowledge:
J.-F. Lyotard’s conceptualisation 87

M. Akulov
Cognitive potential of a “flat world” model
in the actor-network theory (ANT) 101

L. Liapina
Chandran Kukathas’ model
of “weak” multiculturalism 112

CHAPTER TWO

M. Shul’ha
Challenges and obstacles on the path
to democracy in Ukrainian society 123

A. Zotkin
The vectors contributing to integration of Ukrainian
society under conditions of the oligarchic system 143

O. Vyshniak
Region as a dominant factor of voting behaviour 155

I. Martyniuk, N. Soboleva
Trust as a factor of the present-day
society’s functioning 164

O. Ivanenko
The social order: a crisis of trust
under conditions of instability 187

M. Parashchevin
The level of tolerance towards
other religions in Ukrainian society 200

O. Stukal
Tolerance as a social construct 212

N. Boiko
The concept of solidarity:
traditional and post-modern approaches 220

V. Butkaliuk
The metamorphoses of social inequality
under neo-liberalism 231

H. R. Zaremba-Kosovych
Perceptions of justice among Ukrainian
labour migrants (through L. Boltanski
and L. Thüvenot’s model of worlds) 241

CHAPTER THREE

R. Shul’ha
A contradictory world of today’s culture 254

Ye. Vnukov
Adaptive mechanisms of an organisational
culture in a society undergoing transition
(as exemplified by Ukraine) 273

L. Skokova
Cultural practices and cultural policies:
the modern-day research infrastructure 287

T. Zahorodniuk
How does Ukraine’s population perceive
a value system of independent Ukraine? 309

I. Halenda
Security as an actual societal value 317

V. Smakota
How prestigious is the profession
of an industrial worker and how much
is workers’ labour worth in today’s Ukraine? 327

N. Tolstykh
Ukrainian workers’ attitudes toward economic reforms 340

S. Solod’ko
An actor-network study of journalistic practices
of news production (a case study of the ways
TV channels cover the Donbas conflict) 350

<i>L. Sokhan'</i>	
Life strategy and strategic potential of personality.....	361
<i>O. Zlobina</i>	
Emotional states at the intersection of qualitative and quantitative research	379
<i>B. Khliapatura</i>	
The basic measurement techniques and procedures in the social sciences	391
<i>A. Petrenko-Lysak</i>	
Photographing yourself (selfie) as a socio-cultural phenomenon and a manifestation of deviation	402
<i>M. Kukhta</i>	
Ageing in today's world: a sociological and psychological aspect	416
<i>H. Hirnyk</i>	
Ukrainian students on the path to high-quality education under conditions of a free market economy	430
<i>A. Belenok, A. Bova</i>	
Leisure practices in the everyday life of Kyivan students	437
<i>L. Antoniuk</i>	
Internally displaced persons: Behavioural patterns and adaptation practices under conditions of an undeclared war	460
<i>A. Kuras</i>	
Politico-military aspects of Ukraine's national security	473
<i>O. Shul'ha</i>	
The formation of a democratic type of political consciousness in the context of changing symbolic universes in Ukraine	483

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

УДК 316.32;165;008.2

*Л. Бевзенко,
доктор социологических наук*

ПОСТНЕКЛАССИЧЕСКИЙ ДИСКУРС СОЦИАЛЬНОЙ ИСТОРИИ И ПРОБЛЕМА ЦИВИЛИЗАЦИОННОГО ВЫБОРА

Автор предлагает рассмотреть проблему цивилизационного выбора под углом зрения постнеклассического научного подхода. Показана эвристичность такого взгляда для ситуации кризисных социальных состояний и решения спора между цивилизационным и формационным подходами к социальной динамике. Проблема цивилизационного выбора в этом случае подразделяется на организационную (институциональную) и самоорганизационную составляющие. Последняя отражается в реальном изменении актуальных повседневных практик, стилей жизни и ценностей, латентно в этом присутствующих. Отсутствие резонанса между этими составляющими в кризисных состояниях социума представляет собой риски для ситуации выбора.

Ключевые слова: *постнеклассическая методология, цивилизационный и формационный подходы, социальная самоорганизация, составляющие цивилизационного выбора.*

Автор пропонує розглянути проблему цивілізаційного вибору з погляду постнекласичного наукового підходу. Показана евристичність такого погляду для ситуації кризових соціальних станів і вирішення суперечки між цивілізаційним і формаційним підходами до соціальної динаміки. Проблема цивілізаційного вибору в цьому випадку поділяється на організаційну (інституційну) та самоорганізаційну складові. Остання відображається в зміні актуальних повсякденних практик, стилів життя і цінностей, латентно в цьому присутніх. Відсутність резонансу між цими двома складовими в кризових станах соціуму становить ризики для ситуації вибору.

Ключові слова: *постнекласична методологія, цивілізаційний і формаційний підходи, соціальна самоорганізація, складові цивілізаційного вибору.*

The paper suggests addressing the problem of civilisational choice from a post-non-classical point of view. The author regards this standpoint as heuristic for a situation of social crisis and solving the controversy between civilisational and formational (centred on a socioeconomic formation) approaches to social dynamics. In this case, the problem of civilisational choice can be divided into two constituents: organisational (institutional) and self-organisational. The latter reveals itself in a real change of actual daily practices, lifestyles and values that are latently present in them. When the society is facing a crisis, the absence of resonance between these two constituents poses risks for the situation of making a choice.
Keywords: *post-non-classical methodology, civilisational and formational approaches, social self-organisation, constituents of civilisational choice.*

Под общим названием “постнеклассическая наука” с конца прошлого столетия принято понимать те научные разработки, которые совершаются в разных дисциплинарных областях и объединены общим методологическим базисом – нелинейным подходом к системной динамике. Термин “постнеклассическая наука” впервые появился в работах В. Степина в рамках философского осмысления этих происходящих в науке процессов [1]. В западной науке соответствующее философское направление оформлялось под знаком “теории сложности” и сложностного мышления [2]. Такие общенаучные направления, как синергетика, теория хаоса, теория катастроф, complexity theory – разные модификации этой общенаучной методологической платформы. В настоящее время эта платформа стала основанием для ряда социологических приложений этих теорий, порождая социальную синергетику, социальную теорию катастроф и хаоса, социальную теорию сложности.

В работе питерских социологов Волкова и Хархордина “Теория практик” отмечается такой факт: “На Всемирном социологическом конгрессе 2006 года дискуссии исследовательского комитета по социальной теории вычленили две основные новые темы: во-первых, как развивался системный подход после Лумана, и что нового привнесла теория сложности (complexity theory); во-вторых, что случилось с дюркгеймов-

ской традицией после смерти Бурдье” [3, с. 224]. Иными словами, по итогам этого конгресса, который проходил 10 лет тому назад, наиболее парадигмально потенциальными и притягательными для социологического теоретизирования были отмечены два направления – системное после Лумана и практическое после Бурдье. И хотя времени с тех пор прошло немало, эти направления именно сейчас приобретают серьезные теоретические очертания. В данной работе мы коснемся, по большей части, первой из указанных парадигмальных линий и посмотрим на те концептуальные возможности, которые она открывает в вопросах понимания закономерностей социальной истории. Хотя, как это будет показано, интегральные микро-макро-концепции могут быть получены только при объединении этих двух парадигм.

Посмотрим коротко на историю системных концептуализаций в социологии, чтобы увидеть логику ее выхода на постнеклассический этап. Для нас в этой логике будут важны те общенаучные методологические установки, на которых эти концепции строились.

Парсоновская работа “Социальная система” (1951 г.) была первой масштабной адаптацией системных идей Берталанди и Винера к социологической специфике. Это было начало системного движения в социологии, оно опирается на достаточно прозрачные винеровские схемы кибернетики 1-го порядка (работа Н. Винера “Кибернетика”, 1948 г.). Главная идея – показать, каким образом социальная система может удерживать себя в состоянии равновесия и гомеостазиса, используя механизм отрицательной обратной связи в отношениях с внешней средой. Четыре знаменитые функции Парсонса – A – adaptation (адаптация), G – goal-attainment (целедостижение), I – integration (интеграция), L – latent pattern-maintenance and tension management (скрытое поддержание образца и снятие напряжения), а также выделенные им основные социальные подсистемы – экономики, политики, институты социального контроля и социализация – дают понятную и относительно просто операционализируемую модель социальных изменений.

Но уже в более поздних работах сам Винер приходит к мысли, что внимание нужно сосредотачивать не только на

реакции системы на внешние вызовы, но и на самих процессах в системе. Саморегуляция, самонастройка, самовоспроизводство являются серьезным фактором, меняющим реакцию системы на внешние вызовы. Здесь впервые появляется понятие самоорганизации, саморепликации, саморегуляции системы. Позднее это представление было широко развито в работах Ф. Вареллы и У. Матураны, которые сосредоточили свое внимание на способности живых систем к аутопоэзису – самовоспроизведению, внутренней активности без жесткой привязки к вызовам внешней среды. По сути, их работа “Аутопоэзис: организация живого” (*Autopoiesis: the organization of the living*, 1973 г.) заложила новое методологическое основание в изучение процессов внутренней самоорганизации в социальных системах. Эта системная платформа масштабным образом представлена в работах Н. Лумана. Как отмечает один из исследователей творчества Лумана, “сам Луман подчеркивает, что теория систем – это его “фирменный знак”, обозначающий связь его социологии с кибернетикой Н. Винера, радикальным конструктивизмом в теории познания Х. фон Фёрстера, логикой Джорджа Спенсера-Брауна, нейробиолога и эпистемолога У. Матураны, а также с первым теоретиком социальных систем социологом Т. Парсонсом” [4, с. 87]. Главный акцент в этих концептуализациях переносится на внутренние процессы, на связи, коммуникации внутри системы. Петли обратной связи система – внешняя среда становятся в данном случае менее значимыми, а в фокусе внимания находится способность системы к саморефлексии, самоописанию и связанные с этим интерпретации внешних сигналов.

Что важно в этих двух этапах системных построений в социологии, которые можно назвать классическим и неклассическим? Во-первых, они в той или иной степени связаны с идеями кибернетики как науки об управлении. И толчком к таким построениям служило стремление понять – как можно воздействовать на социальную систему, какие управляющие сигналы посылать, чтобы она эволюционировала, развивалась и обеспечивала свой гомеостазис. В первом случае акцент делается на отношениях среда – система, во втором – на внутренних процессах в самой системе.

И вот теперь мы можем логически подойти к третьему, постнеклассическому этапу в системных теоретизированиях, включая и социологические. Важным по отношению к описанному выше в данном случае является то, что здесь появляется методологическая возможность рассматривать не только процессы сохранения гомеостаза, но и ситуации кризиса и разрушения системы, появления на ее месте новых системных образований. Иными словами, не только процессы эволюции, но и процессы деградации и последующие возрождения в новом качестве. Самоорганизация в данном случае – это уже не только внутренняя самонастройка на путях эволюции, о которой говорят предшественники Лумана и сам Луман и которая связана именно с аурупоезисом. Самоорганизация в этом случае – это и самозарождение нового на обломках разрушенного кризисом старого.

Что представляют собой нелинейные системы, динамика которых порождает смысловую канву нелинейных социологических моделей? Их особенность выражена в этом слове *complexity*, переводимом у нас как “сложность”. Но и у Парсонса, и у Лумана речь тоже идет как бы о непростых системах, в чем же отличие? Разница в том, что сложность нелинейных систем – это так называемая “несложенная” сложность. Эти системы нельзя изучать путем разложения на подсистемы. Они принципиально сложны и не утрачивают эту свою сложность, с каким бы уровнем разрешающей оптики мы на них не смотрели.

Являясь в определенной мере продолжением теории систем, теория сложности, тем не менее, порождает иные принципы научного познания, что и позволяет говорить о новом (постнеклассическом) этапе в науке как таковой. Первым таким принципом является принцип нередуцируемости рассматриваемого сложного объекта, что не позволяет членить его на части, рассчитывая не утратить при этом суть познаваемого (как это было в классической теории систем, где выделялись части – подсистемы). Кроме этого, постнеклассика – это: 1) иное представление о причинности (имеет место бессубъектная самоактивность среды, где самоорганизация порождает спонтанный порядок); 2) наличие вариации

тивности (неоднозначности!) прогноза; 3) принципиальная необратимость системных процессов; 4) значимость в критических точках малых случайных событий. Сложные объекты в такой оптике рассмотрения предстают перед нами как самоорганизующиеся среды, порождающие в результате своей спонтанной самоактивности процессуальные структуры – упорядоченности.

Все сказанное приводит к тому, что последнее время нелинейные пролонгации системного подхода получают название не теории систем, а *теории сложностей*. Здесь акцентируется тот факт, что *сложности* – объекты, не полностью подпадающие под определение системных. Сложности – это, как было сказано выше, “несложные” сложности, нередацируемые к более простым составляющим, что порождает один из важных методологических принципов в их изучении – отказ от простого аналитического разложения на более простые части. Хотя говорить о вложенных сложностях, наложении сложностей здесь нужно и уместно.

Общество – в разных масштабах рассмотрения – один из вариантов таких сложностей. Нелинейные видения процессов в социальных объектах-сложностях в качестве основного концептуального продукта предлагает модель сложностной динамики, описывающей процессы самоорганизации в этих средах, процесс возникновения локальных социальных порядков, их взаимодействия, объединения, разделения и даже разрушения. Однозначности в предлагаемых на данный момент социологических адаптациях теории сложностей нет, да и вряд ли может быть в силу как раз необходимости выстраивать целостные и очень сложные модели. Но проблемное поле, в котором авторы пытаются использовать данную методологическую инновацию, является очень широким.

В этой работе мы коснемся одной очень важной темы, которая последнее время обрела новое актуальное звучание для нашей социологической науки. Это тема *цивилизационной динамики*, закономерностей цивилизационных изменений. Проблема *цивилизационного выбора* с особой актуальностью стала звучать (и не только у нас) буквально в последние годы в связи с теми социотектоническими событиями, которые мы

наблюдаем как в постсоветском социальном пространстве, так и в других регионах планеты – Африке, Латинской Америке и даже Европе, где потрясения типа Брексита заставляют думать о возможных структурных и даже цивилизационных трансформациях.

Высказывание “цивилизационный выбор” несет в себе очень непростую смысловую нагрузку, как бы допуская возможность для стран, народов, обществ самостоятельно и сознательно делать свой выбор в пользу тех или иных цивилизационных форматов, а значит ориентированных на соответствующий этому выбору комплекс ценностей и норм поведения. Но в плане прагматических шагов мы должны задаться вопросом – насколько это возможно? Существуют ли какие-то объективные процессы, с которыми должны согласовываться попытки сознательного регулирования процесса такого выбора? Тяжело утверждать, что имеют место ситуации полного волюнтаризма, и эти выборы могут быть произвольны и совершаться в любой момент. А если не так, то каковы закономерности цивилизационных изменений, которые нужно учитывать?

Постнеклассический подход к проблеме социальных изменений здесь может оказаться очень конструктивным в том случае, если мы соглашаемся – события на поле цивилизационного диалога достигли достаточно критической отметки, и спокойные мирные эволюционные и коэволюционные тренды находятся под угрозой.

Перенос постнеклассических методов в исследование социальной динамики и социальной истории *принципиально меняет самую парадигму таких исследований*. На это работают многие принципиальные установки постнеклассической парадигмы. Нелинейность становится отличительной чертой обновляющейся на этом основании социальной науки, и здесь оказываются продуктивными социологические адаптации таких категорий, как “устойчивость и неустойчивость”, “бифуркация”, “аттрактор”, “энтропия”, “флуктуация”.

В дискурсе социальной истории рельефно просматривается давнее противостояние цивилизационного и формационного подходов и попытки их примирения. Нелинейные подходы

здесь представляются вполне адекватным методологическим основанием для обнаружения различия, но не противоречия в этом споре. Как известно, цивилизационный подход ведет свое начало от работ Н. Данилевского, О. Шпенглера, А. Тойнби, считавших, что основу общественного развития составляют социокультурные целостности, названные ими цивилизациями. Каждая из таких цивилизаций имеет свой цикл развития, и он относительно независим от других цивилизационных образований. Формационный подход, идущий от К. Маркса и Ф. Энгельса, базируется на идее общественно-экономических формаций, задаваемых стадиями экономического развития. К стадияльным подходам в определенной мере относятся и современные теоретики Д. Белл, У. Ростоу, О. Тоффлер. Эти два взгляда на закономерности истории формируют совсем разные футурологические воззрения, обосновывают различные прогнозы относительно будущего мировой цивилизации в целом. Но если к последним еще лет 15 тому назад обращались часто и уверенно, считая устаревшими и утратившими актуальность цивилизационные модели, то нарастающая катастрофичность мировых событий последних дней оставляет все меньше надежды на спокойное эволюционное развитие под действием тех или иных факторов, которое обещается формационными моделями.

Для нас особую актуальность приобретают те острые дискуссии, которые ведутся вокруг получивших большую известность работ С. Хантингтона, обещавшего в скором будущем цивилизационные катастрофы и не отнесшего страны православного христианства к европейскому пространству [5]. Как писал один из российских исследователей, комментируя прогнозы Хантингтона, “теоретическое обоснование неизбежности нового размежевания, теперь уже в постконфронтационном мире, взял на себя американский политолог С. Хантингтон, сформулировавший в 1993 г. тезис о столкновении цивилизаций. Несмотря на то, что понятие цивилизации в культурологическом смысле обособленной группы наций, объединенных чертами определенного религиозного, морального, психологического облика, лишь с трудом поддается точному определению (сам Хантингтон затрудня-

ется назвать точное число существующих сейчас на земном шаре таких цивилизаций – то ли семь, то ли восемь), вывод о том, что дело рано или поздно закончится дракой между ними, звучал очень безапелляционно: “линии разлома между цивилизациями станут линиями сражения будущего” [6]. В 1995 г., когда писалась цитируемая статья, к этим прогнозам можно было относиться достаточно иронично, в настоящее время они уже кажутся куда более реалистичными. Но именно постнеклассические подходы позволяют говорить – и скепсис тогда и реалистичность сейчас – вполне вкладываются в нелинейное видение социальной истории. Ключевое слово здесь – вариативность прогноза в посткризисных ситуациях.

С точки зрения И. Ионов, историческая наука на разных этапах своего развития может быть соотнесена с разными фазами нелинейного исторического процесса (добифуркационной, бифуркационной, послебифуркационной) и представлена как акцентирующая внимание на какой-то одной из них. “Для теории истории классической науки имеет значение только сам факт выбора, происшедшего в точке бифуркации. Она считает его объективным. Все остальные явления, соперничающие в точке бифуркации и оставшиеся нереализованными, потенциальными, как бы не существуют, их предпосылки не фиксируются в историческом исследовании” [7, с. 132], – говорит ученый. Это отсечение и “незамечание” существовавших альтернатив и делает классические подходы линейными, не знающими ветвления в исторических событиях. Это можно сказать и о формационном подходе, акцентирующем внимание на одной возможной траектории социальных изменений.

В свою очередь постнеклассическая наука сосредоточивается на процессах, непосредственно предшествующих точке бифуркации и идущих собственно в момент бифуркационных сломов. При этом наиболее работающим понятием становится понятие аттрактора – той конфигурации будущего, на путь к которому выходит социальная система. И историческая наука превращается в спор об аттракторах. В таком свете теория Хантингтона и общеизвестные идеи Фукуямы, опубликованные в работе с интригующим названием “Конец исто-

рии”, могут рассматриваться как два взгляда на аттрактивный вектор европейской (да и вообще мировой) цивилизации [8, с. 144].

Вот это понятие *аттрактора* становится ключевым при обсуждении того, что же понимать под “цивилизационным выбором” в рамках предлагаемого подхода. В спокойные, равновесные периоды социальной истории выбор как бы не стоит, работает аттрактор (притяжение когда-то исторически возникшей цивилизационной рамки). Этот аттрактор, как воздух, не замечается, пока он есть. Он в повседневных практиках, коммуникациях, привычках, стилях жизни, ценностях – но не декларируемых и публично провозглашаемых, а живущих латентно в практиках, дорефлексивных установках народа, находящегося в поле такого притяжения. О выборе реально можно говорить именно в кризисные моменты, точке бифуркации, когда все эти привычные практики оказываются нежизнеспособными. Но и здесь выбор не является вполне осознанным и рационально просчитанным. Его непростую конфигурацию позволяют увидеть конкретные модели нелинейной социальной динамики.

В рамках авторской реконструкции динамики общества как сложной нелинейной самоорганизующейся системы я считаю необходимым выделение двух пластов социального порядка – организационного и самоорганизационного. Реконструируя последний на основании общих характеристик процессов нелинейной самоорганизации как таковых, я прихожу к выводу: в сложных социальных средах самоорганизационно возникающие социальные порядки носят характер направленно действующей толпы, игровых социальных объединений и масштабных социальных структур, основанных на общем мифологическом основании [9]. Все это социальные сложности разного масштаба – как во времени, так и в социальном пространстве. Их наложение, пересечение, противостояние, взаимное влияние в историческом плане и составляют живую пульсирующую палитру самоорганизующегося мира. Эти структуры (толпа, миф, игра) – всегда процессуальны, живут в реальных ежедневных практиках,

что дает им как потенциал развития, так и риск разрушения. Об игре здесь имеет смысл говорить в том понимании, что предлагал Хейзинга – как фундаментальной основе всяких культурных и субкультурных процессов [10].

В проекции на дискурс цивилизаций данная концепция позволяет утверждать: весь мировой порядок на макроуровне – это множество пульсирующих локальных мифологически обусловленных порядков. Увеличивая разрешающую способность оптики рассмотрения, мы в каждом конкретном случае будем видеть, за общим тем или иным цивилизационным мифом, множество обусловленных этим мифом игр – в политику, культуру, семью, экономику и т.д. Еще больше наводя резкость – увидим такие сложности микроуровня, как разного рода практики, совершаемые в рамках этих игровых порядков. Особенности интегрирующего макромифа в этих практиках всегда будет просвечиваться, хотя иногда очень завуалированно.

В связи с этим открывается возможность для собственной трактовки перспектив культуры Модерна и ее отношений с цивилизациями. Это представляется важным в связи с актуализировавшейся в нашей стране темой модернизации. Что под этим понимать? Как можно прогнозировать течение этих процессов?

Модерные социальные образования в этом случае предстают как определенный цивилизационный куст, основанный на модернистском мифе. Подобное утверждение вызывает естественный протест у адептов этого мифа в силу того парадокса, что отказ от мифологического видения мира лежит в фундаменте этого мифа. Основная дихотомия Добра и Зла, которая образует векторы, вокруг которых и конституируется смысловой мир Модерна, как раз и состоит в противопоставлении Разума и Мифа, рациональности и иррациональности. Именно вокруг веры в Разум и выстраиваются столпы данной цивилизации. Принципиально же – в своем каркасе – она схожа со всеми остальными и держится на базовых неоспариваемых и недискутируемых принципах, в данном случае – вере в силу Разума.

Предлагаемая концепция делает очевидным существование множества модернов – как в диахронном, так и в синхронном плане. Миф Модерна, становясь доминирующим в том или ином регионе земной цивилизации, неминуемо накладывается на предыдущие мифологические порядки, что и дает в каждом случае свой вариант модерна. Это наложение просвечивает прежде всего во множестве повседневных практик, дорефлексивных форм поведения, которые, тем не менее, создают реальную ткань человеческого взаимодействия. Соответственно, процесс модернизации Украины – это процесс адаптации современной мифологии к нашей специфике, порождение нашего собственного мифа Модерна.

Но для нас важным является вопрос устойчивости современной цивилизации как таковой, этого аттрактора, который уже втянул в свою орбиту много стран и народов. Нет ли угрозы ослабления его притяжения? Ответ на этот вопрос связан с проблемой сохранения фундирующим мифом своей социоинтегрирующей и солидаризирующей силы. В том случае, если это не наблюдается и социальная ткань ослабляется, можно говорить о несущем риски росте социальной энтропии. Констатируемая многими исследователями индивидуализация западного общества является в этом смысле сигналом о движении процессов именно в эту сторону [11]. События июня 2016 г., когда на референдуме в Великобритании в большинстве оказались те, кто проголосовал за выход страны из ЕС, являются первым подтверждением правомочности таких предостережений. Можно долго рассуждать о разных случайностях, которые к этому привели. Но такие рассуждения только усиливают вес данного утверждения – в точках бифуркации случайности могут иметь решающее значение. И именно через них внезапно обнаруживается латентно присутствовавший реальный выбор. Современная цивилизация прежде всего в виде Европейского Союза близка к точке сильной неравновесности, когда возможно реформатирование, разрушение, обновление. Это совсем недавно казалось маловероятным, но Брексит – первый тревожный звонок для тех, кто не желает таких цивилизационных потрясений.

Выводы, которые можно здесь сделать для Украины, заключаются в следующем. Наша отечественная наука к проблемам цивилизационного выбора серьезно обратилась только сейчас. События Евромайдана в 2014 г. уже одним своим названием указали на определенную геополитическую ориентацию его участников и всех, кто в той или иной мере к нему присоединялись. Но в то же время последовавшие за этим события в Крыму и на Востоке Украины показали, что следовать этому выбору спокойно и мирно у нашей страны не получится. И в этой связи вопрос цивилизационного выбора, механизмов его осуществления и закрепления приобретает для нас особое значение.

Постнеклассический взгляд на проблему цивилизационного выбора позволяет утверждать: говорить следует о двух уровнях выбора, соответствующих двум уровням социального порядка, присутствующим в любой социальной системе. Уровень организационный (близкий к институциональному) – это уровень политического выбора. Он может быть декларирован, закреплён в документах и законах. Уровень самоорганизационный – латентно присутствующий в том цивилизационно ориентированном мифологическом фундаменте, на котором строится ценностная, символическая и нормативная база данного общества. Последнее закреплёно не в декларациях, а в повседневных практиках, стилях жизни, привычном и обыденном. В ситуации кризисного социума, точке социальной бифуркации, отсутствие резонанса между этими двумя уровнями составляет серьезные риски для устойчивости цивилизационного выбора. С прагматической точки зрения очень важной является разработка научных средств отслеживания этого соответствия и тех тенденций, которые ведут как в сторону его усиления, так и в сторону ослабления. Для социологических исследований цивилизационного выбора именно второй уровень, практики цивилизационных ориентаций и их тренды, представляют собой наибольший исследовательский интерес. Фиксируемая при этом дистанция между этими уровнями может быть индикатором наличия – отсутствия упомянутых рисков.

Литература

1. *Степин В.С.* Классика, неклассика, постнеклассика: критерии различения / В. Степин // Постнеклассика: философия, наука, культура. – СПб. : Изд. дом “Миръ”, 2009. – С. 249–295.

2. *Майнцер К.* Сложносистемное мышление: материя, разум, человечество. Новый синтез / Клаус Майнцер ; пер. с англ. под ред. и с предисл. Г. Г. Малинецкого. – М. : Книжный дом “Либроком”, 2009. – 464 с. (Синергетика: от прошлого к будущему); 2) *Майнцер К.* Сложность и самоорганизация. Возникновение новой науки и культуры на рубеже века / Клаус Майнцер // Вопросы философии. – 1997. – № 3. – С. 48–61.

3. *Волков В. В.* Теория практик / Вадим Волков, Олег Хархордин. – СПб. : Изд-во Европейского у-та в Санкт-Петербурге, 2008. – 298 с.

4. *Головин Н. А.* Социология Н. Лумана – этап развития общей теории социальных систем // Н. А. Головин. – Социс. – 2014. – № 2. – С. 86–94.

5. *Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций? / С. Хантингтон // Полис. – 1994. – № 1.

6. *Ковалев А.* Еще раз о формационном и цивилизационном подходах / А. Ковалев // Общественные науки и современность. – 1996. – № 1. – С. 97–104.

7. *Ионов И. Н.* Теория цивилизаций и эволюция научного знания / И. Ионов // Общественные науки и современность. – 1997. – № 6. – С. 118–133.

8. *Назаретян А. П.* “Столкновение цивилизаций” и “Конец истории” / А. Назаретян // Общественные науки и современность. – 1994. – № 6. – С. 140–146.

9. *Бевзенко Л. Д.* Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций / Любовь Бевзенко. – К. : Ин-т социологии НАНУ, 2002. – 437 с.

10. *Хейзинга Й.* Homo Ludens. В тени завтрашнего дня / Й. Хейзинга ; пер. с нидер. – М. : Прогресс, 1992. – 462 с.

11. *Бауман З.* Индивидуализированное общество / З. Бауман. – М. : Логос. – 2002. – 390 с.

ПРОСТРАНСТВО ПОРЯДКА

В эпоху модерна социальный порядок осуществлялся в границах локального сообщества. Пространство было важным условием взаимодействия социальных акторов. Однако сегодня его значение как важного условия социального порядка утрачивается. Меняется механизм рефлексии о пространстве как функции целей и техник управления обществом. Соответственно проблема установления того или иного типа социального порядка выходит за рамки деятельности отдельного государства и органов его управления. Проблема социального порядка, которая традиционно рассматривалась в рамках отдельного локального сообщества, сегодня требует для своего решения кардинального изменения точки зрения, перехода от идеи национального территориального государства, контролирующего определенную территорию, к понятию глобального сообщества.

Ключевые слова: социальный порядок, пространство, социальная сеть, сетевое государство, глобализация.

В эпоху модерну соціальний порядок здійснювався у межах локальної спільноти. Простір виступав важливою умовою взаємодії соціальних акторів. Проте сьогодні його значення як важливої умови соціального порядку втрачається. Змінюється механізм рефлексії щодо простору як функції цілей та технік управління суспільством. Відповідно проблема встановлення того чи іншого типу соціального порядку виходить за межі діяльності окремої держави та органів її управління. Проблема соціального порядку, що традиційно розглядалася в межах окремої локальної спільноти, сьогодні для свого рішення потребує кардинальної зміни погляду на ці питання, переходу від ідеї національної територіальної держави, що контролює певну територію, до поняття глобальної спільноти.

Ключові слова: соціальний порядок, простір, соціальна мережа, мережева держава, глобалізація.

In the era of modern, the social order was carried out within the boundaries of the local community. The space was an important condition for the interaction of social actors. Today, however, its

sense as an important condition of social order is lost. The reflection mechanism of space as a function of the goals and techniques of social control is changing. Accordingly, the problem of establishing a particular type of social order is beyond the limits of activities of separate state and its management bodies. Today the problem of social order, traditionally considered as a separate local community for its solution, requires a fundamental changing of point of view, the transition from the idea of a national territorial state controlling a defined area to the notion of a global community.

Keywords: *social order, space, social network, network state, globalisation.*

Теоретическое развитие социальных наук определялось поиском ответов на три связанных между собой вопроса: что такое социальное действие?, что такое социальный порядок? и что такое социальное изменение? При этом предполагается, что социальные действия социальных акторов приводят, с одной стороны, к образованию социального порядка, с другой – к различным социальным изменениям.

Одним из первых проблемой социального порядка заинтересовался Томас Гоббс. Т. Гоббс пытался вывести определяющие условия социального порядка из гипотетического состояния, когда люди живут и действуют в естественном состоянии, не ограниченные внешними правилами и законами. Они будут действовать, ориентируясь на полезность, пытаются избежать боли и достичь удовольствия. Результатом такой ситуации будет каждодневное насилие и связанное с ним чувство страха, незащищенности, неуверенности. Когда каждый преследует собственную выгоду, возникает дефицит доверия и разрушаются все социальные связи между людьми. Согласно Т. Гоббсу война всех против всех является результатом таких действий людей. Существует один способ прекратить войну и положить конец насилию: это подчинение всех людей единой воле, авторитету суверена или государства, которое бы остановило войну всех против всех и утвердило бы монополию на насилие и принудило бы всех граждан к мирному сосуществованию.

У Джона Локка и Адама Смита было другое представление о способах установления социального порядка. Они

полагали, что ориентированные на полезность действия людей можно сделать безвредными, если они будут включены в сферу торговли. Ведь торговля ориентирована на полезность и приносит выгоду всем участникам рынка, благодаря чему становится возможным устойчивый социальный порядок, основанный на рыночных отношениях.

Мы не будем специально останавливаться на других более современных концепциях социального порядка. Проблемой социального порядка занимался целый ряд социологов, различных направлений и взглядов. Его исследовали Г. Зиммель и Ю. Хабермас, Э. Дюркгейм и Т. Парсонс, Ф. Теннис и М. Фуко. Исследовали они иерархии, рынки, группы или дискурсы, общим для них была концентрация внимания на разнообразном характере деятельности людей, направленной на разные цели, которая должна быть каким-то образом скоординирована.

При этом выпускалось из виду или признавалось само собой разумеющимся такое важное условие социальной деятельности, каким являются место и время, в которых она осуществляется. Несмотря на мобильность социальных акторов, результаты их деятельности всегда имеют привязку к определенному пространству и времени. Распространенное определение порядка как “координации сосуществования и взаимодействия людей” содержит в себе явные пространственные характеристики. “Координация сосуществования” означает, что некто находится в определенном месте и в определенном отношении с другими акторами и его действия соотнесены с деятельностью других. Для того, чтобы соотнести свою деятельность с другими, я должен иметь представление о том, где я нахожусь и где находятся другие и что они делают. Но как происходит координация? Она происходит стихийно или ею кто-то управляет? Координация сосуществования ставит вопрос об управлении, и тем самым вопрос о власти – вопрос политический. Можно предположить, что наиболее радикально координация сосуществования осуществляется в тоталитарных режимах.

Социальное пространство, в котором действуют социальные акторы, не является однородным, оно всегда сегментировано, разделено на определенные территории: частное

и публичное, сакральное и мирское, городское – сельское, пространство семьи и социальное пространство, пространство досуга и пространство труда. Социальное пространство является гетерогенным, находясь в том или ином пространстве, мы попадаем в разные системы отношений.

Несмотря на гетерогенный характер социального пространства, когда речь идет о социальном порядке, мыслится определенный тип социального пространства, отличный от вышеперечисленных дихотомий. Таким типом социального пространства выступает государство, обеспечивающее контроль и управление на определенной территории.

Итак, какие бы формы социальной деятельности мы не рассматривали, как бы они не противоречили друг другу, пространство, в котором они разворачивались, как правило, ограничивалось территорией национального государства, с его централизованным, “рационализированным”, иерархически упорядоченным, привязанным к одной определенной территории характером.

Поэтому проблема порядка в конечном счете упирается в понятие национального государства, и его изменения предполагают изменения в системе управления государством.

Конец паноптической системы. Пространство и власть.

В эпоху Макиавелли правитель придерживался политики завоевания новых территорий и сохранения уже завоеванных. Перед ним стояла задача: каким образом завладеть территорией, установить над ней власть и каким образом её расширить? Политической проблемой суверенитета была проблема гарантий территориальной власти государя. Связь суверенитета и территории устанавливала принцип пространственно обоснованного понятия власти.

Так, идея политически эффективного суверенитета оказывалась неотделимой от идеи управления населением, расположенным на определенной территории.

В связи с глобальными процессами предполагаемая связь государства, общества, индивида и территории и основанная на ней система порядка начала рассыпаться. Глобальные процессы подразумевают такое состояние общества, для которого территориально-государственные гарантии порядка теряют свою обязательность.

Если государство модерна пыталось объединить в единый пучок социальную, политическую и экономическую активность своих граждан, то современные процессы, связанные с глобализацией, приводят к эрозии государственных структур. Эта эрозия проявляется в деятельности различных транснациональных институтов, которые не признают границ и тем самым подвергают сомнению наличие территориального принципа национального государства и его способность обеспечить благосостояние своих граждан. 53% экономического роста обеспечивается транснациональными компаниями, а не предприятиями, действующими в отдельной стране. Отдельным государствам и их правительствам становится всё труднее обеспечивать занятость и благосостояние граждан.

Как отмечает У. Бек, для национального государства свойственно отождествление пространства и социальной дистанции, тогда как в глобальном мире возможна совместная жизнь, социальная близость, несмотря на географическую дистанцию. Способность электронной коммуникации установить одновременную и взаимную связь между различными лицами, пренебрегая границами между странами и континентами, принципиально изменяет понятие пространственной дистанции. Электронная коммуникация опирается не на родственные, социальные или традиционные отношения, а на общность интересов.

Практически мгновенная коммуникация, благодаря которой континенты утрачивают свою пространственную отдаленность, позволяет некоторым исследователям утверждать об “исчезновении географии” (П. Вирилио).

Развитие информационных технологий сделало возможным использование метафоры сети, характеризующей возможность работы и сотрудничества социальных акторов на расстоянии в режиме реального времени. Понятие сети стало использоваться при изучении структур со слабо выраженной либо вовсе отсутствующей иерархией, которые не ограничены заранее данными рамками.

Метафора сети появляется, как правило, тогда, когда речь идет о дистанционной работе в информационных сетях или о работе в автономных командах, которые не связаны ни единством места, ни единством времени.

Если в недавнем прошлом термин “сеть” относился к техническим сетям распределения, то теперь он используется как для описания нового характера социальной жизни, так и для изучения новых форм властных отношений.

Понятие сети позволяет проследить как изменяется государство как особая форма социальной организации, как меняются его роль, структура и функции и как оно эволюционирует в новую форму государства – в сетевое государство. Сообразно понятию сети меняется представление как и о государстве, так и о связанном с ним обществе. В связи с понятием сети общество представляет не определенное политическое единство, привязанное к определенной территории, а единство локальных и глобальных ансамблей. Оно формируется в точках пересечения сетей, таких как экономическая, культурная, политическая, технологическая, военная и др., причем каждая из них обладает собственной пространственно-временной конфигурацией. Как отмечает М. Кастельс, “общества как национальные общества становятся сегментированными и постоянно видоизменяются под воздействием динамических сетей в их исторически унаследованных социальных структурах” [1, с. 36].

Сети не имеют фиксированных границ, они могут расширяться или сужаться или вступать в контакт с другими сетями. Это приводит к тому, что социальная динамика, формирующаяся вокруг сетей, действует в направлении исчезновения территориального государства как стабильной формы социальной организации. Собственно, новая концепция общества предполагает его понимание в качестве конфигурации глобальных, национальных и локальных сетей в многомерном пространстве социального взаимодействия.

В таком обществе социальная жизнь для индивидов сплетается из сети встреч и знакомств, из временных, но постоянно готовых возобновиться связей с различными группами, которым не препятствует ни социальная, ни профессиональная или культурная идентификация. Установление такого мира сопровождается появлением новых систем ценностей.

Например, то, как происходит сплетение медийной и приватной сетей и устанавливается новая система ценностей, снимающая разграничения на частное и публичное, француз-

ский социолог Жан Бодрийяр показал на примере американской семьи Лауд. В 1971 г. в американских масс-медиа происходил эксперимент реалити-шоу с американской семьёй Лауд: семь месяцев непрерывной съёмки, триста часов прямого вещания, без сценария и постановки, одиссея одной семьи, ее драмы, ее радости.

Традиционная система порядка покоилась на предположении о существовании объективного пространства и всемогущества деспотического надзора. Понятие надзора также предполагает, что тому, кто наблюдает, известно что-то, что недоступно тому, за кем наблюдают. Когда происходит телевизионная съёмка семьи Лауд, данное различие переставало действовать, поскольку посредством телевидения семья Лауд могла наблюдать, как телевидение наблюдает за ней. Такая ситуация позволяла заявить Бодрийяру, что присутствие медиума не позволяет выделить его воздействие, оно растворяется в жизни (“растворение телевидения в жизни, растворение жизни в телевидении”).

Порядок и дискурс

Традиционный порядок закрепляется в порядке дискурса. Когда в диалоге “Евтифрон” Платон рассуждает о причинах разногласий и вражды между людьми, он понимает, что социальный порядок предполагает определенные дискурсивные различия. “Так из-за какого же разногласия, не позволяющего нам принять решение, могли бы мы прийти в гнев и стать друг другу врагами? Быть может, тебе это не очень доступно, но проследи за тем, что я говорю: разве это не будет справедливое и несправедливое, прекрасное и постыдное, доброе и злое? И не из-за этого мы спорим и не можем прийти к удовлетворительному решению, становясь друг другу врагами во время таких раздоров – и я, и ты и все остальные люди?” [2, с. 256–257].

В данном диалоге речь идёт не просто о бытовом разногласии, которое делает людей друг другу врагами, когда спорящие лица расходятся в разные стороны, безучастные друг другу. Платон говорит о разногласии, не позволяющем принять решение. Для того, чтобы принять решение, необходимо достичь согласия, достигнув которого, можно начать совместные действия.

Социальный порядок – это не просто состояние, в котором пребывает данное общество, это и возможность определенного социального действия. Мы не можем осуществить коллективное действие, если у нас существует разногласие по поводу основных ценностей. Чтобы осуществить действие и прийти к порядку, мы должны сформулировать единую точку зрения и исключить противоположности.

Проблема порядка предполагает способ различения знаков, в зависимости от которого устраивается опыт сосуществования. Способ различения знаков опирается на различение реального и воображаемого, истинного и ложного, доброго и злого, справедливого и несправедливого, естественного и сверхъестественного, нормального и аномального. Способ различения реального и воображаемого, истинного и ложного, естественного и сверхъестественного определяет дискурсивные практики, характерные для данного общества. Дискурсивные практики легитимизируют социальный порядок.

Если дискурс выступает мерилom социального порядка, то контроль над дискурсом является условием существования социального порядка. За способом различения истинного от ложного, реального от воображаемого, справедливого от несправедливого стоят не просто сухие академические дискуссии, а реальная борьба и кровавые схватки. “За этими словами, столь многочисленными и употреблявшимися столь долго, что суровость их уже не слышна, – за этими словами угадываются битвы, победы, раны, господство и рабство” [3, с. 84].

Установление режима порядка, вероятно, начинается с решения вопроса, что можно говорить, а что говорить нельзя. В работе “Порядок дискурса”, в которой М. Фуко исследует различные способы упорядочивания дискурса, слово “порядок” означает не те принципы, на которых основывается дискурс, а те ограничения, которые на него накладываются, ведь порядок дискурса – это условие социального порядка. Упорядоченному дискурсу противоположен дискурс неупорядоченный, возникающий свободно, без социального принуждения. Свободный неупорядоченный дискурс прорывается в деятельности поэта, пророка, безумца.

М. Фуко отмечает различные формы упорядочивания дискурса: запрет, разделение и отбрасывание. Если запрет озна-

чает то, что говорить нельзя, то разделение означает лишение дискурса смысла, признание дискурса шумом. Разделение дискурса на истинный и ложный – это тоже властная функция и тоже элемент исключения. Ложное должно быть исключено. Стратегия разделения дискурса, отделение ложного от истинного поддерживается целым сонмом социальных институтов: педагогика, библиотека, издательское дело и др.

Почему дискурс связан с опасностью для власти и нуждается в контроле и упорядочивании? “Но что уж такого опасного и губительного в том факте, что люди разговаривают и что их дискурсы бесконечно множатся? В чем тут опасность? [3, с. 51], – спрашивает М. Фуко. – Ведь в “любом обществе производство дискурса одновременно контролируется, подвергается селекции, организуется и перераспределяется с помощью некоторого числа процедур, функция которых – нейтрализовать его (дискурса) властные полномочия и связанные с ним опасности, обуздать непредсказуемость его события, избежать его такой угрожающей материальности” [3, с. 51]. Порядок утверждает себя через различие. Для того, чтобы сохранить порядок, необходимо контролировать дискурс. Потому что, как отмечает Фуко, дискурс только с виду предстает чем-то малозначительным, на самом деле он связан с желанием и властью.

Для того, чтобы определить природу современного порядка, следует выяснить, чем является современный дискурс, какими различиями он определяется. Современный дискурс включен в систему коммуникации, которая на протяжении всей своей истории контролировалась государством, его политическими и идеологическими институтами. С 1980-х началась волна либерализации политики. Посредством масс-медиа стали повсеместно утверждаться ценности индивидуализма и свободы выбора. Началось постепенное ослабление контроля национального правительства над радио и телевидением путем комбинации государственной собственности и выдачи государственных лицензий бизнес-группам.

Современный дискурс определяется социальными сетями. Он трудно уловим, неравен самому себе, от него в любой момент можно отказаться (удалить из сети), он пластичен, несубстанциален. Он демонстрирует отказ от субстанции,

потому что может пластично перетекать в другой текст, и как современная власть лишена субстанционального, так и он демонстрирует смерть Бога.

Появление современных информационных технологий, связанных с социальными сетями, казалось, опровергает положение Фуко об опасности дискурса. Однако, на самом деле, это не так, сайты популярных в сети медиаторов общественного мнения могут подвергнуться хакерским атакам.

Любая власть основана на дискурсе. И это справедливо не только для демократических правительств, в которых любое решение должно подлежать обсуждению, но и для авторитарных правительств. Король, скорее чем какое-либо правительство, нуждался в широкой поддержке со стороны общества, в установленном дискурсивном порядке. Когда Фуко пишет, что дискурс – это не просто то, через что являет себя миру битвы и системы подчинения, но и то, ради чего сражаются, то, чем сражаются, власть, которой стремятся завладеть.

В споре насилия с насилием превосходство правительства кажется абсолютным, и оно длится лишь до тех пор, пока сохраняется властная структура правительства, т. е. пока приказы исполняются, а войска или полицейские силы готовы применить оружие. Но вопрос об исполнении приказов решается не отношением “приказ – повиновение”, а дискурсом (является ли данный приказ справедливым) и, разумеется, числом тех, кто этот дискурс разделяет. Во время событий на Майдане в 2014 г. для милиции, участвующей в разгоне протестующих, важно было не то, что она исполняла приказ, а то, что она своими действиями защищает Конституцию и законно избранного Президента (в ее глазах их действия выглядели справедливыми).

Поскольку дискурс “контролируется”, “подвергается селекции”, “организуется” и “перераспределяется” – это означает, что дискурс вводит нас непосредственно в сферу политического.

Рассуждать о порядке – значит говорить о политическом?

Главным антагонистом порядка является война. Она является крайним политическим средством и поскольку война, будучи политическим феноменом, разрушает порядок, то

логично предположить, что и сам порядок является понятием политическим. Так ли это?

Сфера политического не обозначает никакой отдельной предметной области, то есть политическое не есть нечто особое наряду с правом, моралью, искусством, наукой. Такое понимание политического разделяют немецкий мыслитель Карл Шмитт и французский социолог Клод Лефор. К. Лефор вообще приравнивает политическое к определенной форме общества.

Возможность войны не просто конституирует политическое как таковое, она является серьезным случаем для человека в абсолютном смысле, т.к. “имеет отношение к реальной возможности физической смерти” (К. Шмитт). Это означает, что политическое устроено фундаментально и не есть “относительно самостоятельная предметная область” наряду с другими предметными областями, в которых не идет речь о жизни и смерти человека.

Поэтому порядок – это то, что противостоит “реальной возможности физической смерти” в ситуации войны. Он стремится вынести всякую возможность войны за скобки. В отличие от фундаментальности политического он всегда относителен. Порядок не является понятием политическим, поскольку политическое конституируется отношением к реальной возможности физического убийства людей людьми, а порядок пытается устранить возможность насильственной физической смерти и тем самым аннулировать политическое.

Социальному порядку предшествует война всех против всех, что ставит вопрос о социальной природе человека. Каков человек сам по себе? Получается вопрос о человеке – это вопрос о порядке, в основе порядка лежит определенное понимание природы человека.

Здесь мы близко подходим к антропологической составляющей социального порядка, поскольку касаемся вопросов о природе человека, вопросов его смерти и жизни. Заданный Гоббсом метод редукции к естественному состоянию человека как условию понимания порядка до сих пор используется современными учеными. Его представление о естественном человеке (*status naturalis*), который прежде всякой культуры

относится к другим людям, претендует на то, чтобы быть фундаментом всякой культуры и общества.

Для Гоббса *status naturalis* – это *status bella* (состояние войны). Фундаментально значимое политическое является “естественным состоянием”, лежащим в основе культуры. Поэтому человек для Гоббса является опасным или рискованным существом. Для Гоббса сам факт, что естественное состояние является состоянием войны всех против всех, должен мотивировать отказ от естественного состояния и переход к социальному порядку. Режим порядка – это режим безопасности.

С вопросом о социальном порядке тесно связана тема насилия и принуждения к насилию. И здесь мы подходим к определенному парадоксу, связанному с осуществлением социального порядка. Если для Гоббса осуществление социального порядка происходит в форме установления государства как социального устройства, исключающего повседневное насилие, то как тогда государство может требовать от своих граждан, от членов своего собственного народа готовности умереть? И здесь мы встречаем неожиданное решение Гоббса.

Оказывается тот, кто во время битвы из страха за свою жизнь покидает ряды воюющих, поступает “лишь” бесчестно, но не незаконно (Левиафан XXI). В соответствии с законодательством государство может требовать от индивида только условного повиновения, которое не противоречит спасению или сохранению жизни этого индивидуума; ибо безопасность жизни – последнее основание государства. Поэтому человек хотя и обязан повиноваться, но не ценой своей жизни; ведь смерть является самым большим злом. Гоббс не боится сделать вывод, фактически отрицающий за мужеством добродетельный характер (“О человеке”, XII, 9).

“Право на сохранение голой жизни, в которой состоит естественное право Гоббса, в полной мере обладает характером неотъемлемого права человека, то есть предшествующего государству, определяющего цель и принципы государства притязания индивидов; гоббсово обоснование естественного-правового притязания на обеспечение голой жизни неизбежно ведет к созданию всей системы прав человека в смысле либерализма, если вообще не требует его” [4, с. 122].

Итак, в эпоху модерна границы локального сообщества, в которых осуществлялся социальный порядок, определялись возможностью и скоростью передвижения, что зависело от имеющихся средств транспорта и связи. Пространство было важным условием взаимодействия социальных акторов. Однако сегодня его значение как важного условия социального порядка утрачивается. Меняется механизм рефлексии о пространстве как функции целей и техник управления обществом. Соответственно проблема установления того или иного типа социального порядка выходит за рамки деятельности отдельного государства и органов его управления.

Украина как суверенное государство не может самостоятельно, вне участия мирового сообщества решить свои внутренние проблемы, завершить войну на востоке и заключить мир и тем самым приблизиться к установлению социального порядка.

Проблема социального порядка, которая традиционно рассматривалась в рамках отдельного локального сообщества, требует для своего решения кардинального изменения точки зрения, перехода от идеи национального территориального государства, контролирующего определенную территорию, к понятию глобального сообщества.

Литература

1. *Кастельс М.* Власть коммуникации / Мануэль Кастельс ; пер. с англ. – М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2016. – 564 с.
2. *Платон.* Евтифрон / Платон // Диалоги. – М. : Мысль, 1986. – С. 250–267.
3. *Фуко М.* Порядок дискурса / Мишель Фуко // Воля к истине ; пер. с франц. – М. : Магистериум, 2006. – С. 49–97.
4. *Майер Х.* Карл Шмитт, Лео Штраус и “Понятие политическое” / Хайнрих Майер ; пер. с нем. – М. : Изд. группа “Скимень”, 2012. – 192 с.

ВЕСТФАЛЬСКИЙ МИРОВОЙ ПОРЯДОК И ЕГО КРИЗИС

В статье рассматриваются сущность и содержание пока еще существующего мирового порядка национальных государств (Вестфальская система международных отношений) посредством анализа ряда его наиболее характерных качеств и признаков. Среди них конкретное внимание уделяется национальному государству и его признакам, классическому международному праву, войне. Утверждается, что данный миропорядок в настоящий момент находится в состоянии кризиса.

Ключевые слова: мировой порядок, Вестфальский мировой порядок, национальное государство, классическое международное право, война, суверенитет, кризис, терроризм.

У статті розглядаються сутність і зміст допоки ще наявного світового порядку національних держав (Вестфальська система міжнародних відносин) шляхом аналізу низки його найхарактерніших якостей та ознак. Серед них конкретна увага приділяється національній державі та її ознакам, класичному міжнародному праву, війні, стверджується, що наявний світовий порядок на даний момент перебуває у кризовому стані.

Ключові слова: світовий порядок, Вестфальський світовий порядок, національна держава, канонічне міжнародне право, війна, суверенітет, криза, тероризм.

The paper discusses the essence and content of the still existing world order based on national states (or nation-states) and referred to the Westphalian system of international relations. The author analyses a number of key features and attributes of the current world order, paying particular attention to a national state and its characteristics, classical international law and war. Finally, it is argued that the present-day world order is facing a crisis.

Keywords: world order, Westphalian world order, national state (nation-state), conventional international law, war, sovereignty, crisis, terrorism.

Данная работа является своеобразным продолжением теоретической части предшествующей статьи автора “Мировой порядок и социальные конфликты” (Українське суспільство: моніторинг соціальних змін, Київ, 2015), в которой рассматривался ряд проблем возникновения и изменения существующего пока Вестфальского глобального миропорядка.

Однако существуют и иные точки зрения. Например, Юрген Хабермас считает, что Вестфальский мировой порядок, возникший в результате заключения в 1648 г. Вестфальского мира, существовал до 1914 г. [1, с. 107]. В свою очередь авторы монографии “Оборонна політика України на початку ХХІ століття” под редакцией академика НАН Украины Владимира Горбулина утверждают, что Вестфальская геополитическая система международных отношений существовала лишь в период 1648–1814 гг. [2, с. 16], после чего в мире последовательно утверждались Венская геополитическая система международных отношений (1815–1918 гг.), Версальская геополитическая система (1919–1945 гг.), Ялтинско-Потсдамская система (1945–1991 гг.), Беловежская геополитическая система международных отношений (1991–2001 гг.) и Вашингтонская геополитическая система международных отношений (2001 г. – до этого времени) [2, с. 17–23].

Свои точки зрения относительно существующего мирового порядка и его изменений высказывали в разные годы и другие известные исследователи: Элвин Тоффлер, Иммануэль Валлерстайн, Збигнев Бжезинский, Самюэль Хантингтон, Джованни Арриги, Джордж Модельски и многие другие. Собственно, возникает или присутствует проблема: каковы основные качественные признаки и характеристики пока еще существующего старого мирового порядка и не свидетельствуют ли они о его кризисе?

Выявить такие признаки или установить их можно довольно много, поэтому их изложение в ограниченной по объему работе довольно затруднительно. С другой стороны, многие признаки взаимосвязаны между собой, одни из них являются производными от других или конкретизируют более абстрактные. Иначе – степень относительной самостоятельности и автономности того или иного признака миропорядка весьма условна и во многом зависит от точки зрения исследователя.

Вместе с тем довольно широко в научной литературе распространено мнение, что основным атрибутивным признаком пока еще существующего мирового порядка является национальное государство или государство-нация. В свою очередь национальное государство обладает своими качественными характеристиками: суверенитетом, территорией, границами, гражданством, нацией или национальностью и т.д. Так, Энтони Гидденс пишет: “*Национальное государство* (national-state) – особый тип государства, характерный для современного мира. Правительство такого государства обладает суверенной властью в рамках определенной территории, население является гражданами, ощущающими себя частью единой нации. Национальные государства тесно связаны с ростом национализма, хотя национальные чувства не всегда совпадают с границами конкретно существующих сегодня государств. Национальные государства развивались как часть единой системы, зародившейся в Европе, но сегодня распространившейся по всему миру” [3, с. 610]. Каждый из перечисленных выше признаков может распадаться на ряд его составляющих качеств, которые также являются характеристиками пока еще существующего глобального миропорядка.

Характеризуя “контуры европейской системы государств”, сформировавшейся в результате Вестфальского мира (1648), Хабермас пишет, что именно национальные государства стали основными “участниками стратегической игры” [1, с. 107]. Это произошло потому, что, во-первых, национальные государства обладали “той мерой реальной независимости, которая позволяет им принимать решения, исходя из собственных предпочтений, и действовать автономно” [1, с. 107]. Во-вторых, “следуя императивам “борьба с угрозами” и “самоутверждение”, национальные государства исходят исключительно из собственных предпочтений (понятых в качестве “национальных интересов”); то же самое касается обеспечения безопасности граждан” [1, с. 107]. В-третьих, “каждое национальное государство может вступать в коалицию с любым другим национальным государством, и все они конкурируют, опираясь на военный потенциал, ради усиления своей политической власти” [1, с. 107].

Хабермас также указывает на ряд “правил” “стратегической игры” или неких норм Вестфальского миропорядка. Во-первых, “суверенное государство должно эффективно контролировать свои социальные и территориальные границы, а также поддерживать в их пределах право и порядок” [1, с. 107]. Во-вторых, суверенитет национального государства должен быть признан другими суверенными национальными государствами. В-третьих, суверенное национальное государство может заключать договоры с другими государствами или вправе объявлять им войну без разъяснения причин, “но ни одно государство не имеет права вмешиваться во внутренние дела других государств” [1, с. 108].

Как следствие, считает Хабермас, в рамках таких “правил” “стратегической игры”, во-первых, “не существует супранациональной инстанции, которая санкционирует нарушения международного права и наказывает за них” [1, с. 108]. Во-вторых, суверенное национальное государство может нарушать нормы благоразумия и эффективности своих действий, но оно не может нарушать нормы морали. Кроме того, образ его действий рассматривают “как морально нейтральный”. В-третьих, “иммунитет, которым пользуется государство, распространяется на его представителей, чиновников и функционеров” [1, с. 108]. В-четвертых, суверенное национальное государство имеет и оставляет за собой право юридического преследования за преступления, которые были совершены во время войны. В-пятых, “стороны, ведущие войну друг против друга, должны оставаться нейтральными по отношению к третьим странам” [1, с. 108].

Многие из изложенных выше положений Хабермаса в настоящий момент ставятся под сомнение и подвергаются критике, в первую очередь это касается положения о роли и значении национальных государств. Так, доктор философских наук, профессор кафедры социологии МГИМО (У) МИД РФ Мкртич Мнацаканян констатирует: “Как в зарубежной, так и в отечественной научной литературе не утихают споры вокруг национального государства. Часть российских обществоведов, среди которых немало и социологов, считает, что национальное государство полностью изжило себя и уходит

с исторической арены, уступая место наднациональным силам и образованиям... Некоторые из них, настроенные особенно радикально, ссылаются обычно на западную науку, в которой якобы такая точка зрения является общепризнанной” [4, с. 137].

Действительно, еще в 1990 г. Элвин Тоффлер писал о “величайшем перевороте в глобальной политике”, о появлении “глобальных воителей”, нетождественных национальным государствам. В частности, он утверждал: “Новая группа искателей власти врывается на мировые подмости и захватывает ощутимую долю влияния, которым прежде пользовались лишь государства” [5, с. 557]. К таким воителям Тоффлер отнес (1990) “религию или церковь”, “наркокартели или партизан”, “террористов или религиозных безумцев”, транснациональные или вненациональные сверхфирмы, “дисперсных деспотов”, новые всемирные учреждения по управлению экологией, туризмом и т.д., а также иные некие “негосударственные организации” и вообще новые формы международных организаций нового мирового порядка. Эти субъекты – внетерриториальны, не имеют каких-либо границ и гражданства, а также других качественных признаков, характерных для национального государства.

Следует отметить, Хабермас сам понимает, что многие его теоретические положения, изложенные автором работы выше, уже не соответствуют современной реальной действительности. Этим самым можно сказать, он констатирует факт кризиса существующего миропорядка национальных государств.

Так, во-первых, как и Тоффлер, Хабермас пишет о международном терроризме, распространившемся по всему миру, действующем рассредоточенно и децентрализованно, как о “новом явлении” [1, с. 88]. Новый терроризм – это трудно распознаваемая “сеть”, диффузная и действующая невидимо децентрализованно, это фактически неизвестный враг, он рассеян и неуловим, “не привязан к определенной территории, и поэтому с ним еще труднее бороться” [1, с. 163]. Более конкретно Хабермас пишет: “Террористы позволяют нам уловить фундаменталистские мотивы в их действиях, но они не преследуют какой-то программной цели, выходящей за

рамки деструкции и насаждения неуверенности. Терроризм, который мы однозначно связываем с Аль-Каидой, не позволяет идентифицировать противника и реально оценить опасность. Эта неуловимость и придает терроризму новое качество” [1, с. 13]. Иначе – новым в этом виде терроризма является не способ и средства нанесения удара, и даже скорее не цели или расчет, “а своеобразная мотивация и прежде всего логистика этого денационализованного насилия, действующего в масштабах всего мира в виде слабо сплетенной сети” [1, с. 163].

Как следствие, национальное государство даже в форме высоко оснащенной сверхдержавы (например США) на вызовы нового терроризма реагирует неадекватно и неэффективно, если оно вообще способно реагировать на такого рода вызовы. Правительства национальных государств неспособны “определить по крайней мере иерархию масштабов риска. Никто не знает, чего можно ожидать... риски и опасности выделить очень трудно; отсутствуют реалистические оценки вида, масштаба и вероятности угрозы; нет никакого разграничения по возможным зонам (регионам) рисков” [1, с. 13], – пишет Хабермас. Для борьбы с новым терроризмом не подходит ни милитаризация мер безопасности внутри национального государства, ни мобилизация несоизмеримой, но и недейственной военной сверхмощи за пределами страны.

Для борьбы с новым терроризмом нужны новые субъекты, а не национальное государство. Эти субъекты качественно различны: от создания коалиции национальных государств для борьбы с терроризмом до формирования новых мировых сообществ. Относительно автономные и самодостаточные органы первой установят “действенный контроль за подозрительными финансовыми потоками и международными банковскими связями” [1, с. 16], создадут информационные сети спецслужб разных национальных государств и станут координировать соответствующие полицейско-следственные действия в глобальных масштабах всего мира. Эти же средства могут находиться в “распоряжении международного сообщества, организованного по принципу кооперации и с помощью горизонтальных правовых связей” [1, с. 176]. Современное общество стало настолько сложным и противоречивым,

что им “больше нельзя управлять из одного центра” [1, с. 176], – считает Хабермас.

Если обобщить и схематизировать изложенное, то можно сделать ряд выводов: а) в современном мире уже возникли новые мировые акторы, которые вытесняют из международных отношений основной субъект уходящего старого миропорядка – национальное государство; б) для противостояния новым мировым угрозам и рискам необходимо формировать новые мировые основные субъекты вместо национальных государств, не способных к эффективному и реальному противостоянию им; в) современный, пока еще существующий, мировой порядок национальных государств находится в кризисе.

Во-вторых (относительно понимания кризиса существующего миропорядка), Хабермас неоднократно в своих разных работах утверждает об *ограничении суверенитета* как одного из важнейших признаков национального государства, являющегося основным качественным признаком пока еще существующего миропорядка национальных государств. Так, он пишет о “самоограничении государственного суверенитета в рамках ЕС” [1, с. 44].

В целом считается, что “главная идея глобализации, которую разделяет основная масса исследователей, связана с утратой определенной части суверенитета современным национальным государством” [6, с. 220], – пишет доктор социологических наук Виктор Бурлачук. И далее он утверждает, что перестает существовать “национально-государственная информационная независимость как часть политического суверенитета” [6, с. 228].

В-третьих, Хабермас констатирует, что после расширения ЕС на Восток он стал “почти неуправляем” и это “вызывает опасения” у ряда его членов, а также и у иных акторов. Особо среди них – “опасения” относительно идеи “общей, инициированной европейским ядром внешней политики и политики безопасности” [1, с. 84]. Иначе – в рамках ЕС существуют страны, которые “сопротивляются далеко идущей интеграции. Они хотят сохранить свободу действий в рамках национального пространства и больше заинтересованы в

существующих межправительственных способах принятия решений, чем в укреплении наднациональных институтов с их практикой решений большинством голосов и во все большем числе политических сфер” [1, с. 82]. То есть Хабермас констатирует ограничение суверенитета национального государства в рамках ЕС, что вызывает раскол или разлом последнего. Он, в частности, указывает, что в Европе уже давно существует скрытая линия разлома “между сторонниками и противниками интеграции” [1, с. 82].

Другим основополагающим признаком мирового порядка национальных государств (Вестфальский миропорядок) является формирование и существование в разных формах классического международного права. С точки зрения Хабермаса, это право есть некий свод правил, сложившихся на основе ранее существовавших обычаев и договоренностей. Его структурообразующим ядром является право суверенного национального государства вести войну, “*jus ad bellum*”. О многих идеях, составляющих содержание международного классического права (например, относительно суверенитета), речь шла выше.

Вместе с тем важно отметить, что субъектами этого права признавались только национальные государства, при чем до середины XIX в. только европейские национальные государства. В его рамках устанавливалось равенство суверенных национальных государств независимо от размеров их территории, численности населения, политической или экономической мощи. Это равенство основывалось на взаимном признании государств и их суверенитета как субъектов международного права. Как утверждает Хабермас, “такое “суверенное равенство” куплено ценой признания войны в качестве механизма урегулирования конфликтов, т.е. ценой высвобождения военного насилия. Это исключает введение вышестоящих инстанций для беспристрастного правоприменения и правоосуществления. Этим объясняется “мягкий” характер права, действенность которого в конечном счете зависит от суверенной воли сторон, заключающих договор” [1, с. 108].

Существенной является и мысль Хабермаса о том, что “в классическом международном праве политическая власть,

положенная в его основе, рефлектирует о себе иначе, чем она это делает во внутригосударственном праве” [1, с. 109]. Иначе – на *национальном уровне* власть сама опирается на право и “вытекает” из него. Происходит процесс взаимного проникновения государственной власти, которая окончательно конституируется в форме права, с национальным правом, которое указывает на возможность государства применять санкции к нарушителям права. Но “такое взаимное проникновение права и власти отсутствует в международной сфере” [1, с. 109]. На *международном уровне*, можно сказать в рамках классического международного права, существует асимметричное отношение между правом и властью. Международное право на международном уровне лишь “формирует общение между суверенными государствами, но не усмиряет его” [1, с. 109]. Оно “может оказывать стабилизирующее воздействие лишь в той мере, в какой формальное уравнивание субъектов международного права обеспечено фактически достигнутым политическим равновесием власти. При этом всегда подразумевается, что стороны, участвующие в войне, в общем-то придерживаются молчаливого согласия относительно морально табуированных границ применения насилия в ходе военных действий” [1, с. 109]. Иначе – войну между национальными государствами классическое международное право фактически предотвратить не может, а ее параметры, например, ожесточенность и т.д., могут ограничить лишь “морально табуированные границы”.

Вероятно, следует еще раз подчеркнуть, что в рамках Вестфальского миропорядка и классического международного права суверенное национальное государство в случае конфликта “вправе объявлять другим государствам войну без разъяснения причин (*jus ad bellum*), но ни одно государство не имеет права вмешиваться во внутренние дела других государств” [1, с. 108].

В разных своих работах и в разные годы последнего времени Хабермас, по существу, пишет о кризисе классического международного права, а значит, можно сказать, и о кризисе мирового порядка национальных государств. Так, он утверждает, что с 1945 г. происходит динамичная конституционали-

зация этого права. Кроме того, он считает, что в современных условиях (возникновение ЕС и его изменения) “понятий государственного и международного права уже недостаточно” [1, с. 67]. Особо это касается вопроса о суверенитете национальных государств, а также вопроса о суверенитете ЕС и его конституции. В частности, он пишет: “С чисто юридической точки зрения вопрос о преимуществе европейского права над национальным решается не в пользу национальных государств, но политически дело обстоит не так просто” [1, с. 67]. Хабермас также считает, что в соответствии с идеями Канта необходим в настоящее время переход от классического международного права к всемирно-гражданскому праву.

Важным для понимания и констатации кризиса современной миросистемы является и идея Хабермаса о том, что в настоящий момент сверхдержава (США) испытывает негативное отношение к любому нормативному (в рамках международного права) ограничению собственной свободы действий. Как он утверждает, это в наибольшей степени проявилось в марте 2003 г., в момент вторжения американских войск в Ирак. С его точки зрения, США практикой иракской войны “отказались от роли державы-гаранта международного права; более того, своими действиями, противоречащими международному праву, они подали губительный пример будущим сверхдержавам” [1, с. 32].

Подводя некоторые итоги, следует указать на ряд идей Хабермаса, из которых следует, что еще одним основополагающим признаком мирового порядка национальных государств является существование баланса сил между ними на мировой арене. Баланс сил препятствует развязыванию войн, а его нарушение, наоборот, является их причиной. Иначе – глобального значения войны фиксируют кризис пока еще существующего Вестфальского мирового порядка.

К иным, не рассмотренным в работе характеристикам еще существующего миропорядка следует отнести: интересы национального государства, нации и национализм, войну, политическую систему с разделением властей, парламентаризмом, политическими партиями и другие.

Литература

1. *Хабермас Ю.* Расколотый Запад / Юрген Хабермас ; пер. с нем. – М. : Весь Мир, 2008. – 192 с.
2. *Горбулін В. П.* Оборонна політика України на початку ХХІ століття : монографія / В. П. Горбулін (кер. авт. кол.), В. М. Бечма, В. М. Шемаєв, С. П. Мокляк, Ю. Ю. Шимов, Н. Г. Діденко. – К. : Іртертехнологія, 2009. – 104 с.
3. *Гидденс Э.* Социология / Энтони Гидденс : при участии К. Бердсолл ; пер. с англ. [изд. 2-е, полностью перераб. и дополн.]. – М. : Едиториал УРСС, 2005. – 632 с.
4. *Мнацаканян М. О.* Глобализация и национальное государство: три мифа / М. О. Мнацаканян // Социологические исследования. – 2004. – № 5. – С. 137–142.
5. *Тоффлер Э.* Метаморфозы власти / Э. Тоффлер ; пер. с англ. – М. : ООО “Изд-во АСТ”, 2001. – 669 с.
6. *Бурлачук В.* Последний вызов глобализации / В. Бурлачук // Соціальні виміри суспільства : зб. наук. праць. Вип. 7 (18). – К. : Ін-т соціології НАН України, 2015. – С. 219–229.

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ ЯК НАСТУПНА ФОРМА ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗАЦІЇ

*У статті розглядаються основні підходи до визначення сутності глобалізації. Представлені її види, головні етапи розвитку, позитивні та негативні наслідки. Обґрунтована доцільність економіко-соціологічного аналізу глобалізаційних процесів. **Ключові слова:** глобалізація, міжнародні фінансові організації, суб'єкти глобалізації, індекс глобалізації КОФ.*

В статье рассматриваются основные подходы к определению сущности глобализации. Представлены ее виды, главные этапы развития, позитивные и негативные последствия. Обоснована целесообразность экономико-социологического анализа глобализационных процессов.

***Ключевые слова:** глобализация, международные финансовые организации, субъекты глобализации, индекс глобализации КОФ.*

The paper discusses the basic approaches to defining the essence of globalisation. Special attention is paid to the main stages of globalisation, its types, positive and negative effects. The author underscores the advisability of making an economic and sociological analysis of the globalisation processes.

***Keywords:** globalisation, international financial institutions, subjects of globalisation, KOF Index of Globalisation.*

Актуальність теми статті пов'язана з усеpronикним характером глобалізації і її безпосереднім впливом абсолютно на всі сфери діяльності суспільства.

Серед авторів, які розглядають дане питання, варто відзначити роботи як зарубіжних учених – Е. Германа, Г. Дилигентського, Д. Голдבלата, Е. Макгру, Дж. Перетона, Дж. Стігліца, Д. Хелда, так і вітчизняних – А. Арсеєнка, О. Білоруса, А. Малюка, В. Філіпенка.

Основною метою даної статті є розгляд існуючих підходів до визначення сутності глобалізації, її основних позитивних

та негативних наслідків, головних етапів розвитку і виокремлення соціологічного розуміння явища глобалізації.

XX століття позначене значними змінами світового устрою, що проявилось у посиленні процесів взаємозв'язків та взаємозалежностей усіх країн світу.

Будь-яка країна, беручи участь у міжнародній торгівлі, не може залишатися осторонь процесу зближення економік країн світу і посилення залежності власної економіки від розвитку економік її торговельних партнерів.

Переплетення інтересів і наявність спільних проблем розвитку стало основою подальшого поглиблення взаємозв'язків різних країн світу та створило необхідність побудови загальної системи світового устрою зі своєю інфраструктурою та правилами.

Інтернаціоналізація – це процес становлення і розвитку взаємозалежностей та взаємозв'язків держав, які проявляються у формуванні стійких міжнародних зв'язків на основі міжнародного поділу праці, міжнародної кооперації виробництва та розвитку міжнародних економічних відносин. Інтернаціоналізація передбачає розвиток таких організаційно-економічних форм, які пов'язують виробництво в одних країнах з його споживанням в інших країнах.

Глобалізацію ж можна розглядати як вищу стадію інтернаціоналізації на основі більш тісного переплетення економік різних країн та регулювання відносин між країнами не тільки на основі відповідних міжнародних договорів, а й у рамках міжнародних організацій, у тому числі наднаціональних організацій, які забезпечують дотримання своїми учасниками певних правил та сприяють розвитку глобального капіталізму.

Хоча, власне, сам процес глобалізації не є новим явищем (його витоки сягають XIX століття), спроби надання чіткого його визначення пов'язують з 1990-ми роками, коли адміністрації Дж. Буша та Т. Блера змінили свій погляд стосовно відкритості торгівлі та інвестицій у зв'язку з закінченням “холодної” війни та необхідністю пристосування до розширення ринків до глобального рівня [1, с. 16].

На сьогодні існує велика кількість визначень поняття “глобалізація”. Так, Світовий банк розглядає глобалізацію

як процес посилення інтеграції економік та суспільств усіх країн світу, якому притаманні як позитивні (значне посилення економічного розвитку та зниження рівнів бідності), так і негативні риси (посилення процесів нерівності та негативного впливу на довкілля) [2, с. 3].

МВФ, у свою чергу, розглядає глобалізацію як історичний процес, який став результатом інновацій та технологічного прогресу, що в сукупності проявляються у посиленні інтеграційних процесів економік світу через торгівлю, фінансові потоки, переміщення робочої сили, технологій та знань [2, с. 3].

Г. Дилігентський визначав глобалізацію як процес вестернізації, або американізації, світу, що є відповіддю світової спільноти на неадекватність багатьох традиційних культур сучасному економічному та соціальному життю розвинених країн [3, с. 14].

Е. Герман висвітлює глобалізацію як ідеологію поширення корпорацій та їх економічного впливу по всьому світу, основним завдання якої є зменшення протистояння та опору стандартам ведення бізнесу та використання ресурсів транснаціональними компаніями шляхом створення уявлень про високу вигідність та безупинність даного процесу [2, с. 3–4].

Д. Хелд, Е. Макгру, Д. Голдблат та Дж. Перетон розглядають глобалізацію як процес стирання державних кордонів унаслідок посилення процесів взаємодії між країнами [4, с. 16].

Дж. Стігліц характеризує глобалізацію як процес зближення економік країн у зв'язку зі значним зменшенням витрат на транспорт та зв'язок і стиранням бар'єрів для вільного руху товарів, послуг, капіталів, знань та робочої сили [1, с. 16].

Е. Гідденс розглядає глобалізацію як інтенсифікацію поширених у всьому світі соціальних відносин, які пов'язують віддалені регіони таким чином, що місцеві події формуються явищами, які відбуваються за багато миль від них, і навпаки. Тобто всі події, що відбуваються у місцевій громаді, скоріше, є наслідком впливу таких чинників, як світові фінанси та товарні ринки, що функціонують на величезній відстані від даної громади [5, с. 188–189].

А. Арсеєнко розглядає глобалізацію як розширення і поглиблення, посилення та прискорення взаємозалежності

держав під дією багатьох економічних, соціальних, політичних, культурних, інформаційних, правових, трудових, міграційних та інших відносин, які ведуть до становлення взаємопов'язаного й цілісного світу в результаті процесів інтернаціоналізації в попередні історичні епохи [6, с. 423].

На мою думку, поняття “глобалізація” є комплексним і охоплює сукупність рис, а саме це:

- інтенсифікація фінансових і товарних потоків за межі державних кордонів, зміни обсягів та структури експортно-імпортних операцій;

- зміна інфраструктури функціонування світової спільноти;

- транснаціоналізація економіки;

- фундаментальна трансформація соціокультурної сфери.

Розуміння глобалізації пов'язане з визначенням основних рушійних сил та виділенням етапів розвитку даного процесу. Науковці виділяють три хвилі глобалізації.

Перша хвиля глобалізації охоплює приблизно 1870–1914 рр. Основною рушійною силою даного етапу була комбінація із зниження транспортних витрат (наприклад, перехід від вітрохідних кораблів до пароплавів) та зменшення торговельних бар'єрів. Фактично застосування нових на той період технологій та усунення перешкод для вільної торгівлі (перехід значної кількості країн від багаторічного протекціонізму до політики торговельного лібералізму) стали надійним фундаментом для освоєння нових територій та ринків. Протягом 1500–1800 рр. темпи зростання світової торгівлі становили в середньому 1% на рік, а протягом XIX століття обсяг світової торгівлі зріс приблизно на 40% [1, с. 22].

Дана хвиля глобалізації також характеризується численними міграційними потоками. Так, близько 60 мільйонів людей переселились з Європи до Північної Америки та Австралії [7, с. 25].

Розвитку вільної торгівлі в Європі сприяло підписання пакту про вільну торгівлю між Великобританією та Францією у 1860 р. Багато європейських країн згодом приєднались до принципів даного пакту. Одну з домінуючих позицій на світовому ринку в даний період займала Великобританія. Цьому сприяла наявність сформованої колоніальної

системи, яка надавала цій та іншим розвинутим європейським країнам привілейований доступ до ринків країн, що розвиваються. Це забезпечувало розвиток взаємозв'язків між економіками віддалених країн світу [1, с. 22]. Загалом, перша хвиля глобалізації характеризується швидкою урбанізацією та незначним зменшенням рівня бідності у Європі, хоча, загалом, основні вигоди від вищезазначених процесів отримали власники капіталу.

Початок другої хвилі глобалізації (1944–1971 рр.) було покладено у 1944 р. на Бреттон-Вудській конференції. Дана конференція стала відображенням зміни механізмів регулювання міжнародних економічних відносин як результату світової економічної кризи 1929–1933 рр. [8, с. 48]. З метою відновлення системи, яка б дала змогу вести міжнародну комерцію та забезпечити стабільні умови розвитку для економік усіх країн світу, було висунуто два плани [8, с. 48]. Перший план було запропоновано Дж. Кейнсом, який передбачав створення Центрального світового банку, в якому кожна країна-учасниця володітиме певною частиною золотого запасу, відповідно до своїх передвоєнних економічних можливостей. Цей банк випускатиме міжнародну валюту, яку Дж. Кейнс назвав Bancor (поєднання з французьких слів “банк” та “золото”) [9, с. 28–29]. Інший план був запропонований заступником міністра фінансів США Г. Вайтом. Він був заснований на ідеї пріоритетності державних фінансових інтересів щодо приватних, і спочатку призначався лише для країн західної півкулі (для потреб яких планувалось створити Всеамериканський банк). Міжнародним валютним стандартом мав стати долар США [10, с. 4].

Перемогли ідеї Г. Вайта і на Бреттон-Вудській конференції, що проходила 1–22 липня 1944 р., було закріплено фундаментальні положення кредитно-фінансової системи: створення Міжнародного банку реконструкції та розвитку (МБРР) і Міжнародного валютного фонду (МВФ) [8, с. 20].

МБРР було засновано як постійно діючий орган, який мав забезпечувати сприятливі умови для капіталовкладень, стимулювання міжнародних потоків довгострокових інвестицій, допомогу в реконструкції та розвитку територій країн-

членів, полегшення конверсії військової економіки в громадянську. МВФ мав функціонувати у якості центру, що забезпечує консультації та співробітництво між країнами-членами з міжнародних проблем регулювання та координації валютно-фінансової діяльності, таким чином сприяючи розвитку виробничих ресурсів усіх країн-членів. Підписані угоди були спрямовані на створення основ багатосторонньої координації діяльності майже всіх суб'єктів міжнародних кредитно-фінансових відносин на основі засад вільної торгівлі як запоруки не лише фінансової стабільності, а й миру у світі [11, с. 4].

На Бреттон-Вудській конференції було офіційно закріплено, що долар США стає валютою міжнародних фінансових організацій. Отже, центром світової економіки стають США, оскільки саме долар США, курс якого був зафіксованим по відношенню до золота, став основою для визначення курсів валют інших держав.

Збудована на Бреттон-Вудській конференції нова світова система була заснована на державному контролі міжнародного руху капіталу. Відносно стабільно така світова система функціонувала до 1970-х років. Основною причиною для внесення поправок був стан справ у США. У 1970 р. відбувся спад в економіці США, і для подолання цієї ситуації необхідно було девальвувати долар США. Саме тому в серпні 1971 р. президент США Р. Ніксон оголосив про те, що США зупиняють автоматичний продаж золота іноземним банкам в обмін на долари США. З цією метою у грудні 1971 р. було підписано Смітсонівську угоду, яка офіційно закріпила девальвацію долара США на рівні 38 доларів США за трійську унцію золота (на Бреттон-Вудській конференції було закріплено курс 35 доларів США за трійську унцію золота) та збільшила коридор для коливання курсів валют до 2,25% в обох напрямках [11, с. 4–6].

Стабільний розвиток та зростання обсягів міжнародної торгівлі відбувалися до середини 1970-х років. Проте нафтові кризи та стагфляція змусили світову спільноту змінити свій погляд на кейнсіанську макроекономічну післявоєнну модель світової економіки. Потреба у змінах принципів її функціонування виникла через протиріччя між інтернаці-

ональним характером міжнародних економічних відносин та використанням для забезпечення їх стабільності долара США, схильного до знецінення [1, с. 24].

Падінням Берлінського муру у 1989 р. ознаменувався початок третьої хвилі глобалізації. Її передумови були закладені ще у 1970-х роках і пов'язані зі значним зниженням витрат на обробку, зберігання та передачу інформації, що в комплексі створювало сприятливі можливості для розвитку міжнародної торгівлі та бізнесу [12].

У цей період відбулося послаблення торговельних бар'єрів, відкриття нових великих азіатських ринків, зокрема КНР та Індії. Також відбулося значне зростання рівня експорту продукції: від 12% глобального ВВП у 1970 р. до 31% у 2006 р. [12].

На даному етапі глобалізації на світовій арені все більшого впливу набуває КНР та інші азіатські країни. За прогнозами фахівців інституту суспільно-політичних досліджень Великобританії до 2030 р. КНР стане світовим лідером, обігнавши за темпами свого розвитку США [1, с. 38].

Основними рушійними силами третього етапу глобалізації є ТНК та міжнародні фінансові організації, насамперед Міжнародний валютний фонд і Світовий банк, які завдяки своєму глобальному масштабу діяльності отримали можливість здійснювати активний вплив на всі країни світу.

Глобалізація є комплексним процесом (явищем), що охоплює абсолютно всі сфери людської діяльності. Виділяють такі види глобалізації:

1) економічна – як продовження довгострокової історичної інтеграції економічної активності, що проявляється у появі глобальних ринків та глобальної вільної торгівлі, збільшенні ваги глобальної фінансової інтеграції та зростанні ролі багатьох економічних агентів (таких як транснаціональні корпорації (ТНК) та мультинаціональні корпорації) в глобальних трансформаціях;

2) фінансова – інтеграція фінансових ринків і систем, що виходить за регіональні та національні масштаби;

3) політична – розвиток інтеграції і взаємозалежності між урядовими та іншими політичними організаціями, політична

взаємодія за межами організаційної ієрархії держав та наддержавних органів;

4) військова – процес міждержавної протидії найбільш розвинутих у військовому відношенні країн за право бути єдиним повноправним центром, який володітиме правом на прийняття будь-яких рішень військового характеру, аж до використання військової сили в будь-якій країні, не враховуючи її суверенітет;

5) культурна – інтеграція та переплетення культур у глобальному масштабі [6, с. 423–442].

Як і будь-який соціальний процес, глобалізація підлягає розгляду з двох сторін: за позитивними зрушеннями для спільноти та за негативними.

Оскільки світова економіка є єдиною системою, то для неї характерною є дія закону збереження енергії, тобто, якщо на даному етапі глобалізації відбувається піднесення та розвиток одних країн, то для інших країн це може означати зниження темпів росту та спад в економіці.

Як позитивний вплив глобалізації можна виділити здешевлення споживчих товарів, що відбулось завдяки науково-технічному прогресу, збільшенню продуктивності праці, зменшенню торговельних бар'єрів [1, с. 45]. Окрім цього, завдяки вільному руху не лише капіталів, а й робочої сили, люди мають можливість пошуку роботи не лише у рамках своєї країни, а й у світовому масштабі, що надає можливість отримати кращі умови праці та оплати за неї.

Однак не можна заперечувати і той факт, що саме глобалізація стала каталізатором багатьох проблем. Так, зростання міжнародної конкуренції у світових масштабах за рахунок відкриття ринків з більш дешевою робочою силою та нижчою вартістю виробництва призвело до перегляду стандартних моделей ведення бізнесу, і породило тенденцію до передислокації виробництв з розвинутих країн до країн з дешевою робочою силою, таких як Індія та КНР. Саме глобалізація стала своєрідним прискорювачем цих процесів, і, як наслідок, для розвинутих країн це відобразилось у зростанні рівнів безробіття та зменшенні доходів громадян [1, с. 45].

Також варто зазначити, що перенесення виробництв у інші країни надає змогу корпораціям скоротити свої витрати

на оплату праці та забезпечення гідних умов праці, адже у деяких країнах вартість оплати праці є набагато нижчою і законодавчі вимоги до умов праці не є такими суворими, як у розвинутих країнах [12].

Глобалізація також стимулює відтік кваліфікованої робочої сили до інших країн, оскільки люди у пошуках кращих умов праці та життя полишають свою батьківщину, таким чином відбувається відтік талантів закордон і ця країна позбувається інтелектуальної бази для свого подальшого розвитку [12].

Окрім цього, у світовому масштабі відбувається посилення впливу найбільш розвинутих країн, які фактично набувають визначального права диктувати біднішим країнам свої умови через надання їм запозичень [12].

Однак не лише розвинуті держави мають значну силу впливу, транснаціональні корпорації також мають змогу впливати на політичний курс у країнах їх основного базування та поза їх межами. Така ситуація стає можливою за рахунок того, що великі транснаціональні корпорації володіють таким обсягом фінансових ресурсів, які перевищують бюджети переважної більшості країн світу [5, с. 203-204].

Нааявність у людей можливості подорожувати сприяє поширенню вірусних інфекцій та епідемій, що у світовому масштабі становить загрозу життю та здоров'ю всіх людей на планеті [12].

Наслідком поширення глобалізації є також поширення технологій, які володіють здатністю змінювати абсолютно всі сфери людської діяльності і впливають на характер взаємодії людей з навколишнім середовищем. Так, використання нових агротехнологій із застосуванням сучасних досягнень хімічної промисловості та техніки, з одного боку, підвищує врожайність, а з другого – своїм негативним впливом через забруднення хімікатами провокує згубні зміни навколишнього середовища, які впливають прямо чи опосередкованого на кожного жителя планети, створюючи реальну загрозу існуванню [5, с. 204–205].

Однак глобалізацію не варто розглядати виключно як негативне чи позитивне явище, оскільки вона є проявом як

об'єктивних процесів, таких як зближення економік країн світу у результаті науково-технічного прогресу; підвищення мобільності робочої сили, так і суб'єктивних процесів, які проявляються у обстоюванні суб'єктами глобалізації (міжнародні інститути, ТНК) своїх інтересів та досягненні поставлених цілей незалежно від можливої шкоди національним інтересам конкретної країни.

Для визначення рівня глобалізації країн світу використовується розрахунок індексів глобалізації. Одним із таких показників є індекс глобалізації KOF (KOF index of Globalization), який розраховується спеціалістами Швейцарського економічного інституту (KOF Swiss Economic Institute), і який уперше було запроваджено у 2002 р. [13].

Даний індекс є комбінованим показником, який надає змогу оцінити масштаб інтеграції будь-якої країни світу до світової спільноти. Ранжування країн і визначення їх рівня глобалізації відбувається на основі оцінки 24 показників, об'єднаних у три основні групи:

1) економічна глобалізація – обсяги міжнародної торгівлі та міжнародних інвестицій, рівень міжнародної ділової активності, тарифна політика, наявність бар'єрів, обмежень для міжнародної торгівлі;

2) соціальна глобалізація – рівень культурної інтеграції, рівень розвитку міжнародного туризму, відсоток іноземного населення, рівень розвитку інформаційно-комунікаційної інфраструктури;

3) політична глобалізація – членство держав у міжнародних організаціях, участь у міжнародних місіях, кількість посольств та інших іноземних представництв у країні [13].

Основними джерелами даних для розрахунку є бази даних Світового банку, Міжнародного валютного фонду, ООН та Міжнародного телекомунікаційного союзу.

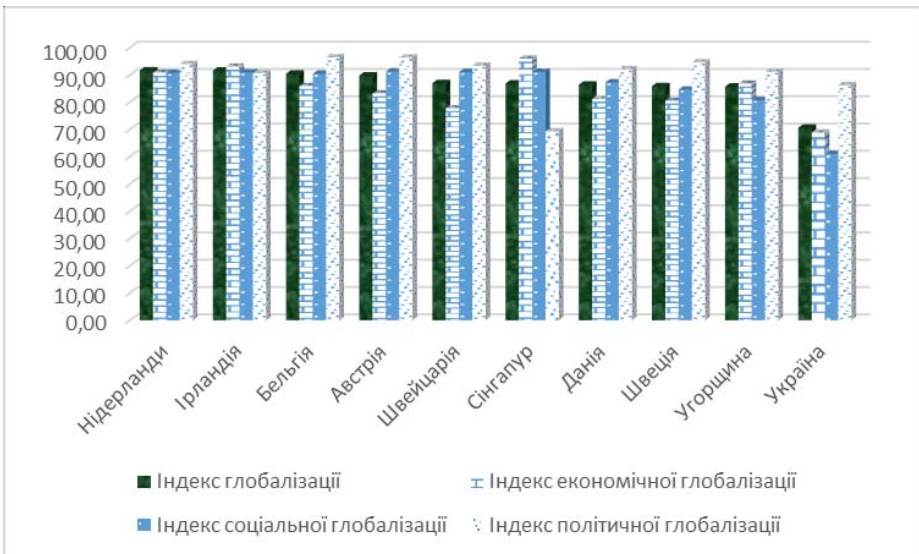
Методологічні й методичні засади розрахунку індексу потрібно сприймати критично (об'єднання в одному показнику проявів (індикаторів) і соціальної, і культурної глобалізації, відсутність індикаторів воєнної глобалізації; використання дещо застарілих для сучасного рівня розвитку технологій показників – кількість відправлених листів на душу

населення, обсяг торгівлі газетами та книжками; неможливість врахування при підрахунку обсягу міжнародної торгівлі масштабів нелегальної торгівлі (нелегальне переміщення робочої сили, контрабанда товарів тощо).

Проте за всієї критики (недосконалості) індекс глобалізації КОF надає можливість порівняльного аналізу змін, що відбуваються в різних країнах, у широкому діапазоні часу (аналіз даних розпочався з 1970 р.) і за багатьма параметрами, застосовуючи при цьому середньозважені показники компонентів індексу [14].

За даними, оприлюдненими у 2016 р., Україна посідає 41-е місце серед 207 країн з індексом глобалізації 70,71 (за 100-бальною шкалою) [13].

Отже, глобалізація є складним і багатовимірним процесом поширення і поглиблення глобального капіталізму. Це об'єктивно-суб'єктивний процес, що породжує як позитивні, так і негативні соціальні наслідки. Як соціологічне поняття

Рисунок. Індекс глобалізації КОF 2016 [13]

глобалізація віддзеркалює становлення взаємопов'язаного та цілісного світу на основі якісно нового етапу інтернаціоналізації усіх сфер життєдіяльності людей різних країн і регіонів. Не всі країни світу мають однакові можливості для свого розвитку, доступу до новітніх інформаційно-комунікаційних технологій. А це, у свою чергу, призводить до того, що при інтегруванні до глобальної системи світоустрою їх інтереси підпорядковуються інтересам більш вагомим гравців на світовій арені. Тобто розвинуті країни через міжнародні інститути, в яких вони мають найбільшу вагу, впливають на подальший розвиток усіх країн відповідно до своїх інтересів та уявлень стосовно ролі кожної країни. Наявність нерівності у можливостях для країн, що розвиваються, порівняно з розвинутими країнами потребує подальшого аналізу та пошуку шляхів її подолання. Саме економіко-соціологічний підхід дає змогу системно і в широкому соціальному контексті з урахуванням соціокультурних і інституційних особливостей різних країн аналізувати складні глобалізаційні процеси, виявляти їх сутність, рушійні сили і соціальні наслідки.

Література

1. *Straw W.* The third wave of globalization / W. Straw, A. Glennie ; Institute for Public Policy Research – IPPR, 2012. – 100 p.
2. *Ervin J.* Globalization: A Reference Handbook / J. Ervin, Z. Smith ; Oxford, England : ABC CLIO, 2008. – 292 p.
3. *Дилигенский Г. Г.* Глобализация в человеческом измерении / Г. Г. Дилигенский // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – № 7. – С. 14.
4. *Held D.* Global Transformations: Politics, Economics and Culture / D. Held, A. McGrew, D. Goldblatt, J. Perraton ; Standford, California : Sandford University Press, 1999. – 521 p.
5. *Гидденс Э.* Последствия современности / Гидденс Э. – М. : Праксис 2011. – 343 с.
6. *Арсеенко А. Г.* Світ, що глобалізується // Соціологія : навч. посіб. / за ред. С. О. Макеєва. – [4-е вид., перероб. і доповн.]. – К. : Т-во “Знання”, КОО, 2008. – С. 417–442.
7. *Globalization, Growth and Poverty: Building an Inclusive World Economy* A World bank policy research report. – New York : Oxford University Press, 2002. – 174 p.

8. *Моисеев А. А.* Международные кредитно-финансовые организации. Правовые аспекты деятельности / Моисеев А. А. – М. : НИМП, 1999. – 272 с.

9. *Каплан Л. Е.* Сталин. Человек, который спас капитализм / Каплан Л.Е. – М. : Поколение, 2007. – 352 с.

10. *Ткачук Т.* Міжнародні фінансові організації, їх вплив на світові економічні процеси / Т. Ткачук // Персонал. – 2008. – №2. – с. 4–11.

11. *Lessambo F. I.* International financial institutions and their challenges. A global guide for future methods / F. I. Lessambo. – New York : Palgrave Macmillan, 2015. – 261 p.

12. *The Three Waves of Globalisation* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nordregio.se/en/Metameny/About-Nordregio/Journal-of-Nordregio/2008/Journal-of-Nordregio-no-1-2008/The-Three-Waves-of-Globalisation/>

13. *KOF Index of Globalization* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://globalization.kof.ethz.ch/>

14. *Kof index of globalisation* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.slideshare.net/stevenheath148/kof-index-of-globalisation>

ПОЗИЦІОНУВАННЯ СОЦІОЛОГІЇ У СТРАТЕГІЯХ І ПРОЦЕДУРАХ РОЗВИТКУ ПУБЛІЧНОЇ СФЕРИ В УКРАЇНІ

У сучасному світі все більшого значення набуває “диспозиція особистості” в медіасфері, включаючи інтерперсональні відносини, які виникають в ній. Активність суб’єкта цілеспрямованої (адресної) діяльності мас-медіа, процес сприйняття їх продукції вимагає уваги до формування інтересів аудиторії на основі індивідуальних або соціальних потреб, ці процеси тісно пов’язані з соціальними та психологічними аспектами впливу на свідомість суб’єкта сприйняття.

Ключові слова: особистість, медіапростір, вплив, інтереси, аудиторія.

В современном мире всё большее значение приобретает “диспозиция личности” в медиасфере, включая возникающие в ней интерперсональные отношения. Активность субъекта целенаправленной (адресной) деятельности масс-медиа, процесс восприятия их продукции требует внимания не только с точки зрения формирования интересов аудитории на основе индивидуальных либо социальных потребностей, эти процессы тесно связаны с социальными и психологическими аспектами воздействия на сознание воспринимающего субъекта.

Ключевые слова: личность, медиапространство, воздействие, интересы, аудитория.

In the present-day world, “personal disposition” in a media space (including interpersonal relationships emerging in this area) is assuming ever greater significance. Perceiving media products (as it is the purpose of activity of the mass media) requires attention with regard to forming the audience’s interests on the basis of individual and social needs; on the other hand, it is closely related to social and psychological aspects of influence on the mind of the perceiving subject.

Keywords: person, media space, influence, interests, audience.

Декілька років поспіль ми живемо у викривленому просторі. На жаль, це не “поверхні Лобачевського”, де пересікаються паралельні прямі; адже тут перетинаються інтереси транснаціональних економічно-фінансових груп і корпорацій, але не людей.

Чи могли соціологи спрогнозувати, передбачити, запобігти й нарешті повпливати на хід подій; таким риторичним питанням протягом останніх 25 років соціологи переймаються приблизно кожні 8–10 років. Що можна було б зробити, але не було зроблено – аналізувати марно. Але помилки (методологічні, методико-технічні та аналітичні), які погіршують ситуацію й деякою мірою спровокували її глибину, – назвати можна.

Перше і найголовніше, що псує потенціал позиціонування соціології як оптимізатора і “потенціометра” суспільства передусім в очах самих соціологів) – порушення у складанні інструментарію. Основоположне правило: сформульовані запитання не повинні містити підказку або “наштовхувати” на бажану чи так звану правильну відповідь – саме це правило з різних причин стало порушуватися дедалі частіше. З іншого боку, традиційно присутні у наших моніторингах запитання, як-то, *“Чи вважаєте Ви, що розвиток країни іде в правильному напрямі?”* й подібні, спрямовані на формування соціальних прогнозів питання стали зникати з соціологічних анкет (нібито “за непотрібністю”).

Другою проблемою, що знижує авторитет сучасної соціології – застарілість й неправильна експлуатація вибірок. Причин цього кілька:

а) недоліки статистичного матеріалу (непроведення переписів населення у визначений в “обліковий” час, перекручення й неточності під час збору первинної соціологічної інформації, погане квотування (нерепрезентативне щодо повного зрізу тої чи іншої когорти населення) тощо;

б) зниження якості роботи інтерв’юєрів та анкетерів (недоплата, “зсуви” в квотних завданнях, недобросовісність тощо);

в) захоплення якісними менш ресурсоемними методами (глибинними інтерв’ю, фокус-групами тощо); вони є достатніми для маркетингової соціології, але не обслуговують завдань соціального прогнозування щодо країни загалом.

Третя проблема – поверхова інтерпретація або ж “підлаштування” аналізу даних під “замовника” (сюди ж можна віднести й приховування даних) або дивні інтерпретації, коли часом “залишаються в тіні притаманні певному соціуму особливості, історичні корені й інерційні тенденції, що потребують чимало часу для їх подолання й мають враховуватись при аналізі трансформаційних процесів і конфліктів наших днів” [13, с.113–114].

Що ж до методологічних проблем, то соціологи явно втрачають інтерес до *діагностичної та прогностичної* функцій соціології як науки про суспільство, його функціонування та розвиток. Нагадаємо, що останнє неможливе без прогнозування. Соціальна “фотографія”, “фреймінг”, мультиплікування даних стали повсюдними. За право займати конструктивні позиції соціологові сьогодні доводиться боротися. Не так уявляли собі стан і перспективи розвитку вітчизняної соціології її провідники: В. Оссовський, І. Попова, В. Черноволенко, О. Якуба й інші та майбутнє вивчення громадської думки фундатори цього напрямку – Б. Грушин і В. Ядов.

Перехід від макросоціології до мікросоціології не передбачає відмови від прогностики та конструктивізму, так само присутніх й у постнекласичній парадигмі сучасної соціології. Спирається на неї й П’єр Бурдьє у книзі “Соціологія соціального простору”: “Найбільш рішуча об’єктивістська теорія повинна інтегрувати уявлення, що є у агентів про соціальний світ, точніше, їхній внесок до побудови бачення соціального світу й через це – у саму побудову соціального світу шляхом *роботи уявлення* (в усіх смислах цього терміна), яку вони ведуть безперервно, щоб нав’язати своє бачення світу або бачення свого власного становища в цьому світі, своєї соціальної ідентичності” [3, с. 20–21]. Інакше соціологія просто може перестати бути наукою, що об’єктивує дійсність.

Дедалі більш зростаюча увага до соціології публічної сфери потребує підвищення рівня точності розрізнення понять *публічна соціологія* (концепт “*public sociology*” належить М. Буравому [4]) та *соціологія публічної сфери*, або в ширшому розумінні – “соціологія публічного простору сучасного соціуму” [5].

Феномен публічності “сам по собі теоретично мало досліджений, нерозривно пов’язаний з такими вже відомими соціологічними концептами, як “публічна сфера” та “публічне” й найчастіше описується або як характеристика визначеної сфери суспільного життя, або в контексті бінарної опозиції “публічне – приватне” [5]. Дослідження публічності в соціології здійснювали американський соціолог Дж. Вайнтрауб [18], який вкладав у поняття публічності дихотомію “відкритого” та “колективного”; він же запропонував чотири підходи, які, на його думку, протягом новітньої історії становили зміст поняття “публічність”, це: ліберально-демократичний, ліберально-економічний, соціокультурний і “прогендерний”. Ліберально-демократичний підхід часто пов’язують з ім’ям Ханни Арендт, яка уявляла публічний простір (*Veta acteva*) як арену діяльності людей, які знаходяться у безпосередній взаємодії та мають схожі цінності [2]. На відміну від Г. Тарда або Ю. Габермаса, які вважали публічність пов’язаною з винаходом і поширенням книгодрукування та в майбутньому – з появою засобів масової комунікації, натомість, Х. Арендт проводить певні витoki публічності від давньогрецької демократії [2]. Соціокультурний підхід, що виявився наприкінці ХХ ст. найбільш плідним [12], пов’язаний з іменами І. Гофмана, Н. Еліаса, Р. Сеннета, А. Турена, Й. Хейзінги та ін. Окремо слід визначити соціогенетичний підхід, історичний за своєю суттю, здійснений Р. Сеннетом у праці “Падіння публічної людини”. Найбільш вузькоспрямованим є “прогендерний” підхід, що акцентує “неморальність” публічної сфери, більш притаманну чоловікам, ніж жінкам, до яких ставляться її самі гендерні вимоги, що й у повсякденному житті. На думку М. Діденко, цей підхід не може претендувати на автономну “гендерну теорію публічності”; можна передбачити, що “чим вужчою є сфера огляду публічності (ліберально-економічний та гендерний підходи), тим більшим буде зсув на пряму її аналізу в бік функціональності” [5].

Сучасна соціологія та соціальна філософія (згідно з П. Бурдьє [3]) користуються поняттям “диспозиційна структура” особистості, яке послідовно охоплює: а) конвенціональну готовність (схильність, зафіксовану в соціокультурно-

му досвіді) до оцінки та сприйняття тих умов діяльності, в яких існує людина; б) здатність діяти в цих умовах певним визначеним чином; та в) співвіднесеність із визначеними сполученнями подібних зовнішніх проявів, що відрізняються одне від одного за ступенем значущості стосовно різних стратегій і тактик поведінки в культурі та соціумі загалом. Створивши таким чином глибинну особистісну структуру, диспозиції (в їх власне психологічному сенсі) виявляються доволі важко доступними для безпосереднього соціологічного аналізу; вони конкретизуються в поняттях фіксованих ціннісних орієнтацій та соціальних настанов, про які дізнаємось шляхом аналізу як суто поведінкових реакцій, так і оцінок та зовнішніх проявів [11]. Саме цим вони подібні до поведінкових актів та проявів особистості, яким приділяє увагу та які вивчає публічна соціологія.

В епістемологічному контексті М. Буравой вибудовує систему понять, що віддзеркалюють чотири типи знань: *професійного (professional)*, *прикладного (policy)*, *публічного (public)* та *критичного (critical)*, в основі цієї типологізації – розподілення соціологічного знання:

а) *за характером або типом завдань*: інструментальне знання versus рефлексивне знання,

б) *за адресатами*: академічна аудиторія versus позаакадемічна аудиторія. Згідно з М. Буравим професійна соціологія є інструментальним знанням для академічної аудиторії, а прикладна соціологія є інструментальним знанням для позаакадемічної аудиторії, натомість, публічна соціологія є рефлексивним знанням, спрямованим саме на позаакадемічну аудиторію, хоча критична соціологія знову-таки є рефлексивним знанням для позаакадемічної аудиторії [4]. М. Буравой підкреслює розуміння ним розподілення саме соціологічної праці, але, ймовірно, він мав на увазі й інші суспільство-знавчі дисципліни. Це розподілення кореспондується також із пропонованою Ж. Тощенком типологізацією щодо прийнятих соціальних норм і співвіднесення з культурними цінностями та ідеалами, що сьогодні фактично визнається (за Ж. Тощенком [15]) прямим завданням соціології.

Така класифікація може виступати певним позиціонуванням типів соціологічного знання, хоча вона не є самодостат-

ньою чи “самоочевидною” (як, наприклад, поділ науки на фундаментальну і прикладну або на теоретичну та емпіричну – в соціологічних вимірах). Але ця класифікація постає у певній альтернативі до традиційного розуміння “публічності”, що передбачає повну (або максимально можливу) відкритість перебігу процесів, подій, явищ дійсності та їх відображення соціологічним знанням. Відповідно до типологізаційної моделі М. Буравого теоретична соціологія адресована саме академічній аудиторії. Водночас емпіричні дані, що мають місце й у знанні, надані як для академічної роботи соціологів, так і для позаакадемічного використання. Так само як розгалуження фундаментальної та прикладної науки співвідноситься з моделлю М. Буравого, але вони не поглинають одна одну в його класифікації. Так, професійна соціологія – критична чи публічна – не обов’язково повинна бути фундаментальною; тобто практично для всіх типів соціологічного знання можна говорити про розрізнення макро- і мікросоціології, соціо- та антропоцентричної соціології, структуруючої та інтерпретативної, анти- та прогуманістичної, об’єктивної та суб’єктивної тощо.

Аксіологічно виправданим є також певне наближення до публічної соціології і “соціології діяння” А. Турена [16], адже тут цілком правомірно артикулювати наявність “елементів публічності” в будь-якому з інших типів (різновидів) соціологічного знання, а відповідно, й очікувати наявності таких елементів, навіть з певним домінуванням над іншими, саме в царині публічної соціології. З цього випливає наближення останньої до акціоністських підходів А. Турена у згаданій “соціології діяння”.

З точки зору О. Алексєєва [1], висловленої ним у статті “Що таке публічна соціологія?”, більшість конотацій у тлумаченні цього терміна лежить у площині публічна – громадська, публічна – інтерактивна й навіть діалогічна соціологія; публічна соціологія як *відкрита* соціологія, “відкрита “усім вітрам” суспільного життя соціологія – для публіки й на захист людини і людських спільнот від державного чи ринкового диктату (як формулює це М. Буравой). Незалежна соціологія (хоча цілковита незалежність і неможлива). Відкрита

також й стосовно інших галузей знань, для міждисциплінарних підходів. ...Соціологія, відкрита “світу” як предмету відображення, ансамблю акторів та адресі звертання” [1].

Цим останнім визначенням перекривається обсяг та зміст ряду інших, що наводились вище. Таким чином, відкритість артикулюється тут як визначальна риса нової доби соціологічного знання. У цьому полягає і пряма кореляція з персоніфікованістю комунікативних стосунків у сучасних комп’ютерних мережах та нових медіа. Ланцюжок кореляцій тут можна протягти від відкритості через персоніфікованість до діалогічності, адже “відкрита для людей” як респондентів, які стають не тільки носіями інформації для дослідника, а й “його партнерами в пошуку” й водночас “споживачами” соціологічної інформації [10].

Тезу про соціальність індивіда детермінацією його зовнішньої поведінки із соціуму та культури неklasична та постнеklasична соціологія намагається або спростувати, або узгодити залежно від точки зору на предмет опису активної участі у формуванні соціальної поведінки (особливо масової поведінки) та інших діях індивідів так званих внутрішньо особистісних структур. Ще Г. Тард підкреслював, що “люди, які йдуть вулицею, кожен у своїх справах, селяни, які зібрались на ярмаковий майдан, ...можуть створювати дуже тісний натовп, але це буде тільки проста штовханина до того моменту, поки спільна віра або спільна ціль не схвилює їх та не з’єднає їх разом. ...Читачі, навіть постійні, будь-якої газети, поки вони читають тільки оголошення та практичні відомості, що стосуються приватних справ, не складають публіки” [14, с. 279]. Так, ймовірність уявлень про сутність думок “іншого”, агрегована спочатку через пресу, а потім через електронні медіа, поступово стало предтечею громадської думки, яка нині перетворюється на вагомий важіль демократичного суспільства [1; 2; 6; 8]. Набуття таким чином “колективного досвіду” часто стає первинною детермінантою бажання і готовності почути й зрозуміти “іншого”, без чого неможливо уявити будь-яку взаємодію.

Взаємозв’язок сучасних технологій з медіа посилюється щомиті, а поведінка й звички аудиторії змінюються доволі

повільно. Соціологи мас-медіа також повільніше реагують на зміни, ніж, наприклад, спеціалісти з маркетингової соціології або соціології реклами. Останнім часом стає дедалі вагомішою серед суміжних галузей і соціологія публічності, яка займає сурядне місце між власне медійними галузями та галузями соціології, що вивчають політичну сферу: соціологією політики, соціологією політичних відносин, соціологією влади, соціологією держави та ін. Знову ставить питання із входження до кола суто соціологічних галузей і соціологія журналістики (хоча тут спостерігаємо широкий спектр думок – від позитивних щодо її відродження – до прямо протилежних).

Остання конференція “Нові медіа в Україні” відкрила поляризацію ще не сформованої галузі із “медіатрендовими стейкхолдерами”, що визначають “основні тренди, які мають впливати на нові медіа в 2016 році й подальшому часі” [7; 17]. Щодо позицій наукового аналізу тут можна зробити суттєві й неоднозначні висновки стосовно:

- а) поведінки та включення аудиторії, її таргетування;
- б) використання аудиторією нових технологій та перехід до нових категорій користувачів тими або іншими пристроями, гаджетами тощо;
- в) включення аудиторій он-лайн (зокрема, перегляд он-лайн трансляцій та записів в YouTube);
- г) пошуку аудиторією нових способів боротьби з фейками та верифікації контенту в мережах;
- д) прийомів атомізації контенту і кристалізації публічності через glance-журналістику.

Усі названі проблеми є актуальними і для соціології масових комунікацій, і для соціології публічності.

На думку соціологів масової комунікації, які дедалі більше звертають увагу на перетворення у середовищі взаємодії “комунікатор – реципієнт”, попереду нас чекає поява і прояв можливостей глибшого аналізу не тільки того, що читає наша аудиторія, а й того, як вона на нього реагує: коментує, “лайкає”, ділиться в соцмережах чи, навпаки, роздратовано закриває прочитане (статтю, блог, вкладку тощо). Алгоритми майбутньої поведінки користувача інформації дедалі ставати-

муть складнішими й вишуканішими, а їх роль у повсякденній діяльності видань, каналів, нових “медіахолдерів” лише зростатиме. Чи узгоджуються ці передбачення із можливостями сучасних журналістів (яких частково в зарубіжних виданнях починають замінювати роботи, і що виділяли як один з основних трендів ще у 2014 р.) – якщо можна отримати практично повністю автономний засіб масового інформування без участі людини. Підключення до безперервних потоків інформації й цифрових даних роботів дасть можливість створювати тексти, поступово покращуючи їхню якість і стиль на основі аналізу реагування користувачів (читачів).

Одна з найбільших у світі компаній “eМаркетер” (США), що забезпечує за корпоративною передплатою всеохопний огляд стану цифрового маркетингу, моніторингами мас-медій та комерції, свідчить, що аудиторія месенджерів досягла 1,4 млрд користувачів до кінця 2015 р. [17]. Це три чверті всіх користувачів смартфонів. Зростання за 2015 р. становило 31,6%, що є надшвидкою динамікою. До 2018 р. користуватися месенджерами будуть вже 2 млрд людей (а це – 80% власників смартфонів). Радіти можна тільки одному: в журналістиці ще багато жанрів, у яких працювати роботи поки що не можуть, наприклад інтерв’ювати недовірливого анонімного респондента або “розкрутити” в розмові важливу “публічну особу”. Сьогодні медіасередовище переживає новий сплеск інтересу до сутності професії журналіста. Водночас дедалі складніше стає говорити правду, захищати свої інтереси та інтереси людей й тим самим приносити людям користь. У сучасному публічному житті фокус з технологій зсувається в бік людини. Якщо розмірковувати в прагматичних категоріях, то в цьому є ринкова логіка: технології швидко опановуються всіма лідерами медіаринку, тому їх цінність нівелюється. Запропонувати набір цінностей [10], які лежать в площині глибинних потреб аудиторії, її інсайтів, потаємних бажань і страхів – дає конкурентні переваги у тривалій перспективі. Розвиток гуманітарних проектів, освітніх технологій та наукової просвіти – тут міститься гострий дефіцит й високий потенціал зростання” [7].

В Україні наразі немає проблем з доступом до медіа. В Україні є дефіцит доступу до правдивої інформації. З кож-

ним роком дедалі активніше проводяться інформаційні кампанії, які ведуться різними “групами впливу”, включаючи державні та комерційні структури. Діапазон їхнього впливу доволі широкий: від локальних рекламних акцій до масштабних інформаційних кампаній і війн, “тому зростає потреба у “сторожовій” журналістиці (watchdog journalism), яка б охороняла інтереси суспільства у нерівній боротьбі з владою й бізнесом, що розпоряджаються великими ресурсами” [7]. Зрозуміло, що відтоді як “географія місць” змінилась “географією потоків”, перформативність суспільної взаємодії зростає (що відмічали в своїх працях Б. Латур, Д. Келнер, М. Кастельс, Дж. Уррі та ін.), але як відповідь на виклики сучасного ринку “медіафейків” за кордоном швидко розвиваються мережеві ресурси та організації, що спеціалізуються на перевірці фактів, що прямо пов’язано з розвитком “сторожової” журналістики та “фактчекінгу”. Розвиток інструментів для громадських і журналістських розслідувань розвивається як у форматі окремих проєктів: Factcheck.org, Politifact.com, FactCheckEU.org, ін., так й у складі редакційних медіапроєктів: наприклад, Fact Checker у центральній газеті США – The Washington Post. Перспектива розвитку цього напрямку є і в Україні (наприклад, телеканал ZiK та окремі види програм типу “Схеми”, “Українські сенсації”, “Гроші”, “Слідство info” та ін.). Цей напрям, судячи з поточного розвитку подій та кризових перспектив у економічному секторі, ще довго буде актуальним для українського суспільства.

Атомізація медіаконтенту також стає трендом, що не може не впливати на персоніфікацію медіадискурсу та зростання потреб у “самопрезентаціях публічності”. Атомізація контенту в смартфонах та інших гаджетах (включаючи “розумні годинники” Apple Watch, їхній реліз у 2015 р. спонукав видавців придивитись до цього виду електроніки [17] як до ще одного значущого каналу розповсюдження інформації.

Маленький екран потребує лаконічності й конкретності — отже, довгі історії “подрібнюються” на атоми, тексти стають більш структурованими. Так само структурованими стають і відомості про уподобання аудиторії. Для журналістів на часі володіння інформацією про таргетування реклами, робо-

та з лідерами думок, з тематичними групами, виявлення цільових партнерів, створення власного контенту, рерайтинг тощо. Дослідники медіа зішлись на тому, що замовників сьогодні цікавить не те, чи у вас є конкретні дані про те, хто, що і як дивиться, слухає і читає. Цікавлять дані не відповідні певним репрезентативним вибіркам, а “знання про кожну людину, яка зайшла на ваш сайт” [7], при чому методи аналізу цих даних та засновані на них алгоритми суттєво покращились за рахунок такого майже “абсолютного знання аудиторії”, яке стало впливати на прийняття рішень не тільки в редакціях, а й у певних соціальних інститутах.

Персоніфікація в мережах стає особистим етичним вибором, так само як заняття “он-лайн журналістикою” або “партиципаторною журналістикою”. Рішення стати блогером чи відкрити свій сайт з інформаційною складовою – це скоріше небайдужість, позиція “не можу змовчати” та суттєва соціальна активність, про притлумлення якої йшлося вже декілька десятиліть поспіль. З іншого боку, спостерігається і контртренд: бажання контролювати, обмежувати, заборонити, управляти процесом персоніфікованої комунікації в мережах з боку влади та бізнесу. Але така різноспрямованість трендів — не може бути боротьбою всього хорошого з усім поганим. Відповідно за таких умов “на перше місце в багатьох медіапроектах виходить емпатія, а не технологія” [7]. І це тільки одна з рис персоніфікованої взаємодії під час інформаційного обміну в нових технологічних умовах.

Саме тепер запотребованим виявилось не тільки знання технологій та певних навичок роботи он-лайн, а й опанування публічною професією, ремеслом журналіста, яке раніше було виключно вузько професійним.

Спостерігається і зустрічний рух щодо “перенасичення публічністю”. Так, дедалі більше людей використовують месенджери, які стають “новими соціальними мережами”. Дедалі більше людей у країні і у світі не хочуть викладати свої публічні пости в глобальних мережах, а лише ділитися інформацією з визначеними групами друзів, однодумців, спілльників за інтересами. Завдяки пуш-повідомленням взаємодія за допомогою певних мобільних додатків часто відбува-

ється більш активно, ніж у рамках соцмереж. Мас-медіа йдуть слідом за побажаннями аудиторії: у мобільних версіях сайтів з'являються позначки типу: “поділитися у WhatsApp”, а окремі видання та канали запускають свої публічні чати у Viber або Telegram. Межі між журналістами, блогерами та громадянськими активістами поступово стираються; входить у моду не працювати на державні або комерційні медіа, а бути “вільним” блогером, активістом, просто свідомим громадянином, роблячи об'єктивні, незалежні й чесні публікації на актуальні теми.

Таким чином, сьогодні персоніфікована мережева публічність стає новим об'єктом вивчення соціологією (зокрема, соціологією публічності) і потребує спеціальних методів та методологічних підходів, які вже є на часі.

Література

1. *Алексеев А.Н.* Что такое публичная социология? [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://cdclv.unlv.edu//archives/articles/alekseev_public.html
2. *Арендт Х.* Vita Activa, или О деятельной жизни / Арндт Х. – СПб., 2000.
3. *Бурдые П.* Социология социального пространства / П. Бурдые ; пер. с франц., отв. ред. перевода Н. А. Шматко – М. : Ин-т экспериментальной социологии ; СПб. : Алетейя, 2007. – 288 с.
4. *Буравой М.* За публичную социологию / М. Буравой // Ответственная роль социологии / под ред. П. Романова, Е. Ярской-Смирновой. – М. : ООО “Вариант”, ЦГСПИ, 2008. – С. 8–51.
5. *Диденко М.* Концептуализация публичности: основные подходы [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/28785/05-Didenko.pdf?sequence=1>
6. *Попова И. М.* Повседневные идеологии. Как они живут, меняются и исчезают / Попова И. М. – К. : Ин-т социологии НАНУ, 2000. – 219 с.
7. *Пуля В.* 10 трендов новых медиа в 2016 году / В. Пуля, М. Корнев [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://inform22.ru/useful-materials/7839/>
8. *Рикер П.* Конфликт интерпретаций / Рикер П. – М. : Academia-Центр; Медиум, 1995.

9. *Субъект* и социальная компетентность личности : сб. статей / под ред. А. В. Брушлинского. – М. : ИПРАН, 1995. – 167 с.

10. *Сусская О. А.* Мир атрибутов и атрибуты нового мира / О. А. Сусская // Социальные измерения общества : сб. науч. трудов Ин-та социологии НАН Украины. Вып. 4 (15). – К., 2012. – С. 363–376.

11. *Сусская О. А.* Социологические проекции личности: интерпретация, персонификация, виртуализация : монография / О. А. Сусская. – Saarbrücken : LAPLAMBERT Academic Publishing, AVAkademikerverlagGmbH&Co. KG, 2014. – 132 с.

12. *Суська О. О.* Персоніфікація інформаційного обміну : монографія / О. О. Суська. – К. : Логос, 2013. – 256 с.

13. *Танчер В.* Майдан як соціокультурний феномен і ціннісний конфлікт / В. Танчер // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2015. – № 4. – С. 113–119.

14. *Тард Г.* Мнение и толпа / Г.Тард // Психология толп. – М. : Ин-т психологии РАН, КСП+, 1999. – 416 с.

15. *Тощенко Ж. Т.* Парадигмы, структуры и уровни социологического анализа / Ж. Т. Тощенко // Социологические исследования. – 2007. – № 9. – С. 5–16.

16. *Турен А.* Возвращение человека действующего : очерки социологии / А. Турен. – М. : Научный мир, 1998. – 204 с.

17. eMarketer [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.emarketer.com/corporate/producttourrequest?ecid=adx1023&iesrc=ctr>

18. *Weintraub J.* Varieties and Vicissitudes of Public Space / J. Weintraub // Metropolis: Center and Symbol of Our Times, Philip Kasinitz, Ed., 1995. – P. 280–319.

НОВІ ПІДХОДИ ДО ПРОБЛЕМИ ІДЕНТИЧНОСТІ В ТЕОРІЯХ ПОСТМОДЕРНІСТІВ

Стаття присвячена аналізу впливу трансформаційних процесів у суспільстві на ідентичність. Досліджено підходи теоретиків постмодерну Г. Дебора, З. Баумана, Ж. Ліповецьки, Ж. Бодріяра, М. Кастельса, які фіксують специфічну проблематику ідентичності. Виокремлено аргументи наявності стану “кризи ідентичності” в розглянутих теоріях постмодерністів, проаналізовані узагальнюючі ознаки та прояви кризи ідентичності в теоріях постмодерну. Визначено, що в умовах кризи ідентичності знижується чи зникає цілісність, тотожність та віра людини у свою соціальну роль та соціальні цінності.
Ключові слова: ідентичність, постмодерністські теорії, індивідуалізоване суспільство, суспільство спектаклю, суспільство споживання, інформаційне суспільство, індивідуалізація, персоніфікація, криза ідентичності.

Статья посвящена анализу влияния трансформационных процессов в обществе на идентичность. Исследованы подходы теоретиков постмодернизма Г. Дебора, З. Баумана, Ж. Липовецки, Ж. Бодрияра, М. Кастельса, которые фиксируют специфическую проблематику идентичности. Выделены аргументы наличия состояния “кризиса идентичности” в рассмотренных теориях постмодернистов, проанализированы общие признаки и проявления кризиса идентичности в теориях постмодерна. Определено, что в условиях кризиса идентичности снижается или исчезает целостность, тождественность и вера человека в свою социальную роль и социальные ценности.
Ключевые слова: идентичность, постмодернистские теории, индивидуализированное общество, общество спектакля, общество потребления, информационное общество, индивидуализация, персонификация, кризис идентичности.

The paper analyses the influence of transformation processes occurring in the society on a person's identity. Special attention is paid to approaches developed by post-modern theorists such as G. Debord, Z. Bauman, G. Lipovetski, J. Baudrillard, M. Castells,

etc., who define a specific problematics of the identity. The author has found out a number of arguments indicating the availability of an “identity crisis” in the above post-modern theories and studied common signs and manifestations of this phenomenon. It can be argued that a person’s integrity, identity and belief in his/her social role and social values diminish or disappear as a result of the identity crisis.

Keywords: *identity, post-modern theories, individualised society, the “society of the spectacle”, consumer society, information society, individualisation, personification, identity crisis.*

Сучасний стан суспільства характеризується збільшенням кризових явищ та тенденцій, девальвацією традиційних цінностей, різкою зміною темпів життя, значним розмежуванням поколінь, прискоренням процесів відчуження тощо. Процеси глобалізації, віртуалізації та інформатизації мають місце у всіх країнах світу тією чи іншою мірою. Мінлива сучасність – метафора, за допомогою якої Зігмунт Бауман описує епоху сучасності, в яку вступає людство.

Усе це актуалізує проблему встановлення нових типів ідентичності як умови формування нових соціальних відносин. Відчуття ідентичності надає суб’єктові соціально значущий комплекс цінностей, символів і традицій. Кожна людина чи колектив є носієм ідентичності, які визначають їх місце та орієнтації в соціальній структурі, певні норми соціальної поведінки. Зігмунт Бауман, у своїй книзі “Індивідуалізоване суспільство” (2001 р.) зазначає: “ідентичність стає призмою, через яку розглядаються, оцінюються й вивчаються багато важливих рис сучасного життя” [1, с. 176].

Основними теоретичними підходами у дослідженні ідентичності є: 1) психосоціальний підхід (Е. Еріксон, З. Фройд, Е. Фромм); 2) символічний інтеракціонізм (Г. Мід, Ч. Кулі); 3) феноменологія (А. Шюц, П. Бергер, Т. Лукман); 4) когнітивний підхід (Дж. Тернер, Г. Теджфел); 5) драматургічний підхід І. Гофмана та 6) теоретизування постмодерністів (П. Бурдьє, З. Бауман, Ж. Ліповецьки, Ж. Бодріяр та ін.).

У межах цих підходів до теоретизування постмодерністів ідентичність визначається як продукт, що формується в результаті соціальної взаємодії, має динамічну структуру, яка

може розвиватися й видозмінюватися протягом усього життя людини, вона є соціальною за походженням. Ідентифікація має свій вияв у соціокультурних характеристиках (нормах, ідеалах, цінностях, зразках поведінки, соціальному статусі і ролях). Вона виступає необхідною умовою диференціації і створення відносин соціальних груп і спільностей через комунікації, міжособистісні взаємодії та інституціалізовану поведінку. Ідентичність тісно пов'язана з соціальною роллю індивіда. Вона є продуктом соціалізації, в ході якої індивід досягає тотожності з самим собою та у взаємовідносинах “Я – Інший” завдяки інтерналізації, яка є основною умовою конгруентності особистісного та соціального в людині. Ідентичність ґрунтується на неусвідомлено сприйнятих нормах, звичках, які надходять від соціальної групи, до якої належить індивід (народу, релігійної конфесії, раси, спільноти та ін.).

Окремою та специфічною концепцією у царині вивчення ідентичності є постмодерністська парадигма. Постмодерністські соціологічні теорії акцентують увагу на специфічному вимірі протиріччя між особистістю та суспільством, індивідуальним та соціальним, що породжує проблему самоідентифікації людини та визначення її ідентичності. Йдеться про специфіку адаптації людини до світу, що постійно змінюється. Якщо раніше в індивіда був стійкий набір норм, цінностей, мотивів, що визначають структуру його ідентичності, то зараз соціальні інститути, відповідальні за формування стабільної ідентичності, трансформуються і не можуть повною мірою виконувати свої функції або навіть зовсім розпадаються, а сучасне людство переживає період трансформації в інший соціальний стан. Справа в радикальній зміні самих способів життя людей, соціальних практик, комунікацій та соціального дискурсу. Багатовекторна, множинна та нестійка спрямованість активності людини призводить до дестабілізації раніше стійкої і певної ідентичності. Вибрані нами для аналізу проблеми ідентичності теоретики постмодернізму Г. Дебор, З. Бауман, Ж. Ліповецьки, Ж. Бодріяр, М. Кастельс цікаві насамперед тим, що в їх працях визначаються нові підходи до розуміння цього феномену, які виникають у зв'язку зі змінами, що відбуваються в суспільстві.

Ідентичність стає нестійкою, має процесуальний характер. Узагальнюючи теоретизування зазначених учених, можемо зробити висновок, що трансформації в суспільних процесах призводять до стану кризи ідентичності. Спробуємо показати, як характеризують суспільство названі теоретики, які нові специфічні виміри ідентичності фіксують постмодерністи, у чому полягає проблематизований, кризовий стан ідентичності.

У концепціях Г. Дебора, Ж. Ліповецьки, З. Баумана, Ж. Бодріяра, М. Кастельса одним із визначальних елементів трансформації ідентичності стає нова постмодерна культура, характерними ознаками якої є: комерціалізація культури, культурних кодів та знаків, які транслюються переважно через ЗМІ, рекламу, Інтернет. Трансформаційні суспільні процеси, зміни виробничої сфери, формування єдиного інформаційного простору, всеосяжні процеси глобалізації, зміни соціальної структури, умов існування людини, її світогляду, ціннісної системи і характеру споживання призводять до трансформації ідентичності в постсучасності, виникнення нових типів та “кризи ідентичності”.

Звернувшись до творчості Г. Дебора, спостерігаємо, що ідентичність набуває рис “несправжньої”, не є даною, вона конструюється у процесі гри. У теоретизуванні Г. Дебора сучасна ідентичність має умовний, ігровий, “перформативний” характер.

Суттєвий вплив на формування такого бачення справив І. Гофман, якого можна, поза сумнівом, віднести до найвпливовіших американських соціологів ХХ століття та вважати одним із провісників постмодерністського теоретизування. У драматургічній теорії ідентифікація вже не завжди є справжнім ототожненням з обраною соціальною ідентичністю, бо вона грається індивідом згідно з очікуваннями інших. Розглядаючи рольові набори, задіяні в “спектаклі” життя, І. Гофман проводить дистанцію між “Я” і ідентичністю, яка в логіці його міркувань стає лише роллю, яку відіграє “Я”. Реальна ідентичність на відміну від віртуальної становить внутрішній зміст особистості, але в ситуаціях безпосередньої взаємодії найчастіше ховається за ситуативними ідентичностями.

У працях І. Гофмана “Подання себе іншим у повсякденному житті” [2], “Стигма: нотатки про управління зіпсованою ідентичністю” [3] спостерігаємо такі основні ознаки та прояви кризи ідентичності: гралізація, гра партії залежно від ситуації, постійна презентація себе залежно від очікувань інших, презентація себе також через споживання певних речей та послуг, – демонстративне споживання; нетотожність з обраною соціальною ідентичністю; постійна зміна партій, які грають залежно від очікувань інших; нетотожність віртуальної соціальної ідентичності та актуальної (реальної) соціальної ідентичності; розщеплення ідентичності.

Гі Дебор у роботі “Суспільство спектаклю” [4] запропонував образ, що став однією з головних моделей осмислення постмодерністського суспільства та формування ідентичності в ньому. У концепції Гі Дебора реальність стала сприйматися як “інтегрований спектакль”. Він бачив сучасну людину як “глядача” величезного капіталістичного дійства. Споживання повсякденних продуктів, речей та послуг постає в основі процесу ідентифікації особистості. У суспільстві спектаклю Гі Дебора відчуження глядачів один від одного ще більше підсилюється і не сприяє подоланню фрагментарності та формуванню цілісності. Суспільство починає диктувати “глядачам” капіталістичного дійства обов’язок грати тільки одну роль – споживачів. Особистість у суспільстві споживання втрачає зв’язок з іншими, більш глибокими, ніж споживання, структурами – цінностями і нормами.

Постмодерн руйнує старе розуміння ідентичності як тожності та цілісності. З. Бауман, Ж. Ліповецьки зазначають, що людське життя характеризує епізодичність та невпевненість. Якщо в минулому акцент ставився на те, що в особистості була мотивація отримати достатньо надійну “нішу” в різноманітні існуючих груп і соціальних спільнот, то сьогодні найголовніше – як індивідові уникнути надміру стійкої фіксації своєї ідентифікації з певною групою, зазначає З. Бауман. Слід зазначити, що одна з проблем ідентичності у цих теоретиків, – перекиє у бік характеристик особистісної ідентифікації порівняно з соціальною.

Праця “Ера порожнечі” Жюлі Ліповецьки [5] та “Індивідуалізоване суспільство” Зігмунта Баумана [1] присвячені

феномену сучасного індивідуалізму, що сформував свідомість людини епохи постмодерну та відповідно й її ідентичність. Індивідуалізмом стали називати спробу заповнити порожнечу безліччю різноманітних комбінацій з хобі, “стилю життя”, “пошуків себе”, індивідуального споживання і побудовою власних іміджів. З. Бауман, Ж. Ліповецьки зазначають, що індивідуалізація та гедоністична персоніфікація ставлять своєю кінцевою метою формування ідентичності самої для себе і призводять до спустошення людини. Тотальний індивідуалізм і персоніфікація визначаються як заперечення форм соціальності.

У теоретизуванні З. Баумана ідентичність стає фрагментованою та множинною. На його думку, дедалі нові й нові спроби індивіда визначитися зі своєю ідентичністю призводять до того, що в глобальному суспільстві доречніше говорити про процес ідентифікації, який є “завжди незавершеною, незакінченою, відкритою в майбутнє діяльністю, в яку всі ми в міру необхідності або свідомо залучені” [1, с. 185].

З. Бауман у своїй праці “Індивідуалізоване суспільство” описує процес індивідуалізації, який не припиняється. Вчений розглядає індивідуалізацію як заперечення форм соціальності. Бауман виокремлює основні ознаки індивідуалізованого суспільства: загострення протиріччя між правом на самоствердження людини та здатністю контролювати соціальні умови, втрата людиною контролю над більшістю значущих процесів; зростаюча невпевненість, невизначеність та незахищеність особистості перед змінами, втрата перспективи життя, відмова від довгострокових цілей заради одержання негайних результатів, що в підсумку дезінтегрує як соціальне, так індивідуальне життя.

З. Бауман також підкреслює вплив структурного безробіття на специфічний вимір процесу ідентифікації, який ніколи не закінчується: “У світі структурного безробіття ніхто не може почуватися в безпеці. Сьогодні вже не існує такого поняття, як гарантовані робочі місця в надійних компаніях; немає і таких професій або досвіду, які, будучи якось придбані, завжди були б затребувані і раз і назавжди забезпечували б робочим місцем їхнього власника. Ніхто не може вважати

себе застрахованим від чергового витка “скорочень”, “модернізації” або “раціоналізації”, від безладних коливань ринкового попиту і дивних, але потужних сил “конкурентоспроможності” і “ефективності”. “Гнучкість” стала девізом дня” [1, с. 196].

Людське життя, яке втратило довговічні цінності, характеризує епізодичність та невпевненість – “Фрагментоване життя має властивість проживатися епізодами, як низка безладних подій. Невпевненість якраз і є тією точкою, в якій буття розпадається на частини, а життя – на епізоди. Якщо нічого не буде зроблено стосовно примари невпевненості, що нас переслідує, то і реставрація віри в довговічні й міцні цінності має мало шансів на успіх” [1, с. 201].

Фрагментарність, епізодичність та нестійкість ідентичності у З. Баумана отримує свій вираз і у відповідних життєвих стратегіях. Учений виділяє чотири основні життєвих стратегії людини – це фланер (той, що гуляє), гравець, бродяга, турист, при цьому в кожному з типів є неабияка доза амбівалентності, вони мають загальні властивості, а саме, “схильність надавати людським стосункам фрагментарності...” [6]. Зазначені стратегії фіксують стан безперервного переміщення, плавлення, перетікання, невизначеності ідентичності.

Соціальні інститути та цінності втрачають свою серйозність, наше “Я” підноситься і стає важливим об’єктом культу в постмодерністський період. Однією з цінностей нарцисичної ідентичності стають власне тіло і турботи про нього та його вдосконалення. У концепції Ж. Ліповецьки персоналізація – це не тільки індивідуалізація, а й спустошення, перетворення на ніщо, зникнення ідентичності. Ж. Ліповецьки показує, що практики тілесного самовдосконалення є одними з багатьох модифікацій відчуження – різноманітних форм хибного життєвого сценарію, фальсифікованого, “несправжнього” “Я”. У концепції Ж. Ліповецьки нарцисичний тип індивіда втрачає свою ідентичність, власну цілісність, власне “Я” стає розпливчастим. Він говорить про те, що замість ідентифікації варто говорити про індивідуалізацію, яка завжди існує у певній ситуації і певною мірою породжується цією ситуацією. На його думку, гедонізм став найвищою

цінністю і “спадщиною” капіталізму, він став втрачати характер органічної цілісності, духу злагоди та волі. Криза сучасного суспільства – це насамперед криза культури та духовності. Ж. Ліповецьки зазначає, що ідентичність та соціальні ролі наразі розкладаються.

З. Бауман вказує на те, що в суспільстві споживання, яке стало загальносвітовою тенденцією, формуються такі специфічні практики споживання, як “бажання бажати, а не бути задоволеним”: “Речі, про які мріяв, особливо тішать у момент їх здобуття, але скоро від них відмовляються; ринки здаються влаштованими так, щоб і винагорода, і застарівання були негайними” [1, с. 196]. Бауман, як і Ліповецьки, каже про порожнечу, яка з’явилась у сприйнятті людиною суспільства, – “Походи за покупками заповнюють порожнечу, що утворилася після того, як уява перестала робити подорожі в інше, більш безпечне, людяне і справедливе суспільство” [1, с. 190]. Таке суспільство надмірного споживання – це насамперед зміна ставлення до цінностей. Споживаються, а не створюються, не тільки речі, а й взаємовідносини.

У концепціях проаналізованих теоретиків постмодернізму Г. Дебора, Ж. Бодріяра, Ж. Ліповецьки, З. Баумана символічне та надлишкове споживання в умовах постмодерну стає ключовим соціальним процесом у конструюванні ідентичності. Особливий відбиток на стиль життя накладає наростаюче символічне споживання, пов’язане не стільки з життєво-необхідними для індивіда речами, скільки з цінностями. Символічне споживання ґрунтується на виробництві та інтерпретації знаків, які замінюють реальні речі. У процесі такої підміни виникають симулякри, які постійно множаться та характеризують символічну гіперреальність. Найбільш критичним теоретиком суспільства споживання є Жан Бодрійяр.

Ж. Бодрійяр поставив проблему “кінця соціального” у центр своїх роздумів про сутність сучасних соціальних трансформацій. Ж. Бодрійяр констатує в сучасному суспільстві відсутність символічного початку. Для вченого зникнення символічного означає зникнення цінностей як трансцендентного зразка. Поширення на всі сфери соціального життя

гегемонії “порожнього знака” породжує еру тотальної симуляції. Емансипований знак, здатний представляти тільки самого себе, а не реальність. Бодріяр вказує на те, що реальність зникає, вона перетворюється на гіперреальність. Зникають у такий спосіб інститути, цінності, індивіди. Зникає та втрачається суб’єкт, який більшою чи меншою мірою є відображенням зникнення реальності. Соціальне, по суті, стає “симуляцією” мас-медіа та інформаційних технологій, втрачає власну автономію, відбувається деструкція соціального. Змальовуючи сучасного індивіда, Ж. Бодріяр використовував образ заручника засобів масової інформації: “Телебачення дивиться на нас, телебачення сприяє нашому відчуженню, телебачення маніпулює нами, телебачення інформує нас... Ми залишаємося в усьому цьому заручниками аналітичної концепції засобів інформації, концепції активного й ефективного зовнішнього агента, концепції “перспективної” інформації, в якій точкою витоку є горизонт реального та смислу” [7, с. 50].

Ж. Бодріяр концентрує свою увагу на культурі, в якій, як він вважає, відбувається масова “катастрофічна” революція. Ця революція включає в себе дедалі зростаючу пасивність мас. Маса видається “чорною дірою”, яка поглинає всі значення, інформацію, комунікацію, повідомлення і т.д. Слова “байдужість”, “апатія” і “інертність”, “меланхолія” добре характеризують маси, пронизані символами засобів масової інформації, симулякрами та гіперреальністю. “Меланхолія – головна тональність функціональних систем, сучасних систем симуляції, програмування та інформації, – зазначає Ж. Бодріяр. – Меланхолія – це якість, притаманна способу зникнення смислу, способу випаровування смислу в операційних системах. Тому ми всі меланхоліки” [7, с. 228].

Як зазначає Бодріяр, “цілком можливо, що ми самі як вид уже частково сформувалися – в клонуванні, інформатизації і мережах, у цьому штучному виживанні, на продовження існування того, що зникло, але й продовжує зникати” [8]. Занурена у світ симулякрів людина вже не переживає ні Бога, ні власну субстанцію, зазначає Ж. Бодріяр. Отже, в його теоретизуванні з соціальним зникає і саме поняття ідентичності, бо і суб’єкт теж зникає.

Специфічний внесок до проблематики ідентичності вносить і інформаційне середовище, що, втім, потребує спеціального розгляду саме з точки зору впливу інформаційного простору. З. Бауман, М. Кастельс зазначають, що сучасна людина перенасичена інформацією, вона має великий надлишок інформації, який впливає на самоідентифікацію індивіда.

М. Кастельс у своїй роботі “Інформаційна епоха: економіка, суспільство і культура” [9] зазначає, що в мережевому суспільстві виникає нова культура – культура реальної віртуальності. Технологічні зміни у виробничому процесі спричиняють появу нової історичної ери і соціальної формації – інформаційне суспільство.

Прихід мережевого суспільства зумовив заміну фіксованої, односпрямованої ідентичності мережевою ідентичністю. Мережа стає основним елементом будь-якої соціальної дії. За Кастельсом, руйнація соціальної комунікації призводить до суспільної фрагментації та відчуження. Сприйняття часу, місцевості й культури перемішані у тісному просторі й визначаються як ефемерність, колаж, фрагментарність, різноманітністю та роздробленістю. У мережевому суспільстві ідентичність не концептуалізується як стійка, безперервна і послідовна у чітких просторово-часових рамках дискурсу лінійного часу. Основним типом ідентичності є легітимна ідентичність – сформована панівною культурою, мережею та реальною віртуальністю, – і як протилежність ідентичності опору та проективні ідентичності.

Підсумовуючи аналіз текстів теоретиків постмодерну, можна виокремити нові підходи до проблеми ідентичності. Зокрема, констатується такий стан ідентичності, який можна охарактеризувати як “криза”. Основними ознаками кризи ідентичності є: фрагментарність, роздробленість, ілюзорність, ефемерність, множинність, мозаїчність, колажність, невпевненість, невизначеність, безперервне переміщення, плавлення, перетікання, розкладання, розпливчастість, спустошення та порожнеча; байдужість, апатія, інертність, меланхолія, безсилля та розчарування.

Основними характерними проявами кризи ідентичності є: автономізація від суспільства і будь-яких форм колективної

ідентичності, тотальна індивідуалізація та гедоністична персоналізація; втрата будь-яких орієнтирів; розрив зв'язків між членами соціуму; не повне ототожнення з соціальними групами та соціальною роллю; втрата довговічних цінностей; споглядання, символічне та надмірне споживання, що стає одним із центральних концептів у конструюванні ідентичності; “гралізація”, постійна зміна ідентичності, зміна відчуття лінійного часу та простору; зануреність та поглинання симулякрами, гіперреальністю та мережею, ізоляція, відчуження один від одного, “кінець соціального”, розчинення в масі та (або) зникнення.

Узагальнюючи, можна виділити в якості основних і спільних проявів кризи ідентичності втрату тотожності та цілісності. В усіх зазначених проявах фіксується як втрата самототожності та цілісності індивіда, так і відсутність стійкого ототожнення з соціальним (соціальною роллю, соціальною групою тощо). Особистість дедалі менше ідентифікується з певними соціальними групами, втрачається зв'язок з іншими, руйнується соціальна взаємодія, і як наслідок, заперечується та нівелюється соціальне та втрачається зв'язок з глибокими цінностями та нормами.

З. Бауман зазначає, що загострення проблеми пошуку ідентичності являє собою побічний ефект і несподіваний продукт, породжений поєднанням імпульсів до глобалізації та до індивідуалізації: “Дедалі менше і менше ми сподіваємося на те, що, об'єднавши свої сили і стоячи пліч-о-пліч, ми зможемо змінити правила гри; можливо, що ризики, які лякають нас, і катастрофи, що змушують нас страждати, мають колективні, соціальні корені, але вони вражають кожного з нас безсистемно і сприймаються як індивідуальні проблеми, з якими можна боротися тільки самостійно і які можуть бути подолані, якщо це взагалі можливо, лише особистими зусиллями” [1, с. 188].

Індивідуалізація в теоріях постмодерну має інший семантичний смисл, ніж в епоху модерну. Задані соціальними умовами межі свободи вибору дедалі менше контролює індивід, умови існування все більше лімітують цей вибір, а ціна такої свободи дуже висока – це безсилля, відсутність

повної свободи самовизначення та самоздійснення. Індивід дедалі менше відчуває, що він здатен конструювати своє та суспільне життя, при цьому перестають продукуватися спільні цілі. Особистість у такому швидкозмінному та трансформаційному суспільстві все менше відчувається активним суб'єктом цих змін, не бачить перспективи довгострокових цілей, не орієнтується на спільні соціальні цілі. “Індивідуалізоване суспільство”, “суспільство спектаклю”, “ера порожнечі”, “суспільство симулякрів та симуляції”, “суспільство споживання”, “інформаційне суспільство”, описане теоретиками постмодерну, зумовлюють проблематизований та процесуальний характер ідентичності та призводять до стану кризи.

Література

1. *Бауман З.* Индивидуализированное общество / Зигмунт Бауман. – М. : Логос, 2005. – 390 с.
2. *Гофман И.* Представление себя другим в повседневной жизни / Ирвинг Гофман. – М. : Канон-Пресс-Ц; Кучково поле, 2000. – 304 с.
3. *Гофман И.* Стигма: заметки об управлении испорченной идентичностью / И. Гофман [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ecsocman.hse.ru/text/17687311/>
4. *Дебор Г.* Общество спектакля / Ги Дебор. – М. : Логос, 1999. – 224 с.
5. *Липовецки Ж.* Эра пустоты. Очерки современного индивидуализма / Жиль Липовецки. – СПб. : Владимир Даль, 2001. – 330 с.
6. *Бауман З.* От паломника к туристу / Зигмунт Бауман // Социологический журнал. – 1995. – № 4. – С. 133–154.
7. *Бодрийяр Ж.* Симулякри і симуляція / Жан Бодрийяр. – К. : Основи, 2004. – 230 с.
8. *Бодрийяр Ж.* Почему все еще не исчезло? / Ж. Бодрийяр [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://postmodern.in.ua/?p=1938>
9. *Кастельс М.* Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Мануэль Кастельс. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 606 с.

ЗНАННЯ, ЩО ЛЕГІТИМУЄ(ТЬСЯ): КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ Ж.-Ф. ЛЮТАРА

У статті аналізується постмодерністська концептуалізація легітимації. Підґрунтям легітимності є дискурси і наративи. Відтак легітимність є перервною у соціальному часі; нерівномірно локалізується у соціальному просторі; не ґрунтується на стабільному консенсусі.

Ключові слова: соціальний порядок, легітимація, знання, мова, символи.

В статье анализируется постмодернистская концептуализация легитимации. Основой легитимности являются дискурсы и нарративы. Поэтому легитимность является прерванной в социальном времени; неравномерно локализованной в социальном пространстве; не основывающейся на стабильном консенсусе.

Ключевые слова: социальный порядок, легитимация, знание, язык, символы.

The paper analyses a post-modern conceptualisation of legitimisation. The basis of legitimacy consists of discourses and narratives. Therefore, legitimacy is discontinuous in social time, unevenly localised in social space and not based on a stable consensus.

Keywords: social order, legitimisation, knowledge, language, symbols.

Виокремленням постмодерністського підходу до явища легітимації можна вважати дослідження стану знання в суспільствах розвинутих країн світу, що його здійснив Ж.-Ф. Лютар [7; 8]. Ця постмодерністська концептуалізація легітимації здебільшого нехтувалася або дуже побіжно розглядалася енциклопедистами, а також істориками й теоретиками соціології [13, с. 135–136; 12; 5; 4; 9]. Розлогими на цьому тлі, але не вичерпними є поодинокі огляди [6, с. 114–118; 14, с. 250–256; 3, с. 109–111]. Втім, їхні автори опосередковано аналізують Лютарову концептуалізацію легітимації у ширших тематичних контекстах. Відтак не зайвою є спроба

й безпосереднього з'ясування особливостей суто Ліотарових трактувань легітимації знання та легітимації на підґрунті знання.

Ліотар, за власним зізнанням, оперує терміном “легітимація” у тому розширеному сенсі, якого він набув у дискусіях чільних німецьких теоретиків соціології [8, с. 27]. Про це свідчить і неодноразове звернення до тверджень Ю. Габермаса та Н. Лумана стосовно легітимації та їх цитування [8, с. 27, 113, 147, 152, 155–156]. З огляду на зазначене теоретичне підґрунтя Ліотар висновує та зіставляє власні вибагливі трактування легітимації. Зокрема, легітимацію у сфері політики він трактує як процес, що уможливорює оголошення законодавцем певного громадянського закону нормою. Натомість легітимація у сфері науки трактована ним як процес, що уможливорює висування тлумачем наукового дискурсу вимог науковості стосовно висловлювань, які домагаються включення до цього дискурсу. Тобто легітимація тут, найімовірніше, полягає у беззастережному визнанні соціальним загалом “норм” закону в першому та “вимог науковості” у другому випадках. Зв'язок двох процесів легітимації Ліотар увиразнив, по-перше, коли вказав на залежність права науковців вирішувати “що правильно, а що – ні” від права політиків вирішувати “що справедливо”. По-друге, залежність влади від знання підкреслює Ліотарове запитання: “хто вирішує, що є знання, і хто вирішує, що потрібно вирішувати?” [8, с. 27–28]. Від влади значною мірою залежить запровадження критеріїв науковості та предметна царина науки, а від науки – ефективність влади та інших соціальних інституцій.

Зауваження постійного зростання обсягу наукових знань, інформаційної та комунікаційної складових життя суспільства стало для Ліотара підставою використання лінгвістичного підходу та розгляду соціальності як гнучкої мережі мовних ігор. Мовні ігри він вважає необхідним мінімумом соціального зв'язку, що уможливорює існування суспільства, а також способом циркуляції знання на основі обміну висловлюваннями. Основними видами таких висловлювань у мовних іграх визначені: а) денотативне висловлювання, через яке мовець передає інформацію, що її визнають або спростовують інші;

б) перформативне висловлювання, через яке мовець задає контекст мовної гри незалежно від волі інших учасників;
в) прескриптивне висловлювання, у формі якого мовець передає іншим власні накази, команди, інструкції, рекомендації, прохання та ін.

Природа мовних ігор описово розкрита у трьох Ліотарових спостереженнях: 1) “їх правила не містять у самих собі свою легітимацію, але становлять предмет угоди – явної або неявної – між гравцями”; 2) “якщо нема правил, то нема і гри; навіть невелика зміна правил змінює природу гри, а “прийом” або висловлювання, що не задовольняє правилам, не належить виозначуваній ними грі”; 3) “говорити, значить боротися – у сенсі грати; мовленнєві акти показують загальне протиборство (агоністику)” [8, с. 32–33]. Мовленнєвий діалог тут уподібнюється грі в шахи, а вислів кожного мовця-гравця розглядається як подоба шахового ходу. Відповідно соціальні взаємодії уподібнені діалогам, соціальні дії – висловам мовців, а соціальні інститути в сучасному суспільстві – мовним іграм, у які грають кваліфіковані мовці (дієвці).

Підґрунтя знання загалом Ліотар убачає у всіх зазначених вище видах мовних висловлювань та ігор. Першість у формуванні знання загалом він приписує традиційним наративам, тобто оповіданням, приказкам, прислів'ям та максимам як усній народній традиції. Приказки, прислів'я та максими трактовані як крихітні фрагменти можливих оповідань або матриці старовинних оповідань, що продовжують побутувати в сучасному суспільстві. Позаяк наративи, за Ліотаром, слугують знаряддям накопичення, впорядкування та повторного аналізу інформації, вони відтак власне й здійснюють легітимацію: “...народні історії самі розповідають про те, що можна назвати позитивними чи негативними утвореннями (*Bildungen*), тобто успіхами чи невдачами, які увінчують героїв або дають свою легітимність суспільним інститутам (функція міфів), або пропонують позитивні чи негативні моделі (щасливі чи нещасні герої) інтеграції у встановлені інститути (легенди, казки)” [8, с. 55]. Тобто оповіданням приписуються функції: а) визначення критеріїв компетентності у відповідному суспільстві; б) оцінювання згідно

з цими критеріями досяжних чи досягнутих у суспільстві результатів; в) передання набору прагматичних правил, що конституують соціальний зв'язок; г) окреслення меж правомірного, з погляду культури, мовлення та діяльності. Водночас, за твердженням Ліотара, нарративне знання, на відміну від сучасного наукового знання, підтверджує саме себе через передачу своєї прагматики без аргументації чи наведення доказів. Відтак з погляду умов наукової істинності (логічної зв'язності, верифікації) нарративне знання сприймається здебільшого як неповноцінне та недосконале.

Наука натомість розглядається Ліотаром як сучасна форма знання, що оперта переважно на суто денотативні мовні висловлювання та ігри згідно з критерієм істинності/хибності. Вона набуває легітимності через легітимацію способів пошуку та перевірки наукового знання. Якщо їй бракує такої легітимності, вона делегітимується до рівня пересічної ідеології. Постійна необхідність легітимації – цілком легітимний стан науки. Власне через це наука залежить від дискурсу, тобто діалогу аргументацій, що легітимує її статус. Зокрема, наукова теорія випробовується і легітимується логічністю та послідовністю її дискурсу. Втім, цей легітимувальний дискурс як підвалина легітимації наукового знання, своєю чергою, теж має бути легітимним, тобто виправданим і визнаним. З цим Ліотар пов'язує суперечності легітимації сучасної науки. З одного боку, науковий загал визнає, “що умови істинності, тобто правила гри в науці, є іманентними цій грі й не можуть бути встановлені інакше, як у суперечці, котра має бути сама по собі науковою, і що не існує іншого доказу слушності правил, окрім того, що вони сформовані на підставі консенсусу експертів” [8, с. 75]. Але з другого боку, й “нарація перестає бути безглуздою помилкою легітимації” [8, с. 75–76]. Це відбувається тоді, коли науковці самі вдаються до використання нарративу для легітимації науки та її досягнень за відсутності можливостей легітимувати їх суто власними науково-дискурсивними засобами. Попри упередження стосовно традиційних нарративів, за часів модерну легітимація статусу науки та правил пошуку наукової істини ґрунтується на “великих оповіданнях” філософії

або філософських “метанаративах”*. Вказані метанаративи претендують на універсальність, усезагальність і всеохопність тлумачень та розуміння дійсності. Опертя на вказані метанаративи за часів модерну має наслідком віру у свободу на підґрунті автономії людського розуму, у єдність (надкультурність та надісторичність) людського досвіду, у самоочевидність логічного та наукового раціоналізму, у витлумачуваність та осмислюваність реальності, у детермінізм, у можливість створення всеохопної та універсальної системи значень, у послідовні критерії оцінки претензій на наукові твердження.

На кшталт легітимації наукового знання Ліотар тлумачить й соціально-політичну легітимацію. Суб’єктом останньої визначається народ, консенсус народу трактується як ознака легітимності, а народне обговорення – як спосіб нормативної легітимації. При цьому Ліотар зазначає, “що реальне існування такого вельми абстрактного суб’єкта (оскільки він змодельований за взірцем самотнього пізнавального суб’єкта, тобто отримувача-відправника денотативного висловлювання, що має значення істини, та виключення інших мовних ігор) прив’язане до інститутів, які дають змогу обговорювати та визначати й охоплюють усю державу або частину її” [8, с. 77]. Народ тут уподібнюється науковій спільноті, політичні дебати – науковим дискусіям, з’ясування справедливості – з’ясуванню істинності, прийняття громадянських законів – відкриттю наукових законів, удосконалення правил соціального консенсусу через конституційні зміни – зміні наукових парадигм. Утім, громадянські закони, на відміну від наукових законів, містять норми, що зобов’язують осіб та спільноту. Відтак, прийняття громадянських законів трактоване як прескриптивна, а не суто денотативна мовна гра.

---

* У вступі до своєї праці Ліотар серед зазначених метанаративів зауважив “діалектику Духу”, “герменевтику сенсу”, “емансипацію розумного суб’єкта або трудяшого”, “зростання багатства” [8, с. 10]. С. Леш стверджує, що тут ідеться про метанаратив “права на науку” доби Просвітництва, а також про метанаратив “спекулятивного духу” ідеалізму [6, с. 115]. Зокрема, в останньому випадку Леш схильний розглядати подібним чином як легітимацію наукового дискурсу учення Г. В. Ф. Гегеля про діалектичний розвиток духу, що у його “Феноменології” та інших працях набуло форми наративного метаопису.

Власне, на основі прескриптивної мовної гри згідно з критерієм справедливості/несправедливості Ліотар описує модель легітимації через свободу волі людської спільноти як практичного суб'єкта. Ця модель виводиться з ідеї морального імперативу І. Канта: “Спосіб легітимації через свободу волі віддає перевагу... цілком іншій мовній грі, тій, що її Кант називає “імперативом”, а наші сучасники – “приписом” (“прескриптивом”)” [8, с. 88]. Ідеться про легітимацію не лише денотативних висловлювань, що стосуються істини (на кшталт “Земля обертається навколо Сонця”), а й також прескриптивних висловлювань із галузі правосуддя (наприклад, “Необхідно зафіксувати заробітну плату на рівні x франків”). Перший тип висловлювань є прерогативою науки, другий – практичного суб'єкта. Тобто мається на увазі поділ на дві компетенції – когнітивну (теоретичну) і практичну. Відтак, з огляду на це розмежування, значення знання в суспільстві обмежується лише інформуванням практичного суб'єкта про дійсність та критикою його хибних прескриптивних висловів. Звідси виводяться і критерії легітимності знання: 1) “єдина (але дуже значна) його легітимність у тому, щоби давати можливість моральності стати дійсністю”; 2) “воно не має жодної іншої кінцевої легітимності, як служити цілям, що намічені практичним суб'єктом, яким є незалежна спільнота” [8, с. 89]. Таким чином, знання пов'язується із суспільством як засіб – із метою, а обґрунтування легітимності науки та наукової істини – з етичною, соціальною та політичною практикою автономного суб'єкта. Наприклад, марксистки намагаються легітимувати марксизм як знання участю як у денотативних, так і в прескриптивних мовних іграх.

Описані Ліотаром моделі легітимації на основі денотативної та прескриптивної мовних ігор ґрунтовані на концептуалізації легітимації, що належить Ю. Габермасу. Йдеться про Габермасове виведення витоків легітимності з мовленнєвої комунікації та розрізнення модерних підвалин легітимації: а) комунікативної дії, здійснюваної у перебігу обміну інформацією з використанням спільних мовних засобів; б) дискурсу як довершеного діалогу раціонально обґрунтованих, логічно коректних та переконливих аргументацій з метою досягнення загальнозначимого консенсусу між учасниками;

в) ідеології, що генерує некритичну віру і припиняє свободу дискурсу та сумніви [11]. І, зрештою, тут варто згадати й трактування Габермасом громадянського суспільства як своєрідного дискурсу, в якому за публічного обговорення, раціоналізації та процедурального консенсусу постає схвальна громадська думка як форма соціальної легітимності.

Поряд із тим легітимацію через продуктивність Ліотар концептуалізує як технічну мовну гру згідно з критерієм ефективності/неефективності. Дієвість продуктивності у здійсненні легітимації вбачається у тому, що технічний критерій ефективності впливає на суто науковий критерій істинності: “результативність, підвищуючи здатність доводити, підвищує також здатність бути правим” [8, с. 113]. Подібним чином бачиться й вплив результативності на справедливість: “імовірність того, що певний порядок вважатиметься справедливим, підвищується мірою того, як ним виконуються певні завдання...” [8, с. 113]. Іншими словами, ефективність соціального порядку у розв’язанні різних суспільних завдань може стати запорукою його легітимності. Ліотар зазначає своєрідну замкнутість циклу такої легітимації соціального порядку та науки: “Таким чином легітимація оформляється через продуктивність. Остання – це не тільки добра результативність, але ще й добра верифікація і добрий висновок. Вона легітимує науки і право через ефективність їх, а цю останню – через перші. Вона самолегітимується, як, очевидно, це робить система, відрегульована на оптимізацію своїх результатів... Отже, нині зростання продуктивності та її самолегітимація проходять через виробництво, збереження, доступність та операціональність інформації” [8, с. 114].

Зазначені впливи результативності на бачення істинності та справедливості Ліотар визначає як “легітимацію за фактом”, ґрунтовану на “контролі контексту”. Природа легітимації цього кшталту полягає в тому, що “реальність” надає докази для наукової аргументації та результати для приписів і обіцянок правового, етичного та політичного порядку. Стати господарем зазначених вище доказів та результатів, а відтак – отримати можливість застосовувати технічні прийоми – означає стати “господарем реальності”. Адже мож-

ливість посилювати технічні прийоми означає посилювати “реальність”, а відтак – власні шанси бути справедливим і правим. Отримані у такий спосіб знання стають підставою для нормативного закріплення позицій чинного “господаря реальності” та визначення вигідних для нього загальних критеріїв істинності, справедливості та ефективності. “Господар” може вдаватися до терору”, тобто способу підпорядкування через загрозу знищення (у цьому випадку – виключення з мовної гри через відмову у засобах для участі у ній). Так створюється підґрунтя застосовності технічних прийомів, тобто способів створення видимості продуктивності чинного соціального порядку.

Ліотарова модель легітимації через продуктивність має своїми витоками системно-інструментальні тлумачення легітимації у рамках загальної теорії систем Н. Лумана. Йдеться передусім про Луманові визначення підвалинами легітимації: а) процедури як засобу системної інтеграції та передумови ефективності; б) навічіння на підґрунті обмеження можливостей вибору, що спричиняється до перебудови очікувань соціального загалу; в) селекцію певних соціальних практик та подальшу їх діяльнісну, нормативну і ціннісну рестабілізацію у перебігу еволюції суспільства [11]. І, зрештою, не можна не згадати наголошення Луманом не цінностей і норм культури, а насилля і примусу як фізико-органічних підвалин легітимності як такої, що набувається через еволюційне становлення правомірності та формальності.

Модель легітимації через результативність часів модерну загалом пов’язується із позитивістсько-детерміністською гіпотезою. Ця гіпотеза виступає підвалиною теорії систем, а “теоретики системи... є водночас теоретиками легітимації через результативність...” [8, с. 138]. Згідно з гіпотезою детермінізму на підставі функціонального відношення “вхід / вихід” стабільної системи можна оптимізувати її робочі характеристики. За відомих змінних зовнішнього (позасистемного) середовища можна скласти уявлення про очікувану еволюцію робочих характеристик системи. Отже, є сподівання на можливий розрахунок відношення “вхід / вихід”, а відтак – на спонукання системи до бажаного і прогнозованого функціонування. Утім, за твердженням Ліотара, на тлі новітніх

наукових уявлень гіпотезу детермінізму і теорію систем починають розглядати як вкрай обмежені та спрощені.

По-перше, точне визначення вихідного стану системи та її середовища вже вважають неможливим. Отже, зникають підстави сподіватися на суцільний контроль над нею.

По-друге, помічено і доведено катастрофічний антагонізм контрольованих змінних системи і середовища: ймовірність їх сумісності менша за імовірність несумісності. Оскільки контрольовані змінні взаємно конфліктують і безперервно змінюються, система виявляється стало нестійкою, а мінливість її станів стає непередбачуваною. Визнається лише можливість визначення і передбачення за відомими параметрами системи тільки її певного локального стану, а не всього процесу функціонування. Звідси – втілення моделі детермінізму в реальності вважаються винятками. Більш придатними натомість Ліотару видаються теорія морфогенезу та катастроф Р. Тома, І. Пригожина та І. Стенґерс, згідно з якою детерміновані явища можуть набувати цілковито неочікуваних форм. Він розглядає цю теорію поряд із теорією фракталів та теоремою про неповноту К. Геделя як взірцеві приклади нових малих нарративів. Їх поява на тлі одночасної втрати вірогідності метанаративами витлумачується як вияв настання постмодерну та посилення течії постмодернізму у науці.

Постмодерн характерний появою сумнівів стосовно модерних уявлень про істину та прогрес: у модерних прагненнях і пошуках влади, універсалізації, раціоналізації та гомогенізації вбачаються передумови авторитаризму, геноциду та руйнування природного довілля. Ліотар пов'язує постмодерн із недовірою і сумнівами стосовно метаоповідей та виходом з ужитку метанаративного механізму легітимації. Метанаративи сприймаються як фіктивні конструкти, а їх претензії на природність та самоочевидність пов'язуються з інтересами та ідеологією певних суспільних сил. Розвиток постіндустріального суспільства та поширення постмодерністської культури внаслідок внутрішньої ерозії засад легітимності наукового знання трактуються як передумови певної делегітимації науки. Ознаками такої ерозії визначено: розмивання дисциплінарних меж між різними науками; розкол науко-

вого метадискурсу на традиційні і нові мовні середовища (мови програмування, генетичного коду та ін.); відсутність загально-визнаної метаоповіді, що формулює кінцеву мету знання.

У межах постмодерністської парадигми розвиток науки бачиться катастрофічним і парадоксальним через непередбачуваність наукових відкриттів. На думку Ліотара, постмодерністська наука має справу із перформативністю як перспективою іншого роду легітимності: “Вона продукує не відоме, а невідоме. І вона прищеплює модель легітимації, що не має нічого спільного з моделлю найбільшої результативності, але являє собою модель відмінності, зрозумілої як паралогія” [8, с. 143]. Термін “паралогія” (від гр. “paralogon” – дивний, несподіваний, безглуздий) позначає нетривіальний хід у мовній грі. Ліотар протиставляє паралогію гомології – консенсусу учасників наукового дискурсу у перебігу денотативної гри при з’ясуванні міри істинності тверджень, що домагаються своєї науковості. Він визначає паралогію як кінець дискусії, коли дослідники стають загострено чутливими до відмінностей та більш терпимими до взаємоневідповідностей у межах об’єктів пізнання.

Йдеться й про повернення у легітимувальний дискурс оповіді або наративу, зокрема, “маленьких оповідань” як взірцевої форми для творчої і передусім – наукової уяви [8, с. 144]. Поняття паралогії, власне, й об’єднує форму, що її набуває це повернення, зокрема, відкритої систематику, локальність, антиметод та ін. Власне, наука як форма знання виступає моделлю відкритої системи, позаяк у своїй прагматичній репрезентує антимодель усталеної системи. У дискурсах наук будь-яке висловлювання визнається за науковий доробок, коли воно відмінне від відомих раніше і піддається аргументації та доведенню. Ця умова стоїть на заваді усталенню системи наукового знання, бо сприяє його постійному перегляду та оновленню. Ліотар підкреслює недосяжність консенсусу в науці: консенсус може бути лише одним із тимчасових перехідних станів або поточних митей наукової дискусії, але аж ніяк не її кінцем. Малі наративи увиразнюють розбіжності у межах дискурсивного поля недосяжного консенсусу.

Як наслідок, “в узагальненому вигляді питання про легітимацію перетворюється у питання про відношення між

антимоделлю (усталеної системи. – *В.Р.*), що представлена науковою прагматикою, і суспільством” [8, с. 153]. Йдеться про можливість застосування моделі відкритої, перманентно неусталеної, мінливої системи наукового дискурсу у пізнанні, тлумаченні та впорядкуванні невичерпно складної сув’язі мовних ігор суспільства.

Постмодерністський розвиток наукової прагматики приводить до появи прескриптивних висловлювань або метапрескрипцій – правил вжитку науковцями виключно припустимих прийомів денотативної мовної гри: “Діяльність, що диференціює, або уява, або паралогія, в сучасній науковій прагматичі має функцією породжувати такі метапрескрипції (“передумови”) і вимагати, щоби партнери взаємодіально їх приймали. Єдиною легітимацією, що у підсумку забезпечує прийняття такої вимоги, є те, що це дає можливість продукувати нові ідеї, тобто нові висловлювання” [8, с. 154]. Але чи можливе вироблення та легітимація подібних метапрескрипцій й поза наукою – для впорядкування усієї сукупності соціальних мовних ігор суспільства загалом? На тлі суперечливої та мінливої постмодерністської наукової прагматики суспільство постає набагато складнішим. Ліотар визначає соціальну прагматику як “чудовисько, утворене нашаруванням гетероморфних класових висловлювань (денотативних, прескриптивних, перформативних, технічних, оцінювальних і тощо)” [8, с. 155]. Відтак він вказує на відсутність будь-яких підстав сподіватися на визначення метапрескрипцій, універсально застосовних для усіх мовних ігор суспільстві. Іншими словами, аргументація таких метапрескрипцій обмежена у часі та просторі. Усі мовні ігри – гетероморфні й передбачають гетерогенні прагматичні правила. Відтак Ліотар наголошує на необхідності визнання цієї гетероморфності, відмови від терору як способу її зменшення через виключення з мовної гри та припинення домагань консенсусу, що став, за його переконанням, застарілою цінністю. Натомість позачасовою та безперечною цінністю визначено справедливість.

Таким чином, на думку Ліотара, суспільству варто рухатися у напрямі ідеї та практики справедливості, яка не була б прив’язана до сталого консенсусу. Така перспектива мож-

лива за визнання локальності досягнутих консенсусів із приводу правил, що визначають гру, тобто чинності їх лише у межах осередку діючих партнерів, а також за можливості їх перегляду. З цього погляду явища легітимації та легітимності за умов сучасності варто розглядати як позбавлені сталих підвалин, перервні у соціальному часі, нерівномірно локалізовані у соціальному просторі. Власне, приклади втілення такого дослідницького підходу до явища легітимації наявні в інших постмодерністів.

Зокрема, Ж. Бодріяр тлумачить легітимацію в перебігу розгляду явища симуляції – вдавання того, що в дійсності відсутнє. Він зауважує загарбання капіталом не тільки економіки, а й усього простору життя, тобто його одночасний розвиток на всіх рівнях – економічному, політичному, культурному, освітньому, мистецькому, символічному. Панування та потуга капіталу концептуально виводиться із набування ним влади через одностороннє обдаровування й відтак символічне узалежнення соціального загалу послугами соціального захисту, страхування, патронажу і т.п. Це символічне панування капіталу в усьому просторі життя сучасних людей забезпечується і приховується, за твердженням Бодріяра, позірною автономією “політичної економії як симулятивної моделі” його локалізації: “Капітал вже шукає для себе алібі не в природі, богами чи моралі, а прямо у політичній економії, в її *критиці*, і живе своїм внутрішнім розвінчанням...” [1, с. 61–62]. Увагу і наснагу соціального загалу навмисно орієнтують на оскарження панування капіталу у сфері економіки, щоби його панування у решті сфер суспільного життя було не зауваженим та безперешкодним. Як наслідок, “суспільні відносини символічного панування підминають під себе геть увесь спосіб виробництва (заразом виробничі сили й виробничі відносини) і знаходять там, у позірному розвитку і *революції* політичної економії, нову легітимність і найкраще алібі з усіх, які можуть бути” [1, с. 64]. Даний випадок легітимації Бодріяр пояснює на прикладі “симулякрів кризи”, що маскують нерівномірність розподілу життєвих засобів: широкий загал спрямовують до аскези та заощадження, доцільність яких обґрунтовують вже не проте-

стантською етикою й необхідністю накопичення інвестиційних коштів, а настанням екологічної, енергетичної та сировинної криз. В обох випадках аскеза і заощадження засобів можуть трактуватися як революційні зміни мотивації і способу життя людей, як один із чинників промислової і технологічної революції.

Ще один приклад легітимації Бодріяр зауважив у випадку, коли влада та інституції через симуляцію різних надзвичайних подій, наприклад, замахів на них, намагаються уникнути своєї реальної агонії: “Влада може інсценувати своє власне вбивство, аби знайти проблеск існування та легітимності” [2, с. 31]. Створення “аури штучної загрози” стає “виходом-алібі” для безвідповідальної і непопулярної влади. Вживання терміна “алібі” у розглянутих вище Бодріярових тлумаченнях легітимності видається вельми симптоматичним. Цим немов би підкреслюється не тільки сумнівність соціальних обставин, за яких у дівців постає потреба у легітимації. Водночас тут увиразнюється нетривкість, локальність та несталість підвалин легітимності, що постає за відсутності усвідомлення відмінності між істинним і хибним, між дійсним і уявним.

Загалом постмодерністській концептуалізації легітимації у доробку Ж.-Ф. Ліотара притаманне: 1) уподібнення процесів легітимації соціальних інституцій дискурсивно-діалогічним процедурам аргументації наукового знання, способів його пошуку та перевірки; 2) розгляд легітимації як мовної гри і виокремлення легітимувальних дискурсів, що легітимують науку та соціальні інституції; 3) зазначення засад легітимації: а) домодерної доби (традиційні наративи, тобто оповіді як усна народна традиція); б) часів модерну (“великі оповідання” філософії, або філософські “метанаративи”); в) за умов постмодерну (легітимувальний дискурс у формі паралогії); 4) виозначення постмодерних властивостей легітимації та легітимності, серед яких – недовіра стосовно метаоповідей, вихід з ужитку метанаративного механізму легітимації, паралогічність оповідей, перервність у соціальному часі, нерівномірна локалізація у соціальному просторі, відсутність сталих консенсусних підвалин і незавершеність.

Література

1. *Бодріяр Ж.* Символічний обмін і смерть / Жан Бодріяр ; пер. з франц. – Львів : Кальварія, 2004. – 374 с.

2. *Бодріяр Ж.* Симулякри і симуляція / Жан Бодріяр ; пер. з франц. – К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2004. – 230 с.

3. *Волков Ю. К.* Развитие идеи легитимации в социальной теории постмодерна / Ю. К. Волков // Приволжский научный вестник. – 2014. – № 3(31), ч. 2. – С. 107–114.

4. *Джеймисон Ф.* Постмодернізм, або Логіка культури пізнього капіталізму / Фредрик Джеймисон ; пер. з англ. – К. : Курс, 2008. – 502 с.

5. *Енциклопедія постмодернізму* / Ч. Е. Вінквіст, В. Е. Тейлор (ред.) ; пер. з англ. – К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2003. – 503 с.

6. *Леш С.* Соціологія постмодернізму / Скот Леш ; пер. з англ. – Львів : Кальварія, 2003. – 344 с.

7. *Ліотар Ж.-Ф.* Ситуація постмодерну / Жан-Франсуа Ліотар // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 5–6. – С. 15–38.

8. *Ліотар Ж.-Ф.* Состояние постмодерна / Жан-Франсуа Ліотар ; пер. с франц. – М. : Ин-т эксперимент. социологии ; СПб. : Алетейя, 1998. – 160 с.

9. *Постмодерністські пошуки соціології* : монографія / за ред. проф. К. Ю. Богомаза. – Дніпродзержинськ : Вид-во ДДТУ, 2009. – 181 с.

10. *Резнік В.* Феномен легітимації як предмет загальної теорії систем Н. Лумана / В. Резнік // Соціальні виміри суспільства : зб. наук. праць. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2010. – Вип. 2 (13). – С. 115–127.

11. *Резнік В.* Феномен легітимації як предмет теорії комунікативної дії Ю. Габермаса / В. Резнік // Соціальні виміри суспільства : зб. наук. праць. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2011. – С. 160–174.

12. *Танчер В.* Соціологія та ідеологія в ракурсі постмодерного мислення / Віктор Танчер // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 4. – С. 125–132.

13. *Королько В.* Новые повороты в социологической теории: неофункционализм, теория конфликта, неомарксизм, постмодернизм / В. Королько, В. Танчер // Социологическая теория сегодня : сб. статей американских и украинских теоретиков / под ред. В. Танчера. – К. : ИС НАН Украины, 1994. – С. 110–141.

14. *Тур М. Г.* Некласичні моделі легітимації соціальних інститутів : монографія / Тур М. Г. – К. : ПАРАПАН, 2006. – 396 с.

ПІЗНАВАЛЬНІ МОЖЛИВОСТІ МОДЕЛІ “ПЛАСКОГО СВІТУ” В АКТОРНО-МЕРЕЖЕВІЙ ТЕОРІЇ

У сучасній теоретичній соціології постає проблема субстанціоналізації рівнів соціологічного пізнання (наприклад, “глобального”, чи “інтерсоцієтального” та “локального”, так само, як макро- та мікросоціологічних рівнів соціологічного аналізу). Внаслідок цього соціальні утворення та рівні соціологічного аналізу розглядаються як “закриті” та “самодостатні”. На відміну від цього новий методологічний напрям – акторно-мережева теорія – пропонує нову модель “плаского світу”, що складається з гетерогенних мереж. Ця стаття присвячена проблемі сучасних визначень “глобального” та “локального” в акторно-мережевій теорії як мереж, що різняться за кількістю та надійністю зв’язків з іншими мережами. Виокремлено пізнавальні можливості нової дослідницької перспективи, яка дає змогу долати обмеження простих монокаузальних пояснень та створювати багатосторонню картину взаємопов’язаності акторів та актантів у гетерогенних мережах.

Ключові слова: актант, актор, гетерогенні мережі, глобальне, локальне, рівні соціологічного аналізу.

В современной теоретической социологии возникает проблема субстанционализации уровней социологического познания (например, “глобального”, или “интерсоциетального” и “локального”, так же, как и макро- и микросоциологических уровней социологического анализа). В результате социальные образования и уровни социологического анализа рассматриваются как “закрытые” и “самодостаточные”. В отличие от этого новое методологическое направление – акторно-сетевая теория – предлагает новую модель “плоского мира”, состоящего из гетерогенных сетей. Эта статья посвящена проблеме современных определений “глобального” и “локального” в акторно-сетевой теории как сетей, отличающихся по количеству и надежности связей с другими сетями. Выделены познавательные возможности новой исследовательской перспективы, которая позволяет преодолевать ограничения простых монокаузальных объяснений и создавать многостороннюю картину взаимосвязанности актеров и актантов в гетерогенных сетях.

Ключевые слова: актант, актор, гетерогенные сети, глобальное, локальное, уровни социологического анализа.

One of the problems emerging in contemporary theoretical sociology consists in substantialising levels of sociological cognition (e. g., “global”, or “inter-societal” and “local”, as well as macro- and micro-levels of sociological analysis). As a result, social formations and level of sociological analysis are considered “closed” and “self-sufficient”. However, a new methodological approach called “actor-network theory” (ANT) suggests a model of “flat world” consisting of heterogeneous networks. The paper focuses on the problem of defining “the global” and “the local” in ANT as networks differing in the number and reliability of connections with other networks. The author describes cognitive potential of a new research perspective, which allows overcoming limitations of plain mono-casual explanations and creating a versatile picture of interconnectedness between actors and actants in heterogeneous networks.

Keywords: actant, actor, heterogeneous networks, the global, the local, levels of sociological analysis.

Поняття локального саме по собі існує в соціологічній мові давно, але дуже рідко проблематизується як самостійна категорія, що має свій специфічний горизонт значень. Найчастіше вживання слова “локальне” відсилає до просторових конотатів, які позначають певний проміжок простору, що має свої структурні особливості. Так, синонімами до “локального” виступають такі слова, як “місцевий”, “обмежений”, “зосереджений”. В соціології можна зустріти вживання, наприклад, виразів “локальні процеси” чи “локальні форми взаємодії”, які позначають процеси та взаємодії, що відчуваються, або ж є властивими для окремих місцевостей чи – якщо автор уявляє суспільство у вигляді складної системи – окремих підсистем. Сучасна логіка аналізу соціальної реальності як структури, поділеної на окремі утворення – локальності, які уявляються ніби вкладеними один у другого, видається нам дещо спірною. За такого підходу [10] кожен прошарок суспільства (від “соціетального” до “мікросоціологічного”) розглядається в якості майже самостійної онтологічної реальності, у відриві від інших. На нашу думку, перспективним є інший ракурс бачення соціальної реальності.

Йдеться про запропоновану в акторно-мережевій теорії модель “плаского світу”, в якій відсутній поділ аналізу на рівні, а соціальний світ уявляється у вигляді переплетених локальних та глобальних гетерогенних мереж.

Мета статті – розглянути основні пізнавальні можливості, що відкриває нам подібна перспектива.

Акторно-мережева теорія, яка розвивається в останні десятиріччя, пропонує цікаве бачення співвідношення глобального та локального як особливих та відмінних мереж, що складаються з людей і неживих об’єктів, а також буде особливою дослідницьку інтуїцію, орієнтовану на аналіз-розгортання таких мереж, які мають довільний набір актантів. Такий аналіз не обмежений монокаузальним поясненням і завжди спрямований на деталізацію процесів взаємодій таких актантів. Ми спробуємо розгорнути логіку розгляду “плаского світу”, як її пропонує акторно-мережева теорія. На цій основі буде розглянуто сценарії дій, які використовують актори, що знаходяться там, де можуть перетинатися локальні мережі, визначені в акторно-мережевій теорії. У процесі здійснюваного аналізу будуть окреслені подальші теоретичні перспективи застосування концептуалізацій акторно-мережевої теорії в дослідженні соціальної реальності.

Предметом нашого інтересу буде насамперед локальність, що дана нам у системі об’єктів і зв’язків між ними та живими акторами. Зокрема, ми зосередимося на самій матеріальній інфраструктурі локального, елементи якої опосередковують зв’язки локального з іншими локальностями. Для цього ми перейдемо до акторно-мережевої теорії (Б. Латур, Д. Ло, М. Каллон), у якій якраз проблематизувалося співіснування людей та об’єктів. Акторно-мережева теорія [4] виникла в процесі досліджень науки та технологій, зокрема, досліджень лабораторії. На початку своєї історії автори підходу постулювали вивчення специфічних соціотехнічних процесів, у яких беруть участь як люди, так і матеріальні та нематеріальні об’єкти¹ – обладнання лабораторії, статті та концепти, що утворюють специфічні мережі.

---

¹ *Матеріальний та нематеріальний об’єкти* ми в даному тексті визначаємо в якості акторів, які не є людьми, але стають учасниками взаємодій.

Надалі цей напрям поширився на аналіз інших видів соціальних відносин, на основі використання принципу “генералізованої симетрії”, відповідно до якого люди та не-люди розглядаються як рівноправні актори², що здатні до утворення гетерогенних мереж, які складаються з різних за своєю природою об’єктів.

Що нам дає акторно-мережева теорія, коли ми розглядаємо локальне? По-перше, в ній постулюється існування багатьох локальних мереж, а отже, змінюється дихотомія-протистояння “локального” та “глобального”. По-друге, використання концепту “мережі” стає в нагоді у випадку з ситуацією, коли ми маємо розглядати не культурні універсалії, а матеріальні об’єкти. Акторно-мережева теорія робить об’єктом аналізу гетерогенні мережі, які складаються з живих та неживих об’єктів, які утворюють ситуацію взаємодії. По-третє, дія перестає бути локалізованою в просторі та часі, перестає бути одиничною, а поширюється, передається крізь мережі, що відкриває перспективи для розгляду дії у зв’язку із сценаріями взаємодії.

Раніше ми могли б охарактеризувати акторно-мережеву теорію, як мікросоціологічну, але вдатися до такого кроку означає зробити значну теоретичну помилку, адже автори АМТ будують свій власний погляд на співвідношення “мікро” та “макро”, глобального та локального. Вони пропонують просторову організацію локальностей, які утворюються внаслідок розвитку гетерогенних мереж, утворених акторами на зовсім різних територіях. Те, що раніше називалося “глобальне” та “локальне”, – в АМТ виступає як специфічні мережі. Між “глобальним” та “локальним” – відмінність за критерієм кількості та надійності мережевих зв’язків з іншими середовищами. Співвідношення мікро- та макро- починає замінюватися горизонтальним співвідношенням гетерогенних мереж, що відрізняються кількістю та надійністю зв’язків однієї з іншими.

---

² *Актор* прямо визначається як “будь-яка річ, що змінює існуючий стан справ” [8, с. 101]. Поняття актора розуміється широко, включаючи людей та матеріальні об’єкти. На відміну від *актанта* – предмета чи істоти, що має потенціал взаємодії, актор визначається через особливості своєї взаємодії з іншими об’єктами: спрощуючи, актор – актанта у дії.

Власне, територія, колишня ознака локального, навіть перестає бути місциною, де розташований або актант, або певний набір акторів, частина більш протяжної та розгалуженої мережі, воно саме є актант: майданчик Уолл-стріт [8] чи шкільна аудиторія являють собою приклади локального, яке за допомогою гетерогенних мереж пов’язується з іншими місцями, наділеними більшою чи меншою кількістю зв’язків (біржі, інші аудиторії). Це вже не стільки арена боротьби – принцип “генералізованої симетрії” вимагає визнати за матеріальним майданчиком роль учасника соціальних взаємодій.

Та сама територія вміщує в себе декілька актантів, що є співприсутніми та належать до різних мереж. Візьмемо до прикладу шкільну аудиторію, обладнану комп’ютерами: локальне як частина Всесвітньої павутини, локальне як частина специфічної “шкільної” мережі, що складається з шкільної будівлі, кабінету директора, інших аудиторій, їдальні. А школа, дуже спрощуючи, сама стає елементом мережі закладів середньої освіти. Цікаво зазначити такий аспект: локальне може бути множинним: на одній території знаходяться кілька актантів з різних гетерогенних мереж.

Вони зв’язуються одна з одною, виконуючи роль медіаторів, а отже, локальне перестає бути самодостатнім: зв’язки мереж між собою запобігають утворенню ізольованої системи, що здатна самостійно підтримувати себе.

Мережа акторів є сконструйованою – але не через (а точніше – не лише через) економічні чи культурні процеси. Вона – радше результат взаємного конструювання як множини акторів – людей та неживих об’єктів, так і дій, трансльованих з інших мереж. Гетерогенні мережі постійно перебувають у процесі конструювання та добудовування нових мереж (коли я навчався у початкових класах, у моїй школі раптом з’явилася – і одразу зникла – точка торгівлі дитячими книжками; зручніший приклад – поява нових комп’ютерів та підключення до Інтернету).

Трансляція дії відбувається за допомогою матеріальних об’єктів – у вигляді провідників та посередників. Провідник – актор, що передає значення без спотворень, посередник завжди змінює зміст повідомлень повністю чи частково. Прикла-

ди досить довільні – наприклад, нормально функціонуючий комп'ютер може виступати провідником, що без перешкод допомагає працювати в текстовому редакторі та займатися веб-серфінгом, але у випадку несправності це комплексний посередник, який здатний спотворювати зміст вашої повсякденної діяльності. За допомогою провідників та посередників переноситься дія з інших мереж до конкретної місцевості.

Ми можемо сказати, що актор завжди знаходиться під впливом інших акторів, а соціальна дія в акторно-мережевій теорії – завжди постійно передається. Соціальне передбачає взаємопов'язаність смислу та асоціативного зв'язку-взаємодії людей та об'єктів. Смысл – подієвий зв'язок між реальним та його представленням. М. Єрофеева [3] розглядає поняття смислу як такого, що утворюється в процесі взаємодії акторів у мережі, та пропонує модель циркулюючої референції: дія в мережі об'єктів постійно передається та варіюється, залишаючи свої сліди в мережах. Подія А відсилає до події В, а та, в свою чергу, – до події С.

Б. Латур пропонує систему понять-операторів, які, по-перше, слугують для спрощення пошуків зв'язків між акторами, а по-друге, сприяють розвиткові концепції “плаского світу”, оскільки виконують роль специфічних вузлів, які можуть ставати джерелом дій та змін у мережах.

Простежуючи зв'язки між акторами, що ведуть до утворення мереж, ми застосовуємо поняття олігоптикуму [8, с. 245–257] – особливого місця, що надає можливості для зв'язку з іншими мережами та місцями. Такий пункт огляду пов'язаний з іншою місцевістю або актором за допомогою матеріальних засобів.

Інше поняття – панорами [8, с. 257–267], що може компенсувати вузькість погляду за рахунок конструювання узагальнених, широких картин зв'язків, які є цілісними, централізованими, але приблизними, використовується при аналізі вибудовування акторами уявлень про масштаб та контекст своєї діяльності.

Ми розглянули інфраструктурне матеріальне конструювання локального, але локальне також може виступати актантом, який бере участь у перебудові тих чи інших об'єктів,

що потрапили до нього здалека. Об’єкт перетворюється на проект. Проект – не лише матеріальний об’єкт, а його концепція та цілісна система допоміжних засобів, акторів та умов, що опосередковують розвиток проекту.

Отже, підсумуємо. Концепт локального трансформується докорінно: з вертикальної та структурно-системної метафори відбувається зсув до горизонтальної. Локальне перестає бути ареною дій великих і малих суспільних акторів – корпорацій, соціальних груп. Територіальні та часові межі замінюються поняттям зв’язків з їх кількістю та надійністю. Локальна мережа може бути доволі розтягнутою в часі (аспирин, що ми його купуємо в аптеках, має складну історію – від перших писемних згадок – до рецептів лікарів), і просторово не збігатися з конкретною територією (наприклад, багато речей, які ми використовуємо, прийшли до нас через зв’язки з іншими локальностями, де їх виробили). До нашої уваги потрапляють локальні мережі, що складаються з людей та матеріальних об’єктів. Отже, “поворот до матеріального”?

Але нематеріальне також стає актантом: ідеї та концепти також починають відігравати важливу роль у мережах, утворених у медичних фірмах та дослідницьких центрах. Природа локального перестає бути лише матеріальною і релятивується, приймаючи форми і нематеріальних ідей та теорій, і їх матеріального втілення. Ми стикаємося з поняттям проекту, втілення якого потрапляє до нашої уваги, а процеси його трансформації, ускладнення протягом взаємодії з актантами стають важливими для розуміння. І інший висновок – проект передбачає створення специфічного дизайну об’єкта, а дизайн передбачає формування відповідних очікувань та сценаріїв реалізації можливостей об’єкта.

Межі між локальними мережами стають менш чіткими за рахунок того, що актанти можуть входити до кількох мереж одночасно, поринаючи в окрему систему зв’язків з людьми та матеріальними об’єктами.

Отже, ми відходимо від локального як від окремої території – ариени взаємодій соціальних груп та культурних концептів, але розглядаємо ситуації взаємодії гетерогенних мереж та/або акторів всередині них. Ми починаємо вивчати гете-

рогенні мережі локального та глобального. Тепер перед нами постає питання: як можна описати дії, проблематику якої ми вже зачіпали раніше? Що відбувається з проектом при потраплянні до іншого локального світу? Як саме люди в повсякденні трансформують навколишнє середовище, взаємодіючи з матеріальним оточенням?

Об'єкти здатні виконувати дії відповідно до свого технічного стану (відсутність/наявність поломки) та свого особливого дизайну, який допомагає їм виконувати свою роль. Тут ми зустрічаємося зі сценаріями використання об'єктів.

Коли ми стикаємося з об'єктом, створеним в іншій мережі (наприклад, на фабриці), ми опиняємося в ситуації його використання та/або опису. Ми можемо надати об'єкту визначення як об'єкта культурного простору: як метафора певного набору цінностей (і знову “Макдональдс” як засіб вестернізації суспільства), але при цьому ми швидко забуваємо про ті можливі ситуації взаємодії, які стають можливими завдяки матеріальному втіленню об'єкта.

Ми не розглядаємо значення, які приписуються об'єкту як складовій більш великого культурного простору, а розглядаємо ті можливості, які містить його будова. Одна з особливостей матеріального об'єкта – виконання певного набору дій, які передаються йому, зменшуючи (опосередковуючи) навантаження, що раніше мала нести людина. Це, наприклад, міцний паркан, який додатково захищає нашу власність та нас. Об'єкт стає інскриптивним [2]: у цілком матеріальній будові об'єкта його авторами закладаються певні сценарії використання. Окрім самого об'єкта, ціла система інструкцій, приміток робить своєрідний опис його можливостей та певну класифікацію тих дій, до яких можна залучати об'єкт. Цікаво, наскільки міцний зв'язок між сценаріями використання та тим набором компетенцій, який надається йому в процесі конструювання мережі.

Кожен об'єкт має певний горизонт можливих дій, які можна до нього застосувати – аффорданс [12], межі якого можуть прописуватися “автором” (“не торкатися мокрими руками”). Дії, які можна зробити з об'єктом, визначені його аффордансом, і, при нехтуванні ним, об'єкт може зламатися.

Ми стикаємося з ситуацією побудови – спершу, концептуальної, уможливної – моделі об’єкта. Далі відбувається процес його трансформації в процесі апробації – у ході експериментів, вирішення протиріч тощо – і далі об’єкт тиражується, проникаючи в інші мережі.

І тут ми маємо зробити додаткове зауваження стосовно мережі акторів: у ній інскриптивність об’єкта опосередковується, перетворюється. Можна виділити декілька причин, чому це взагалі відбувається: по-перше, це особливості конфігурації гетерогенної мережі: в якій може бути закладено можливості реалізації деяких сценаріїв; по-друге, структурні особливості самого об’єкта в його співвідношенні з конкретною системою.

Окрім цих аспектів, ми могли б включити навмисні та ненавмисні ускладнення: в першому випадку – цілеспрямоване використання об’єкта не за призначенням, прописаним у його першопочатковому проекті та в інструкціях, а в другому – поява сторонніх (випадкових) факторів.

У процесі такої трансформації виникають нові сценарії використання об’єкта та його переміщення в території. Внаслідок чого у системі відбувається відносно самостійний розподіл компетенцій та сценаріїв дії між акторами, включеними до неї.[11]

Які пізнавальні можливості пропонує нам нова перспектива?

По-перше, ми звільняємося від уявлення про локальні та глобальні явища як сутності, що не потребують подальшого та глибшого вивчення, позбавляючись таким чином певної інерції мислення. По-друге, слідування логіці акторно-мережевої теорії змушує нас створювати широку та багатосторонню картину взаємопов’язаності акторів та актантів. Ми розглядаємо гетерогенні мережі, що утворені з людей, речей, концептів, ідей, часто складених у дуже незвичний спосіб, і не задовольняємося простими монокаузальними поясненнями – культурно чи економіко-центричними. По-третє, і це впливає з попередніх наших тверджень, ми з’ясовуємо, що наведена у вступі картина тлумачення соціальних локальних чи глобальних явищ як ніби шарових (наприклад, є

соціетальне, що включає в себе макрорівень, що включає в себе мезорівень) – є небезперечною і сприяє дуже шаблонному уявленню про соціальну реальність, навіть зводячи її до матрешки.

Натомість акторно-мережева теорія, навпаки, пропонує нову картину глобального та локального як переплетених мереж, що різняться з кількістю чи надійністю зв'язків від інших мереж. Тут ми, напевне, мусимо звертатися до аналізу окремих випадків, аналізуючи щоразу нову мережу. Глобальне “локалізується” акторно-мережевою теорією за допомогою концептів, що позначають своєрідні вузли між мережами – олігоптикумів та розрахункових центрів (які здійснюють роль координаторів і спостерігачів) та панорам (широких узагальнених картин). Локальне піддається перерозподілу за допомогою концептів “локалізаторів” (об'єкти, що виконують функцію перенесеної присутності) та “плагінів” (що позначають інформацію, необхідну для здійснення діяльності).

Література

1. *Валлерстайн И.* Анализ мировых систем: современное системное видение мирового сообщества / Иммануил Валлерстайн // Социология на пороге XXI века. Новые направления исследования. – М. : Интеллект, 1998. – С. 129–147.

2. *Вахштайн В. С.* Игрушки как “объекты в кавычках”: транспонирование vs транспозиция / Виктор Вахштайн // Новое литературное обозрение. – 2013. – №3 (121). – С. 28–45.

3. *Ерофеева М. А.* Акторно-сетевая теория и проблема социального действия / Мария Ерофеева // Социология власти. – 2015. – Т. 27. – № 1. – С. 17–36.

4. *Каллон М.* Акторно-сетевая теория [Електронний ресурс] / Мишель Каллон. – 2014. – Режим доступу : <http://www.hse.ru/data/2014/10/07/1100063024/Каллон%20М.%20Акторно-сетевая%20теория.pdf>.

5. *Латур Б.* Где недостающая масса? Социология одной двери / Бруно Латур // Социология вещей ; под ред. В. С.Вахштайна. – М. : ИД “Территория будущего”, 2006. – С. 199–223.

6. *Латур Б.* Нового Времени не было. Эссе по симметричной антропологии / Бруно Латур. – СПб. : Изд-во Европ. ун-та в С.-Петербурге, 2006. – 240 с.

7. *Латур Б.* Об интеробъективности / Бруно Латур // Социологическое обозрение. – 2007. – Т. 6. – № 2. – С. 79–96.

8. *Латур Б.* Пересборка социального: введение в акторно-сетевую теорию / Бруно Латур. – М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2014. – 384 с.

9. *Робертсон Р.* Глокалізація: часопростір і гомогенність–гетерогенність / Роланд Робертсон // Глобальні модерності ; [за ред. М. Фезерстоуна, С. Леша, Р. Робертсона ; пер. з англ. Т. Цимбала]. – К. : Ніка-Центр, 2008. – С. 48–72.

10. *Смелзер Н.* Проблеми соціології. Георг-Зімелевські лекції, 1995 / Нейл Смелзер ; пер. з англ. В. Дмитрук. – Львів : Кальварія, 2003. – 128 с.

11. *Akrich M.* The De-Description of Technical Objects // Shaping Technology, Building Society: Studies in Sociotechnical Change / ed. by W. Bijker, J. Law. Cambridge, Mass. : MIT Press, 1992. – P. 205–221.

12. *Akrich M, Latour B.* A Summary of a Convenient Vocabulary for the Semiotics of Human and Nonhuman Assemblies // Shaping Technology, Building Society: Studies in Sociotechnical Change / ed. by W. Bijker, J. Law. Cambridge, Mass. : MIT Press, 1992. – P. 259–264.

КОНЦЕПЦІЯ “М’ЯКОГО” МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМУ ЧАНДРАНА КУКАТАСА

У статті аналізується концепція “м’якого” мультикультуралізму британського соціального теоретика Чандрана Кукатаса, базовими принципами якої є толерантність та свобода асоціації і свобода виходу з асоціацій. Суть “м’якої” моделі мультикультуралізму розкривається через протиставлення її таким варіантам реакції держави на культурне різноманіття, як ізоляціонізм, асиміляторство та апартеїд. Обґрунтовується актуальність концепції Ч. Кукатаса в умовах активізації сучасних міграційних процесів.

Ключові слова: мультикультуралізм, “м’який” мультикультуралізм, “жорсткий” мультикультуралізм, міграція, толерантність, свобода асоціацій, свобода виходу з асоціацій.

В статье анализируется концепция “мягкого” мультикультурализма британского социального теоретика Чандрана Кукатаса, базовыми принципами которой является толерантность, а также свобода ассоциаций и свобода выхода из ассоциаций. Суть “мягкой” модели мультикультурализма раскрывается через противопоставление ее таким вариантам реакции государства на культурное многообразие, как изоляционизм, ассимиляторство и апартеид. Обосновывается актуальность концепции Ч. Кукатаса в условиях активизации современных миграционных процессов.

Ключевые слова: мультикультурализм, “мягкий” мультикультурализм, “жесткий” мультикультурализм, миграция, толерантность, свобода ассоциаций, свобода выхода из ассоциаций.

The paper analyses the model of “weak” multiculturalism described by a Malaysian-born British social theorist Chandran Kukathas. The basic principles of this model are tolerance, freedom of association and freedom to leave an association. The essence of “weak”

multiculturalism is explained by contrasting this model with other governmental responses to cultural diversity, such as isolationism, assimilationism and apartheid. The author underscores the relevance of Ch. Kukathas' model to the current global situation when human migration is becoming increasingly intense.

Keywords: *multiculturalism, “weak” multiculturalism, “strong” multiculturalism, migration, tolerance, freedom of association, freedom to leave an association.*

Сучасні суспільства переживають один із найскладніших періодів своєї історії. Процеси глобалізації у сфері економіки, політики, культури, соціального життя, технологічної модернізації виробництва та засобів масової комунікації поступово стирають кордони між континентами, цивілізаціями, суспільствами, національними державами, які ще декілька десятиліть тому видавались відносно відособленими і не піддавались активним взаємним впливам.

Наймогутнішим дестабілізуючим чинником сучасної міждержавної взаємодії та внутрішнього соціального “порядку” є глобальний рух населення. У межах національних держав імміграція набуває проблемної форми не стільки через складнощі інтеграції “свого” та “чужого”, скільки через обсяги, масовість міграційних потоків, що змінюють етнокультурне та соціальне обличчя історично сформованих національних утворень.

Зростання імміграційного тиску на західноєвропейські держави та інші індустріально розвинені країни світу в останні кілька десятиліть XX століття і, особливо, в останні кілька років XXI століття настільки велике, що ні національна держава (у її звичному розумінні), ні її центральна культурна система впоратися з цим у повному обсязі та у звичному інтеграційно-асиміляційному модусі вже не можуть. Це означає, що колишні форми міжкультурної, міжетнічної взаємодії між національною більшістю та меншостями потребують серйозної трансформації. Насамперед необхідним є пошук оптимальних алгоритмів міжгрупової взаємодії, а також зміна характеру відносин між державою, її інститутами та різними групами населення. У цьому сенсі мультикультура-

лізм набуває особливого соціального та політико-ідеологічного значення, адже охоплює весь спектр соціальних, етнокультурних, політичних проблем, які виникають у взаєминах між державою, національною більшістю, з одного боку, та національними корінними меншинами, етнічними групами іммігрантів – з другого, а також пропонує нові підходи у конкретних національних політиках до принципів визнання, недискримінації, свободи групового та індивідуального вибору, соціальної злагоди, міжетнічної, міжкультурної толерантності та мирного співжиття.

Проблема міжетнічної, міжкультурної взаємодії є також актуальною й для сучасного українського суспільства. Україна – поліетнічна країна, яка несе у собі традиції не тільки української культури, що породжує необхідність осмислення феномену мультикультуральності в українському просторі. У сучасній дійсності в умовах глобалізації справжня проблема набуває нового звучання. Таким чином, явище мультикультуралізму об'єднує в собі різні зрізи суспільних відносин і потребує відповідей на питання, що стоять сьогодні перед усією світовою спільнотою.

Свій варіант відповіді на запитання “що робити з національними культурами в епоху глобалізації?” та “як політична система повинна реагувати на наявність в одному суспільстві безлічі культур, як має бути організоване їх співіснування, щоб не допустити конфліктів?” дає британський професор Чандрен Кукатас у його ліберальній концепції “м'якого” мультикультуралізму. Відтак, теоретичний аналіз даної концепції у контексті пошуку оптимального варіанта розв'язання проблем мультикультуралізму на сучасному етапі, у тому числі й для українського суспільства, є метою даної статті.

Мультикультурні погляди британського дослідника цікаві для нас ще й тим, що він висловлює теоретичну позицію людини, яка стоїть на “перетині культур”, адже його життя та діяльність пов'язані з кількома країнами. Тому спочатку звернемось до деяких фактів біографії вченого. Так, народився Чандрен Кукатас 1957 р. у Малайзії – країні зі значною етнічною, мовною та релігійною багатоманітністю, і належав до тамільської меншини, яка до того ж не була корінним

населенням країни. Навчався він у Австралії, де отримав ступінь бакалавра та магістра і залишився працювати там, займаючись суспільствознавчими дослідженнями. Як відомо, із початку 70-х років уряд цієї країни почав упроваджувати мультикультурний курс. Саме тому вчений доволі часто наводить приклади австралійського досвіду впровадження мультикультурної моделі. Докторський ступінь Чандран Кукатас отримав уже у Оксфордському університеті. Згодом працював у різних університетах Сполучених Штатів Америки. Нині він є професором політичної філософії у Вищій школі економіки у Лондоні [1, с. 13; 2, с. 74]. Отже, така особлива ситуація перебування на межі культур й вплинула на характер багатьох положень концепції мультикультуралізму Чандрана Кукатаса.

Світогляд дослідника склався головним чином під впливом праць австрійського економіста Фрідріха фон Гайєка, проте як теоретик мультикультуралізму Чандран Кукатас, за його ж визнанням, багато чим завдячує канадському соціальному теоретику Віллу Кимліці, хоча у подальшому він дійшов значних розбіжностей із останнім, аргументовано критикуючи його концепцію. Нарешті, Чандран Кукатас солідарний також із міркуваннями британського філософа Джона Грея щодо плюралізму та ідеї несумірності цінностей [1, с. 15].

Загалом мультикультурна позиція вченого представлена у таких його дослідженнях, як “Мультикультурне громадянство. Філософія і політика ідентичності” (1993), “Теоретичні основи мультикультуралізму” (2007), “Дві моделі лібертаріанського суспільства” (2007), “Анархо-мультикультуралізм: чиста теорія лібералізму” (2008) та ін. [3–6]. Проте основною працею, присвяченою проблемам мультикультуралізму, є монографія “Ліберальний архіпелаг. Теорія різноманіття та свободи”, що була опублікована в Оксфордському університеті у 2003 р. та перекладена російською мовою у 2011 р. До речі, ця книга, на думку сучасних дослідників, разом з “Теорією справедливості” Джона Ролза претендує на роль світської Біблії мультикультуралізму “нульових років” [7].

У чому ж полягають мультикультурні ідеї Чандрана Кукатаса? Насамперед у розумінні мультикультуралізму дослідник

виходить лише з одного із домінуючих у ньому факторів – міграції. На перший погляд здається, що така позиція дослідника звужує сутність мультикультуралізму, який у соціологічній традиції зазвичай розуміється як одна з найбільш поширених партикуляристських концепцій, моделей культурної системи, що ґрунтується на співіснуванні (у формі конкуренції, протистояння, зіткнення, компромісу, балансу) в рамках однієї держави відносно закритих соціальних сегментів (диференціація суспільства за соціальним, релігійним, мовним та іншими критеріями), культурних спільностей (етнічних, національних тощо), які усвідомлюють специфічність власної “картини світу” [8].

Проте саме значне посилення міграційної динаміки дійсно постає головною причиною сучасного мультикультуралізму і знаходиться у фокусі соціальних процесів усіх регіонів світу. Аналіз реального соціально-політичного та етнокультурного стану мігрантів у європейських країнах на сучасному етапі свідчить про те, що тут розгорнулася справжня боротьба за право на відмінність, за право бути іншим і не відчувати при цьому тиску (дискримінації) з боку суспільства. Для мігрантів суперечливість ситуації полягає у тому, що, з одного боку, для процвітання у країні їм потрібно влитися якомога повніше і швидше у нову культуру. З другого боку, деконструкція старої ідентичності мігрантів, крім соціальних факторів, обмежується також тим, що для досягнення певного психологічного комфорту їм необхідно зберігати щось зі своєї рідної культури [7, с. 307].

Як реакція на проблему зіткнення культурних стандартів, що викликана, як уже було зазначено вище, інтенсивними міграційними потоками, у світі сформувалося, за твердженням британського професора, п’ять варіантів державної політики, а саме: ізоляціонізм, асиміляторство, апартеїд, “м’який” мультикультуралізм та “жорсткий” мультикультуралізм [4]. Що являє собою кожен із цих варіантів?

Ізоляціонізм Чандран Кукатас називає “найбільш очевидною реакцією суспільств” на культурне різноманіття і розглядає як превентивний захід держави. Така політика легко виправдовується прагненням держави або соціальних груп,

які реалізують владні повноваження, зберегти існуючу соціальну структуру і привілеї. І все ж головною причиною ізоляціоністської політики вчений називає страх втратити традиційну культуру. Відсутність культурних відмінностей знімає необхідність їх подолання, але сама політика ізоляціонізму стає вкрай неефективною, оскільки міграція – аж ніяк не єдиний і не найважливіший канал обміну культурними стандартами і цінностями.

Як альтернатива ізоляціонізму дослідником розглядається асиміляторство, що замінює політику заборони імміграції політикою культурного патронажу, при якій іммігранти допускаються у країну за умови їх готовності влитися у культурний простір країни перебування та перейняти домінуючі в ній культурні стандарти. Ця політика поширювалася й на корінні народи. Слабкість цієї політики Чандран Кукатас убачає у тому, що вона не може виключити зворотного впливу іммігрантської культури на культуру “приймаючого” суспільства, так само як і зовсім неготовність іммігруючої меншості змінюватися. Все це робить, на його думку, асиміляційну політику неефективною.

Політиці асиміляторства, у свою чергу, протиставляється апартеїд, оскільки допускає імміграцію в країну, але не сприймає змішування культур – навпаки, він припускає відселення представників домінуючих культур заради уникнення можливих культурних впливів. Апартеїд, як резюмує Чандран Кукатас, вимагає постійних репресивних заходів і тому не може виступати в якості тривало реалізованої політики держави [4].

Усім зазначеним режимам Чандран Кукатас протиставляє мультикультуралізм, зокрема його “м’яку” та “жорстку” моделі, і називає його “найтолерантнішим” режимом. Будучи ліберальним теоретиком, Чандран Кукатас вважає, що ці обидві моделі сягають своїми коренями у ліберальну політичну теорію: “жорсткий” мультикультуралізм відображає ідеї сучасного лібералізму, а “м’який” – класичного. Тому суть “жорсткої” моделі полягає у тому, що держава, не заперечуючи культурної багатоманітності, втручається у справи спільнот, підтримує чи, навпаки, обмежує їх залежно від обставин, наприклад, через ворожість до ліберальних ціннос-

тей. З точки зору Чандрана Кукатаса, прибічником “жорсткого” мультикультуралізму є Вілл Кимліка.

Сам же дослідник схиляється до “м’якої” моделі, головний принцип якої полягає у толерантному ставленні до способу та особливостей життя меншин, навіть якщо цей спосіб життя не схвалюється більшою частиною суспільства. Отже, “м’який” мультикультуралізм відрізняється тим, що ступінь асиміляції визначається ступенем та здатністю кожного окремого індивіда розділяти чи не розділяти спосіб життя більшості, при цьому приймаюча сторона спокійно ставиться до того, що меншість залишається неінтегрованою. “Одна з характеристик м’якої мультикультуралістської політики полягає у тому, – пише Чандран Кукатас, – що в її рамках можлива асиміляція людей не стільки тому, що вони самі цього хочуть, скільки тому, що у них немає особливого вибору. У результаті представники культурних меншин у суспільстві або не здатні підтримувати свою особливу ідентичність, тому що це пов’язано з надмірними витратами, або не можуть повністю брати участь у житті суспільства через свої культурні уявлення та традиції” [1, с. 313].

Відаючи перевагу мультикультуралізму “без страху та фаворитизму”, британський дослідник упевнений, що держава не повинна сприяти меншинам, субсидувати їх, підтримувати фінансово чи іншим шляхом, але й не повинна застосовувати заходів, спрямованих на пригнічення їхньої ідентичності, навіть якщо йдеться про явно неліберальні елементи. “Від людей не вимагають дотримуватися цінностей, яких вони не поділяють, і не забороняють їм жити, відповідно до дорогих їм принципів ... Присутність інших культур і традицій сприймається толерантно, навіть якщо ці традиції не узгоджуються із лібералізмом і ліберальними цінностями” [4].

Отже, як бачимо, головною чеснотою мультикультурного суспільства, за Чандраном Кукатасом, є толерантність: “суспільство, яке підтримує свободу асоціацій, і тим самим захищає свободу совісті – це суспільство, для якого першою чеснотою є толерантність” [1, с. 119]. Правда, толерантність розуміється вченим абсолютно специфічно. Це і не “моральний ідеал” англійського філософа Пітера Ніколсона [9], і не засно-

ване на автономії індивіда визнання індивідуальних прав Вілла Кимліки [10], це скоріше принцип, що забезпечує стабільність способу існування суспільства, дуже близький до повної індивергентності при заснованій на балансі сил згоді жити разом. Справжня толерантність, на думку Чандрана Кукатаса, полягає не у принципі взаємності, а у принципі терпимості до тих, хто не має такої толерантності й не поділяє цінностей більшості [11, с. 92].

Важливо, однак, відмітити, що толерантність Чандрана Кукатаса – це не толерантність членів однієї групи стосовно членів іншої (адже це вимагало б від нього вирішення відомого “парадоксу толерантності”, тобто того, яким чином людина, яка вважає існування чогось морально небезпечним, визнає моральним благом утримуватися від використання своєї сили впливу на існування цього чогось), це радше “формальна” толерантність ліберального суспільства в цілому, зрозумілого як “співтовариство спільнот” без установаження якогось консенсусу з приводу того, як слід жити людині. Іншими словами, це – спосіб існування різних груп, що створює публічну сферу (або, точніше, безліч публічних сфер), в якій відбувається конвергенція різних групових норм і здійснюється прагматичний компроміс між ними. Ілюструючи, чим буде таке вільне суспільство, британський учений, вдаючись до абстракції, пропонує такий приклад.

Є два суспільства, одне з яких він називає Паноптіка, а інше – Мітопія. Перше складається зі спільнот, заснованих на принципі вільної асоціації, що надає їхнім учасникам можливість виходу зі своєї спільноти і право вступити до іншої, однак забороняє вступати до спільнот, що обмежують їхню індивідуальну свободу. Такий ідеал суспільства поділяють усі ліберали і вважають його справедливим, проте, на думку Чандрана Кукатаса, таке суспільство не може вважатися ліберальним.

Протилежне суспільство – Мітопія – складається із замкнених громад, які суворо регламентують життя своїх учасників. Формально учасники таких спільнот мають право виходу з цих громад, можуть створити свої власні асоціації, приєднатися до інших або ж емігрувати в Паноптіку. При цьому

люди, які живуть у Мітопії, настільки звикли до свого становища, що в житті навіть не замислюються над тим, щоб вийти, тобто сприймають своє становище, навіть якщо йдеться про обмеження індивідуальної свободи, як щось належне. Для Чандрана Кукатаса Пантоптіка не є ані ліберальною, ані вільною; Мітопія ж, незважаючи на свою фрагментованість, є і ліберальною, і вільною. Тут британський дослідник висловлює парадоксальну думку про те, що саме таке фрагментоване суспільство є вільним, відкритим і ліберальним, навіть якщо деякі зі спільнот є замкненими, а їхні члени піддаються постійній процедурі “промивання мізків”. Навпаки, порушенням свободи буде втручання у функціонування навіть такої неліберальної спільноти [11, с. 92–93].

На думку вченого, держава чи будь-яка інша владна сила не має права втручатися у життя спільноти, навіть з метою зниження ціни виходу індивіда зі спільноти (а у випадку із громадами – репрезентантами традиційного типу культури, така ціна буває надто великою). “У філософії, – резюмує Чандран Кукатас, – часто доводиться робити вибір саме такого характеру, оскільки теорія нерідко змушує нас доводити проблему якщо не до абсурду, то до досить неприємного логічного кінця” [5].

Іншою чеснотою мультикультурного суспільства, його другим головним принципом, за Чандраном Кукатасом, є свобода асоціацій та свобода виходу з них. Саме останнє є “єдиним фундаментальним правом індивідуума, оскільки всі інші права або випливають з нього, або даруються індивідууму співтовариством” [1, с. 172].

Таким чином, завершуючи розгляд “м’якого” мультикультуралізму Чандрана Кукатаса, доцільно звернути увагу на те, що дана концепція, на нашу думку, дуже близька до постмодерністської ідеї плюралізму. У чому це простежується? Насамперед у ній нівелюється поняття універсальності. Чанадран Кукатас визнає, що його концепція “розходить” з більшістю сучасних соціальних теорій внаслідок принципового заперечення двох речей: по-перше, того, що яка-небудь конкретна група, клас або спільнота можуть мати право на особливе визнання; і, по-друге, існування якої-небудь авторитетної точки зору – політичної або філософської

(метафізичної), що в остаточному підсумку таке визнання буде обґрунтовувати” [1, с. 25].

Чандран Кукатас також вважає, що постмодерністський підхід до розв’язання мультикультурних проблем, як більш радикальний, не виходить за межі ліберальної теорії, прихильники якої виступають за збереження культурної однамнітності та обмеження міграційних потоків.

Нарешті, британський професор розглядає національну державу як тимчасовий інститут, існування якого на сьогодні виправдане лише функцією збереження досягнень цивілізації [1, с. 41]. Таке розуміння держави зрештою характерне для усіх лібертаріанців, однак водночас у цьому погляді Чандрана Кукатаса близькі до постмодерністських концепцій, оскільки справжній плюралізм культур – це культурний простір, що не потребує структурованої нації-держави, а навпаки, сприяє її нівелюванню.

Отже, концепція “м’якого” мультикультуралізму Чандрана Кукатаса є доволі цікавою, проте, що визнає і сам дослідник, являє собою стандарт, якому не може відповідати жоден реально існуючий режим.

Дані твердження наводять на роздуми, а чи має право на існування така концепція, якщо вона не претендує на розв’язання проблем мультикультуралізму в сучасному світі, чи є вона актуальною для сучасних суспільств та для сучасної соціологічної теорії? Вважаємо, що так. Адже, з одного боку, сьогодні усі країни стають мультикультурними, принаймні з демографічної точки зору, і кожна з них шукає оптимальний варіант забезпечення мирного співіснування усіх культурних спільнот. З другого боку, концепція “м’якого” мультикультуралізму, як і будь-яка інша, має свої переваги і недоліки, але ж сучасна соціологічна теорія може розвиватися лише у дискусії напрямів і теорій. І дана стаття, яка є однією із серії статей, опублікованих у соціологічних журналах, повинна ввести українського читача у простір однієї з таких дискусій. Адже нашим завданням було не показати найкращу чи найправильнішу концепцію мультикультуралізму, а представити на розгляд читачів один із варіантів вирішення мультикультурних проблем у сучасному світі.

Література

1. *Кукатас Ч.* Либеральный архипелаг: Теория разнообразия и свободы / Чандран Кукатас ; пер. с англ. Н. Эдельмана под науч. ред. А. В. Куряева. – М. : Мысль, 2011. – 482 с.

2. *Литвин Тимур.* Проблема плюрализма культур і цінностей у рефлексіях постліберальних теоретиків / Тимур Литвин // Філософські обрії. – 2013. – № 30. – С. 69–79.

3. *Kukathas Chandran.* Multicultural Citizens: The Philosophy and Politics of Identity [Electronic resource] / Chandran Kukathas. – Sydney, 1993. – 200 p. – Access mode : <http://bookre.org/reader?file=1454624>

4. *Кукатас Чандран.* Теоретические основы мультикультурализма [Электронный ресурс] / Чандран Кукатас. – Режим доступа : <http://polit.ru/article/2007/05/27/multiculturalism/>

5. *Кукатас Чандран.* Две модели либертарианского общества [Электронный ресурс] / Чандран Кукатас. – Режим доступа : <http://polit.ru/article/2007/04/23/kukatas/>

6. *Kukathas Chandran.* *Anarcho-multiculturalism: the pure theory of liberalism.* [Electronic resource] / Chandran Kukathas // Levey, Geoffrey Brahm, (ed.) *Political Theory and Australian Multiculturalism.* – Berghahn Books, 2008. P. 29–43. – Access mode : <http://www.berghahnbooks.com/>

7. *Ватиль В. Н.* Европейский мультикультурализм: идейно-символические смыслы и реально-политические практики “нулевых годов” [Электронный ресурс] / В. Н. Ватиль. – Режим доступа : <http://elib.bsu.by/handle/123456789/104404>

8. *Мультикультурализм* [Электронный ресурс] / Джери Д., Джери Дж. Большой толковый социологический словарь / Д. Джери, дж. Джери : в 2-х т. : пер. с англ. Н. Н. Марчук. – М. : Вече, АСТ, 1999. – Т.1. – 544 с. – Режим доступа : <http://voluntary.ru/dictionary/567/word/multiculturalism>.

9. *Nicholson P.* Toleration as a moral ideal [Electronic resource] / P. Nicholson // *Aspects of Toleration* / ed. by J. Horton and S. Mendus. – N.Y. : Methuen, 1985. – P. 159–173. – Access mode : <http://philpapers.org/rec/NICTAA>.

10. *Кумлицкаа W.* Multicultural Citizenship. A Liberal Thoery of Minority Rights / W. Kymlicka. – Oxford : Oxford University Press, 1995. – 280 p.

11. *Хомяков М.* Брайан Бэрри: либеральный универсализм против мультикультурализма и национализма / М. Хомяков // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2007. – Т. X. – № 1. – С. 74–100.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

УДК 316.64

*М. Шульга,
член-кореспондент НАН України,
доктор соціологічних наук*

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРЕШКОДИ НА ШЛЯХУ СТАНОВЛЕННЯ ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

*Стаття присвячена аналізу становлення інститутів демократії в українському суспільстві після проголошення незалежності. Демократія в усі ці роки сприймається громадянами як значуща політична цінність. Проте становлення інститутів демократії відбувається суперечливо. Є розчарування населення у здатності за допомогою регулярних виборів змінити суспільне життя, не сформувалася особиста відповідальність громадян за стан справ у суспільстві, залишається низьким рівень їх залученості у діяльність осередків громадянського суспільства. Простежується у значної частини суспільства тяга до “сильної руки”, хоча одночасно люди не бачать серед політиків особистостей, здатних ефективно управляти країною.
Ключові слова: демократія, авторитаризм, ідеологія, довіра, структура політичної системи суспільства, політичні партії.*

Статья посвящена анализу становления институтов демократии в украинском обществе после провозглашения независимости. Демократия во все эти годы воспринимается гражданами как значимая политическая ценность. Однако становление институтов демократии идет противоречиво. Есть разочарование населения в способности с помощью регулярных выборов изменить общественную жизнь, не сформировалась личная ответственность граждан за состояние дел в обществе, остается низким уровень их вовлеченности в деятельность организа-

ций гражданского общества. У значительной части общества прослеживается тяга к “сильной руке”, хотя одновременно люди не видят среди политиков личностей, способных эффективно управлять страной.

Ключевые слова: демократия, авторитаризм, идеология, доверие, структура политической системы общества, политические партии.

The purpose of the paper is to analyse how democratic institutions came into being during the period of Ukraine’s independence. For over 25 years, Ukrainian citizens have regarded democracy as an important political value. However, the process of building democratic institutions has been accompanied by certain contradictions. At present, Ukraine’s population is disappointed in the mechanism of regular elections and having doubts about its ability to change the life of society; they do not feel personally responsible for the actual state of Ukrainian society and citizen involvement in civil society organisations is still at a rather low level. A considerable number of Ukrainians seem to be longing for a “strong hand”; however, they do not see among politicians anyone who is able to effectively govern the country.

Keywords: democracy, authoritarianism, ideology, trust, the structure of the society’s political system, political parties.

Головними цінностями, щодо яких склався базисний консенсус української еліти різних ідеологічних і політичних спрямувань на початку 90-х років минулого століття, були роззброєння, мир, всебічне міжнародне співробітництво, суверенітет, національне відродження, демократія, багатопартійність, правова держава, соціальна справедливість, права людини, гуманізм, гласність. Ці цінності тлумачилися на основі міжнародних документів, які були в той час у всіх на слуху, або кажучи мовою сучасних гуманітаріїв, вони становили дискурс політичних еліт і інтелігенції. Що ж це були за документи? Назвемо найголовніші з них: Загальна декларація прав людини, 1948 р.; Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, 1966 р.; Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, 1966 р.; Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі, 1975 р.; Паризька хартія для нової Європи, 1990 р. Центральною

думкою всіх згаданих документів була ідея поглиблення і поширення демократії, як у національних співтовариствах, так і в міжнародному співтоваристві.

Виповнюється чверть століття української незалежності, яка проголошувалася під гаслами демократії. Така дата є нагодою осмислити, які зміни відбулися в країні, що із того, що декларувалося в політиці, збулося, а що ні. У даній розвідці увага зосереджена на темі демократії. Оскільки ця тема широка і є предметом дослідження багатьох дисциплін, то у даному випадку аналіз зосередимо на її соціологічному аспекті, а саме: як сприймалась українським суспільством, соціальними групами ідея демократії наприкінці 80-х років і протягом років незалежності, які проблеми запровадження і розвитку демократії існують у суспільстві, на думку громадян.

Розпочнемо аналіз з років горбачовської перебудови. Тоді у суспільство було вкинуто гасло демократизації суспільно-політичного життя. Воно було підхоплене різними верствами суспільства і швидко поширювалось у суспільній свідомості. Найбільш помітними кроками у цьому напрямі було запровадження гласності у громадському житті та проведення виборів на альтернативній основі. У ті часи людей приваблювали слова тексту Паризької хартії 1990 р.: “Демократія є найкращою гарантією свободи вираження своєї думки, терпимості щодо всіх груп у суспільстві і рівності можливостей для кожної людини”[1]. Що із цього вийшло на думку пересічних українців?

Після проголошення незалежності Україною в суспільстві почали активно впроваджуватись інститути демократії: започаткування десятків політичних партій та громадських організацій, регулярні вибори на всіх рівнях влади, право на вільний виїзд із країни, виникнення засобів масової інформації різного політичного спрямування тощо. Подальша доля кожного із інститутів демократії складалася по-різному. Багато з них з різних причин не витримали випробування часом. Але увесь цей період демократія залишалася високою цінністю переважної більшості суспільства. Вони вважають, що дуже важливо, щоб наша країна рухалась демократичним шляхом. На прохання оцінити ступінь важливості особи-

сто для респондента демократичного розвитку країни були отримані такі результати: рух країни у такому напрямі є дуже важливим і скоріш важливим для 75,5% з них. Зовсім не важливим і скоріш не важливим він є для 7,7% опитаних [2].

З певними обмовками можна стверджувати, що за ці роки українське суспільство досягло деяких успіхів у розвитку демократії. Проте феномен демократії виявився не таким простим, як здавалося двадцять п'ять років тому. Сам факт періодичного проведення виборів ще не означає утвердження у суспільстві і державі істинної демократії. Це може бути видимістю, фікцією прояву демократії. Як переконалися громадяни на власному досвіді, у процесі виборів може бути так багато порушень, різного роду обману, маніпуляцій, тиску, що їх результати спотворюють дійсне волевиявлення виборців. Коли порушень на виборах буває дуже багато і якщо вони повторюються, то у людей формується недовіра, скепсис до цього інституту демократії. Про це свідчать позиції респондентів щодо твердження: “Я не сподіваюсь на вибори, тому, що не вірю, що від їх результатів зміниться мое життя”. З цим твердженням повністю згодні або скоріше згодні 64,2% респондентів, а не згодні 19,1%.

Механізми демократії спираються на принципи, що громадянину надається можливість особистого вибору проекту майбутнього, які їм пропонують політичні партії чи конкретні політики. У теорії про демократію говориться, що той, хто запропонував хибний шлях, неефективну модель розвитку суспільства, той, хто не виконує обіцянки, дані виборцям, той поплатиться політично – його більше не оберуть. Стверджується, що це один із механізмів підзвітності політиків, партій, уряду, президента народу. Звучить привабливо. А тепер перекиньте це гасло на сьогоднішні українські реалії. Чи існують у нашому політичному житті дійсні звіти політиків і партій? Чи спроможні виборці відкликати помилково обраного депутата? Практика переконує, що насправді цього не відбувається, що у реальному житті все набагато складніше. Вина за це лягає як на владу, політиків, так і на громадян. Адже політики тоді маніпулюють думками громадян, коли останні їм це дозволяють. Тому дуже важливо, щоб у громад-

ській свідомості була сформована загальноприйнята думка, що за свій вибір несе повну відповідальність сам громадянин. Адже від його конкретного голосу залежить, якою буде держава, яким буде суспільство, куди ми йдемо.

Без соціальної, політичної відповідальності і активності громадян неможливе існування повноцінного демократичного суспільства. Турбує те, що громадяни стають дедалі більш байдужими і песимістичними до громадських справ. Люди втомилися від пустопорожніх балачок, брехні. Вони переживають відчуження від влади, від правлячого режиму, від багатьох соціальних вад. Водночас цей стан люди переживають і як відчуження від суспільства. На запитання *“Яку особисту відповідальність Ви несете за стан справ в цілому в Україні?”*, за результатами нашого моніторингового дослідження 2015 р., тільки 33% опитаних відповіли, що несуть повну або часткову відповідальність, а 56% сказали, що взагалі не несуть ніякої відповідальності за стан справ у країні.

Більшість громадян безініціативні, не проявляють бажання брати участь у роботі будь-яких громадських, неурядових організацій. Про своє членство в політичних партіях заявляє 1,4% опитаних, у суспільно-політичних рухах – 0,6%, у спортивних клубах і товариствах – 2,8%, молодіжних організацій – 1,4%, у клубах за інтересами – 2,4 % тощо. Проте 82,1% респондентів відповіли, що вони не належать до жодної з громадських, політичних організацій. Переважна більшість населення демократію розглядає лише як політичне представництво і не проявляє інтересу до безпосередньої демократії. Але такий рівень свідомості свідчить про нерозвинені, спрощені, примітивні уявлення про демократію. Такий стан політичної свідомості відкриває широкий простір для політичного маніпулювання масами.

У країні не сформувалось громадянське суспільство, у її населення не сформувались громадянські якості. Поки що люди готові проявляти разову, точкову активність. Наприклад, значна частина населення бере участь у виборах до центральних і місцевих органів. Але якщо взяти інститут виборності як масштабний інститут демократії, то, на жаль, доводиться констатувати, що у виборців не виробилась потреба у

регулярному, постійному громадському контролю за тими, кого вони обрали. Хоча саме явище безконтрольності з боку громадськості дій влади населення усвідомлює. На запитання *“Якою мірою в Україні забезпечується контроль органів законодавчої та виконавчої влади громадянами?”* 82,8% опитаних відповіли, що недостатньо.

У цій точці розвитку процес демократії у багатьох напрямках суспільного життя нашого суспільства якраз і зупинився. Тобто громадяни добре розуміють, що не контролюють владу, але з різних причин і не намагаються це зробити. Поки що люди заявляють про свою безпомічність вплинути на владу, про те, що від них нічого не залежить, виявляють свою дезорієнтованість у суспільних справах. Із судженням, що *“шляхом голосування ми обираємо владу, ну а далі від нас вже нічого не залежить”*, повністю згодні і скоріше згодні 61,8% опитаних. Різною мірою незгодний лише кожний п'ятий (19,7%) респондент.

Крім того, якщо новий етап української історії розпочинався як суспільний консенсус, як злагода основних соціальних груп щодо майбутнього країни, то нині в країні на тлі обмеженого розуміння населенням демократії робляться намагання реалізувати проект еліт, а якщо ще точніше, то здійснити проект олігархів. Тепер інтереси і думка переважної частини громадян вже нікого не цікавлять. В умовах розгубленості і роз'єднаності має невеличка купка мільярдерів діє цинічно і нахабно, вже особливо навіть і не маскуючи свої дії демократичними гаслами. Проте історична практика свідчить, що проект олігархів не має перспективи, він все одно приречений на невдачу. Без широкої соціальної бази демократія існувати не може.

У переважній більшості люди не можуть зрозуміти і з'ясувати для себе причини, що привели кожного з них, їх сім'ї і суспільство в цілому до такого жалюгідного стану. В обстановці політичної нестабільності, частой зміни складу урядів вони вже не пам'ятають тих, хто їм обіцяв золоті гори, вони не пов'язують своє нинішнє злиденне існування з певною політичною силою, що привела до цього, оскільки калейдоскоп змін тих симулякрів, які себе проголошували політич-

ними партіями і давали привабливі обіцянки, настільки стрімкий, що люди вже заплутались у назвах партій, прізвиськах політиків, обличчях депутатів. Поглиблюється соціальне відчуження основної маси людей від влади, від держави. У більшості людей формується загальний негативний образ влади, яка протистоїть пересічним громадянам. Таку владу вони уявляють не як партнера у розв'язанні проблем, а як безіменну потужну силу, яка ігнорує будь-які ініціативи знизу, яка може нав'язати людям будь-яке рішення. У цих суспільних умовах люди втрачають надію на те, що своєю громадською активністю, діями можуть чогось досягти, втрачають віру в те, що вони можуть впливати на рішення влади, обстоювати свої права. Із твердженням “Немає сенсу боротися за свої права, якщо влада своїми діями їх ігнорує” повністю згодні і скоріше згодні більше половини опитаних (50,3%), а не згодні – 30,5%.

Дещо інакше ця атмосфера соціальної безнадії, громадянської пасивності передається у відповідях респондентів й на інше, близьке до попереднього, запитання. У ньому конкретизується рівень державних органів, на які може або не може вплинути громадянин. На запитання “Якби Уряд України ухвалив рішення, яке утискає Ваші законні права та інтереси, чи могли б Ви щось зробити проти такого рішення?” 59,4% опитаних відповіли, що нічого не змогли б зробити. І лише 11,8% респондентів вважають, що вони змогли б щось зробити.

Громадяни дещо більше впевнені у своїх силах у протистоянні з місцевою владою. У цьому разі 22% респондентів висловились, що змогли б щось зробити у разі утиску їхніх законних прав та інтересів з боку місцевої влади. Але навіть на цьому рівні 45% громадян вважають, що нічого не змогли б зробити щодо захисту свої прав та інтересів.

Безліч різноманітних проєктів, утопій, пустопорожніх обіцянок, що пропонували за роки незалежності політики з різних ідеологічних і політичних флангів, аж ніяк позитивно не позначились на стані справ у суспільстві. Значна частина людей переживає розчарування щодо політичних сил, які закликають йти, як шляхом соціалізму, так і капіталістичним

шляхом. Прихильниками соціалізму є 14,4%, а прихильниками капіталізму – 13,4%. Проте 32% не підтримують ні тих, ні тих. А ще 23,4% своєрідно підтримують і тих, і тих, аби лише не конфліктували.

Причин стану суспільної пасивності, розгубленості, втрати довіри до державних інститутів існує багато. Тут проявляються як історично зумовлені фактори, так і ті, що є продуктом новітнього українського суспільства. З одного боку, наявні традиційна нерозвиненість політичної свідомості населення, відчуженість його від політичних процесів, поширена в суспільстві упередженість щодо політичної діяльності, страхи минулого, що живуть у пам'яті багатьох сімей, щодо трагічних наслідків політичної діяльності їх родичів тощо. А з другого, переплетення, злиття влади і бізнесу, що подається як політична діяльність, деформували уявлення населення про політику і сформували у людей відразу до неї. До цього слід додати такі характерні явища для української політики, як підкупи, зрада, лицемірство, підступність, брехня тощо. В таких суспільних умовах гальмується процес формування у населення, окремих його груп, політичних ідеалів, цінностей, установок. Політична свідомість суспільства постає досить розмитою, розпливчастою, нестійкою.

У нашому дослідженні встановлено, що більш-менш чітка власна політична позиція сформувалися лише у 47,9% громадян, тобто менш, ніж у половини. Зокрема, лівої орієнтації (комуністичної, соціалістичної, соціал-демократичної, зелені) дотримуються 22,7% опитаних, центристської (ліберальної, зелені) – 5%, правої (християнсько-демократичної, національно-демократичної, націоналістичної) – 20,2%.

А друга половина суспільства залишається поза процесом політичної самоідентифікації. Причина цього полягає у тому, що політико-ідеологічні диспозиції особистості є складним феноменом, який не зводиться тільки до її самоідентифікації з певною існуючою політичною партією чи громадським рухом. Цей вибір є наслідком того, що свій вибір вона здійснює на основі політичних цінностей, які засвоїла і поділяє. Вже сам факт того, що у громадян існують політичні цінності і установки, суттєво ускладнює ситуацію у сус-

пільстві, оскільки особистість серед існуючих політичних організацій може не знайти таку, яка б виражала її політичні цінності. У такому разі людину може не приваблювати жодна із існуючих у суспільстві політичних організацій. Проте складності цим не закінчуються. Адже існує ще частина громадян, які принципово не цікавляться політикою, вони самовиключаються із цієї сфери. Крім того, існує чимало людей, які з різних причин не можуть досягнути сенсу того, що відбувається у політиці. Як розподіляються ця частина політично незаангажованих громадян, свідчать дані моніторингу. 51,9% громадян з різних причин заявляють, про свою політичну невизначеність. Із них 14,4% відповіли, що жодна зі згаданих політичних течій не є близькою до їх поглядів, 14,3% повідомили, що ще не визначилися у цьому питанні, а 23,2% взагалі ухиляються від того, щоб зайняти певну політичну позицію, посилаючись на те, що вони не розуміються у цих течіях.

Ситуація ще більше заплутується від того, що декларування респондентами своєї прихильності до певних політичних течій ніяк не свідчить про їх усталену політичну позицію. Поширеним є таке явище, коли людина заявляє про свою прихильність до однієї політичної течії, а голосує за представників інших політичних спрямувань. Для прикладу ми проаналізували результати опитування 2016 р. щодо того, як збігається декларована респондентами близькість до певної політичної течії і вибору партії за умовного голосування у Верховну Раду у найближчу неділю. Аналіз свідчить, що якби вибори відбулися у червні 2016 р., то, наприклад, 17,8% прихильників соціалістичної орієнтації проголосували б за Всеукраїнське об'єднання "Батьківщина", 15,8% – за "Опозиційний блок", а 12,9% – за Радикальну партію. Можливо, у даному випадку далися ознаки такі явища, як спекуляція правих партій на соціалістичних гаслах у передвиборних програмах і риторичі лідерів.

Однак загалом питання, чому у виборців розбігаються політико-ідеологічні прихильності і реальні голосування, доволі складне. Чому так голосують виборці? Мотивів їх голосування може бути кілька – лідер, керівництво або і

вся партія, що належить до сповідуваної виборцем політичної течії, відійшли від основних принципів останньої; більша довіра до лідера партії, що належить до іншої, ніж та, прихильником якої є виборець, політичної течії; бажання приходу до влади “твердої” руки переважило у виборця його політичні уподобання; інші мотиви.

Проте ці пояснення є надто раціоналістичними і жорстко логічно обґрунтованими. Насправді ж, на рівні повсякденних суспільних відносин у свідомості особистості нашого сучасника існує маса суперечностей. До того ж людина часто вчиняє під впливом почуттів і емоцій. Тому через призму дослідника свідомість багатьох наших співвітчизників виглядає такою ж, як і у пацієнтів лауреата Нобелівської премії, нейропсихолога Роджера Сперрі. Учений проводив експерименти з перерізанням мозолистого тіла мозку людини, що з’єднує праву і ліву півкулі. Після операції у пацієнтів в одному тілі існували дві незалежні особистості – одна у лівій, а друга у правій півкулі мозку, які не конфліктували між собою і навіть не уявляли про існування одна одної. Щось подібне сьогодні набуло поширення серед наших співвітчизників у сфері політики – вони одночасно вміщують у своїй свідомості несумісні уявлення та настанови.

Для того, щоб глибше розібратись у цьому явищі, необхідні додаткові дослідження, насамперед вивчення його якісними соціологічними методами. У даному дослідженні ми обмежилися лише тим, що привернули увагу до ще до однієї проблеми, яка існує у процесах формування структури політичної системи нашого суспільства.

Отже, наразі стан суспільної свідомості українського соціуму дуже напружений, складний і вкрай суперечливий. Люди втратили віру не тільки в ідеологічні доктрини чи в обіцянки політиків. Недотримання проголошених обов’язків з боку держави, неможливість громадянами обстояти свої права у судах, втрати ними грошових вкладів у банках, масові афери з житлом, коли люди залишаються без грошей і без житла, призвели до втрати віри більшості людей у будь-які авторитети – в закон, державу, уряд, політичні доктрини тощо. Про такі настрої у суспільстві свідчать дані нашого емпірич-

ного опитування. 76,2% респондентів погоджується з думкою, що “проблема зараз у тому, що більшість людей взагалі ні в що не вірить”. Таким чином, суспільство переживає смугу тотальної недовіри.

На жаль, втрачена не тільки віра у будь-які авторитети, а й довіра громадян до ключових інститутів держави. Так, уряду довіряють лише 6,5%, Верховній Раді – 5,7%, Президентові – 10,6%, прокуратурі – 5,7%, судам – 6,4%. Із цього ряду державних інститутів найбільший рівень довіри до армії – 41,8%. А, взагалі, максимальний рівень довіри в суспільстві сьогодні у волонтерів – 53,3% і у церкви – 49,7%.

Мабуть, найбільша загроза суспільству полягає у тому, що люди втратили довіру один до одного. Значна частина людей різною мірою не довіряє іншим людям. На запитання *“Оцініть, як часто було характерним для вас останнім часом відчуття, що більшості людей не можна довіряти”* лише 19% відповіли, що ніколи не було такого відчуття. Всі інші зазначили так: зрідка – 45,7%, періодично – 26,7%, майже постійно – 8,9%.

А це означає, що будь-які проекти щодо виходу країни із кризи, піднесення економіки, збереження суверенітету держави, зміцнення суспільної єдності тощо, у таких обставинах не можуть бути реалізовані. Адже у кожній із згаданих сфер можна домогтись позитивного результату за наявності довіри учасників процесу один до одного.

Таким чином, сьогодні стан суспільної свідомості українського соціуму характеризують політична і соціальна дезорієнтованість, розмитість ідеологічних цінностей, розхитаність групових норм, всеохопна недовіра, розгубленість, страх і втрата моральних орієнтирів.

Чвертьвікова соціальна нестабільність, системна криза, невизначеність майбутнього країни зруйнували у людей світоглядні, політичні, ідеологічні орієнтири. Перед Україною постав історичний виклик формування усталеного і стабільного суспільства, зрозумілого і передбачуваного соціального організму. Нездатність соціуму дати конструктивну відповідь на цей виклик призведе до того, що його елементи будуть інтегровані у більш потужні соціальні системи.

Розробка і реалізація доленосної стратегії розвитку має передбачати врахування як дії потужних внутрішніх деструктивних процесів, так і глобалістичних процесів, що вже широко розгорнулися в повсякденних практиках, незважаючи на суспільну кризу та нестабільність. У суспільну свідомість вже глибоко увійшли і закріпились цінності суспільства споживання, незважаючи на його бідність і значну соціальну поляризацію. З цієї причини, можливо, у суспільній свідомості українського соціуму вже не сформується класична структура політичної свідомості з більш-менш чіткими ідеологічними і політичними установками, що була типовою для західноєвропейських суспільств у XX столітті. Класична демократія ґрунтувалася на багатопартійності і парламентаризмі. Обидва ці інститути почали відроджуватися і у нашій новітній історії. Проте час їх становлення збігся з часом початку розпартійнення, зниження громадської ролі партій, кризи парламентської демократії на Заході. У суспільствах споживання цінності споживання домінують над політичними і моральними цінностями. Інститути демократії, якими вони були у XVII–XIX століттях, перероджуються і щезають. Про це все більше пишуть західні вчені і публіцисти [3]. Посилення цієї тенденції у світі, можливо, приведе до становлення демократії нового типу, нового вигляду. В усякому разі ці тренди свідчать, що час чітко структурованих у політичному плані суспільств вже минув, а значить, цю проблему не слід залишати поза увагою. Як будуть розвиватися згадані процеси на наших теренах поки що сказати важко. Хоча зрозуміло, що на їх у нас розгортанні суттєво позначаються особливості становлення демократії в новітній українській історії. Ця особливість полягає у тому, що інститут багатопартійності за роки незалежності у нашій країні міцно не закріпився. Адже партії склалися не як добровільні об'єднання громадян, що поділяють певні ідеологічні та політичні цінності, а переважно як бізнес-проекти окремих олігархів або як нічого не значущі гуртки, що складаються з кількох десятків людей, які гаряче прагнуть самоствердитися у публічній сфері, і нікого, крім самих себе, не презентують. Тому партійна система виглядає як велетенський камуфляж, що прикриває істинні цілі олігархічних груп.

Усього в країні офіційно зареєстровано 288 партій. Зрозуміло, що переважну більшість їх ніхто в суспільстві не знає. Цей факт принижує суспільну значущість партій і негативно впливає на престиж даного політичного інституту у соціумі. У таких обставинах політичні партії втратили повагу і авторитет з боку громадян. Люди в них розчарувалися і їм не довіряють. Лише 5% опитаних довіряють політичним партіям, а 75,5% не довіряють.

У суспільстві сформувалась усталена думка, що партії – це несолідні і ненадійні утворення, яким не можна доручати ніяких важливих державних і суспільних справ. На запитання *“Чи є серед існуючих на теперішній час в Україні політичних партій і рухів такі, яким можна довірити владу”* у 2016 р. 56,7% респондентів відповіли негативно. І тільки 18% респондентів вважають, що такі партії в країні є. Політичні струси, які відбулися в країні протягом останніх років, не додали авторитету політичним партіям. Якщо у 2013 р. 45,3% респондентів не бачили політичних партій, здатних ефективно управляти країною, то у 2014-му, одразу після бурхливих подій на Майдані, – 43,8%, у 2015-му – 48,2%, і як уже зазначили вище, у 2016 р. розчарованих у здатності партій ефективно управляти ще більше зросло – аж до 56,7%.

У цих умовах у суспільстві посилюється таке явище, як масове відторгнення громадянами інституту багатопартійності. Воно проявляється у тому, що у суспільстві існує значна частка громадян, які вважають, що Україні не потрібна багатопартійна система. Динаміка громадської думки з цього питання виглядає так. Оскільки на початку 1990-х років тема багатопартійності жваво обговорювалася у суспільстві, йшов процес формування нових політичних партій, то у 1994 р., коли вперше у нашому моніторингу було поставлено запитання *“Чи потрібна, на Вашу думку, Україні багатопартійна система?”*, ствердно на нього відповіли 34% респондентів, а протилежну думку висловили 30% опитаних. Тобто у суспільстві була відносна більшість прибічників багатопартійності. Але потім кількість прихильників багатопартійності зменшувалася і на початку нульових років їх кількість скоротилася до 23–24%. У ці ж роки кількість респондентів, що

вважали багатопартійність не потрібною для України, зростала в окремі роки до 51%. У нульові роки кількість противників багатопартійності коливалась у межах 45–46%. У десяти роки нового століття кількість респондентів цієї групи коливалось навколо відмітки 40%. Нарешті, у 2016 р. вона становила 45%, а прихильників багатопартійності було 27%.

Отже, частка прибічників багатопартійності в усі роки незалежності була меншою порівняно з тими, хто вважав її непотрібною. Лише один раз, у 1994 р., було зафіксовано відносну більшість прибічників багатопартійності. В усі інші роки в суспільстві переважала група противників багатопартійності. Це співвідношення зберігається і на сьогодні.

І хоча формально багатопартійність у нас в країні існує, проте в умовах затяжної, багаторічної системної кризи у суспільстві стали набувати популярності думки, що державу можна врятувати лише за умови концентрації влади в одних руках, в руки сильного лідера. Сьогодні 62,5% респондентів згодні з думкою, що “декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії”. Думку цієї великої групи громадян концентровано висловила в ексклюзивному інтерв’ю “Німецькій хвилі” народний депутат України Надія Савченко: “...на жаль, не можна змінити нічого знизу. Щоб змінити повноваження, структуру країни, перезапустити закони, щоб вони діяли для людей, побороти корупцію – треба стати диктатором, який тримає все у своїх руках. Для того, щоб повернути цю владу народу і зробити один раз все правильно” [4].

По-різному можна ставитися як до автора цього висловлювання, так і до самої ідеї, але не можна не звертати уваги на те, що таку думку поділяє більшість населення. І, що особливо вражає і тривожить, так це те, що людей, не згодних з такою думкою, у суспільстві у 2,5 раза менше, ніж її прихильників – усього лише 24,4%. До речі, це приблизно стільки ж, скільки респондентів відповіло, що, на їх думку, нині люди найбільше бояться встановлення диктатури в країні – 20,3%.

Підтвердженням популярності ідеї про концентрацію влади в одних руках є і відповіді респондентів на запитання

“Якою, на Вашу думку, має бути роль Президента в Україні?”. Найбільше респондентів відповіли так: “Президент має бути главою уряду і брати на себе всю повноту відповідальності за зовнішню та внутрішню політику (як у США)”. Цю думку поділяють 48,3% респондентів. Всі інші варіанти відповіді набрали від 5,7% до 20,3%.

Ще одним проявом існуючих у суспільстві сприятливих умов для формування авторитаризму, на нашу думку, є той факт, що виборці під час голосування віддають перевагу не цінностям, які декларують у своїх програмах партії, а їх лідерам. У цьому проявляється схильність наших громадян шукати сильного лідера, який би розв’язав усі їхні проблеми.

Таким чином, у суспільній свідомості існує доволі потужний запит на “сильну руку”. Проте ми б зробили серйозну помилку, якби на цьому поставили крапку. Справа в тому, що ця думка суперечить іншій поширеній думці, що в суспільстві нині немає авторитетного політичного лідера, якому можна було б без вагань передати правління державою, у якому громадяни були б впевнені, що він зможе успішно управляти країною. На запитання *“Чи є сьогодні в Україні політичні лідери, які могли б ефективно керувати країною?”* 59,3% опитаних відповіли, що немає, і тільки 18,7% бачать таких людей.

Отже, сьогодні політична свідомість у суспільстві структурована слабко, або майже зовсім не структурована, а суспільна свідомість у цілому включає в себе суперечливі, непоєднані речі. На перший погляд може здатися, що у цих умовах на суспільну свідомість ніщо не впливає, що зовсім втрачені ідеологічні впливи на населення. Насправді, у суспільстві все значно складніше.

Ідеологічні і політичні цінності, тим не менш, як і в минулому столітті, продовжують існувати. Однак спосіб їх існування і методи їх внесення у свідомість громадян суттєво змінилися. Головними і найбільш ефективними “впровадjuвачами” політичних та ідеологічних ідей сьогодні на відміну від минулого століття є не партії, а вся вертикаль системи освіти та ЗМІ. Словенський соціальний філософ С. Жижек говорить про те, що сучасне суспільство цинічне і прагма-

тичне, а його члени, будучи обізнаними про ідеології, проте, діють відповідним чином, тобто цинічно і прагматично. Тому сучасне суспільство називають “постідеологічним”. Втім, каже філософ, це тільки ілюзія подолання ідеології. Остання нікуди не поділася. Навіть якщо індивід і ставиться цинічно до її видимої частини, то її фундаментальний рівень, який він називає “ідеологічним фантазмом”, все одно тримає суспільство у своїй владі [5]. Для нашого суспільства цей висновок майже очевидний. Адже на 95% ЗМІ належать олігархам, які можуть дозволити своїм підконтрольним медіа певні дрібні вільності. Але вони строго слідкують, щоб у них не було відхилення від “ідеологічного фантазму”.

За ці роки суспільство переконалося, що інститути демократії в наших умовах можуть зростись з правовим цинізмом: адже дійшло до того, що сам законодавчий орган попирає закони і маніпулює ними. Ви чули в останні роки в парламенті глибокі, змістовні дискусії, у яких би були представлені різні точки зору, що існують у суспільстві з певного доленосного для суспільства питання? Нині все робиться швидко, нахраписто, цинічно. По суті, без обговорення законопроект ставиться на голосування одразу в двох читаннях. Але навіть, якщо відразу не вдається проголосувати, то всупереч регламенту, всупереч здоровому глузду, вже не говорячи про логіку права, законопроект ставиться на голосування стільки разів, поки не буде отримано позитивного результату. Або згадайте ганебне засідання Верховної Ради з обрання Генерального прокурора. Такого ще не бачили навіть в українському парламенті – за півгодини депутати змінили закон, обрали прокурора, тут же документ був підписаний президентом, а через п’ятнадцять хвилин вже вийшла парламентська газета і закон набрав чинності. За формою зроблено все правильно, а по суті – це знуцання над правом і демократією.

Демократія – це не тільки і не стільки закони та владні інститути. Демократія – це процес становлення нових соціальних відносин, що ґрунтується як на новій системі правопорядку, так і на новому рівні політичної культури громадян,

на новій системі моральних взаємовідносин, формування нових моральних якостей у всіх учасників процесу. Головне – це укорінення в повсякденну практику звички слідування закону, перетворення її на міцну традицію. Реально українське суспільство продемонструвало кілька разів, що воно поки що опанувало лише найпростішим видом демократії – вуличною демократією. Мобілізовані за допомогою сучасних засобів комунікації на вулиці з протестом здатні одночасно вийти сотні тисяч громадян. Вони можуть скинути будь-який владний режим. На жаль, як це не гірко визнавати, далі вуличної демократії суспільство не пішло. Воно поки що не здатне втілити в життя і утримати змістовну демократію – як розгорнуту систему повсякденно діючих законів, підзаконних актів, державних органів і організацій громадянського суспільства.

З цієї причини після революційного сплеску владу при власноють пройдисвіти. На жаль, суспільство, нація, вкотре потрапляє в ситуацію, яку жорстко і без зайвої дипломатії оцінив класик: “Нації, як і жінці, не прощається хвилина помилки, коли перший зустрічний авантюрист може здійснити над нею насильство” [6, с. 124]. На жаль, з нашою нацією в останні два з половиною десятиліття подібне траплялося вже не один раз. Проте ця проблема не зводиться тільки до того, кого виборці обрали на найвищі посади. Влада не обмежується президентом, парламентом і урядом. Більшість громадян стикається з тією владою, яка сьогодні керує в міністерствах, відомствах, в державних органах і в органах самоврядування на місцях. І ось тут виявляється, що вулична демократія у багатьох випадках привела до охлократії. Останнім часом у дискурсі суспільної свідомості часто використовується поняття гібридних утворень. Цей термін можна використати і до того режиму, який сьогодні вершить владу. Адже влада – це не тільки державні інститути. Влада – це здатність нав’язувати свою волю або впливати на поведінку інших людей, навіть якщо вони з цим не згодні, навіть всупереч їх опору. Цей вплив ґрунтується на насиллі, помсті, провокаціях тощо. Так от, у нас сьогодні діє владний гібрид –

державних інститутів і туманних з точки зору права об'єднань, членів яких називають активістами. Часом буває незрозуміло, хто ж насправді має більші повноваження – державні чиновники або навіть судді, чи “активісти”. В останні два роки охлократія проявляється у тому, що в діяльності державних органів часто гору над законом бере революційна доцільність.

Низький життєвий рівень переважної більшості населення, безлад з органами державної влади і місцевого самоврядування, результатом чого є повна беззахисність перед свавіллям чиновників, повна втрата довіри населення до судів та правоохоронних органів, розмиті уявлення про майбутнє формує у громадян невдоволеність у тому, як у країні розвивається демократія. Лише 12,8% респондентів відповіли, що вони скоріше задоволені і повністю задоволені тим, як розвивається демократія в нашій країні. Проте протилежної думки дотримуються 67,2% питаних. Це дані, які показують думку всього населення. Однак можуть сказати, що це “середня температура по лікарні”, а молодь сприймає все по-іншому, ніж старше покоління (і, до речі, у нас є багато авторів, які дуже любляють протиставляти вікові групи, всіляко принижуючи старше покоління, як “не правильне”). Однак аналіз засвідчує, що за рівнем невдоволеності розвитком демократії вікові групи майже не відрізняються. Невдоволених розвитком демократії в країні серед вікових груп 18–29 років – 65,7%, 30–39 років – 64,0%, 40–49 років – 67,3%, 50–59 років – 69,3%, 60–69 років – 71,6%, понад 70 років – 66,2%. Це дуже серйозна і сувора оцінка громадянами результатів демократизації за роки незалежності. Вона змушує задуматись над тією ціною, яку платить народ за підтримку привабливих, але доволі абстрактних ідей. Як ми переконалися, громадяни не згодні платити ту ціну за розвиток демократії і проведення реформ, яку вони платять. Тому можливо-владці й олігархічні групи, що стоять за ними, для виправдання псевдореформ використовують старий, перевірений демагогічний прийом: нам зараз важко, але зате хоча б наші діти поживуть! Що ж це за “пояснювальна” модель? Це спосіб

маніпулювання громадською думкою, який експлуатує психологічний феномен любові до дітей. Спекулюючи на цьому благородному почутті, володарі людських доль приховують соціальний зміст зворотного боку цієї хитрої моделі. А він полягає в тому, що, у крайньому разі, два покоління нинішнього населення перетворилися на жертвний матеріал. Як же швидко люди забувають свою історію! Адже тема жертвування поколіннями заради побудови нового суспільства ще не так давно гаряче обговорювалась. Тоді жорсткій критиці була піддана ідея жертвування нині суцими поколіннями заради майбутніх. Суспільство винесло тій ідеї суворий вирок. Однак минуло небагато часу, як вона у новій обгортці виплила знову. Старою формулою намагаються приховати закладені для суспільства на довгі роки, а то й десятиліття, такі жорсткі соціальні пороки, як низький життєвий рівень і безробіття, недоступна медицина і житло, високий рівень злочинності і екологічні загрози та інші вади. У таких умовах населенню буде не до демократії.

Отже, можна констатувати, по-перше, що за доволі значний часовий період у країні утвердилися лише окремі інститути демократії. Ще існує багато секторів суспільного життя, до яких не докотилася хвиля демократизації.

Другою особливістю нинішнього рівня демократії в українському суспільстві є те, що у багатьох напрямках позначилися процеси, які камуфлюються під демократію і суттєво її компрометують. Такі явища спостерігаються у партійному будівництві, у організації і проведенні виборів, у функціонуванні засобів масової комунікації, дотриманні прав людини та інших сферах.

Третьою проблемою становлення демократії є та, що у основної маси населення ще не сформувалися стійкі демократичні принципи, їх настрої щодо цього явища є хиткими і непослідовними. У суспільстві є доволі помітною тенденція до авторитаризму. Хоча ставлення до цього явища в суспільній свідомості є суперечливим, оскільки більшість населення, з одного боку, апелює до "твердої руки", а з другого – не бачить серед політичної еліти країни керівників, здатних взяти на себе роль лідерів нації.

Література

1. *Парижская хартия* для новой Европы [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/95_058

2. Дане дослідження ґрунтується на моніторингу Інституту соціології НАН України “Українське суспільство” 1992–2016. Всі емпіричні дані, які наводяться у тексті, є результатами цього моніторингу.

3. Див., напр. : *Григорьев Е.* Партии в Европе разъедает эрозия / Е. Григорьев // *Независимая газета.* – 2016. – 14 июля; *Кустарев А.* На пути к беспартийной демократии / А.Кустарев // *Неприкосновенный запас.* – 2016. – № 1 (105); *Кулик В.* Будущее политических партий / В.Кулик [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hvylya.net/analytics/politics/budushhee-politicheskih-partiy.html>; *Гидеон Рахман.* Глобальная демократическая рецессия [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://inosmi.ru/politic/20160809/237489759.html>

4. *Надежда Савченко:* Не хочу быть президентом – но могу и должна // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dw.com/ru/%D0%BD%D0%B0%D0%B4%D0%B5%D0%B6%D0%B4%D0%B0-%D1%81%D0%B0%D0%B2%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE-%D0%BD%D0%B5-%D1%85%D0%BE%D1%87%D1%83-%D0%B1%D1%8B%D1%82%D1%8C-%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%B8%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%BE%D0%BC-%D0%BD%D0%BE-%D0%BC%D0%BE%D0%B3%D1%83-%D0%B8-%D0%B4%D0%BE%D0%BB%D0%B6%D0%BD%D0%B0/a-19422898>

5. *Жижек, Славой.* Возвышенный объект идеологии [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://yanko.lib.ru/books/philosoph/jijek-vozv_o_ideologii-8l.pdf

6. *Маркс К.* Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта (грудень 1851 р. – березень 1852 р.) / *Маркс К. і Енгельс Ф.* – Твори. Вид. 2-е. – Т. 8.

ВЕКТОРИ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ ОЛІГАРХІЧНОЇ СИСТЕМИ

У статті аналізуються чинники інтеграції та дезінтеграції українського суспільства. Олігархічна система генерує умови, в яких інтеграція суспільства неможлива. Еліти керують конфліктами, руйнують горизонтальні зв'язки всередині суспільства і формують вертикальні соціальні структури (на підставі “негативних соціальних пактів”). Економічне зростання країни і рівень матеріального благополуччя громадян можуть позитивно впливати на підвищення громадянської активності в суспільстві.

Ключові слова: інтеграція, дезінтеграція, олігархічна система, еліти, маси.

В статье анализируются факторы интеграции и дезинтеграции украинского общества. Олигархическая система генерирует условия, в которых интеграция общества невозможна. Элиты управляют конфликтами, разрушают горизонтальные связи внутри общества и формируют вертикальные социальные структуры (на основании “негативных социальных пактов”). Экономический рост страны и уровень материального благополучия граждан могут позитивно влиять на повышение гражданской активности в обществе.

Ключевые слова: интеграция, дезинтеграция, олигархическая система, элиты, массы.

The paper analyses a set of factors contributing to integration or disintegration of Ukrainian society. An oligarchic politico-economic system, remaining prevalent in Ukraine, generates conditions which make the integration of the society impossible. The elite themselves manage conflicts, destroy horizontal communication channels within the society and form a vertical social structure (based on the so-called “negative social pacts”). However, the country’s economic growth and citizens’ material well-being are likely to increase the level of civic engagement in the society.

Keywords: integration, disintegration, oligarchic system, the elite, the masses.

Однією з головних функцій державної влади є інтеграція суспільства, що має здійснюватись, зокрема, шляхом підвищення рівня толерантності в суспільній свідомості, упередження можливих та нівелювання наявних соціальних конфліктів. Україна на початку своєї незалежності мала багату “спадщину”, а саме – високий рівень освіти населення і поширеність у суспільстві цінностей та установок, що могли б сприяти подальшому розвитку країни. Серед них ми могли б відзначити високий рівень толерантності (зокрема міжетнічної) та довіри в суспільстві. Україна пишалася тим, що вона була однією з небагатьох країн пострадянського простору, які уникли гострих соціальних конфліктів, що переросли у збройні зіткнення. Водночас можна констатувати, що цей соціальний капітал був бездарно та безрезультатно витрачений за два десятиліття, результатом чого є гострий громадянський конфлікт у країні. Переформатування політичної системи в Україні відбувалося паралельно із активним проникненням нових рекрутів до лав політичної еліти. У фазі швидких трансформаційних змін елітні групи “перетягували” на себе функції політичних інститутів, можливості яких використовувались як інструмент у боротьбі за владу. Сама ж політична влада стала мати відверто ресурсний, а не інструментальний характер (зокрема, це корелюється з тезою про рентоорієнтований характер економіки України [1]). І в боротьбі за владу як ресурс політичні еліти здійснювали сегментарну інтеграцію регіональних спільнот, але де-факто загальну дезінтеграційну політику щодо українського суспільства. Це дало свої “паростки” на теренах розломів українського суспільства, що виникли історично [2, с. 255]. Таким чином, конфлікти у боротьбі за владу, де кожна елітна група намагалася згуртувати свій базовий (або ядерний) сегмент суспільства за простою схемою “ми – вони”, поглибили сформовані історично розколи і посилили конфлікти, які перейшли з латентного стану в гостру фазу. Виявлення наявних чинників, що не дають змоги інтегруватись українському суспільству в більш-менш цілісне соціальне утворення, має слугувати визначенню напрямів та механізмів їх подолання, що неможливе без усвідомлення первісних, базових причин дезінтегративних процесів. Про історично зумовлені цивілізаційні

розколи в українському суспільстві та їх наслідки в сучасності було докладно викладено, ґрунтуючись на теоретичній концепції С. Хантінгтона і результатах емпіричних досліджень, в одній з наших попередніх робіт [3] (тому на цьому аспекті спинятись не будемо). Звернемо увагу на внутрішні чинники, які, по-перше, сприяли збереженню та поглибленню старих розколів, по-друге, стимулювали появу нових.

В. Ворона, нагадуючи, що політична система залежить від системи соціальних відносин, які, своєю чергою, спираються на економічний базис суспільства [4, с. 22–23], обґрунтовує, що така тріада дає теоретичне пояснення як сучасному стану українського суспільства, так і конфігурації його політичної системи. Головним висновком цієї концепції є те, що в суспільстві, де переважає бідне населення, не може повноцінно сформуватись ані громадянське суспільство, що буде здатним контролювати владу, ані повноцінна демократія. Будь-які спроби демократизації держави у бідному суспільстві матимуть “фасадний” та “фейковий” характер, оскільки такі політичні ініціативи не спиратимуться на відповідні соціальні групи, зацікавлені в них відповідно до своїх економічних інтересів. В Україні сформувалася система, в основі якої – олігархічний капітал, інтегрований (як через активи, так і через зобов’язання) у глобальні корпоративні відносини. Про це йдеться у багатьох роботах дослідників, серед яких можна виокремити книги соціологів: М. Шульги [5], О. Рахманова [6], І. Селеньї [7]. Потрібно зазначити, що олігархічна сутність цієї системи, що сформувалася в Україні, визнається не тільки на науковому, експертному рівнях, а й пересічними громадянами. За результатами опитування 2015 р., 44,7% респондентів визначили, що саме олігархи відіграють значну роль у житті українського суспільства. На запитання про визначення того, що наразі відбувається в країні, відносна більшість громадян (44,7%) дала відповідь “боротьба між олігархами”¹.

¹ Тут і далі у статті використовуються результати моніторингового соціологічного дослідження, що проводиться Інститутом соціології НАН України з 1992 р. Вибірка кожного опитування становить 1800 респондентів та репрезентує населення України старше 18 років за основними соціально-демографічними показниками. Похибка кожної вибірки дорівнює $N^{-1/2}$ 2,3%.

Система економічних відносин, побудована на олігархічному капіталі, в основі своїй має виражений диспропорційний характер розподілу ресурсів (у тому числі й політичних) у суспільстві. Що, наприклад, мало своє втілення на теренах України, де сформувалася нестійка соціальна структура, більшість якої становили бідні. Середній клас в олігархічній системі не може сформуватися як вагомий і важливий елемент класової структури суспільства, а перебуває у перехідному, та навіть маргінальному, стані. Невеликій частці середнього класу вдається пробитися у вищі страти суспільства, утім більшість його приречена або перейти до нижчих класів, або деякий час невпевнено перебувати в тонкому прошарку між “верхівкою багатіїв” та “більшістю бідняків”. Ми припускаємо, що існування великого середнього класу взагалі не відповідає ані логіці самої олігархічної системи, ані корпоративним інтересам олігархічних груп, які створюють та збільшують свій капітал на основі встановлення монополістичної влади у тій чи іншій сфері. Не відповідає інтересам олігархату й існування незалежної від його інтересів будь-якої організованої соціальної сили, здатної стимулювати розвиток громадянського суспільства, виходячи зі своїх соціальних інтересів, створювати громадський тиск на структуру влади й вплив на прийняття рішень. Олігархічним групам й інтегрованим з ними структурам (насамперед владним) значно простіше функціонувати в атомізованому соціальному просторі, дезінтеграція якого створюється та підтримується завдяки простому принципу – “розділяй та володарюй”. Парадоксально, але саме у суспільстві, де високий рівень бідності, олігархічні структури можуть максимально збагачуватись та реалізовувати свою владу, утримуючи контроль над економічними ресурсами, політико-адміністративною, судовою сферами, ЗМІ тощо. Логічно, що за таких умов весь процес прийняття владних рішень перебуває поза межами контролю та впливу з боку суспільства чи окремих соціальних класів або груп. Частка соціально активних і організованих груп шукає собі ситуаційних замовників або постійних покровителів серед тих чи інших олігархічних структур, стає на службу їх інтересам і намагається заробити собі певний капітал (економічний або політичний), а за можливості

й потрапити до складу еліти. Переважна ж більшість українського суспільства перебуває у стані багатоскладового і пасивного соціального об'єкта, що реагує на рівні умовних рефлексів на імпульси від елітних груп. Адже, як точно зазначив В. Парето ще на початку ХХ ст., неелітні верстви можуть лише відповідати на стимули, які задаються елітами. Часто ці реакції можуть мати суперечливі прояви в тих чи інших соціальних групах, що, однак, не випадає з загальної логіки цієї системи.

У межах будь-якої політичної системи влада потребує згоди принаймні більшості суспільства на проведення певної політики. Наявність такої згоди (неважливо – активної або пасивної, проголошеної політиками з трибун або прийнятої масами “за замовчуванням”) дає підстави говорити про певний консенсус між елітами та рештою соціумом. Часто таку згоду, яка ґрунтується на пасивності мас, намагаються проголосити соціальною солідарністю, чим вона, звичайно, бути не може. Водночас слід зазначити, що більшість таких консенсусів між владою та суспільством є ініційованими активними акторами політичної системи – елітами. Як зазначалося, масам здебільшого залишається тільки вторинна функція реагування на ці ініціативи. Тому соціальні угоди (подеколи їх ще називають соціальними контрактами, або соціальними пактами) між владою та суспільством ґрунтуються на основі “нав'язаних консенсусів”. Що, своєю чергою, продукує наявність навіть у межах досягнутого консенсусу суперечностей (між реальними соціальними інтересами і псевдоінтересами, між традиційними цінностями та намаганням їх корекції, між домінантою більшості та обстоюванням інтересів меншості тощо) та пов'язаними з ними ризиками. Такі тенденції спостерігаються у суспільствах, що мають високий ступінь дієвості демократичних інститутів та структур громадянського суспільства. Що стосується суспільств, де зазначені інститути контролю над владою є слабодієвими або загалом відсутні, консенсус між владою та суспільством стає саме нав'язаним, а умовний “соціальний контракт” (за всієї своєї популістської риторики) реально захищає інтереси лише своїх ініціаторів – еліт.

Висловимо припущення, що в умовах, де політичні системи ґрунтуються на олігархічному капіталі, де домінують

його інтереси, в суспільстві цілеспрямовано руйнуються горизонтальні зв'язки задля унеможливлення формування стійких соціальних об'єднань, які могли б усвідомити та артикулювати свої реальні соціальні інтереси, тим самим загрожуючи безконтрольній владі олігархічних структур над усім суспільством. Натомість формуються та зміцнюються вертикальні зв'язки, що здійснюються під контролем та в інтересах конкретних олігархічних структур і за допомогою підпорядкованих їм політичних сил, інституцій, громадських сил, ЗМІ тощо. Виходячи з цього, можемо висловити гіпотезу, що в пострадянському українському суспільстві загальна соціальна інтеграція заміщувалася вертикально орієнтованою “секторальною інтеграцією” або ситуаційним згуртуванням, що є результатом цілеспрямованого впливу еліт на маси.

Викладена загальна схема дає змогу нам розуміти логіку трансформації українського суспільства від набуття незалежності України до теперішнього часу, ролі суб'єктів (еліти), що стимулювали перетворення відповідно до своїх інтересів, та реакції на ці стимули об'єктів (маси). Переструктуризація українського суспільства розпочалася з розпадом СРСР та зміною економічних основ соціальних взаємовідносин в Україні. Паралельно з цими процесами відбувалась зміна ціннісних установок та світогляду громадян. “Перехідне суспільство” висунуло нові правила гри, у зв'язку з чим змінилася сама система пріоритетів. Уже не соціалістична, але ще не капіталістична система вимагала дотримання головної умови – економічного виживання в новому соціально-економічному середовищі, збереження і, за можливості, підвищення свого соціального статусу і матеріального добробуту. Решту, по суті, було принесено в жертву цій меті. Упевнено можна говорити, що за багатьма показниками (не лише статистично зафіксованими, а й відображеними в результаті соціологічних досліджень установок і настроїв громадян) економіка та державне управління переживали фазу регресу, значна ж частина українського суспільства перебувала в розгубленому, дезорієнтованому стані, намагаючись знайти своє місце у новому соціальному порядку (за даними моніторингу, за період опитувань з 2003 до 2015 рр. сегмент тих, хто висловив

відсутність бажання пристосовуватися до теперішньої ситуації, зазначив, що живе як доведеться й чекає змін на краще, стабільно становить третину всіх опитаних). За таких умов не тільки механізми соціальних змін, а й сама ініціатива до таких перетворень залишилася у найбільш активних акторів, а саме – у правлячих елітних груп. Це, відповідно, перетворило їх на єдиного суб'єкта, який і надалі визначатиме напрями можливих змін в Україні.

Нові умови визначили фактичну безальтернативність шляхів розв'язання проблем самозабезпечення громадян. Стрімка руйнація старої системи соціальних відносин стимулювала процеси індивідуалізації в українському суспільстві, яка мала прояв насамперед, у деструкції колективних, групових форм соціальної взаємодії “старого”, радянського зразка та відповідних їм механізмів взаємодопомоги та взаємопідтримки. Індивідуалізм на сучасному етапі розвитку українського суспільства (кінець ХХ – початок ХХІ століть) втілювався в його роздрібненості, де громадяни опинялися віч-на-віч зі своїми життєвими проблемами, а ареал їх соціального життя звужувався до локального рівня безпосередньої взаємодії. Парадоксально, але саме деінституціоналізація системи колективізму радянської доби та стрімка індивідуалізація українського суспільства без якихось перехідних форм стала одним із потужних чинників, що призвів до загальної аморфізації українського соціуму та встановлення в ньому нових (щодо попереднього суспільного устрою), а насправді архаїчних форм соціальних взаємовідносин, які були зручніші у використанні в умовах аномії. До таких форм можемо віднести, наприклад, еволюцію патерналістської залежності громадян від держави [8], переходу корупційних відносин зі стану девіантних явищ у розряд системних [9] тощо.

Не менш важливим є фактор матеріального добробуту. Очевидною й такою, що не потребує доказів, є теза – рівень доходів громадян може відкривати або, навпаки, звужувати “вікно можливостей” для них. Низький рівень доходів змушує громадян, як зазначалося вище, жертвувати іншими сферами життя заради економічного забезпечення своєї сім'ї. Тоді як більш високий рівень доходів дає змогу їм активізувати діяльність у тих площинах, що не забезпечують збільшення

матеріальних цінностей суб'єкта, проте дають можливості його самореалізації та накопичення ним інших соціальних капіталів (культурний розвиток, розширення мережі соціальних контактів, громадська або політична діяльність тощо). З *таблиці 1* можна бачити, що середні показники сукупного доходу громадян у доларовому еквіваленті, які були виявлені в результаті моніторингового дослідження, коливалися на доволі низькому рівні в 1990-х роках і почали помітно зростати з 2004 р. Періоди зниження доходів (щодо попередніх років) припадають на 2000 р. (наслідок азійської економічної кризи 1998 р.), 2010 р. (наслідок світової фінансової кризи 2008 р.). Стабільне зростання доходів згідно з *таблицею 1* розпочалося у 2003–2004 рр. і демонструє тенденцію зниження (щодо попередніх років) з 2014 р.

Таблиця 1

Сукупний дохід громадян України на одного члена сім'ї
(1992–2015 рр.).

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015
У середньому (доларовий еквівалент)	8	36	31	36	18	31	44	100	172	137	174	194	133	85
Не відповіли	2.2	9.7	6.3	8.3	6.7	8.1	6.9	4.6	8.4	8.1	7.9	7.4	8.3	12.3

Вважаємо ці показники важливими для пояснення характеру та рівня солідаризації українського суспільства. По-перше, можемо зазначити, що саме на періоди економічного зростання та, відповідно, збільшення доходів громадян України припадають факти найбільш численних акцій громадянського протесту, які отримали у загальному дискурсі назви революцій – “помаранчевої” (2004 р.) та “гідності” (2013–2014 рр.). Це в цілому відповідає висновкам С. Хантінгтона, зробленим із спостереження чинників та наслідків політичних криз у низці країн “третього світу” після Другої світової війни. У своїй роботі, присвяченій політичному порядку, він відзначив, що політичні кризи мали місце в країнах, де утворювалася диспропорція між рівнем політичної активності грома-

дян, їх участі у політичному процесі та готовністю до цього політичних інститутів. Як правило, ця диспропорція утворювалася там, де слаборозвинені політичні інституції переставали відповідати вимогам значних мас суспільства, які збільшували свою політичну участь, завдяки економічному зростанню в країні. “Найважливішою проблемою політики є відставання політичних інститутів порівняно з соціальними та економічними змінами”, – писав С. Хантінгтон [10, с. 25]. Таким чином, громадяни завдяки збільшенню рівня своїх доходів отримували можливості самореалізації, у тому числі й у політичній царині. Їх критерії щодо розвитку країни не могли задовольнити політичні інституції, які розвиваються та еволюціонують значно повільніше, ніж економічна кон’юнктура та зміни настроїв у суспільстві. Логічним наслідком таких суперечностей ставали політичні кризи, які нерідко гучно проголошували революціями. Тим не менш, політичні інституції залишалися такими само, як і у “дореволюційні” періоди (зі зрозумілих причин об’єктивно високого рівня властивостей ригідності та резистентності, характерних для соціальних інститутів). Водночас подібного роду революції часто призводили до падіння економічного рівня країни, що, власне, й “умиротворяло” революційно налаштовані маси, які повертались до стилів життя, локалізованих у соціальному просторі та сконцентрованих на проблемах виживання. Досвід низки колись розвинутих країн Африки та Латинської Америки цілком підтверджує спостереження, зроблені С. Хантінгтоном.

Вважаємо, що теоретична схема, викладена вище, дає можливість пояснення зростання рівня солідаризації українського суспільства під час політичних криз 2004 та 2013–2014 рр. Виходячи з неї, можемо припустити, що зі зниженням економічного рівня України та, відповідно, доходів громадян рівень їх солідаризації для участі в політичному процесі знижуватиметься. Що, тим не менш, не суперечить логіці подальшого функціонування політичної системи, яка ґрунтується на олігархічному рентоорієнтованому капіталі та керується його інтересами. За результатами соціологічного моніторингу “Українське суспільство” можна констатувати, що багато змін громадської думки, які були зафіксовані в період політичних криз 2004 та 2013–2014 рр., інерційно

протримались близько одного року, після чого повертались до своїх звичних показників. Зменшувався рівень соціального оптимізму та довіри до політичних лідерів та інститутів (зокрема, рівень довіри до президента, який, власне, уособлював перемогу чергового майдану, зменшувався через рік удвічі). Громадяни переоцінювали революційні події та їх наслідки для себе. Це чітко простежується на даних, викладених у *таблицях 2 і 3*. Якщо у 2005 р. 32,1% українців зазначили, що відчують себе скоріше у виграші внаслідок “помаранчевої революції” 2004 р., і тільки 11,7% відмітили, що відчували себе скоріше у програші, то вже через рік розстановка оцінок змінилася до навпаки. 16,4% респондентів продовжували відчувати особистий виграш від “помаранчевої революції”, сегмент “тих, хто програв” збільшився до 34,7% опитаних. У 2008 р. цей ефект тільки посилювався.

Такі ж тенденції переоцінки наслідків стосуються і подій політичної кризи 2013–2014 рр., що отримала назву “революції гідності”. Якщо у 2014 р. відчували себе у особистому виграші від її перемоги 40,6% українців, то вже через рік сегмент оптимістів зменшився майже вчетверо (до 11,0%), натомість показники відчуття програшу від зазначених подій зросли з 17,2% у 2014 р. до 46,2% у 2015 р.

Висловимо думку, що події 2004 та 2013–2014 рр. як маркерні точки в новітній історії України вже не можуть слугувати засобами солідаризації українського суспільства на даному етапі його розвитку. Швидка зміна оцінок та установок громадської думки дають підстави говорити про те, що активізація та участь громадян у політичному процесі мала характер ситуативного та емоційного згуртування у кризовому

Таблиця 2

Оцінка громадянами України особистого виграшу або програшу внаслідок “помаранчевої революції” 2004 р. (2006–2008 рр.), (%)

	2005	2006	2008
Скоріше у виграші	32,1	16,4	12,3
Важко визначити, у виграші чи програші	55,8	48,7	50,2
Скоріше у програші	11,7	34,7	36,8
Не відповіли	0,4	0,2	0,7

Таблиця 3

**Оцінка громадянами України особистого виграшу
або програшу від зміни влади у 2014 р. (2014–2015 рр.), (%)**

	<i>2014</i>	<i>2015</i>
Безперечно, у виграші	21,3	3,1
Скоріше у виграші	19,3	7,9
Важко сказати, у виграші чи програші	41,8	30,9
Скоріше у програші	10,4	27,2
Безперечно, у програші	6,8	19,0
Важко відповісти	-	11,2
Не відповіли	0,4	0,7

стані, але ж ніяк не системної інтеграції українського суспільства на основі реальних соціальних інтересів, за реалізацію яких кожен має нести особисту відповідальність.

Таким чином, маємо зазначити, що українське суспільство є складним соціальним утворенням з історично сформованими лініями культурних розколів, які проявилися після зламу радянської системи та переходу до моделі ліберально-капіталістичних відносин, яка досі в Україні не є діючою. Наслідками такого переходу, що перешкоджали процесам інтеграції українського суспільства, були: 1) стрімке збідніння більшості населення та деколективізація соціальних взаємовідносин, що стимулювало загальну атомізацію українського суспільства; 2) зниження ролі держави як інтегратора суспільства; 3) ініціативу формування та змін громадської думки перехопили правлячі еліти, які стали головним суб'єктом соціальних змін; 4) між елітами та масами негласно були укладені “нав’язані соціальні договори”, частину з яких можна віднести до “негативних соціальних пактів”, здатних, тим не менш, до стимулювання інтеграції принаймні частини суспільства. Тривалий час у пострадянському українському суспільстві загальна соціальна інтеграція заміщувалася вертикально орієнтованою “секторальною інтеграцією” або ситуаційним згуртуванням, що є результатом цілеспрямованого впливу еліт на маси. Прикладами таких фактів ситуаційного згуртування мас під впливом еліт є “революції” без революційних змін у 2004 та 2013–2014 рр. Можна впевнено стверджувати, що кризовий менеджмент інтеграції суспільства (або окремих

його частин) може мати короткий термін ефективності дії. Він потребує заміни на довгострокову стратегію конструктивних дій об'єднання суспільства навколо ідей загальносоціального розвитку, на основі яких мають формуватися “позитивні соціальні угоди”.

Література

1. *Дубровский В.* Движущие силы нежелательных реформ: уроки украинского переходного периода / [В. Дубровский, Я. Ширмер, У. Грейвс-третий, Е. Головаха, А. Гарань, Р. Павленко] // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2010. — № 3. — С. 56–72.

2. *Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций / Хантингтон С. — М. : ООО «Изд-во АСТ», 2003. — 603 с.

3. *Зоткин А.* Украина как политический проект/ А. Зоткин // Политическое проектирование в пространстве социальных коммуникаций : материалы X междунар. науч. конф. — В 2-х ч. — Ч. 2. — М. : ЛЕНАНД, 2013. — С. 343 – 351.

4. *Ворона В.* Суспільство в умовах війни на Донбасі: ризики та загрози / В. М. Ворона // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Вип. 2 (16) / головні редактори д. екон. н. В. М. Ворона, д. соціол. н. М. О. Шульга. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2015. — С. 13–23.

5. *Шульга Н.* Дрейф на обочину. Двадцать лет общественных изменений в Украине / Шульга Н. А. — К. : ООО «Типография «Бизнесполиграф», 2011. — 448 с.

6. *Рахманов О.* Власники великого капіталу як суб'єкт соціально-економічних перетворень в Україні : монографія / Рахманов О. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2012. — 376 с.

7. *Селеньи И.* Построение капитализма без капиталистов. Образование классов и борьба элит в посткоммунистической Центральной Европе / Иван Селеньи, Эял Гил, Элеанор Тоунсли. — К. : Ин-т социологии НАН Украины ; Харьков : Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина, 2008. — 320 с.

8. *Зоткін А.* Псевдоіндивідуалізм та ньюпатерналізм в українському суспільстві / А. Зоткін // Вектори змін українського суспільства / за ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2014. — С. 201–223.

9. *Зоткін А.* Система протизаконних транзакцій в Україні та поведінкові стратегії громадян / А. Зоткін // Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2012. — С. 360–368.

10. *Хантингтон С.* Политический порядок в меняющихся обществах / Хантингтон С. — М. : Прогресс-Традиция, 2004. — 480 с.

РЕГІОН ЯК ДОМІНУЮЧИЙ ЧИННИК ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ

У статті аналізується домінуючий вплив регіонального чинника на електоральну поведінку громадян України на основі екзит-полів президентських та парламентських виборів 2004–2014 рр. Порівнюється вплив регіонального чинника з іншими демографічними чинниками та виявляється динаміка різних чинників електоральної поведінки.

Ключові слова: *регіони України, соціально-демографічні характеристики, електоральна поведінка, динаміка.*

В статье анализируется доминирующее влияние регионального фактора на электоральное поведение граждан Украины на основе экзит-полов президентских и парламентских выборов 2004–2014 гг.

Сопоставляется влияние регионального фактора с другими демографическими факторами и выявляется динамика различных факторов электорального поведения.

Ключевые слова: *регионы Украины, социально-демографические характеристики, электоральное поведение, динамика.*

Using the results of the exit polls held at presidential and parliamentary elections during 2004–2014, the author analyses the dynamics of factors responsible for voting behaviour of Ukrainian citizens. According to the figures, the region of a voter's residence has a dominant influence on their electoral behaviour, in comparison with other demographic factors.

Keywords: *Ukraine's regions, socio-demographic characteristics, electoral/voting behaviour, dynamics.*

Про політичний і електоральний розкол України після президентських виборів у 2004 р. говорили і політики, і аналітики та науковці. Саме президентські вибори 2004 р. (особливо другий та третій тури голосування) засвідчили домінуючий вплив регіонального чинника серед інших чинників електорального вибору [напр., 1, с. 10–33].

Як зазначав В. Хмелько, “розподіл виборців на прихильників В. Ющенка і прихильників В. Януковича найменше залежав від їхньої статті, віку і рівня освіти. Значно більше цей розподіл залежав від належності виборців до городян та селян. Але найбільше поширеність прихильності до кожного з кандидатів залежала від регіону проживання виборців” [2, с. 165]. І не просто більше, адже коефіцієнт кореляції Крамера V з електоральним вибором кандидатів у Президенти України у II турі становив 0,661 та був майже в 3,5 раза більшим, ніж зв’язок з електоральним вибором типу поселень (0,19), не говорячи вже про фактори віку, статті та освіти (коефіцієнт Крамера до 0,10) [1, с. 165].

Звичайно, що кількість чинників зв’язку з електоральним вибором у дослідженнях типу екзит-пол дуже обмежене через експрес-характер таких опитувань, а сама типологія регіонів України (зв’язок яких з електоральним вибором вивчався) не дуже обґрунтована в даному дослідженні. Однак це дослідження (де опитувалось 12 тис. респондентів), у якому соціологи мали справу з реальною електоральною поведінкою виборців, а не з електоральними намірами (як у передвиборчих опитуваннях), показало, що регіон проживання виборців України спричиняє дуже значний вплив на електоральну поведінку, особливо при альтернативному голосуванні за двох кандидатів у двох турах виборів Президента.

Трохи менший вплив регіонального чинника виявляється не під час альтернативного голосування за кандидатів, а при виборі партій та блоків на виборах Верховної Ради України чи кандидатів у перших турах президентських виборів, де виборці обирають не з двох суб’єктів виборчого процесу, а з широкого “меню” партій та кандидатів. Однак, як зазначав М. Міщенко, за результатами екзит-полів на парламентських виборах в Україні у 2006 р., “підтримка виборців чотирьох лідируючих сил: Партії регіонів, Блоку Юлії Тимошенко, Блоку “Наша Україна”, Соціалістичної партії, найбільше корелює з регіоном проживання... А от голосування за КПУ найбільшою мірою пов’язана не з регіоном, а з віком опитаних” [3, с. 53]. Хоча коефіцієнти кореляції Крамера V між регіоном проживання виборців та голосуванням за Партію

регіонів (0,541) був дещо нижчим, а з голосуванням за БЮТ (0,313), Блок “Наша Україна” (0,302) та СПУ (0,132) був значно нижчим, ніж під час голосування за кандидатів на президентських виборах у II та III турах 2004 р. [3, с. 53–54].

Під час голосування за Комуністичну партію України у 2006 р. (рівень підтримки якої на цих виборах знизився в шість разів порівняно з попередніми виборами) регіональний чинник взагалі виявлявся малозначущим, адже ідеологізований електорат цієї політичної сили більше залежав від віку виборців як індикатора часу політичної соціалізації (за комуністичного режиму чи після його розпаду).

Аналогічна ситуація з впливом різних чинників електорального вибору спостерігалась і під час дострокових парламентських виборів в Україні у 2007 р. Коефіцієнт кореляції Крамера V між регіонами та голосуванням за Партію регіонів становив на цих виборах 0,515, у Блоку Юлії Тимошенко – 0,395, у “Нашої України” – “Народної самооборони” – 0,281, у СПУ – 0,102, у “Свободи” – 0,108, у КПУ – 0,102, тоді як коефіцієнт між голосуванням за Партію регіонів і типом поселення – 0,174, голосуванням за КПУ та віком – 0,148. А всі інші зв’язки різних факторів і голосуванням за партії та блоки виявились нижчими за 0,100 [3, с. 70]. Таким чином, можна констатувати, що і на парламентських виборах в Україні у 2006–2007 рр. регіональний чинник був домінуючим у електоральному виборі всіх партій, окрім КПУ.

Але в останнє п’ятиріччя вплив регіонального чинника на електоральну поведінку поступово почав дещо зменшуватись. Вже на президентських виборах в Україні 2010 р. навіть у II турі голосування [4, с. 43] коефіцієнт Крамера V був суттєво нижчим, ніж у III турі голосування на президентських виборах 2004 р. – у 2010 р. цей зв’язок був 0,54, тоді, як у 2004 р. – 0,66.

При деякому зниженні зв’язків регіону та електоральної поведінки на президентських виборах 2010 р. зростання зв’язків з іншими чинниками – статтю, віком, освітою громадян не відбувалось, а зв’язок між голосуванням за двох кандидатів та типом поселення у 2010 р. порівняно з 2004 р. навіть знизився – з 0,19 до 0,14 [5, с. 53].

Аналогічна тенденція до зниження ролі регіонального чинника електорального вибору спостерігалась і на виборах Верховної Ради України у 2012 р. порівняно з парламентськими виборами 2006–2007 рр.

Так, порівняно з парламентськими виборами 2007-го у 2012 р. зв'язок між регіоном проживання виборців і голосуванням за Партію регіонів знизився з 0,515 (коефіцієнтом Крамера V) до 0,335, зв'язок між голосуванням за Блок Юлії Тимошенко і регіоном був 0,395, а у 2012 р. між Всеукраїнським об'єднанням “Батьківщина” і регіоном – 0,229. Зріс тільки зв'язок між регіоном та голосуванням за ВО “Свобода” (з 0,108 до 0,262), але при цьому на порядок зросла і електоральна підтримка “Свободи” [7, с. 39].

Одночасно порівняно з попередніми виборами у 2012 р. знизився і зв'язок між голосуванням за партії та типом поселення. Але поряд з Компартією України, у якої на всіх виборах був доволі помітний зв'язок між голосуванням за неї та віком (партія “людей похилого віку”) з'явилися ще дві політичні сили, у яких зв'язок між голосуванням за них і віком виявився сильнішим за зв'язок між голосування та регіоном. Це успішний політичний проект “УДАР” Віталія Кличка та неуспішний проект “Україна – вперед” Наталії Королевської (партії “молоді”). Як зазначав за результатами екзит-полу на цих виборах М. Міщенко, “підтримка виборцями шести політичних сил, що за офіційними результатами набрали більше 1% голосів (Партія регіонів, ВО “Батьківщина”, КПУ, ВО “Свобода”, ПП “Наша Україна”, Радикальна партія Олега Ляшка), найбільше корелює з регіоном проживання. Хоча стосовно підтримки КПУ, то тут, зіставивши з регіонами, роль відіграє також вік респондентів. Голосування за ПП “УДАР” Віталія Кличка і Партію Наталії Королевської “Україна – вперед” найбільш корелює з віком опитаних” [7, с. 38]. Але ці політичні проекти свідомо позиціонувались як “нові обличчя” і своїми гаслами були орієнтовані на молодіжне середовище як неідеологізовані політичні сили.

Таким чином, розглядаючи чинники електорального вибору на президентських виборах в Україні 2010 та парламентських виборах 2012 років, можна помітити деякі тенденції до

зменшення ролі регіонального чинника електорального вибору громадян. При цьому роль поселенських, ґендерних та освітніх чинників теж не зростала. Відбулось тільки деяке (у окремих партій) зростання ролі вікового (міжпоколінського) чинника електоральної поведінки, хоча його роль все ж була суттєво нижчою за регіональний. Але при цьому слід враховувати, що у 2012 р. порівняно з 2006–2007 рр. на виборах до Верховної Ради України була змінена виборча система – діяла не пропорційна система загальнонаціональних партійних списків, а змішана виборча система.

Тобто якщо в 2006 і 2007 рр. на чергових і позачергових виборах до Верховної Ради виборці голосували тільки за певні партії та блоки, то у 2012 р., окрім голосування за партії та блоки, виборці ще одночасно голосували за партійних та безпартійних кандидатів, що частково впливало в певних округах і на результати партійного голосування і, можливо, дещо зменшувало регіональну диференціацію електорального вибору партій. Крім того, у 2012 р. дуже потужно працював адмінресурс на користь Партії регіонів у всій Україні, що теж дещо зменшувало вплив регіонального чинника.

Суттєвіші зміни у впливі регіонального чинника електоральної поведінки відбулись на президентських та парламентських виборах 2014 р. (дострокових) після Майдану 2013–2014-го та втечі до Росії Президента В. Януковича. Екстремальні вибори Президента України у травні 2014 р., які були зірвані в анексованому Росією Криму та майже зірвані в Донецькій та Луганській областях (особливих регіонах України за характером електоральної поведінки) [1, с. 28], призвели до дуже суттєвого зменшення ролі регіонального чинника електорального вибору. А тому в опитуваннях реальних виборців у екзит-полі президентських виборів 2014 р. змінився склад регіонів і не дуже коректно порівнювати їх результати з результатами екзит-полів президентських виборів 2004 чи 2010 рр.

Зменшенню ролі регіонального чинника на президентських виборах 2014 р. сприяло і домінування одного кандидата на виборах (П. Порошенко) за рівнем підтримки над іншими, адже він набрав уже в I турі голосування більше половини голосів виборців (більше, ніж усі інші кандидати разом узяті).

А тому більш-менш сильним виявився на президентських виборах 2014 р. тільки зв'язок між регіоном і голосуванням за другорядних кандидатів, таких як М. Добкін (0,304), який спирався на східний та південний електорат, та С. Тігіпко (0,209), який спирався на електорат Півдня. Зв'язок між регіоном і голосуванням за кандидата П. Порошенка, лідера виборчих перегонів, був доволі не високим (0,163), а в інших кандидатів (Ю. Тимошенко, О. Ляшко, А. Гриценко) – ще нижчим [8, с. 32]. Таким чином, роль регіонального чинника на президентських виборах 2014 р. знизилась майже вдвічі і регіоналізованими виявились електорати не лідерів виборчих перегонів (як у 2004 і 2010 рр.), а кандидатів другого порядку. Але потрібно враховувати, що вибори Президента України у 2014 р. не проводились в анексованих Росією Автономній Республіці Крим та м. Севастополі та майже не проводились в охоплених війною районах Донбасу. Це були позачергові вибори, які відбувались в умовах військових дій та терористичних актів у окремих містах і районах Донбасу та Південного Сходу України. Як зазначала після цих виборів І. Бекешкіна, “перемога Петра Порошенка в усіх областях України не означає об'єднання усіх регіонів України у підтримці майбутнього Президента. Значна частина жителів Сходу та Півдня й абсолютна більшість мешканців Донбасу не маючи власного кандидата, вибори проігнорувала. Виборчий антагонізм Заходу і Сходу на президентських виборах 2014 р. майже зник, трансформуючись у різницю між політично активним Заходом, зосередженим на одному кандидатіві, і пасивними Сходом і Півднем, де значна частина громадян не бачить прийняттого для себе кандидата взагалі” [9, с. 89].

Тому, попри дуже суттєве зменшення регіональної диференціації електоральної поведінки на президентських виборах в Україні 2014 р., залишається питання щодо усталеності цих тенденцій. Тобто є питання, якою мірою ці зміни були зумовлені ситуативними політичними чинниками (анексія територій, низька активність електорату Донбасу та Південного Сходу, політична консолідація громадян в умовах війни), а якою мірою – системними змінами політичної і соціокультурної свідомості громадян?

Частково відповідь на ці запитання була отримана в дослідженнях парламентських виборів в Україні у жовтні 2014 р. Аналіз коефіцієнтів кореляції Крамера V за результатами досліджень Exit poll парламентських виборів у жовні 2014 р. між регіоном проживання виборців та голосуванням за політичні партії на цих виборах показав, що цей зв'язок залишився доволі високим у партії “Опозиційний блок” (0,325), за який голосувала значна частина виборців Донбасу та Південного Сходу, але майже не голосували на Заході та в Центрі. Цей зв'язок виявився майже таким же, як і в Партії регіонів на виборах до Верховної Ради України у 2012 р. (0,335), наступником якої “Опозиційний блок” і кадрово, і ідеологічно, і був. Але у 2012 р. Партія регіонів стала лідером на виборах, а у 2014 р. “Опозиційний блок” посів тільки четверте місце.

Значно меншим був зв'язок між регіоном проживання і голосування за переможців виборів – партію “Народний фронт” (0,187), а також Компартію України (0,161) та Партію Сергія Тігіпка “Сильна Україна” (0,144) [10, с. 31–32]. Зв'язок між іншими політичними силами і регіонами проживання їх виборців не перевищував 0,100. І це стосувалось не тільки голосування за мало ідеологізовані, ситуативні політичні проекти, такі як Блок Петра Порошенка, об'єднання “Самопоміч” та Радикальну партію Олега Ляшка, а й націоналістичної партії “Свобода”, зв'язок якої між голосуванням і регіоном проживання становив лише 0,08, тоді, як два роки тому на парламентських виборах 2012 р. цей показник був більш як втричі вищим (0,26).

Отже, можна зробити висновок, що вплив регіонального чинника на електоральну поведінку (принаймні до проведення національних виборів у Криму та частині Донбасу) на парламентських та президентських виборах суттєво знизився порівняно з 2004–2007 рр. Особливо це стосується голосування за кандидатів і партії національно-демократичного та націоналістичного спрямування (Блок Петра Порошенка, ВО “Батьківщина” (Ю. Тимошенко), ВО “Свобода” (О. Тягнибока), Радикальну партію Олега Ляшка, “Народний фронт” (А. Яценюк) тощо. Що ж стосується проросійських партій,

які орієнтуються на електорат Південного Сходу України (“Опозиційний блок”, “Сильна Україна” та їх кандидатів у Президенти), то зв’язок між регіоном проживання і голосування за них все ж залишається доволі суттєвим, незважаючи на той факт, що значна частина електорату цих політичних сил та кандидатів у Президенти не брала участі у виборах Президента та Верховної Ради через анексію Криму і війну на Донбасі, базових регіонах проросійських партій та кандидатів.

А тому виникає запитання: чи в найближчій перспективі регіон все ж залишиться визначальним чинником електоральної та політичної поведінки в Україні, чи все ж втратив свою роль як фактор електорального вибору. І чому цей чинник протягом десятиліть був головним і більш значним, ніж чинники поселенські, вікові, ґендерні та класово-стратифікаційні. Хоча класово-стратифікаційні чинники і не вивчались у даних дослідженнях в Україні, але поки що, за даними різних досліджень, їх вплив не великий.

А головне в іншому – чому вплив регіонального чинника виявляється більш значним в Україні, ніж інших чинників електоральної та політичної поведінки? На наш погляд, це пов’язано з тим фактом, що політичні та електоральні преференції відтворюються в сім’ї та найближчому соціальному оточенні, в певних поселеннях певних регіонів, а не в класових, ґендерних чи поселенських групах. І навіть наявність єдиного освітнього та інформаційного простору не може уніфікувати цей процес відтворення. Але ця теза потребує ще додаткового теоретичного та емпіричного обґрунтування.

Література

1. Вишняк О. І. Соціокультурна динаміка регіонів України / О. І. Вишняк // Соціологічний моніторинг: 1994–2006. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2006.

2. Хмелько В. Участь у голосуванні та електоральні преференції виборців основних демографічних категорій і великих регіонів у переголосуванні другого туру / В. Хмелько // Національний екзит-пол 2004. – К. : Фонд “Демократичні ініціативи”, 2005.

3. *Міщенко М.* Електорат парламентських виборів у демографічних вимірах / М. Міщенко // Національний екзит-пол. Парламентські вибори – 2006. – К. : Фонд “Демократичні ініціативи”, 2006.

4. *Міщенко М.* Електорат парламентських виборів у демографічних вимірах / М. Міщенко // Національний екзит-пол: позачергові парламентські вибори 2007. – К. : Фонд “Демократичні ініціативи”, 2007.

5. *Міщенко М.* Перший тур президентських виборів: електорат кандидатів у демографічних вимірах / М. Міщенко // Національний екзит-пол. Вибори Президента України – 2010. – К. : Фонд “Демократичні ініціативи”, 2010.

6. *Міщенко М.* Другий тур президентських виборів: електорат кандидатів у демографічних вимірах / М. Міщенко // Національний екзит-пол. Вибори Президента України – 2010. – К. : Фонд “Демократичні ініціативи”, 2010.

7. *Міщенко М.* Електорат парламентських виборів у демографічних вимірах / М. Міщенко // Національний екзит-пол: парламентські вибори – 2012. – К. : Фонд “Демократичні ініціативи”, 2012.

8. *Міщенко М.* Електорат кандидатів у демографічних вимірах / М. Міщенко // Національний екзит-пол: парламентські вибори – 2014. – К. : Фонд “Демократичні ініціативи”, 2014.

9. *Бекешкіна І.* Рік 2014-й: від президентських виборів до парламентських. До єдності чи роз’єднаності? / І. Бекешкіна / Українське суспільство : Моніторинг соціальних змін: зб. наук. праць. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2014.

10. *Міщенко М.* Електорат парламентських виборів у демографічних вимірах / М. Міщенко // Національний екзит-пол: парламентські вибори – 2014. – К. : Фонд “Демократичні ініціативи”, 2014.

ДОВІРА ЯК ЧИННИК ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

*Стаття присвячена розгляду довіри як ресурсу розвитку і передумові досягнення суспільної злагоди та консолідації. Наголошено, що довіра в сучасному суспільстві перетворилася на атрибут соціальної системи взаємодій, яка пронизує усі основні сфери суспільної життєдіяльності. Розглянуто ускладнення дії механізму довіри та форм прояву довіри в сучасному суспільстві унаслідок системної диференціації, статусно-рольової калейдоскопічності, поліфункціональності соціальних акторів. **Ключові слова:** особистісна довіра, інституційна довіра, довіра/недовіра, культура довіри, генералізована (узагальнена) довіра, диспозиційний підхід.*

Статья посвящена рассмотрению доверия как ресурса развития и предпосылки достижения общественного согласия и консолидации. Отмечено, что доверие в современном обществе превратилось в атрибут социальной системы взаимодействий, который пронизывает все основные сферы общественной жизнедеятельности. Рассмотрено усложнение действия механизма доверия и форм проявления доверия в современном обществе вследствие системной дифференциации, статусно-ролевой калейдоскопичности, полифункциональности социальных акторов.

***Ключевые слова:** личностное доверие, институциональное доверие, доверие/недоверие, культура доверия, генерализованное (обобщенное) доверие, диспозиционный подход.*

*The paper analyses the phenomenon of trust as a resource for development and a prerequisite to achieving social cohesion and consolidation. In today's society, trust has become an attribute of the system of social interactions and permeated all the major spheres of social life. The authors underscore that both the mechanism of trust and forms of its expression have become more complex as a result of systemic differentiation, "kaleidoscopic" nature of social statuses and roles, polyfunctionality of social actors. **Keywords:** trust in a person, institutional trust, trust/distrust, culture of trust, generalised trust, dispositional approach.*

Особливе місце в сучасних соціологічних дослідженнях займає тема довіри, яка розглядається як ресурс розвитку і передумова досягнення суспільної злагоди та консолідації. Співвідношення існуючої в суспільстві міжособистісної довіри та інституційної довіри належить до ключових факторів розвитку суспільних процесів. Системні кризи в різних за соціальним та політичним устроєм суспільствах світу і в Україні зокрема, відповідні деструктивні процеси в сфері міжсуб'єктних відносин на макро-, мезо- і мікрорівні, їх істотні трансформації в сучасному світі підтверджують значущість цієї проблематики.

У сучасних соціологічних класифікаціях можна виділити дві провідні теоретичні традиції пояснення походження довіри – культурологічну та інституційну. Як джерело формування довіри до соціальних інститутів у культурологічній традиції розглядаються загальні орієнтації, що глибоко своїм корінням сягають цінностей і норм культури, які сприймаються індивідом у період ранньої соціалізації. З цього погляду інституційна довіра є продовженням, свого роду проекцією, міжособистісної довіри, сприйнятої в ранній період життя і такої, що надалі значно впливає на індивідуальні оцінки суб'єкта.

Міжособистісна довіра розглядається згідно з культурологічною традицією як основа формування інституційної довіри, що формується в міру набуття досвіду міжособистісної взаємодії і співпраці в рамках формальних і неформальних інститутів суспільства. Вона стає основою для створення не тільки загальнонаціональної мережі інститутів громадянського суспільства, а й сприяє посиленню довіри до діючих соціальних інститутів, формуванню громадянської культури та підвищенню рівня громадської і політичної консолідації.

Культурологічні теорії довіри розрізняються залежно від рівня проведеного аналізу. Макрокультурологічні теорії насамперед акцентують схожість загальних тенденцій і характеристик національних традицій, норм і цінностей. Мікрокультурологічні теорії довіри фокусують увагу на відмінностях індивідуального досвіду соціалізації як основних джерел різноманітності характеристик довіри в суспільствах різних країн, а джерело недовіри убачають у механізмах соціалізації, що здійснює міжпоколінну трансмісію цінностей.

Процес формування рівня культури довіри до соціальних інститутів, необхідного для їх ефективного функціонування, а також розвитку на цій основі стабільного і консолідованого суспільства вимагає значного часу, що охоплює, як засвідчує історія, щонайменше період зміни поколінь. Саме за цей термін культурні детермінанти соціальної довіри (йдеться про глибинні соціально-культурні норми, або патерни, соціалізації, встигають сформуватися і закріпитися в масовій свідомості.

Концепція соціалізації, будучи багато в чому прерогативою мікрорівневих культурологічних теорій довіри, слугує для обґрунтування тези про складність і багатоваріантність ефектів впливу культури на процес формування довіри на індивідуальному рівні. Розходження в ступені довіри на індивідуальному рівні зв'язують з особливостями соціалізації особистості, зумовленими чинниками статі, віку, освіти, доходу сім'ї та іншими, а також індивідуального життєвого досвіду кожної людини.

У практиці аналізу проблеми довіри в соціологічній науці культурологічна традиція інтерпретації зберігає свій переважний вплив. У процесі осмислення природи довіри необхідно враховувати фактор екзогенного походження інституційної довіри; розглядати міжособистісну довіру як її основу з подальшим формуванням у суспільстві певних патернів і аттюдів, що підтримують рівень культури довіри в цьому суспільстві. Довіра як культурна цінність визначає загальні орієнтації, які формуються нормами культури і інтериоризуються індивідами в період ранньої соціалізації.

У вітчизняній дослідницькій практиці проблеми міжособистісної та інституційної довіри розробляються з урахуванням західних соціологічних теорій довіри і сформованих підходів до її аналізу, закладених теоріями М. Вебера, Н. Лумана, А. Селігмена, Дж. Коулмена, Ф. Фукуями, П. Штомпки та ін. Застосування відповідних підходів для інтерпретації довіри як елементу культури і основи розвитку суспільства в контексті ризиків глобального розвитку і специфіки культури того чи іншого суспільства відображає певну спільність теоретико-методологічних основ сучасних досліджень довіри, що відрізняються інтеграцією наукових ідей та інтерпретацій смислових значень концепції.

Соціологи вивчають різні аспекти довіри з позицій не тільки безпосередньо соціологічного, а й політико-соціологічного, психологічного, соціально-психологічного, історичного та інших підходів. Традиція дослідження довіри багато в чому заснована на перевазі вибору як предмета дослідження не стільки аспектів походження, джерел довіри, скільки внутрішніх і зовнішніх чинників формування довіри. У даний час дослідники довіри віддають перевагу розробці цих питань на основі концептуального синтезу культурологічних та інституційних теорій довіри.

У центрі досліджень виявляється проблема взаємозв'язку довіри/недовіри і згоди/незгоди як світоглядних позицій, що визначають процес формування громадської думки в суспільстві, яка розглядається як одна зі значущих умов розвитку суспільства. Беручи до уваги багатогранність смислового змісту понять довіри і недовіри, потрібно враховувати не тільки світоглядну складову смислового значення цих понять, а й розглядати їх як певні соціально-психологічні установки.

У рамках такого підходу до концептуалізації довіри встановлюються конкретні межі інтерпретації, а пріоритет віддається осмисленню ролі не стільки глибинного шару культури та її основи – системи цінностей, скільки диспозиційної структури соціальної дії, в якій довіру/недовіру тлумачать насамперед як певні диспозиції, атитюди, установки. Відповідний диспозиційний вектор аналізу передбачає акцент на дослідження практик довіри в різних сферах життєдіяльності, за допомогою яких визначаються ціннісні орієнтації, а на їх основі формуються установки соціальної дії.

Розгалуженість і різноманітність існуючих нині форм довірчих стосунків є результатом тривалого історичного розвитку суспільства, оскільки довіра не належить до іманентних властивостей людини: становлення довірчих стосунків розпочалося за певних історичних умов – як соціальний наслідок обміну (насамперед економічного) ще на ранніх стадіях розвитку суспільства. Однак за первіснообщинного ладу довірчі відносини мали локальний характер, зводячись до стосунків, що виникали при натуральному обміні. З часом соціальна функція довіри виходить за межі “обслуговування” взаємовигідного економічного обміну.

У сучасному суспільстві явище довіри характеризується складною архітектонікою і є багатоплановим, багаторівневим і багатоаспектним предметом досліджень з огляду на зростання значущості довіри у різних сферах життєдіяльності – від міжособистісного спілкування до міждержавної кооперації й взаємодії.

Так, роль довіри в *політичній* сфері цілком очевидна. Принцип народовладдя, задекларований у законодавстві орієнтованих на демократичний тип правління країн, передбачає делегування владних повноважень, як і цілого ряду інших функцій соціального управління, окремим інститутам, організаціям, персоналіям. Ефективність їх потенційних дій оцінюється населенням за різними підставами та параметрами, але у підсумку загальна прогнозна оцінка щодо їх спроможності виконувати відповідні функції акумулюється у вигляді почуття довіри чи недовіри. Найяскравіше це демонструють електоральні перегони, коли політик отримує кредит довіри під свою програму та імідж у вигляді відданих за нього голосів. (Інша річ, що при цьому можливі маніпуляції свідомістю за допомогою різних політтехнологій або згодом виявлена довіра може й не знайти практичного підтвердження у діяльності політичних інститутів.) Наразі важливо те, що значущість наявності/відсутності довіри у політичній сфері є беззаперечною, оскільки без довіри неможлива легітимація жодного політичного рішення.

Практики функціонування довіри в політичній сфері у сучасному українському суспільстві, на жаль, залишають бажати кращого, що підтверджується, зокрема, даними моніторингу громадської думки, що проводиться Інститутом соціології НАН України, починаючи з 1992 р. Показовим є ставлення респондентів до вищих владних структур, заміри якого наведені в *табл. 1–3*.

Як бачимо, усі найвищі органи влади протягом понад 20 років, коли проводиться дослідження, переважно не користуються довірою населення. Винятком є роки, коли проводяться вибори і за рахунок масованої агітаційної кампанії та сподівань на зміни на краще можновладці отримували певний кредит довіри, що потроху танув протягом перших двох років перебування при владі. Але і тоді в ставленні до

Таблиця 1

**Розподіл відповідей на запитання
“Який рівень Вашої довіри Президентів?” (%)**

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015
	Кравчук	Кучма				Ющенко			Янукович					
1. Зовсім не довіряю	32,2	29,4	38,5	24,4	34,5	30,2	8,3	19,9	23,3	14,6	31,7	38,5	19,2	30,1
2. Переважно не довіряю	20,6	16,5	22,3	18,7	24,7	27,9	11,4	21,1	26,5	18,3	29,8	28,4	15,6	25,2
3. Важко сказати, довіряю чи ні	27,1	30,7	28,7	29,6	27,4	26,7	30,9	29,4	26,8	36,3	22,5	22,1	31,3	26,6
4. Переважно довіряю	11,6	16,3	7,0	20,3	10,2	12,6	32,7	23,9	19,7	24,5	13,2	8,7	28,5	16,5
5. Цілком довіряю	4,5	7,1	2,7	6,6	2,9	2,4	16,5	5,6	3,6	6,3	2,6	2,2	5,4	1,1
6. Не відповіли	3,9	0,0	0,8	0,4	0,3	0,2	0,1	0,1	0,2	0,1	0,2	0,2	0,1	0,4
<i>Середній бал*</i>	2.3	2.6	2.1	2.7	2.2	2.3	3.4	2.7	2.5	2.9	2.2	2.1	2.8	2.3

Таблиця 2

**Розподіл відповідей на запитання
“Який рівень Вашої довіри Верховній Раді?” (%)**

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015
1. Зовсім не довіряю	28,2	32,1	36,2	27,1	30,1	25,6	18,8	25,6	18,8	33,8	42,3	28,5	38,1
2. Переважно не довіряю	22,6	22,2	25,4	22,3	28,7	32,1	29,2	28,1	24,7	33,7	29,7	24,6	30,5
3. Важко сказати, довіряю чи ні	33,8	32,8	29,9	36,2	31,4	30,9	36,4	27,7	36,7	22,4	19,4	29,4	22,2
4. Переважно довіряю	8,6	9,4	6,0	11,2	8,1	9,6	13,6	15,4	17,2	8,6	7,2	15,4	8,3
5. Цілком довіряю	2,8	3,6	1,6	2,5	1,5	1,6	2,1	3,1	2,4	1,3	0,9	1,8	0,4
6. Не відповіли		4,0	0,0	0,9	0,6	0,3	0,3	0,1	0,2	0,2	0,1	0,4	0,3
<i>Середній бал*</i>	2.3	2.3	2.1	2.4	2.2	2.3	2.5	2.4	2.6	2.1	1,91	2.4	2.0

* У наведених, як і в подальших таблицях 3–12 середній бал розраховувався для 5-бальної шкали, де 1 – повна недовіра, а 5 – повна довіра. Відповідно, чим більший середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховувався для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання.

Таблиця 3

**Розподіл відповідей на запитання
“Який рівень Вашої довіри Уряду?” (%)**

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015
1. Зовсім не довіряю	29,1	39,7	38,3	36,8	34,3	28,9	18,7	25,0	22,3	35,7	44,3	35,0	35,6
2. Переважно не довіряю	22,1	22,3	26,7	25,2	30,8	34,2	30,9	33,9	28,1	35,5	32,3	30,2	34,0
3. Важко сказати, довіряю чи ні	35,2	29,3	26,8	30,3	27,4	27,7	35,3	28,7	35,3	21,4	18,6	26,0	21,6
4. Переважно довіряю	7,4	6,7	5,7	5,7	6,1	7,9	13,6	11,0	12,8	6,6	3,8	7,7	8,0
5. Цілком довіряю	2,3	2,0	1,6	1,4	1,3	1,2	1,6	1,2	1,4	0,7	0,8	0,9	0,3
6. Не відповіли	3,8	0,0	0,8	0,6	0,2	0,2	0,0	0,2	0,1	0,1	0,2	0,1	0,5
<i>Середній бал</i>	<i>2,3</i>	<i>2,1</i>	<i>2,1</i>	<i>2,1</i>	<i>2,1</i>	<i>2,2</i>	<i>2,5</i>	<i>2,3</i>	<i>2,4</i>	<i>2,0</i>	<i>1,8</i>	<i>2,1</i>	<i>2,0</i>

Верховної Ради та Уряду України незмінно недовіра домінувала над довірою. Лише у ставленні до президента має місце відносно більш позитивна динаміка, надто коли політики приходили до влади на хвилі емоційного піднесення, пов'язаного з перемогою першого та другого Майдану. Але доволі швидко рівень довіри до В. Ющенка впав, хоча й не так стрімко, як до його наступника В. Януковича; на жаль, доводиться констатувати, що динаміка зміни довіри до чинного гаранта конституції ближча за траєкторією саме до останнього. Поза тим, принципи побудови сучасних владних інститутів з необхідністю задіють довіру як засіб легітимації виборчого процесу, навіть коли вибір відбувається за принципом “найменшого зла”, тож довіра за умов демократії виступає невід’ємною складовою політичного життя суспільства.

Не потребує особливих доказів і роль довіри в *фінансово-економічній* сфері – первинній з погляду історичної генези довірчих відносин. Уся сучасна кредитно-фінансова система, як, власне, й самі гроші як універсальний засіб обміну, ґрунтуються на довірі учасників економічних відносин до системи регулюючих ринку норм. Показовим є поширення (хоча й з сумнівними наслідками на пострадянських теренах) такої

форми економічної взаємодії, як довірчі товариства (трасти), де принцип довіри винесений у назву. Взаємодія кредитора і позичальника, яка (принаймні в ідеалі) веде до отримання у процесі кредитних відносин взаємної вигоди, водночас слугуючи механізмом поширення довіри як загальної суспільно-визнаної цінності й ініціюючи зміну вектора прагматично орієнтованої довіри в суспільстві на соціально орієнтовану. Докладний розгляд різних аспектів і форм прояву довіри в економічних відносинах та їх відображення у науковому доробку вітчизняної науки, здійснений Г. Андрущенко, котра систематизувала відповідні напрями, розроблені, зокрема, такими авторами, як В. Корнеева (фінансові спекуляції і кризи в координатах довіра – відповідальність); В. Корнівська (причинно-наслідковий зв'язок у ланцюгу “криза цінностей – криза професіоналізму – криза довіри”); Т. Кричевська (глобалізація та еволюція макроекономічної складової довіри до держави); В. Лагутін (роль довіри в умовах конкуренції та реалізації інтересів ринкових суб'єктів); В. Липов (довіра і компліментарність); В. Мандибура (проблема відновлення довіри населення на ринку в контексті соціальної відповідальності бізнесу); В. Мельник (визначення факторів довіри та недовіри в господарській діяльності); Н. Супрун (довіра як необхідна умова ефективного розвитку корпоративного бізнесу); Т. Унковська (стан довіри у період економічних криз), тому обмежимося лише згадкою про них [1, с. 53]. Підкреслимо лише, що завдяки довірі, власне, й відбувається реалізація найефективніших бізнес-проектів, пов'язаних з інноваційними перетвореннями, ризики й наслідки яких неможливо достеменно прорахувати наперед, а тому мимоволі суб'єктам господарювання доводиться покладатися на такий ресурс, як довіра, який не може гарантувати прибутковість чи хоча б беззбитковість оборудки, але в разі успіху може забезпечити надприбутки.

Щодо реального стану довірчих відносин в українській фінансово-економічній сфері, то дійсність не надто сприяє втіленню принципу довіри в господарські практики. В уже згадуваному моніторингу громадської думки як емпіричний референт використовувалися питання про довіру банкам та страховим компаніям, що не охоплюють, звичайно, весь ком-

плекс довірчих відносин в економіці, проте відображають дуже важливий його сегмент.

Як видно з таблиць 4 і 5, ці запитання з'явилися в моніторингу не з самого початку, а з 2002 р. – після подолання гіперінфляції, запровадження національної валюти та відносного усталення норм і відносин ринкової економіки. Однак ані банкам, ані страховикам не вдалося переломити тенденцію недовіри у ставленні до них населення, хоча певні зрушення у позитивному сенсі відбулися. Причини систематичного відтворення недовіри до фінансово-страхових інституцій впливають як з політичної нестабільності та загального кризового стану економіки, коли короткі проміжки відносно благополуччя змінюються черговим приступом інфляційної лихоманки, так і з численних випадків шахрайства і ошуканства, розкрадання довірених клієнтами коштів. Таким чином утворюється “замкнене коло”, з якого досі несила вирватися вітчизняним кредитно-фінансовим установам. Але саме негаразди цієї сфери суспільної життєдіяльності наочно демонструють важливість чинника довіри для її успішного функціонування.

Не менш рельєфно виступає необхідність довіри в *соціальной* сфері, бо у явному чи прихованому вигляді елемент довіри присутній у кожному акті спілкування: починаючи від

Таблиця 4

**Розподіл відповідей на запитання
“Який рівень Вашої довіри банкам?” (%)**

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015
1. Зовсім не довіряю	38,5	32,2	21,0	19,3	18,2	35,3	30,2	31,0	30,5	33,7
2. Переважно не довіряю	23,6	24,0	27,5	27,3	28,7	31,8	31,4	31,0	30,3	33,0
3. Важко сказати, довіряю чи ні	28,4	28,5	32,3	33,3	31,7	22,6	25,2	24,6	28,6	20,7
4. Переважно довіряю	8,1	13,2	17,7	18,3	19,2	9,2	12,2	11,8	9,4	11,2
5. Цілком довіряю	1,3	2,0	1,3	1,6	1,8	0,8	0,7	1,1	0,7	0,6
Не відповіли	0,2	0,2	0,2	0,2	0,5	0,2	0,2	0,6	0,6	0,8
<i>Середній бал</i>	<i>2.1</i>	<i>2.3</i>	<i>2.5</i>	<i>2.6</i>	<i>2.6</i>	<i>2.1</i>	<i>2.2</i>	<i>2.2</i>	<i>2.2</i>	<i>2.1</i>

Таблиця 5

Розподіл відповідей на запитання
“Який рівень Вашої довіри страховим компаніям?” (%)

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015
1. Зовсім не довіряю	45,3	38,3	31,9	29,8	25,7	37,8	31,0	34,6	34,9	36,3
2. Переважно не довіряю	23,1	26,8	30,6	31,7	30,3	30,4	34,3	30,1	31,1	30,1
3. Важко сказати, довіряю чи ні	24,6	26,1	27,1	29,7	31,9	24,1	26,5	26,0	27,1	21,9
4. Переважно довіряю	5,3	6,9	9,2	7,8	10,5	6,5	7,4	8,1	6,1	9,4
5. Цілком довіряю	1,5	1,7	0,8	0,9	1,3	1,1	0,5	0,9	0,8	1,2
Не відповіли	0,2	0,2	0,3	0,1	0,3	0,1	0,3	0,4	0,1	1,1
<i>Середній бал</i>	<i>1.9</i>	<i>2.1</i>	<i>2.2</i>	<i>2.2</i>	<i>2.3</i>	<i>2.0</i>	<i>2.1</i>	<i>2.1</i>	<i>2.1</i>	<i>2.1</i>

народження, коли спілкується з батьками, й у міру соціалізації, вступаючи у дедалі ширше коло взаємодій, особистість орієнтується на взаємність, відповідність власної міри довіри ступеню довіри Іншого. Е. Еріксон, створивши концепцію базисної довіри як фундаментальну психологічну передумову життєдіяльності, інтерпретував почуття довіри до себе, до людей і до світу як запоруку формування здорової особистості [2]. Показовим щодо цього є на, наш погляд, запитання про довіру до співвітчизників.

Аналізуючи дані, наведені в *табл. 6*, не можна не звернути увагу на два “сплески” довіри до співвітчизників, що мали місце у 2004 і 2014 рр. Збіжність у часі з двома Майданами, завдяки яким зріс рівень солідарності й консолідації українців, орієнтованих на інтеграцію до Європейського Союзу і загалом систему західноєвропейських цінностей, недвозначно демонструє взаємозв’язок між рівнем національної самосвідомості та ступенем поширення в соціумі довірчих відносин. Розглядаючи проблему довіри на соціетальному рівні, Ф. Фукуяма характеризує довіру як феномен, який сприяє впорядкуванню соціального життя, легітимації соціальних відносин [3, с. 28], і якраз зростання довіри до співвітчизників є проявом такої легітимації.

Таблиця 6

**Розподіл відповідей на запитання “Який рівень
Вашої довіри співвітчизникам?” (%)**

	1994	1996	1998	2000	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015
1. Зовсім не довіряю	5,9	7,6	7,6	7,1	5,1	2,9	3,9	3,0	3,6	2,9	3,7	2,8
2. Переважно не довіряю	12,8	10,7	12,3	13,3	12,9	8,3	9,6	10,7	12,2	10,2	9,2	10,0
3. Важко сказати, довіряю чи ні	46,5	48,1	44,8	48,6	42,3	41,9	37,4	40,6	41,2	41,7	36,6	35,1
4. Переважно довіряю	23,0	23,1	23,1	22,8	32,8	39,8	41,2	38,5	35,6	37,1	40,2	43,1
5. Цілком довіряю	7,2	10,6	10,4	7,3	6,7	6,9	7,6	7,0	7,4	7,6	10,2	8,4
Не відповіли	4,5	0,0	1,8	0,9	0,2	0,2	0,2	0,3	0,2	0,5	0,1	0,7
<i>Середній бал</i>	<i>3.1</i>	<i>3.2</i>	<i>3.2</i>	<i>3.1</i>	<i>3.2</i>	<i>3.4</i>	<i>3.4</i>	<i>3.4</i>	<i>3.3</i>	<i>3.4</i>	<i>3.4</i>	<i>3.4</i>

На додаток варто підкреслити ще один момент: масштабність, інтенсивність й динамічність взаємодії соціальних суб'єктів, можливості для здобуття і використання соціального капіталу в постмодерному суспільстві не на один порядок вищі порівняно з традиційними суспільствами. Тож суб'єкт за цих умов просто не в змозі верифікувати усі ці інтеракції на підставі особистого досвіду, і тому змушений або апріорі довіряти співдіючим з ним акторам, або “бути витиснутим на узбіччя життя”, ескапуючись з інтеграційного процесу. Саме тому вельми успішним і перспективним видається процес інституціоналізації волонтерського руху, що сполучає в собі як особистісний, так й інституційний різновиди довіри.

Автори цілком згодні з Н. Черниш, яка стверджує, що волонтерство можна вважати новим для України та ефективним новітнім соціальним інститутом, заснованим “знизу” на міжособистісній та міжгруповій довірі: він має належні інституціональні атрибути (легальність, легітимність, інституціональну інфраструктуру, за Н. Паніною та Є. Головахою), а також властивий набір сутнісних ознак (за В. Оссовським): наявність хоча й нечисленною, але соціально активної верстви середнього класу, здатного сформулювати й озвучити як суспільні інтереси загалом, так і інтереси та прагнення соціально вразливих груп українського суспільства; початок

Таблиця 7

**Розподіл відповідей на запитання
“Який рівень Вашої довіри волонтерам?” (%)**

	2015
1. Зовсім не довіряю	7,4
2. Переважно не довіряю	10,0
3. Важко сказати, довіряю чи ні	23,4
4. Переважно довіряю	44,3
5. Цілком довіряю	14,3
Не відповіли	0,6
<i>Середній бал</i>	3,5

формування політичних осередків і партій з основою у волонтерських організаціях як виразників і промоутерів народних ініціатив; початок діалогу з владними структурами всіх рівнів з метою просування своїх проєктів та здійснення дієвого громадського контролю; представленість лідерів волонтерів на різних щаблях влади, зокрема у Верховній Раді; наявність зворотного зв'язку у вигляді реакції владних структур на ініціативи волонтерів та їхніх організацій. Предметом соціологічного аналізу волонтерство (та довіру як його базу) робить також зростання кількості його проявів у житті сучасного українського суспільства і властивий йому масовий характер. Дослідниця зазначає, що останнім часом відбувається процес збільшення масштабів волонтерської діяльності з її поширенням в урядові структури, у тому числі й найвищих рівнів, на підставі розвитку інституціоналізованого різновиду довіри. Довіра як наріжний камінь формування інституту волонтерства стає менш емоційно забарвленою і більш раціоналізованою й дедалі більше втілюється в інтелектуальній за характером волонтерській діяльності, пов'язаній з використанням сучасних інформативно-комунікаційних технологій та соціальних мереж в Інтернеті. Вона поволі перестає бути мисленнєвим різновидом внутрішнього життя індивіда і перетворюється на дієву складову повсякденних практик, що проявляється у різноманітних волонтерських ініціативах та предметних активностях, пов'язаних нині не так із грошо-

вими внесками (як нещодавно), як з особистою участю. Діяльність інституту волонтерства стає дедалі більш спеціалізованою, профільною, обслуговує все більше сфер життєдіяльності українського суспільства, що дає змогу реалізувати принцип поглиблення поділу праці у цій царині, а отже, сприяє соціальній мобілізації та соціальній солідарності. На засадах довіри на всіх її рівнях бере початок створення міжнародних мереж волонтерського руху, що робить новітній інститут волонтерства глобальним явищем. Формування й функціонування новітнього інституту волонтерства, ґрунтованого на різних рівнях довіри, йде паралельно із процесом перетворення спільнот на організовані громади як осередки реально чинного громадянського суспільства, тим самим вони поступово перетворюються на провідних дієвців у діалозі з владою та державою [4, с. 36–37].

У культурній сфері довіра також широко представлена насамперед як феномен, властивий певному типу культури. Людський капітал являє собою нематеріальну складову багатства і, крім сукупності професійних знань, умінь і навичок, відображає культурне надбання, володіння яким додає успіхів у комунікації з іншими людьми та допомагає створювати успішні з ними відносини (цей останній компонент і є соціальний капітал). Ця своєрідна сума накопиченої частки (результат освіти, виховання, трудових навичок) та інвестицій, спрямованих на підвищення культурно-освітнього рівня та кваліфікації, які в майбутньому принеситимуть реальну віддачу, виступає як дієвий ресурс суспільного поступу [5, с. 83–84]. Тож специфіка культурного середовища, особливості процесу соціалізації в різних типах суспільств, національні особливості менталітету виступають істотними чинниками впливу на стан довіри і поширеність довірчих відносин у суспільстві. Для ілюстрації цієї тези знову наводимо дані моніторингового дослідження, де як емпіричний референт довіри в сфері культури було використано такий показник, як довіра до українських вчених (табл. 8).

Хоча частка тих, хто повністю чи переважно не довіряє вітчизняним науковцям, не така й мала й разом становить 14,2%, а на тлі тих, хто цілком або переважно довіряє діячам науки, їхня кількість дорівнює 51,1% опитаних, очевидно,

що довіра у цій царині суспільного життя не лише має місце, а й є панівною формою відносин.

Релігійна сфера з властивою їй вірою у вищі сили так само є сферою функціонування довіри, котра, виступаючи атрибутом вірності, своєю чергою, отримує потужний імпульс, оскільки вірність доводить довіру до повноти. Любов як провідний принцип християнства стимулює довіру як принцип організації життя.

Поняття довіри активно використовує й інша світова релігія – іслам, де вона визначається як властивість, що притаманна праведним й богобоязливим людям. Особливо докладно розкриття сутності довіри висвітлено у священній книзі мусульман Корані, де основну увагу приділено особливостям формування грошових, зокрема боргових, відносин на основі довіри між людьми. У релігії мусульман довіра виступає ознакою покірності Аллаху, вірності його закликам і настановам [6]. Тому, незважаючи на непоодинокі випадки (як у історичній перспективі, так і в сьогоденних практиках) зловживання довірою з боку представників різних культів і конфесій, довіра до одновірців, тим паче – до клерикальних лідерів, є вельми поширеним явищем, що й підтверджують емпіричні дані, наведені в *табл. 9*.

Якщо порівнювати довіру до церкви з довірою до політичних (Президент, Верховна Рада, Уряд, політичні партії, місцеві органи влади), економічних (приватні підприємці, банки), правоохоронних (міліція, прокуратура, суди), громадських (профспілки, благодійні фонди, громадські асоціації і об'єд-

Таблиця 8

**Розподіл відповідей на запитання
“Який рівень Вашої довіри вченим України?” (%)**

	2015
1. Зовсім не довіряю	5,9
2. Переважно не довіряю	8,3
3. Важко сказати, довіряю чи ні	34,1
4. Переважно довіряю	42,9
5. Цілком довіряю	8,2
Не відповіли	0,7
<i>Середній бал</i>	3.4

нання, ЗМІ) інститутів та армії, то найближчою до церкви за довірою виявиться армія (у 2015 р. рівень довіри до останньої становив близько 41%, проти близько 50% довіри до церкви), тоді як на третьому місці були благодійні фонди та громадські організації (рівень довіри до них становив близько 34%).

Немає жодних сумнівів, що чинник довіри є надзвичайно важливим у сфері *юридичній*. Принцип делегування прав розслідування й вирішення спірних питань, що здатні зачіпати інтереси акторів різного рівня у найширшому діапазоні питань, спеціалізованим інститутам, якими є правоохоронні та судові органи, ґрунтується насамперед на апріорній легітимності цих функцій для задіяних у протистояннях акторів, тобто передбачає заздалегідь відповідну довіру. Інша річ, що практики судочинства залишають бажати кращого.

Дані за більш як десять років, наведені в *табл. 10 і 11*, свідчать про стійку недовіру респондентів як до прокуратури, так і до судів, що не дивно з огляду на численні корупційні скандали, нехтування нормами закону й моралі, що мали місце в діяльності багатьох представників української Феміди. Однак і спроби вирішувати суперечки “за поняттями” ведуть у глухий кут. Тож необхідність якнайшвидшого реформування право-

Таблиця 9

**Розподіл відповідей на запитання
“Який рівень Вашої довіри церкві та духовенству?” (%)**

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015
1. Зовсім не довіряю	13,6	18,1	16,4	15,2	11,0	10,6	8,5	7,4	6,5	9,3	9,7	8,3	10,9
2. Переважно не довіряю	13,7	13,6	15,7	14,5	12,8	12,5	11,2	10,4	10,2	12,4	15,8	13,1	13,6
3. Важко сказати, довіряю чи ні	32,8	33,3	32,7	30,9	33,0	32,7	30,6	26,3	26,7	26,1	26,8	30,9	24,7
4. Переважно довіряю	18,9	17,6	19,3	20,6	25,4	28,9	35,2	35,4	36,9	38,2	35,2	34,8	34,4
5. Цілком довіряю	16,7	17,4	14,6	18,0	17,4	15,1	14,3	20,2	19,4	13,5	12,1	12,7	15,4
Не відповіли	4,3	0,0	1,3	0,8	0,4	0,3	0,2	0,4	0,3	0,5	0,3	0,2	1,1
<i>Середній бал</i>	<i>3,1</i>	<i>3,0</i>	<i>3,0</i>	<i>3,1</i>	<i>3,3</i>	<i>3,3</i>	<i>3,4</i>	<i>3,5</i>	<i>3,5</i>	<i>3,3</i>	<i>3,2</i>	<i>3,3</i>	<i>3,3</i>

охоронної й судової систем з метою відновлення, зокрема, довіри до цих інститутів вказує на важливість останньої для нормального функціонування цієї сфери суспільства.

Нарешті, не можна не згадати про цілий комплекс питань, пов'язаних з функціонуванням довіри в сфері *інформації*, на що вказують дані, наведені в *табл. 12*.

Як бачимо, тривалий час баланс довіри/недовіри у ставленні до ЗМІ складався здебільшого врівноважено, з невеликою перевагою недовіри, що на тлі вкрай низької довіри до владних інститутів робило ці показники відносно задовільни-

Таблиця 10

**Розподіл відповідей на запитання
“Який рівень Вашої довіри прокуратури?” (%)**

	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015
1. Зовсім не довіряю	27,7	25,4	21,2	21,7	26,9	29,9	40,8	35,7	40,6
2. Переважно не довіряю	26,5	26,9	29,3	31,4	29,5	34,8	29,3	32,1	33,9
3. Важко сказати, довіряю чи ні	33,3	32,7	37,4	35,3	32,5	27,1	22,6	27,4	18,8
4. Переважно довіряю	9,8	11,9	10,7	10,2	10,2	7,2	6,2	4,1	5,4
5. Цілком довіряю	2,4	2,8	1,4	1,3	0,8	0,8	0,9	0,7	0,8
Не відповіли	0,3	0,2	0,0	0,1	0,1	0,2	0,2	0,1	0,5
Середній бал	2,3	2,4	2,4	2,4	2,3	2,1	2,0	2,0	1,9

Таблиця 11

**Розподіл відповідей на запитання
“Який рівень Вашої довіри судам?” (%)**

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015
1. Зовсім не довіряю	27,4	25,2	21,0	20,9	22,5	27,6	31,7	44,8	38,1	44,3
2. Переважно не довіряю	27,0	26,3	29,3	29,1	31,9	29,2	34,5	28,8	30,8	30,2
3. Важко сказати, довіряю чи ні	33,0	32,8	35,2	36,3	33,2	31,6	24,8	19,3	25,6	18,8
4. Переважно довіряю	9,6	12,5	12,6	12,0	10,5	10,4	7,5	5,7	4,6	5,5
5. Цілком довіряю	2,6	3,1	1,6	1,7	1,7	1,2	1,1	1,3	0,7	0,7
Не відповіли	0,4	0,2	0,4	0,1	0,1	0,0	0,4	0,2	0,3	0,5
Середній бал*	2,3	2,4	2,4	2,4	2,4	2,3	2,1	1,9	2,0	1,9

ми. Наразі протягом останніх двох років спостерігається істотне зміщення розподілу відповідей у бік недовіри. Однак цей факт, що потребує окремого тлумачення, не суперечить тій обставині, що функціонування довіри в сфері інформування є в підсумку необхідною передумовою успішної діяльності ЗМІ.

Варто наголосити ще на одному моменті. Якщо в порівняно недалекому минулому йшлося про довіру у рамках опосередкованої ЗМІ схеми спілкування “комунікатор – реципієнт”, де довіра залежала від авторитетності й популярності комунікатора, надійності джерела, об’єктивності подачі інформації, переконливості й аргументованості повідомлення тощо, то в останні десятиліття стрімко актуалізувалася проблема *довіри/недовіри* у сфері електронних комунікацій. Віртуалізація соціального світу зумовила появу нових форм довіри, котрі виникають під час придбання товарів і послуг в інтернет-крамницях, при відкритті та використанні електронних рахунків у банках, голосуванні на виборах. Численні форуми, де відбувається вільний обмін думками, сайти, де розміщена найрізноманітніша інформація “на всі смаки”, блоги дописувачів, мережі, як-то “Фейсбук”, “Однокласники”, які здатні забезпечити лавиноподібне зростання соціальних зв’язків,

Таблиця 12

**Розподіл відповідей на запитання
“Який рівень Вашої довіри засобам масової інформації
(телебачення, радіо, газети)?” (%)**

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015
1. Зовсім не довіряю	13,8	19,2	12,7	10,4	10,3	10,5	9,9	12,5	10,0	8,6	7,7	18,2	22,8
2. Переважно не довіряю	22,8	20,1	19,2	20,8	20,3	24,3	22,8	24,0	23,4	25,9	20,5	27,2	28,0
3. Важко сказати, довіряю чи ні	39,7	39,2	40,7	39,4	39,2	37,0	35,8	30,3	35,9	35,4	34,7	29,4	29,5
4. Переважно довіряю	17,2	17,6	21,5	25,1	25,8	24,4	29,1	29,9	29,0	27,6	33,4	23,3	17,9
5. Цілком довіряю	2,7	4,0	4,7	3,8	3,6	3,5	2,3	3,1	1,7	2,3	3,3	1,9	1,3
Не відповіли	3,8	0,0	1,2	0,6	0,8	0,3	0,0	0,2	0,0	0,2	0,4	0,0	0,6
<i>Середній бал</i>	2.7	2.7	2.9	2.9	2.9	2.9	2.9	2.9	2.9	2.9	3.0	2.6	2.5

зміна меж публічного і приватного – усі ці явища спричиняють появу якісно нових стилів життя й гостру потребу в адаптації механізмів формування довіри до нових реалій.

Неабияку роль відіграє довіра і як складова *духовної* сфери життєдіяльності сучасного суспільства. Йдеться про те, що витоки сучасних форм довіри беруть початок у відповідному світоглядному ставленні до людей, яке передбачає взаємність не як еквівалентну відплату за виявлену довіру, а з погляду ідентифікації об'єкта довірчих відносин як такого, що апріорі гідний такої довіри. Довіра, зведена до ролі духовного принципу, слугує джерелом набуття її суб'єктами внутрішньої свободи, а відтак запорукою поширення ненасильницької, свідомої соціальної взаємодії, що робить довіру абсолютною духовною цінністю.

Неосяжним простором для прояву довіри виступає *ціннісно-нормативна* сфера – без єдності чи, принаймні, зіставлення моральних пріоритетів і норм формування довіри неможливе, як і, навпаки, – легітимація будь-яких суспільних інновацій нездійсненна без підтримки зацікавлених акторів, що кредитують своєю довірою їх здійснення. Омана довіри приносить не лише матеріальні, а й моральні збитки; відповідно виправдання довіри слугує потужним моральним стимулом як для суб'єкта довіри, так і для того, хто її виправдав. Не випадково для сучасних економічно розвинених держав типовим є стан високої взаємної людської довіри, що ґрунтується на етичності поведінки членів суспільства. За умов взаємної недовіри й підозри, характерної для тоталітарних суспільств, суспільна інтеграція й кооперація можливі за рахунок дії жорстких формальних правил і регламентацій, тоді як орієнтація на моральні засади дає змогу завдяки довірі значною мірою скоротити витрати на соціальний контроль. Та навіть за атмосфери недовіри часів “загострення”, за доктриною Й. Сталіна, класової боротьби ефективність довіри як принципу побудови міжособистісних відносин, попри існування цілком реальних ризиків знехтування чи маніпулювання нею, доводилася радянською педагогічною практикою (зокрема, виховною системою А. Макаренка). Тож тісний взаємозв'язок між домінуванням довіри як світоглядного

принципу й моральними чеснотами суб'єкта довіри не підлягає сумніву за будь-якої системи суспільних відносин.

Можна також вести мову про значущість довірчих відносин й у ряді інших сфер життєдіяльності суспільства, зокрема, у сфері виховання і освіти; вважаємо, однак, що і вищенаведених міркувань достатньо, щоб доказово стверджувати, по-перше, про необхідність утворення довірчих відносин у найрізноманітніших сферах суспільного буття як істотну ознаку сучасної епохи, по-друге, про інтенсифікацію процесу поширення цих відносин, по-третє, про принципову важливість механізмів довіри для інтеграції постмодерних суспільств, насамперед з огляду на те, що вони перетворилися на “суспільства ризику”, по-четверте, що категорія “довіра” об'єднує, насправді, цілий клас явищ, що суттєво розрізняються за соціальною значущістю, масштабами, формами і механізмами утворення і функціонування.

Те, якою мірою спрацьовують довірчі відносини в різних сферах суспільного життя, де шукати соціально-психологічні резерви для консолідації українського соціуму за умов заострення системної кризи, зумовлене особливостями сучасної суспільної ситуації в Україні, що відповідним чином відбивається на стані довіри в суспільстві.

Довіра як інституційна норма передбачає, що поведінка учасників обміну регламентується не лише формальним чином умовами контракту, що укладається, а й імпліцитно регулюється суспільними нормами. В умовах глибоких інституційних змін цей інститут не може повною мірою виконувати свою регульовну функцію, і його функціонування вимагає спеціально організованих зусиль, оскільки негативний досвід може закріплюватися у свідомості, викликаючи заперечення і стійку недовіру. Тому для успіху реформ надзвичайно важливо, щоб нові явища, які надають позитивний вплив на соціально-економічний розвиток, і сприймалися позитивно, причому як окремими індивідами, так і соціальними групами.

З соціологічного погляду проблему довіри можна розглядати як процес формування різних соціальних груп з властивим їм груповим сприйняттям чесності, сумлінності, відповідальності, розумінням справедливості, адекватності процесів і явищ сформованим уявленням про правильність того, що

відбувається, відповідності устремлінь і уявлень результатам докладених зусиль.

Проектування стратегії розвитку українського соціуму до певної міри зумовлюють ризикогенні суспільні стани та ситуації. Структурні і функціональні зміни в життєдіяльності суспільства, розпад окремих сфер, постійна заміна елементів у їх життєдіяльності, перехід до якісно іншого стану – все це є ризиком. Тому ризик стає одним із аспектів процесу прийняття рішень у межах соціуму. Він дедалі частіше сприймається як домінуючий фактор функціонування та розвитку сучасного суспільства, як невід’ємна складова соціальної дійсності. Тож ризик і трансформація є взаємопов’язаними явищами, первинність чи вторинність настання яких залежить від конкретних суспільних умов. Зміна природи і функцій довіри в сучасному суспільстві, набуття нею ролі провідного інтегруючого соціального чинника, здатного створити стратегічні передумови подолання соціальних, екологічних технологічних ризиків, актуалізує практики щодо її зміцнення і поширення. “Оскільки роль довіри у зв’язку із зростаючими тенденціями глобалізації підвищується, то довіра може стати структурним механізмом у забезпеченні соціальної комунікації та економічної взаємозалежності. Поява у зв’язку з цим глобального ризику вимагає нової довіри як способу управління ризиком і зниження невизначеності” [7, с. 330].

Ризики проти бажання людини породжують необхідність діяти поза національними і системними кордонами. Але ж категорія ризику є зворотною стороною довіри, тому довіра перетворюється на універсальний принцип, здатний забезпечити адекватне протистояння викликам епохи. Зміна природи довіри в сучасному суспільстві відбувається у вигляді настання її кризового стану, що, у свою чергу, зумовлює зміну специфіки соціального ризику з ознаками глобалізації, універсалізації, інституціоналізації та непередбачуваності.

Для явища довіри в багатстві й різноманітті сучасних форм її прояву характерним видається парадоксальне поєднання протилежних функцій. Сучасна довіра, з одного боку, ґрунтується на толерантності, поміркованому ставленні до незвичних, часом екстравагантних практик, до яких вдають-

ся ті чи ті актори. З другого боку, довіра, спричинена приміром харизматичністю модних “володарів думок”, сприяє несамоствійності й некритичності ставлення до виголошуваних ними ідей, надто у частини наймолодшого покоління (готи, аніме, глазур, скінхеда, стрейт-ейдж тощо).

Довіра є необхідним елементом інтеграції соціуму за рахунок механізмів солідаризації, оскільки в якийсь момент формування та функціонування солідаритетів учасникам цього процесу з необхідністю не вистачає раціональних підстав для обґрунтування обраного типу самовизначення й позиціонування (чи внаслідок нестачі інформації, знань або ж впливу ірраціональних чинників – сугестії, соціально-психологічного наслідування й зараження тощо). Довіра стає вирішальною передумовою консолідації тоді, коли немає можливості для цілковитого контролю над ходом майбутніх подій, що залежать від результатів людської взаємодії. Поряд з тим долучення до певних солідаритетів й апріорна довіра “нашим”, тобто тим, хто ідентифікується як такі, що їх поділяють, диференціює акторів, розводячи їх “по різні сторони барикад” з тими, хто дотримується інших поглядів.

Поза сумнівом, довіра в сучасному суспільстві, з одного боку, неодмінна складова інноваційних процесів, бо виступає як генералізований спосіб адаптації до ризиків. Останні перетворилися на невід’ємну складову постмодерного способу життя, що вирізняється принциповою некерованістю значного ряду ситуацій і процесів, як соціогенних, так і техногенних, які за відповідних обставин здатні швидко перетворитися на реальну загрозу не тільки для окремих індивідів, верств, груп, а й для існування цивілізації загалом (по суті, категорія ризику є діалектичною протилежністю, зворотною стороною довіри, що вимагає розглядати їх у єдності). З другого боку, довірі властива роль стабілізатора з огляду на властиву їй певну інерційність, що спричиняє запізнення оцінок у високодинамічних ситуаціях. Адже за рахунок певного кредиту довіри, надто якщо вона вже сформувалася і деякий час отримувала підтвердження – байдуже, реальне чи уявне, вона набуває усталеності, стає звичною (габітуалізується, за термінологією Бурдьє). Така установка на довіру здатна за інерцією працювати певний час навіть попри факти, що їй суперечать.

На жаль, доводиться констатувати, що в сучасному українському суспільстві має місце дефіцит довіри у різних формах соціальних відносин, що негативно впливає на темпи та ефективність соціально-політичних, соціально-економічних і культурних перетворень. В умовах трансформації українського суспільства, невизначеності та ризику проблема дослідження довіри набуває особливої значущості в соціокультурному контексті, коли довіра виступає основою соціальних взаємодій, проте на базі нестійких цінностей, норм, традицій. Проблема існування людської довіри загострюється саме в умовах надзвичайно динамічного сучасного світу, де спостерігається посилена соціальна фрагментація, руйнація усталених соціальних норм, ускладнення етнічних та релігійних процесів, розпад традиційних ідентичностей [8, с. 26].

Нинішня криза довіри рельєфно виступає насамперед у ставленні населення України до основних соціальних інститутів суспільства, а дефіцит довіри є підстави вважати однією з найбільш значущих причин соціальної напруженості. “Акцентуючи увагу на недовірі як системній характеристиці українського суспільства, ми хотіли показати, що недовіра громадян України до основних політичних і економічних інститутів, до влади, роботодавців, громадських організацій – це не тільки оцінка діяльності держави й громадянського суспільства в Україні, це й зворотний бік відчуття рядовими громадянами своєї превентивної безпорадності перед державою, своєї повної залежності від роботодавців, свого небажання організовано захищати законні права та інтереси у добровільних асоціаціях”, – пише у вступі до колективної монографії Інституту соціології НАН України з символічною назвою “Суспільство без довіри” Є. Головаха [9, с. 8].

Підсумовуючи, потрібно наголосити, що довіра в сучасному суспільстві перетворилася на атрибут соціальної системи взаємодій, вона пронизує усі основні сфери суспільної життєдіяльності. Поряд з тим унаслідок системної диференціації, статусно-рольової калейдоскопічності, поліфункціональності соціальних акторів механізм довіри та форми її прояву в сучасному суспільстві неабияк ускладнилися, а її дія коригується цілою низкою різноманітних чинників.

Література

1. *Андрущенко Г. І.* Соціологічна рефлексія категорії довіри в соціологічному знанні : дис. ... доктора соц. наук : 22.00.01 / Андрущенко Ганна Іванівна. – Запоріжжя, 2015. – 437 с.
2. *Эриксон Э. Г.* Детство и общество / Эрик Г. Эриксон ; [пер. с англ. ; 2-е изд., перераб. и доп.]. – СПб. : Ленато, АСТ, Фонд “Университетская книга”, 1996. – 592 с.
3. *Фукуяма Ф.* Доверие. Социальные добродетели и путь к процветанию / Фрэнсис Фукуяма ; [пер. с англ.]. – М. : АСТ, Ермак, 2004. – 730 с.
4. *Черниш Н.* Вплив довіри та довірчих відносин на становлення новітнього соціального інституту волонтерства у сучасній Україні / Н. Черниш // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2016. – № 2. – С. 27–38.
5. *Мартинюк І.* Соціологія довіри в українських реаліях / І. Мартинюк, Н. Соболева // Соціальні виміри суспільства : зб. наук. праць. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2012. – Вип. 4(15). – С. 78–112.
6. *Доверие* [Електронний ресурс] // Ас-Салам. – 2007. – № 10 (287). – Режим доступу: <http://www.assalam.ru/assalam07/287/09-s.shtml>.
7. *Столяр В. Ю.* Доверие как инструмент управления глобальным риском / В. Ю. Столяр // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. – 2008. – № 82-1. – С. 330–336.
8. *Андрущенко Г. І.* Стан та особливості існування людської довіри в умовах трансформації українського суспільства / Г. І. Андрущенко // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики : зб. наук. праць. – Запоріжжя : Класич. приват. ун-т, 2013. – Вип. 55. – С. 26–32.
9. *Головаха Е.* Введение: доверие в обществе и общество без доверия / Евгений Головаха // Общество без доверия ; под ред. Е. Головахи, Н. Костенко, С. Макеева. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2014. – 338 с.

СОЦІАЛЬНИЙ ПОРЯДОК: КРИЗА ДОВІРИ ЗА УМОВ НЕСТАБІЛЬНОСТІ

У статті йдеться про роль соціального порядку і довіри як його визначальної детермінанти та стабілізаційного чинника, аналізується проблема кризи інституційної довіри серед широкого загалу в умовах соціальних ризиків та нестабільності в суспільстві.

Ключові слова: соціальний порядок, криза довіри, недовіра, легітимація, фрагментація реальності.

В статтє речь идет о роли социального порядка и социального доверия как его определяющей детерминанты и стабилизирующего фактора, анализируется проблема кризиса институционального доверия среди широких слоев населения в условиях социальных рисков и нестабильности общества.

Ключевые слова: социальный порядок, кризис доверия, недоверие, легитимация, фрагментация реальности.

The paper focuses on the role of social order and trust as its major determinant and stabilising factor. The author analyses the problem characterised as a crisis of institutional trust among the general public in a society which lacks stability and has a lot of social risks.

Keywords: social order, crisis of trust, distrust, legitimation, fragmentation of reality.

Питання соціального порядку завжди було і залишається важливим для людського існування, для розуміння того, як організоване і як функціонує суспільне життя. У періоди соціальних змін, а тим більше глобальних трансформацій, воно вкрай загострюється та актуалізується.

Дати однозначну відповідь на запитання, що таке соціальний порядок, набагато складніше, ніж здається на перший погляд. І тут справа не в тому, щоб зрозуміти зміст поняття, а у тому, щоб з'ясувати онтологічне його значення.

Наукова література наповнена низкою концептуально оформлених ідей соціального порядку, починаючи від гоббсівської

постановки питання щодо виходу людини із природного стану, і того, яким чином цей вихід здійснюється, до осмислення та розуміння того, як люди співіснують чи принаймні намагаються співіснувати і узгоджувати свої дії у суспільстві, як вони встановлюють свої стосунки та відносини, впорядковуючи їх та уникаючи суперечностей і конфліктів.

Звернення до класичної спадщини у будь-якій галузі суспільствознавчого знання завжди було важливим стимулом для розвитку теоретичного багажу, а також стимулом для пошуку відповіді на виклики, продиктовані соціальною реальністю. Питання, що постають сьогодні перед вченими-теоретиками, особливо у бурхливі проміжки часу та в екстремальному його прояві, отримують свої відповіді і набувають логічного (чи нелогічного) осмислення насамперед у зв'язку із теоретичним досвідом минулого, напрацюваннями вчених, що стали класиками соціологічного знання [1–6].

Структурно-функціональний підхід (Т. Парсонс, Р. Мертон), що виходить з методології системного аналізу, домінування системи і її структури над функціями, визначає можливості встановлення соціального порядку через загальноприйняті у суспільстві цінності та норми. Оскільки діючі соціальні актори є суб'єктами нормативними, то і порядок в спільноті може бути встановлений завдяки тому, що усі вони поділяють спільні цінності та норми, і що наслідки цих спільних зусиль є відносно визначеними та передбачуваними.

На думку Парсонса, утилітаристської “довільності цілей” у чистому вигляді бути не може, оскільки всі цілі обмежені загальними нормами та цінностями, і з самого початку структурують індивідуальні дії і тим самим уможливають злагодженість дій різних індивідів. Парсонс був одним із перших хто здійснив спробу теоретичного синтезу. Спираючись на досягнення інших теоретиків, чії ідеї теж стали класикою соціологічної думки (М. Вебера, Е. Дюркгайма), йому вдалося поєднати теорію соціального порядку із теорією соціальної дії. На його думку, якщо соціальний порядок існує і функціонує завдяки тому, що у суспільстві діють норми та цінності, то потрібна така теорія дії, де б ці норми та цінності відігравали провідну роль, були засадничими. Таке теоретичне

поєднання актуалізувало для науки проблему порядку і визначило напрями її вирішення шляхом перегляду класичних теорій. Загалом, проблему соціального порядку Парсонс вважав центральною у соціологічному теоретизуванні, основним питанням соціології, тобто соціальний порядок, на його думку, це не зовнішній примус, а внутрішнє усвідомлення необхідності, яке люди набувають у процесі соціалізації.

Питання порядку стає ще цікавішим, коли у пошуках відповіді на нього вдається дійти якихось висновків щодо ситуації у локалізованому просторі, продіагностувати певний просторово-часовий проміжок, намагатися пояснити те, що відбувається навколо, а також спромогтися означити контури можливого майбутнього, перспективи подальшого розвитку. Іншими словами, окреслити межі його змін та можливості стабілізації та впорядкування, а також дослідити найголовніші чинники, що впливають на цю можливість. Розмірковування над цим питанням, навіть надто абстрактні, так чи інакше відбиваються на конкретних оцінках сучасного суспільства, сприяючи визначенню майбутніх перспектив, і водночас осмисленню та розумінню минулого досвіду. Теоретичне знання допомагає зрозуміти механізми функціонування сучасного суспільства, окреслити певною мірою тенденції розвитку. У будь-якому випадку питання впорядкування суспільного життя та спроби пояснити принципи його організації, концептуалізувати соціальну дійсність та різні його аспекти стають наріжним питанням науки про суспільство.

Розмаїття навколишнього життя, стрімкі зміни, що відбуваються зараз у суспільстві, напруження, яким супроводжується перерозподіл політичних, економічних, фінансових впливів та силових тисків, з одного боку, спонукають до розширення теоретичного знання, відкриваючи широкі можливості щодо нових способів пояснення соціальних процесів та явищ, а з другого – самі ці знання про швидкоплинні реалії суспільного життя стають одним із напрямів/аспектів теоретичного наукового дискурсу, передумови якого, знову-таки, закладено класиками соціології та відрефлексовано сучасними вченими-соціологами.

Сьогоднішній соціальний контекст вимагає великої уваги до соціальних детермінант, які сприяють процесам демокра-

тизації та інтеграції суспільства, активізують позитивну соціальну динаміку та здатні забезпечити ефективне функціонування громадянського суспільства. Однією з таких детермінант є феномен довіри, яка виступає як умовою, так і наслідком громадянського суспільства, одним із підмурків соціального порядку, механізмом соціального контролю, символічним полем, на якому відбувається культурний діалог та формується взаєморозуміння між соціальними акторами. Спадає на думку теза П. Штомпки, з якою важко не погодитись, що довіра є основою суспільства.

Вчені активно вивчають соціальну довіру у площині дослідження проблеми соціального порядку, стабільності соціальної та інституціональної систем суспільства, його організації, процесів та структур. Одним із аспектів його вивчення є розгляд в межах теорії соціального капіталу, де довіра виступає важливим її ресурсом. У цьому напрямі є вагомі і цікаві напрацювання таких соціологів, як Г. Зіммель, М. Вебер, Ф. Фукуяма, А. Селігмен, П. Бурдье. Взаємозв'язок довіри та ризику у сучасному суспільстві досліджується в роботах Н. Лумана, Е. Гіденса, У. Бека, Р. Дарендорфа, які вбачають зростання ролі довіри як механізму захисту та гарантії безпеки індивіда та суспільства в умовах соціальної невизначеності і ризикованості.

Загалом суспільне життя так побудовано, що в його тканину іманентно вплетено різного роду ризику, небезпеки, загрози, катастрофи, конфлікти, драми, втрати тощо. Коли вони актуалізуються, суспільне життя має тенденцію поступово втрачати свій детермінантний характер і фактично приватизується та фрагментується. Відтак виникає “драматичне/трагічне бачення” суспільного розвитку, і на перший план висувається адаптивна реакція, адаптивна відповідь, яку індивід/соціум змушений давати на зовнішні та внутрішні виклики.

Сьогодні звичний для нас сенс поняття майбутнього як “майбутнього для всіх” втрачається, перетворюючись на поняття “сьогоднішнього для себе”, стаючи майже єдиним модусом існування для однієї частини населення (переважно для тих, хто нагорі) та стимулом для виживання для іншої

(решти, пересічних громадян). Пошуки оптимальної моделі впорядкування соціального простору, здається, стають неможливими, а механізми мотивації, що мають працювати всі як один цілісний злагоджений організм, розсипаються на окремі деталі. В умовах фрагментації соціальної реальності, коли один вузол соціальних явищ та процесів (наприклад, окупована зона на сході країни) керується та регламентується власною екзистенцією буття, а інший (решта території) – іншою логікою існування та функціонування, досягти спільного єдиного соціального порядку стає неможливим. Фрагментована реальність продукує такі самі фрагментовані локуси, окремі локалізовані порядки, об'єднати які стає дедалі складніше, через що на порядку денному постає нове питання: яким чином можливе співіснування множинності та плюралістичності, характерних для сучасного соціального глобального простору, а тим більше у локалізованому масштабі однієї держави.

У суспільстві, де більшість населення становлять бідні, де наявність роботи не є гарантією від бідності, а інтенсивність праці та її продуктивність не забезпечують підвищення доходу, де різні можливості доступу до ресурсів продукують різні можливості задоволення потреб, у такому середовищі не варто очікувати, що інтереси, мотиви та інтенції різних соціальних груп та верств будуть більш-менш однаковими. А оскільки розшарування та поляризація дедалі тривають, процес встановлення соціального порядку все більше стає під питанням.

Прогресуюче зубожіння дедалі більшої кількості людей розширює коло вразливих верств, зменшуючи тим самим можливості держави щодо соціального захисту та допомоги більшості населення. А загалом, чи так вже потрібно допомагати більшості? Розподіл за принципом “усім потроху” замість “деяким за необхідністю” перетворюється на стимул підтримки та експансії бідності в країні. Соціальна поляризація у такому суспільстві стає чинником послаблення легітимності та сприяє соціальній деінституалізації. Динаміку соціального розшарування наочно можна спостерігати за зростанням кількості butikів, крамниць брендових товарів у столиці, час-

тотою дорожніх пробок у часи пік, звууженням простору тротуарів через паркування на них дорогих авто тощо за умов глибокої економічно-фінансової кризи та воєнного конфлікту на сході країни.

Криза довіри сьогодні вже перетворилась на серйозний дестабілізаційний чинник у суспільстві, оскільки її наслідком є зменшення стійкості, стабільності та порядку соціальної системи у цілому та окремих її ланок. Довіра стала чарівним склом суспільства, яке віддзеркалює стан та тенденції його розвитку, динаміку полюсів, солідарності та конфліктності, їхню залежність від домінуючих у суспільстві тенденцій політичних, соціально-економічних стосунків та взаємодій.

Парадокс нашого суспільства полягає у тому, що в умовах соціальної непевності та розмитості, коли наростає емоційно-ірраціональне сприйняття та переживання екзистенційної небезпеки, відчуття тривожності та непевненості у найближчому майбутньому (завтрашньому дні), роль довіри як засобу зниження та мінімізації негативів, механізму соціального контролю у суспільстві (У. Бек) мала б зростати та інтенсифікуватися, перетворюючись із внутрішнього, особистого чуттєво-емоційного субстрату на засіб раціоналізованого групового та інституціонального взаємозв'язку (Н. Луман). Однак цього не спостерігається, а значить, не відбувається.

Е. Гіденс розрізняв чотири важливих контексти сучасного суспільства, у глибині яких зароджується та існує довіра – родинні стосунки, локальні спільноти, релігійні громади та традиції. Сьогодні ми дедалі більше переконуємось, що вони поступово втрачають свою першочергову значущість, витісняються та заміщуються ставленням (довірою/недовірою) до абстрактних систем і символічних знаків. У тоталітарних державах, наприклад, ця тенденція добре працювала. За радянських часів, коли на суспільному наголошувалося більше, аніж на приватному, особистому, інтимному колективні, піонерські, партійно-комсомольські, профспілкові справи, інтереси та обов'язки ставали важливішими за особисті, родинні, традиційні. Цей принцип активно культивувався і з успіхом закріплювався різноманітними практиками, у тому числі літературно-художніми та мистецькими. Як

співалося у популярній на той час пісні, “раньше думай о Родине, а потом о себе”, тобто інституційна довіра ставала визначальною, домінуючою, а решта – другорядною, похідною від неї.

Соціальні зміни, що відбулися в нашій країні у 90-х роках ХХ ст., значно вплинули на індивідуальну свідомість, змінивши ціннісні орієнтири та акценти, розширили онтологічні горизонти, відкривши простір для трансформацій як у суспільному бутті, так і у суспільній свідомості. Водночас сучасне життя настільки ускладнилось, фрагментувалося наче та мозаїка, що стало майже неможливим говорити про передбачуваність та управління ним.

Е. Тофлер ще у 70-х роках ХХ століття попереджав про шок майбутнього, яке не дає людству можливості оговтатись від надшвидких змін, що відбуваються у суспільстві (зміна подій, стрімкі потоки знання, науково-технічний прогрес, прорив у технологіях тощо), та тих тисків, які вони створюють. Ці зміни, писав він, так швидко падають на наші голови, що більшість людей виявляється до абсурду не підготовлена до того, щоб упоратися з ними. Тому, щоб зберегти рівновагу, перед людиною і соціумом постає завдання якнайшвидше до них пристосуватися, адаптуватися. Втім, як це зробити, він не сказав.

Сьогодні негативні прояви деперсоніфікованого функціонування соціальних інститутів насамперед руйнують впевненість у правильності їхніх дій, у тому, що одна зі сторін учасників взаємодії дотримується встановлених правил гри і не порушує їхнього плину, а інша погоджується їх сприймати, що реальні результати відповідають очікуваним та передбачуваним і не суперечать логіці громадянського суспільства. Сумніви та невпевненість, у свою чергу, дискредитують довіру, продукуючи недовіру та посилюючи її.

Ми спостерігаємо, що влада народу, підмінена владою окремих соціальних груп (політичних, промислових, фінансових еліт), коли громадяни практично усунені від самоуправління та організації суспільства, а їхні права виявляються частковими і неповними, не може напряму контролювати дії уряду, впливати на них, приймати закони чи здійснювати

правосуддя. Виникає небезпека, що політика стає нібито відображенням народної волі, а активність опозиційних сил – підступними діями на захист власних прагматичних інтересів (Х. Лінц).

Масові прояви незгоди та незадоволення у різноманітних формах акцій протесту або маніфестацій, наприклад, проти підвищення тарифів, зростання цін чи вартості комунальних послуг або проти зниження зарплат та пенсій виявляються надто слабкими і не настільки могутніми, аби бути здатними призвести до змін чи вплинути на можливу хибність інституційних дій. Люди змушені застосовувати та активізувати внутрішні адаптаційні механізми захисту, так чи інакше пристосовуватися до ситуації, та... продовжувати далі сподіватися... на тих самих владних провайдерів (посередників – законодавців, депутатів, суддів тощо), обрання (чи призначення) яких начебто демократично здійснюється шляхом виборів.

Однак і цей процес часто не є чесним і об'єктивним, оскільки відбувається в умовах масштабної корупції та систематичних зловживань, ставлення до держави як до власного Межигір'я або перехідного червоного прапора при зміні одного президента на іншого, уряд на уряд тощо, через що довіра і втрачає свою стабілізаційну функцію, перестає бути детермінантою соціального порядку. Негативний електоральний досвід, набутий громадянами впродовж останніх років, не викликає в суспільній свідомості впевненості у правильності інституційних практик, відповідності конституційним нормам та правилам, так само як не викликає згоди та готовності їм довіряти і слідувати, не виправдовуючи сподівань на адекватність розв'язання екзистенційних питань і не даючи надій на майбутнє. Це легітимізує недовіру, яка чим далі, тим більше набуває тотального характеру, стаючи модусом буття. Наочно це добре відображено у динаміці відповідей громадян у щорічних моніторингових опитуваннях громадської думки ІС НАН України щодо ступеня довіри тим чи іншим соціальним інститутам та особі Президента.

Результати опитувань засвідчують, що після кожних президентських виборів рівень довіри до глави держави якщо і зростає, то незначно та на короткий період і переважно за

рахунок сподівань власного електорату та слабких надій інших виборців на якісь зміни. Але надії швидко тануть, настає розчарування, і приблизно через рік після виборів, а то і раніше, з'являється тенденція до зростання негативу. Так, 2005 р. Президентів країни (В. Ющенку) не довіряло 20% громадян, 2006 р. – вдвічі більше, а 2008 – уже пів-країни (52% опитаних). 2010 р. Президент (В. Янукович) від самого початку не викликав довіри у третини населення країни (33%), через два роки їх стало майже вдвічі більше (61%), а 2013 р. – противники становили вже дві третини населення (67%). Те саме і з нинішнім Президентом (П. Порошенко): 2014 р. йому не довіряла третина громадян, натомість 2015-му їх стало понад половину від усього населення країни (55%).

Ступінь довіри широкого загалу соціальним інститутам, що уособлюють та здійснюють законодавчу та виконавчу владу в країні, тобто Верховній Раді та уряду, з перших днів незалежності не була надто високою. За часів Л. Кучми (1996–2004) їм довіряли 7–9% і 7–12% відповідно (залежно від року), і домінуючим морально-психологічним чинником у переважній більшості населення України на той період були підвищена тривожність (44–50%) та недовіра (55–60% та 49–58% відповідно).

Оптимізм широких мас і сподівання на позитивні зміни і соціальний прорив, породжені Помаранчевою революцією, на які більшість українського населення покладала великі надії і які мали б бути втілені В. Ющенком та його командою (2005–2008), вже за рік почали помалу згасати, міняючи хиткий промінь надії та довіри на протилежний. Так, якщо 2005 р. Верховній Раді довіряло рівно стільки українців, скільки і не довіряло (по 28% відповідно), то число тих, хто був готовий покластися на доцільність дій Верховної Ради 2006 р., зросло до 35% опитаних (водночас чверть населення залишилося принциповим у своєму негативному ставленні до уряду), а 2008-го вже більше половини всього населення України було вкрай розчаровано як діями Верховної Ради (59%), так і роботою уряду (64%).

Часи президентства В. Януковича (2010–2013) від самого початку супроводжувалися тенденцією до зростання негативізму – як до його політики, так і до роботи інститутів.

Зокрема, 2010 р. Верховна Рада втратила кредит довіри у понад половини населення країни (59%), через два роки їх кількість зросла до 71%, а 2013 р. сягнула 77%. Рівень довіри до уряду спадав тими ж темпами: 2010 р. тих, хто не довіряв уряду країни, було 43%, 2012-го – 67%, а 2013 р. їх стало 72%.

Негативні тенденції, що супроводжували роботу Верховної Ради та уряду впродовж усього періоду української незалежності (і які широкий загальний спостерігати не лише за результатами їхньої роботи, а й за опосередкованими прикладами, скажімо, етикою поведінки народних обранців у залі засідань, час від часу демонстрованими різними медійними засобами), свідчать про системний характер невщухаючої політичної кризи, яка постійно підігривається корупційними процесами у верхніх ешелонах влади, супроводжується інтенсивним злиттям державного управління з великим капіталом, подвійною мораллю тощо, сприяючи подальшому соціальному розшаруванню та іншим деструктивним процесам, а відтак резюмуючись втратою довіри серед широкого загалу. Все це разом узятє закріплює негативне сприйняття буденною свідомістю характеру та перебігу просторово-часового відрізка незалежного періоду розвитку країни.

Отже, бачимо, що за весь чвертьвіковий період незалежності України оцінка довіри Президенту, Верховній Раді та уряду жодного разу не сягала навіть середньої (за п'ятибальною шкалою), хіба що за винятком 2005 р., за рахунок сподівань, породжених ідеалами Помаранчевої революції, коли рівень довіри сягнув рекордної висоти в історії країни – до 3 балів і вище.

З одного боку, такий низький рівень довіри є результатом тривалого розчарування широкого загалу, низької відповідальності влади, декларативного характеру реформувань, невідповідності проголошуваних демократичних цінностей реально діючим у країні, ігнорування реальних соціальних потреб, небажання та нездатності йти на відкритий діалог із більшістю тощо.

З іншого боку, українське населення з самого початку незалежного розвитку було доволі скептично налаштоване щодо позитиву змін та здатності влади адекватно здійснювати

управління соціальними процесами в країні та власної готовності їм довіряти. І якщо довіра незначним чином зростала на початку, тільки-но новий парламент або уряд розпочинав працювати, дуже швидко ними застосовувалися ті самі схеми та шаблони легітимізації та поведінкових практик, і так само швидко відбувалася зміна ставлення до них з боку широкого загалу і сприйняття суспільною свідомістю, тобто все “впорядковувалося” специфічним чином і ставало на свої місця. Соціальні інститути знову і знову демонстрували свою нездатність розв’язувати проблемні питання, долати асиметрію соціальних відносин, що, врешті-решт, призводило до втрати ними хоча б щонайменшого кредиту довіри. Виходило, що жоден із президентів зі своєю владою та її інститутами виявлявся нездатним стати своїм хоча б принаймні для власного електорату, і тим більше у фрагментованому просторі та в критичні для держави часові проміжки.

Американський соціолог С. М. Ліпсет вважає, що у світі взагалі немає жодної країни, де б існуючий режим був би цілком легітимним для усіх громадян, і ступінь легітимності до певної міри є явищем суб’єктивним. У нашому випадку не йдеться про режим як спосіб правління, мова йде про його структурні елементи. Легітимність загалом здатна коливатися від повного схвалення до тотального несприйняття, проходячи різні стадії – від підтримки, згоди та бажання до послаблення, ерозії та повної втрати довіри.

Ситуацію недовіри французький соціолог М. Доган означив поняттям “ерозія довіри” і характеризує її як проміжну між “втратою ілюзій”, “розчаруванням”, з одного боку, та “кризою”, “делегітимацією” – з другого. Характерними рисами недовіри він називає 1) часову тривалість, тобто це явище не є тимчасовим, зумовленим певною особливою ситуацією; це стан, що супроводжується розчаруванням і незадоволенням, які мають тенденцію стати хронічними; 2) брак довіри спостерігається в усіх країнах, навіть у найрозвиненіших; 3) дефіцит довіри має структурний характер, тобто зачіпає більшість важливих інститутів, підриваючи повагу до них та послаблюючи державну владу; 4) недовіра має раціональне підґрунтя, оскільки для більшості базується на прагматичній

основі. Втім, загалом втрата довіри має як негативну, так і позитивну сторони. З одного боку, люди можуть бути не задоволені функціонуванням інститутів, а з другого – не настільки радикально, щоб їх заперечувати та вимагати усунення. На думку С. Ліпсета, легітимність можна вважати кредитом довіри, який протистоїть виникненню кризи демократії або послаблення її впливу. Водночас відсутність легітимності здатне звести нанівець дію культурної, економічної або інституційної складової.

Ентропійна природа соціального, посилення в ньому непередбачуваних елементів, подій і процесів, які сучасна цивілізація сама ж і продукує, призводять до необхідності пошуку та застосування захисних або адаптивних механізмів як інструментів самозбереження та відносного впорядкування свого середовища.

У цьому сенсі зона ризику, штучно утворена на східно-українських окупованих землях, де “виробництво” лиха, небезпеки та руйнувань вже стало домінуючим способом суспільного життя, має свої цілі, завдання, норми та закономірності. Штучне створення ситуації “напівмиру – напіввійни” формує свій ірраціональний соціальний порядок, коли параметри, що регулюють людське існування, простір і час, настільки швидко змінюються, що сприймаються так, наче вони стискаються, компресуються. Ідеї З. Баумана про стан безперервного перетікання, плинності дійсності, коли часові межі порушуються, скорочуються, а спроби сконцентруватися на моменті теперішнього швидко руйнуються, і воно сприймається розірваним, не пов’язаним ані з минулим, ані з майбутнім, коли все стає непевним, невизначеним, невимимим тощо, перестають бути метафоричними і отримують безпосереднє втілення. Руйнування звичного життєвого укладу та повсякденних практик змушують пересічних мешканців переоцінювати узвичаєну систему цінностей під кутом зору самозбереження та виживання, пристосовуючись до умов, що склалися. Соціально-просторові межі соціального порядку звужуються, стискаються і жодних гарантій основних громадянських прав і свобод там вже не існує. Головними чинниками соціального порядку стають страх, голод, недовіра, неможливість визначення джерела і ступеня реальної небезпеки

та відсутність бачення майбутнього. Соціальні інститути у таких умовах виявляються нездатними працювати, однак питання про їх усунення на порядку денному не постає.

У цьому контексті розуміння соціалізації як процесу перетворення племені варварів на спільноту “нормальних людей” набуває зворотного сенсу. Індивідуальна/групова мотивація перестає збігатися із функціональними потребами суспільства, і певні форми соціальної поведінки випадають з-під контролю. Механізми мотивації працюють вже не на те, щоб дії окремих людей включити до існуючої системи, пристосувати до того порядку, що склався і має місце, а навпаки, направляються на те, щоб підпорядковувати існуючий порядок власним цілям та діям.

Постійно перебуваючи у стані ризику та небезпеки, соціальної невизначеності та браку довіри, люди рано чи пізно звикають до цього, і такий стан стає для них нормальним середовищем, полем конструювання нових повсякденних буденних практик та взаємодій. Відтак встановлюється своєрідний ірраціональний соціальний порядок, довіра замінюється етикою недовіри, що у майбутньому загрожує масштабною соціокультурною ба навіть цивілізаційною кризою.

Література

1. *Парсонс Т.* Система современных обществ / Парсонс Т. ; перевод с англ. – М. : Аспект Пресс, 1998.
2. *Штомпка П.* Доверие – основа общества / Штомпка П. – М. : Логос, 2012.
3. *Линц Х.* Опасности президентства. Парламентские и президентские системы / Х. Линц // Политология : хрестоматия / сост. Б. А. Исаев, А. С. Тургаев, А. Е. Хренов. – СПб. : Питер, 2006. – С. 149–155.
4. *Доган М.* Эрозия доверия в развитых демократиях / М.Доган // Политология : хрестоматия / Сост. Б. А. Исаев, А. С. Тургаев, А. Е. Хренов. – СПб. : Питер, 2006. – С. 89–92.
5. *Тоффлер Э.* Шок будущего (Future Shock) / Тоффлер Э. – М. : АСТ, 2002.
6. *Липсет С. М.* Размышления о легитимности / С. М. Липсет [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://pavroz.ru/lipset-legitimacy>

РІВЕНЬ ТОЛЕРАНТНОСТІ ДО РЕЛІГІЙ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Аналізуються показники толерантності населення України до релігій. Обґрунтовується, що оцінка рівня міжрелігійної толерантності залежить від того, як розуміти саму толерантність та з якої точки зору (моральної чи практичної) підходити до питання достатності цієї толерантності. Продемонстровано, що рівень міжрелігійної толерантності можна оцінювати по-різному залежно від того, чи є те або інше релігійне вірування та організація традиційними чи нетрадиційними для нашого суспільства. А саме, рівень толерантності до традиційних релігій є доволі високим, тоді як до нетрадиційних релігійних вірувань – невисоким. Водночас обґрунтовано, що низький рівень толерантності сам по собі не є чинником прямої дії, оскільки такий рівень міжрелігійної толерантності не обов'язково пов'язаний з масовою конфліктною поведінкою.

Ключові слова: толерантність, рівень толерантності, релігія, Україна.

Анализируются показатели толерантности населения Украины к религиям. Обосновывается, что оценка уровня межрелигиозной толерантности зависит от того, как понимать саму толерантность, и с какой точки зрения (моральной или практической) подходит к вопросу достаточности этой толерантности. Продемонстрировано, что уровень межрелигиозной толерантности можно оценивать по-разному в зависимости от того, является ли то или иное религиозное верование и организация традиционными или нетрадиционными для нашего общества. А именно, уровень толерантности к традиционным религиям довольно высок, тогда как толерантность к нетрадиционным религиозным верованиям достаточно невысока. В то же время обосновано, что низкий уровень толерантности сам по себе не является фактором прямого действия, поскольку такой уровень межрелигиозной толерантности не обязательно связан с массовым конфликтным поведением.

Ключевые слова: толерантность, уровень толерантности, религия, Украина.

The paper analyses some indicators of tolerance displayed by Ukraine's population towards other religions. The following

conclusions can be drawn from these figures: first, the level of interfaith tolerance is evaluated differently depending on how the tolerance itself is understood and whether moral or practical point of view prevails when deciding if the interfaith tolerance is at a satisfactory level; second, the figures differ depending on whether a religious denomination/organisation is considered traditional or non-traditional in our society. For example, Ukrainians exhibit relatively high level of tolerance towards traditional religions but this is often not true for non-traditional ones. The author, however, argues that low level of interfaith tolerance is not necessarily related to mass conflict behaviour and therefore it is not a factor of direct action.

Keywords: *tolerance, tolerance level, religion, Ukraine.*

Життя в будь-якій країні сповнене конфліктів. Ця конфліктність зумовлюється передусім відмінностями інтересів різних соціальних груп. Але суттєвим чинником як виникнення таких конфліктів, так і їх масштабів (чинником, який може їх посилювати або, навпаки, пом'якшувати) є готовність чи не готовність великих груп населення та окремих індивідів до уникнення відчуження та насильства у відносинах з тими, хто цим групам з якихось причин не подобається; тобто готовність чи не готовність до толерантності (терпимості). Однією з найбільш дражливих сфер життя суспільства є релігійна, тож і конфлікти на релігійному ґрунті є одними з найнебезпечніших, одними з найпотужніших за своїми дезінтегративними соціальними наслідками. Відповідно, питання міжрелігійної толерантності є доволі важливим у тих суспільствах, які є гетерогенними за релігійним складом. А в умовах великої міри прозорості кордонів, переміщень великих мас людей з однієї країни в іншу, зростання можливостей для отримання інформації (зокрема, культурних зразків) з інших частин світу, такими гетерогенними є переважна більшість сучасних країн, зокрема й Україна. Адже хоча переважна більшість віруючих українців є християнами, саме християнство на наших теренах не є гомогенним. Має місце поділ на кілька конкуруючих (чи навіть ворогуючих) церков, конкуренція між якими за місце на релігійному ландшафті ускладнюється політичним фактором, що додає потужну лінію напруги в умовах політичної нестабільності

останніх років. Крім цього, у нашій країні є чималі громади як різноманітних новітніх християнських течій, так і представників нехристиянських вірувань. Тому і питання толерантності до інших релігій є доволі актуальним.

Для оцінки міри та характеру цієї складової толерантності я скористаюся даними моніторингового опитування Інституту соціології 2015 р. [інформацію про дослідження див. 1, с. 526]. У цьому опитуванні містилися запитання, які є індикаторами толерантності до інших релігій. Один з таких індикаторів був частиною комплексного індикатора загальної толерантності. Респондентам було запропоновано низку тверджень (а саме, твердження, що у засобах масової інформації має право бути представлена будь-яка думка, що будь-які релігійні течії мають право на існування в нашій країні, що у суперечці може бути правильною лише одна точка зору, що до деяких націй і народів важко добре ставитися, що приїжджі повинні мати ті ж права, що і місцеві жителі, що люди нетрадиційної сексуальної орієнтації не повинні публічно виявляти свої уподобання), з пропозицією відмітити ті з них, з якими респондент згоден. Як бачимо, у цих твердженнях відбиваються такі напрями толерантності/нетолерантності, як толерантність до іншої думки, толерантність до інших релігій, толерантність до інших націй/народів, толерантність до сексуальних меншин. При цьому шкала запитання була побудована так, що половина тверджень, з якими можна було погодитися або проігнорувати їх, стосувалися толерантних позицій, а половина – не толерантних (погодитися можна було водночас з будь-якою кількістю тверджень).

У результаті переконання в існуванні права на існування в нашій країні будь-яких релігійних течій висловили менше третини наших співгромадян (близько 31% опитаних). За цим показником релігійна толерантність значно поступається політичній толерантності (показником якої можна вважати підтримку права ЗМІ на представлення різних точок, яку висловили близько 72% опитаних), але є дещо більшою за толерантність до сексуальних меншин (оскільки 37% опитаних не погодилися з правом останніх на рівноправ'я з сексуальною більшістю).

Водночас поширеність толерантної позиції в цій сфері є не однаковою по всій країні, а має деякі регіональні відмінності. Зокрема, рівень згоди з правом будь-яких релігійних течій на існування є найбільшим на Заході та Півдні (близько 40%), а найменшим – на Сході та Донбасі (близько 21%). А от між іншими соціальними групами значущих відмінностей не спостерігається (зокрема, немає відмінностей й між основними релігійними течіями нашої країни – православними та греко-католиками).

Такий результат дає підстави для припущення, що релігійна толерантність є складовою свідомості доволі невеликої частини населення, а рівень релігійної толерантності в нашій країні є заниженим. Це суперечить тим висновкам, які я зробив аналізуючи дані репрезентативного опитування населення України, здійсненого у 2008 р. в межах міжнародного порівняльного проекту ISSP [2, с. 58–61]. Під час опитування 2008 р. ставилися два запитання, пов'язані з фіксацією рівня релігійної толерантності, а саме *«Наскільки Ви погоджуєтесь чи не погоджуєтесь із твердженням, що ми маємо поважати всі релігії?»* та *«Наскільки Ви погоджуєтесь чи не погоджуєтесь із твердженням, що всі релігійні групи в Україні мають мати рівні права?»*. І відповіді на обидва ці запитання демонстрували доволі високий рівень толерантності; а саме з першим твердженням повністю або переважно погодилися близько 75% опитаних, а з другим – близько 61%. І з огляду на загальну динаміку зв'язку між релігійністю та існуючими в нашому суспільстві нормами та цінностями важко припустити, що з 2008 р. могли відбутися такі кардинальні зміни.

Можливо, така суперечність є наслідком особливостей способу подачі індикатора у 2015 р. та в його формулюванні. Стосовно способу розташування індикатора нагадаю, що твердження про право будь-яких релігійних течій на існування в нашій країні не пропонувалося на оцінку саме по собі, а знаходилося серед інших толерантних та не толерантних тверджень. Тобто не вимагалось висловлювати свою думку саме з цього твердження. Можливо, якщо б ми попросили респондентів оцінити своє сприйняття саме цього тверджен-

ня, з варіантами відповідей, в яких би відображалася міра згоди/незгоди саме з ним, то результати були б дещо іншими.

Щодо формулювання запитання необхідно згадати про проблему відмінностей сприйняття людьми різних релігій, а саме наявність суттєвих відмінностей у сприйнятті, так би мовити, традиційних та нетрадиційних для конкретної країни релігій. Під традиційними я маю на увазі ті релігії, які тривалий час (принаймні, протягом кількох поколінь) функціонують у певній країні, які є добре знайомими для населення країни, і які, відповідно, сприймаються як звична складова релігійного ландшафту (незалежно від того, чи поділяють самі люди вчення, яке ці релігії поширюють). Для України такими традиційними релігіями є християнство в його православному та католицькому (греко-католицькому) різновидах, іслам та юдаїзм. Нетрадиційними ж є ті релігії, які з'явилися в країні нещодавно, є малознайомими, і тому сприймаються як чужі та неприйнятні (для України такими релігіями є різноманітні новітні протестантські течії та різноманітні східні релігії). Причому поділ “традиційні – нетрадиційні” не обов'язково збіжний з поділом “гарні – погані” чи “прийнятні – неприйнятні”. Традиційні релігії так само можуть сприйматися негативно, проте за ними, навіть за негативної оцінки, переважно визнається право на існування; до нетрадиційних релігій ставлення значно більш негативне, головним чином унаслідок не якоїсь їхньої особливої неприйнятності, а внаслідок власне їх новизни та пов'язаної з нею чужородності.

У згаданому вище індикаторі 2015 р. (щодо права релігій на існування) немає конкретизації, про які саме релігійні течії йдеться, тобто в ньому буде в змішаному вигляді фіксуватися ставлення і до традиційних, і до нетрадиційних релігій. При цьому можна припустити, що семантика цього запитання більше спрямовує думку респондентів саме до нетрадиційних релігій. Адже тут говориться про “будь-які” релігії, тоді як у запитаннях 2008 р. говориться про “всі” релігії. Слово “будь-які” є дещо жорсткішим, ніж “усі”, і тому може впливати на готовність респондента давати позитивну відповідь.

Гіпотезу про висловлення респондентами в аналізованому запитанні 2015 р. свого ставлення скоріше до нетрадиційних релігій можна підкріпити розподілом відповідей на інше запитання цього опитування, в якому вимірювалося ставлення вже безпосередньо до нетрадиційних релігій, а саме до неправославних релігійних течій (зважаючи на абсолютну перевагу в українському релігійному полі православного віросповідання), і містило різні варіанти поводження з цими течіями¹. Вочевидь у даному випадку варто розглядати лише відповіді тих респондентів, які ідентифікують себе як православних (які становить переважну більшість нашої вибірки). Серед останніх за надання повної свободи іншим релігіям висловилися лише близько 26%, тоді як 44% обрали варіанти з більшою чи меншою мірою обмежень для “чужаків”, 10% підтримали варіант однозначної заборони і 20% не змогли визначитися. Якщо провести порівняння з попереднім запитанням (там, де пропонувалося погодитися з твердженням про право на існування в нашій країні будь-яких релігійних течій), то побачимо, що серед православних з таким твердженням погодилися 31%, що не вельми різниться від 26% тих, хто в конкретнішому запитанні обрав цілковито толерантну відповідь.

Зважаючи на це, оцінка рівня релігійної толерантності, за аналізованими даними опитування 2015 р., стає децю неоднозначною, оскільки виникає проблема критерію оцінювання релігійної толерантності, що, своєю чергою, пов'язане з неоднозначністю змістового наповнення толерантності як такої.

У Декларації принципів толерантності, прийнятій ЮНЕСКО у 1995 р., проголошується, що толерантність означає “повагу,

---

¹Запитання формулювалося так: “Сьогодні в Україні вільно діє велика кількість релігійних організацій і груп, які не є православними. Як Ви вважаєте, прихильникам цих релігій можна і далі давати можливість вільно і відкрито сповідувати свою віру, чи ні?”. Було запропоновано такі варіанти відповідей: “1. Можна надати всім повну свободу віросповідання, здійснення ритуалів, проповідування, побудови своїх храмів”, “2. Всі можуть і надалі сповідувати свою віру, але не публічно (не допускати побудови їх храмів, заборонити місіонерство)”, “3. Одним з цих організацій можна продовжувати діяти відкрито, а інші необхідно заборонити”, “4. Всі ці організації слід заборонити”, “5. Важко сказати”.

прийняття і правильне розуміння багатоманітності культур нашого світу, наших способів самовираження і способів вияву людської індивідуальності”[3]. Тобто стверджується, що толерантність – це не поступка, милість, а активне ставлення, яке формується на основі визнання універсальних прав та основних свобод людини. Відповідно, ці права та свободи виступають й обмежувачем толерантності; тобто не можуть толеруватися спроби ці права та свободи обмежувати. Ю. Габермас вказує, що *“толерантність ... вимагається від сторін, які суперничають, лише в тому випадку, якщо вони, не бажаючи дискутувати стосовно власної претензії на істину, яка вступає в конфлікт з аналогічною претензією з боку інших, готові відсторонитися від відмінності у поглядах, які зберігаються, аби на рівні політичного співіснування підтримувати спільну основу у взаємовідносинах”* [4, с. 47–48]. В. Куренний визначає толерантність як *“терпимість до осіб, соціальних груп, інститутів, думок або практик, які вважаються неприпустимими, такими, що відхиляються від норми”*[5, с. 190].

Уже за цими визначеннями можна побачити, що саме уявлення про те, коли можна говорити про толерантність, не є одностайним. При тому, що є загальна згода, що цей феномен реалізується у практичній непротидії соціальним суб’єктам (групам чи окремим людям), думки та способи життя яких суттєво різняться, категорично не приймаються або викликають відчутну напругу у носіїв толерантності, є відмінності в уявленнях про те, як саме, в яких масштабах має реалізовуватися такий принцип відносин. Адже він може реалізовуватися у формі повного прийняття права іншого на “іншість”, яке закріплюється як особиста ціннісна орієнтація та правило поведінки, зумовлене внутрішнім самоконтролем (на чому акцентується визначення, сформульоване в Декларації принципів толерантності; це можна назвати “розширеним” підходом). Але можливий і варіант ситуативної, прагматичної позиції, з готовністю дозволяти іншим жити і вчиняти так, як вони бажають, але зі збереженням принципового несприйняття та внутрішнього негативного ставлення до таких “інших” (це можна назвати “звуженим” підходом).

На мою думку, більш коректним є саме “звужений” підхід. По-перше, він є більш реалістичним, таким, що відображає ситуацію такою, як вона є, тоді як “розширений” підхід вказує більше на те, якою ситуація мала б бути (якою ми б хотіли її бачити). Адже вимога, аби толерантність була не лише, так би мовити, зовнішньою (пов’язаною з тим, щоб терпіти інших, придушуючи свою ворожість), а й внутрішньою (пов’язаною з внутрішнім прийняттям “інших” такими, як вони є), надто імперативна. Враховуючи проблематичність підтримки стану, коли б різні соціальні групи хоча б не доходили до насильницького протистояння, вимагати внутрішнього прийняття є доволі утопічним. До того ж такий підхід, по суті, стає формою тоталітарного придушення людської особистості, оскільки вимагає не просто не конфліктувати, а й внутрішньо змінюватися, підлаштовуватись під інших (не зважаючи на те, хоче цього людина чи ні). І вказуючи на толерантність як на спосіб захисту розмаїтості людського світу, фактично вона цю розмаїтість заперечує та розмиває.

По-друге, “розширений” підхід фактично знищує саме питання толерантності, оскільки неможливо толерувати те, що суб’єкт не вважає неприйнятним чи небажаним з точки зору свого ціннісного світу. В цьому полягає один з парадоксів толерантності: для її існування необхідне базове відторгнення об’єкта толерації. Проблема існування толерантності виникає власне тоді, коли є щось, що потрібно толерувати. Вона сама є похідним феноменом, який існує як заперечення нетолерантності.

Адже ставлення до чогось може бути позитивним, негативним та нейтральним (байдужим). За позитивного та байдужого ставлення проблем взаємодії не виникає; ми або із задоволенням сприймаємо знаходження поряд інших, або просто не звертаємо на них уваги. Наслідком же негативного ставлення може бути або відсторонення (самоізоляція) від джерела негативу, або намагання цього джерела позбутися (мирним чи насильницьким шляхом). Обидва шляхи пов’язані зі шкодою для обох сторін взаємодії (не лише для тієї сторони, яка виступає об’єктом негативу, а й для тієї сторони, яка цей негатив продукує). Відповідно, виникає необхідність

дотримання толерантності. І така необхідність залишається лише доти, доки залишається це негативне ставлення. Як тільки воно зникає, як тільки людина перестає сприймати “інших” як ворогів та загрозу, зникає й необхідність толерантності. Тож толерантність у принципі не може бути пов’язаною зі сприйняттям та повагою до позицій інших, бо тоді це вже буде не толерантність, а якесь інше ставлення. Тут можна поважати лише право інших на власну думку, але не саму цю думку.

Таким чином, більш коректним є “звужене” розуміння, коли толерантність прив’язується до будь-якої готовності (та практичної реалізації цієї готовності) до непротидії тим особам та групам, вигляд, переконання та спосіб життя яких суттєво різняться від відповідних переконань і способу життя суб’єкта толерантної поведінки, та створюють для суб’єкта напруженість внаслідок того, що вони значною мірою (або навіть кардинально) суперечать базовим цінностям та нормам суб’єкта. І не важливо, з яких міркувань здійснюється така непротидія – внаслідок простого бажання уникати руйнівних конфліктів чи внаслідок принципового бажання визнавати за іншими такі саме права, як і за собою. Тому, по-перше, толерантність може бути, так би мовити, і вимушеною, і добровільною, а по-друге, міра толерантності цілком може бути різною. Зокрема, є не лише толерантність та нетолерантність, а й слабка, середня, сильна та повна толерантності. І те ж саме стосується нетолерантності.

Крім цього, толерантність далеко не завжди є всеосяжною; можна бути готовим терпимо ставитися до одних індивідів та груп (скажімо, носіїв інших політичних поглядів), і водночас бути нетерпимим до інших (наприклад, носіїв інших сексуальних практик). Тобто така ситуація є цілком нормальною, і хоча є бажання максимально розширювати коло суб’єктів, щодо яких толерантність дотримується, але в реальності це коло зазвичай є обмеженим.

Тож якщо повернутися до оцінки рівня релігійної толерантності в Україні, то низька оцінка буде справедливою, якщо виходити з тієї точки зору, що толерантність передбачає прийняття (або терпіння) *всіх* релігійних течій та напря-

мів без винятку. Але можна виходити з того, що для оцінки суспільства як релігійно толерантного достатньо, аби існувала толерантність принаймні до традиційних релігійних течій та організацій, або до тих течій, послідовниками яких є велика частка населення. Такий підхід є можливим з двох причин. По-перше, вимога толерантності до всіх є скоріше ідеалом або навіть утопією; до толерантності необхідно підходити з реалістичних позицій, намагаючись забезпечити певний прийнятний для зменшення конфліктності рівень. З цим пов'язана і друга причина – для збереження прийнятної міри стабільності та інтеграції достатньо забезпечення відсутності конфліктів між основними соціальними “гравцями”. Тому з практичної точки зору достатньо високого рівня толерантності прихильників найчисельніших релігійних конфесій одне до одного, тоді як нетолерантність до невеликих конфесій є, звичайно, з моральної та гуманістичної точок зору небажаною чи навіть неприпустимою, але з практичної точки зору радше неминуча, і при цьому її наслідком буде виникнення конфліктів скоріше на мікросоціальному рівні, не зачіпаючи макрорівень. І за такої точки зору низька толерантність до нетрадиційних релігій ще не є підставою для оцінки загальної толерантності в релігійній сфері як низької. І тут можна орієнтуватися на згадувані дані опитування 2008 р., які фіксували доволі високий рівень релігійної толерантності. Тобто можна зробити загальний висновок, що якщо робити оцінку за жорсткими критеріями (вимагаючи толерантності до будь-яких релігій), то рівень релігійної толерантності є недостатнім, а якщо оцінювати за “м'якшим” критерієм (зважаючи на толерантність до основних релігійних течій), то ця толерантність є цілком прийнятною.

Водночас це не означає, що останній висновок є підставою для заспокоєння і припинення активності в напрямі збільшення толерантного ставлення до інших релігій. Найвні показники толерантності хоча й можна визначити як прийнятні, але все ж таки не зовсім такими, як хотілося б. Для демократичного суспільства важливим є не лише забезпечення прийнятного рівня інтегрованості та забезпечення прийнятних умов співжиття для більшості, а й забезпечення прав

на таке співжиття меншості. Тому над толерантністю до нетрадиційних релігій необхідно активно працювати.

Крім цього, не варто забувати про загострення протистояння (поки переважно на ментальному рівні) між основними православними церквами в Україні (Київського та Московського патріархатів), які охоплюють переважну більшість православних віруючих нашої країни. Їхнє тривале канонічне протистояння завжди ускладнювалося спробами використання однієї з цих двох церков для згуртування населення навколо національно-державницьких позицій. Тобто УПЦ КП намагаються перетворити на напівдержавну, а другу позиціонують як чужу, ворожу. У підсумку може зростати релігійна нетолерантність одне до одного вже серед прихильників “великих” церков. А це вже загрожує масштабною дестабілізацією ситуації в релігійній сфері, а через неї й у суспільстві загалом.

Водночас потрібно відмітити, що, визнаючи важливість формування толерантного соціального середовища, не варто цю важливість абсолютизувати. Йдеться про те, що толерантність як спосіб сприйняття людьми інших людей не пов’язаний напряму з конкретними діями. Якщо подивитися, які безпосередні наслідки мають відмічені факти низької толерантності до інших релігій, то побачимо, що такі наслідки якщо й є, то мають місце скоріше на мікрорівні, на рівні міжособистісних відносин, а в масштабах країни є поодинокими. Слабка толерантність у цій сфері не має наслідком високого рівня конфліктності в цій же сфері. Такий висновок дають підстави зробити дані моніторингових опитувань Інституту соціології НАН України. В цих опитуваннях містилися запитання, в яких фіксувалися різні страхи населення (зокрема, страхи, пов’язані з різного роду конфліктами) та рівень існуючої в суспільстві дискримінації різних груп населення. І відповідні показники не демонструють високого рівня напруженості з точки зору конфліктів на релігійному ґрунті. Адже якщо б релігійна нетолерантність перетворювалася на масові та масштабні реальні дії, спрямовані проти тієї чи тієї релігійної конфесії, то це б мало відбитися у страхах населення. Проте у 2002–2013 та 2015 рр. частка тих, хто відмічав, що побоювання міжрелігійних конфліктів

є одним із найбільших страхів українців, коливалася в межах 6–9%; і лише у 2014 р. ця частка зростала до 12% [1, с. 564]. Також можна згадати результати опитування 2013 р. у межах міжнародного порівняльного дослідження “Європейське соціальне дослідження” (ESS) [інформацію про дослідження див. 6, с. 209–215]. У цьому опитуванні ставилося запитання, чи стикалися респонденти з випадками дискримінації щодо групи, до якої вони належать, за ознаками національності/етносу, кольору шкіри/раси, а також релігії. І позитивні відповіді обирали буквально одиниці респондентів. Отже, можна стверджувати, що прямого зв’язку між нетолерантністю та безпосередньою конфліктною, агресивною поведінкою немає. Толерантність чи нетолерантність є лише одним із чинників, який діє в сукупності з іншими, і може підсилювати або послаблювати дію всього комплексу чинників, але сам по собі не здатен вирішальним чином визначати дію великих мас людей. Відповідно очікування покращення ситуації у відносинах між групами населення, зменшення конфліктності внаслідок збільшення лише однієї толерантності виявляються не виправданими.

Література

1. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2015. – Вип. 2 (16). – 652 с.
2. *Паращевін М.* Релігія та релігійність в Україні / Паращевін М.; за ред. С. Макеєва ; передне слово О. Іващенко. – К. : Ін-т політики, Ін-т соціології НАН України, 2009. – 69 с.
3. *Декларація принципів терпимости*. Принята резолюцією 5.61 Генеральної конференції ЮНЕСКО от 16 ноября 1995 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/toleranc.shtml
4. *Хабермас Ю.* Когда мы должны быть толерантными? О конкуренции видений мира, ценностей и теорий / Ю. Хабермас // Социологические исследования. – 2006. – № 1. – С. 45–53.
5. *Современная западная философия: Энциклопедический словарь* / под ред. О. Хеффе, В. С. Малахова, В. П. Филатова при участии Т. А. Дмитриева. – М. : Культурная революция, 2009. – 392 с.
6. ESS6–2012 documentation report. Edition 2.2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.europeansocialsurvey.org/docs/round6/survey/ESS6_data_documentation_report_e02_2.pdf.

ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ КОНСТРУКТ

У статті розглянуто толерантність як соціальне явище, надано визначення її структури, окреслено межі існування, перераховано її функції та види за різними варіантами класифікації.

Ключові слова: толерантність, структура, межі, функції, види толерантності.

В статье рассмотрена толерантность как социальное явление, дано определение ее структуры, определены границы существования, перечислены ее функции и виды по различным вариантам классификации.

Ключевые слова: толерантность, структура, границы, функции, виды толерантности.

The paper focuses on tolerance as a social phenomenon. The author defines the structure of tolerance, outlines the boundaries within which the tolerance exists and specifies its main functions and types according to different classifications.

Keywords: tolerance, structure, boundaries, functions, types of tolerance.

Підвищена конфліктність сучасного українського соціуму значно актуалізує звернення до гуманістично орієнтованих засад регуляції поведінки, однією з яких є толерантність. Це складне та багатоаспектне явище знову постає у центрі уваги дослідників, віддзеркалюючи ціннісні орієнтації та стереотипи населення, виступаючи основою для налагодження зв'язків зі збереженням ідентичностей. Перед соціологами постає завдання не лише якісної інтерпретації пануючих змін, а й прогнозування тенденцій і напрямів взаємодій у межах суспільства, запобігання та уникнення можливих конфліктів.

Основними складовими системи толерантності вважають: презумпцію особистості (оцінка кожної людини як окремого індивіда, відповідно до намірів, поведінки та вчинків, а не на основі очікувань, пов'язаних із національними, релігійними

чи іншими характеристиками); презумпцію прав людини (кожен має право на прояв національних, релігійних і інших характеристик у своїй поведінці та висловлюваннях, коли вони не суперечать нормам права та моралі суспільства); орієнтацію на терпимість до недосконалостей, слабостей і помилок інших; цінність узгодження та ненасильницького вирішення конфліктів; цінність людського життя та відсутності фізичних страждань; цінність відповідності нормам права; цінність співпереживання, співчуття [6].

Толерантність, виховуючись і формуючись зовнішніми стимулами, стає внутрішнім регулятором діяльності особистості. Щодо терпимості як характеристики індивіда виокремлюють трикомпонентну структуру, яка містить когнітивний, емоційний та поведінковий елементи. Перший із них, когнітивний, полягає в усвідомленні різноманітності світу та суб'єктивності власного сприйняття. Даний елемент у структурі інтолерантності, навпаки, фокусується на позиції існування певної норми, відповідно до якої інтерпретується “правильність” інших ситуацій. Емоційний компонент відповідає за почуття співпереживання, співчуття та відчуття емоцій співрозмовника. Поведінковий елемент системи толерантності найбільш піддається вимірюванню та спостереженню, включаючи здатність ввічливого обстоювання власних позицій, терпиме сприйняття інших, згода іти на поступки та шукати компроміс [2].

Говорячи про толерантність як соціальну рису, з позиції критичного реалізму не можна оминати явище, що отримало назву парадоксу толерантності. К. Поппер зазначав, що неосяжна терпимість призведе до зникнення терпимості. Суспільство, в якому толерантність пануватиме у всіх сферах і проявах, буде не в змозі захистити себе та свої ідеї від знищення, адже виявлятиме терпимість навіть до агресорів. Якщо ж з метою захисту зазначених аспектів таке суспільство висуватиме певні критерії, котрим мають відповідати особи, до яких застосовуватимуться певні утиски, то такий соціум неможливо буде охарактеризувати толерантним повною мірою [1].

Терпимість виступає моральним регулятором людської поведінки у час мирного існування суспільного укладу. Часова межа толерантного ставлення має збігатися з “зоною

відсутності очікування толерантності з боку об'єкта толерування" [4]. Наприклад, даний тип доброзичливого ставлення анулюється під час війни, коли панує страх загрози втрати власного життя чи життя близьких, втрати власної ідентичності. Крім того, толерантність є "необхідною щодо більшості або владної меншості населення" [4]. Це означає, що існує певний простір толерантності, за межами якого вона втрачає зміст, а саме в окреслених межах набуває характеру загальності. Будь-які меншини, до яких ставляться терпимо, мають віддзеркалювати таке ж терпиме ставлення до відмінностей соціального оточення [4].

Ю. Габермас зазначав, що в будь-якому акті толерантності мають вводитися характеристики того, що необхідно приймати та терпіти, тим самими окреслюючи її межі. Доки таке обмеження відбувається в односторонньому порядку, авторитарно – не може бути справжності толерантності. Задля її забезпечення необхідно узгодження позицій і меж функціонування між обома сторонами інтеракції [12].

Згідно з російським соціологом М. Мацьковським функції толерантності залежать від вибору суб'єкта. Для інститутів це можуть бути: стабільність суспільства та профілактика соціальних конфліктів; можливість включення в систему цінностей сучасної гуманістичної етики та ліквідація суперечностей між етнічними вимогами міжнародних документів і реальною діяльністю у політичній, ідеологічній, культурній сферах; створення ціннісно-нормативної бази для виховання, формування позитивних ідеалів та ставлення до життя у підростаючого покоління.

Для групи як основні функції толерантної взаємодії можна виокремити такі: попередження міжгрупових і внутрішньогрупових конфліктів, формування та підтримка стабільності групи; створення іміджу стійкого та згуртованого колективу, що є важливим при взаємодії з державними структурами, соціальними групами та організаціями; створення базису для приваблення в групу соціально адаптованих нових членів.

Для особистості функції толерантності пов'язані зі зменшенням кількості, об'єму та характеру конфліктних ситуацій у різних сферах життя, формуванням позитивного ставлення; вплив толерантних установок на зовнішні форми поведінки, запобігання агресії.

Коротко оглянемо функції протилежного явища – інтолерантності: формування образу ворога, збільшення згуртованості групи, що заснована на протиставленні іншим, простота та чіткість групової й особистої ідентифікації, побудова жорстких ієрархічних відносин у групі [6].

У доробках українського соціолога О. Хижняка виокремлено шість основних функцій соціальної толерантності. Цей вид терпимості визначається ним “як характеристика соціальної взаємодії, що проявляється у здатності встановлювати і зберігати мирними способами спільність між суб’єктами за наявності соціальних нерівностей, що її порушують”. При цьому “соціальна толерантність зумовлена соціальним і соціокультурним контекстами того середовища, в якому вона сприйнята, формується і розвивається як цінність, культурна норма і принцип діяльності”. Перелік функцій має такий вигляд: соціально-інтеграційна, ідентифікаційна, гуманітарна, регулятивна, функція групоутворення та легітимації відповідних дій або акцій держави. При цьому О. Хижняк зазначає, що в процесі реалізації соціальної толерантності можливий конфлікт її функцій: ідентифікаційна може суперечити гуманітарній, провокуючи конфлікти на міжособистісному, груповому, інституційному рівнях, і саме регулятивна функція за таких умов має забезпечувати згладжування протистояння [13].

За сферами функціонування толерантності визначають такі види: вікова, гендерна, географічна, маргінальна, міжкласова, освітня, політична, расова, релігійна, сексуально-орієнтаційна, фізіологічна, мовна, етнічна, ідеологічна (партійна, політична) та культурна (національна, расова, мовна, релігійна, етнічна) [9].

Виокремлюють типологію толерантності та інтолерантності за ієрархічним принципом сходження:

а) протекціоністська толерантність полягає в тому, що суб’єкт толерантності (інститут, організація або індивід) не тільки абсолютно неупереджено ставиться до об’єкта, а й допомагає тим організаціям або групам людей, які зазнають інтолерантного ставлення з боку суспільства в цілому або його окремих сегментів. Наприклад, це може бути надання квот для одержання роботи або зарахування у вищій нав-

чальний заклад представникам певних етнічних меншин, допомога людям, які є об'єктами інтолерантних відносини через свої політичні погляди, фізичні вади або сексуальну орієнтацію тощо;

б) ціннісна толерантність – це система цінностей і зразків поведінки, що продукує неупереджене ставлення до представників інших соціально-демографічних груп і готовність прийняти поведінки та норми, відмінні від власних;

в) прихована інтолерантність виникає у випадку, коли індивід має упереджене ставлення до носіїв відмінних норм і поглядів, проте такі ставлення та висловлювання не мають публічного характеру і не можуть впливати на суспільні настрої і дії;

г) вербальна інтолерантність – публічне оголошення своїх антипатій до представників певних соціально-демографічних груп;

д) агресивна поведінкова інтолерантність – індивід не лише не приховує своєї незгоди з певними нормами чи поведінкою інших, а й вдається до дій, що спрямовані на обмеження функціонування подібних, вважаючи свою позицію єдино правильною для всіх [8; 7].

Існує розподіл типів толерантності, що має градацію: пасивне утримання від певних дій і активне ставлення до іншого [3; 11; 5]. В основі даного розмежування уявлення про індивідуальну свободу – негативну “свободу від” і позитивну “свободу для”. Негативна свобода є необхідною, адже поведінка людини не детермінується генетично закладеними інстинктами. Їй відповідає пасивна форма толерантності. “Негативна толерантність” передбачає ігнорування того, що нам не подобається або є незвичним для нас в іншій людині. Позитивна свобода внутрішньо пов’язана з людиною, це “свобода для” – для людини, її здібностей, творчої активності. Ця свобода є умовою подолання її початкової відірваності від природи і реалізації людської сутності. Їй відповідає активна форма толерантності. “Позитивна толерантність” є категорією, пов’язаною з самореалізацією і самовдосконаленням людини, і займає більш високий рівень цивілізаційного розвитку. Вона передбачає не просто терпимість, а й намагання зрозуміти, дослідити світ іншої людини.

Типологія В. Лекторського об'єднує п'ять видів толерантного ставлення: байдужість, неможливість взаємопорозуміння, поблажливість, розширення власного досвіду та критичний діалог, толерантність.

М. Мацьковський виокремлює дві форми толерантності – вербальну та поведінкову [10]. Перша визначається мовою спілкування, припускає використання позитивних суджень, використання слів і виразів, адекватних рівню культури. Поведінкова толерантність визначається позитивною манерою спілкування та ненасильницькими діями щодо опонента. Вона характеризується конкретними позитивними діями, що засновані на взаємоповазі, конструктивності, законності.

А. Зімбулі, В. Петрицький виокремлюють такі види толерантності: квазітерпимість, псевдотерпимість, негативна та позитивна терпимість [14]. Квазітерпимість – випадки прояву стриманості, що зовні нагадують толерантність; псевдотерпимість – навмисна омана інших; негативною є терпимість, що стосується пасивності, байдужості; позитивна зумовлює увагу, зацікавленість, симпатію.

Н. Янкіна, розглядаючи толерантність як активну моральну позицію та психологічної готовності до взаємодії з людьми іншої соціальної, національної, релігійної та культурної належності, виокремлює такі її види:

1) міжособистісна – здатність і практичне визнання інших цінностей, логіки міркування та форм поведінки;

2) міжсоціальна – спрямована на забезпечення стійкої гармонії між різними соціальними групами;

3) міжконфесійна – терпимість до інших вірувань;

4) міжетнічна чи міжкультурна – інтерес і увага до думок, суджень, досвіду, звичаїв, поведінки представників інших культур, етносів, національностей [10].

Ю. Клейберг, доповнюючи дослідження Н. Кільберг-Шахзадової, пропонує розширену класифікацію історичних типів толерантності:

1. Міфологічний “прихований”.
2. Античний “монотеїстичний”.
3. Релігійний “парадоксальний”.
4. Реформаторський “освітянський”.
5. Філософський “класичний”.
6. Секулярний “культурологічний”.

7. Науково-громадський “науковий”.

8. Соціально-психологічний “девіантологічний” [5].

Названі види толерантного ставлення відображають свідомість носіїв конкретної історичної свідомості. На міфологічному етапі терпимість мала латентний характер, основою античного типу була монотеїстична свідомість. Саме з воєн на релігійному підґрунті і розпочалася кристалізація толерантності як принципу взаємодії, і це був третій етап її становлення. Реформаторський тип терпимості виник завдяки гуманістам епохи Відродження і Реформації, Просвітництва, було сформульовано класичне розуміння принципу толерантності. виправданий і філософськи осмислений скептицизм став логічною і моральною основою п'ятого типу толерантності. Культурологічний тип формується в результаті визнання істинних, універсальних, моральних принципів. Науковий вид характеризувався терпимістю у сфері наукової та громадської ментальності, формується принцип сумніву, котрий суперечив догматичному мисленню. Останній, “девіантологічний”, тип формує уявлення про толерантність як цілісне складне утворення, що має два спрямування: конструктивна терпимість сприяє вдосконаленню людського буття, а деструктивна спрямована на створення умов для руйнування суспільних відносин у суспільстві, поширення настроїв тривожності, недовіри, ненависті між людьми, соціальними групами і прошарками.

Толерантність є міждисциплінарною проблемою, оскільки дослідження різноманітних аспектів і форм її виявлення є завданням різних наук. Ефективність вивчення толерантності як соціального феномену залежить від плідної співпраці науковців різних галузей.

Література

1. *Бідочко Л. Я.* Парадокси толерантності як нелогічного конструкта // Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності : міжнар. наук.-теорет. конф., 1–2 жовт. 2015 р. : [матеріали доповідей та виступів] / ред. П. Ю. Саух [та ін.]. – Житомир : Вид. Євенок О. О., 2015. – 340 с.

2. *Генезис взглядов и подходов к пониманию толерантности.* – 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mylektsii.ru/8-91457.html>

3. *Захарчук Н. В.* Філософсько-соціологічний аспект категорії “толерантність” та її роль у міжкультурній комунікації / Н. В. Захарчук // Вісник Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”. Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2012. – № 3. – С. 23–28.

4. *Кисельов С. О.* Межі толерантності // Толерантність як соціо-гуманітарна проблема сучасності : міжнар. наук.-теорет. конф., 1–2 жовт. 2015 р. : [матеріали доповідей та виступів] / ред. П. Ю. Саух [та ін.]. – Житомир : Вид. Євенок О. О., 2015. – 340 с.

5. *Клейберг Ю. А.* Толерантность и деструктивная толерантность: понятие, подходы, типология, характеристика / Ю. А. Клейберг // Общество и право. – 2008. – №4 (41). – С. 329–334.

6. *Мацковский М. С.* Толерантность как объект социологического исследования / Михаил Мацковский // Век толерантности : науч.-публицист. вестник. – М. : МГУ. – 2001. – №3–4.

7. *Попов В. В.* Этническая толерантность и методы определения границ толерантного отношения [Электронный ресурс] / В. В. Попов // Материалы III Всеросс. социолог. конгресса [“Социология и общество: проблемы и пути взаимодействия”], (Москва, 21–24 окт., 2008 г.) / Институт социологии РАН, Российское общество социологов. – М. : [б. и.], 2008 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.isras.ru/abstract_bank/1210247834.pdf.

8. *Тарасюк Л. С.* Проблема культуры толерантності в сучасному суспільстві / Л. С. Тарасюк // Гуманітарний часопис. – 2013. – № 1. – С. 39–44.

9. *Труш О.* Толерантність як механізм саморегуляції поліетнічного суспільства / О. Труш, А. Червеняк // Публічне управління: теорія та практика. – 2011. – № 4. – С. 122–126.

10. *Фахрутдинова Р. А.* Формирование толерантной личности студента в условиях поликультурного пространства вуза / Р. А. Фахрутдинова // Вестник ТГГПУ. – 2010. – №2 (20).

11. *Форрат Н. В.* Толерантность современной молодежи: исследование томских студентов / Н. В. Форрат // Вестник Евразии. – 2002. – №3. – С. 28–51.

12. *Хабермас Ю.* Когда мы должны быть толерантными? О конкуренции видений мира, ценностей и теорий [Электронный ресурс] / Ю. Хабермас / пер. с нем. А. А. Зотова. – 2002. – С. 45–53 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://ecsocman.hse.ru/data/797/836/1219/006_Habermas_45-53.pdf.

13. *Хижняк О. В.* Соціальне призначення толерантності / О. В. Хижняк // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. – 2010. – Вип. 3. – С. 41–54.

14. *Чебыкина О. А.* Системный анализ подходов к понятию “толерантность” / О. А. Чебыкина // Психологическая наука и образование : Электронный журнал. – 2012. – №2.

ПОНЯТТЯ СОЛІДАРНОСТІ: ТРАДИЦІЙНИЙ ТА ПОСТМОДЕРНИЙ ПІДХОДИ

Вивчення поняття солідарності в соціологічній науці має багаторічну історію. Проте світові глобалізаційні процеси, поява Інтернету актуалізують вивчення цього поняття вже в рамках становлення нової соціальної реальності. Розглядається традиційний підхід до розуміння поняття солідарності та означається бачення цього поняття в постмодерних теоріях, які розглядають суспільство в нових соціальних умовах глобалізації та функціонування сучасного інформаційно-комунікаційного простору.

Ключові слова: солідарність, “нова солідарність”, ІКТ, теоретичний підхід, постмодерний підхід.

Изучение понятия солидарности в социологической науке имеет многолетнюю историю. Однако мировые глобализационные процессы, появление Интернета вновь актуализируют изучение этого понятия уже в рамках становления новой социальной реальности. Рассматривается традиционный подход к пониманию понятия солидарности и определяется видение этого понятия в постмодернистских теориях, рассматривающих общество в новых социальных условиях, условиях глобализации и функционирования современного информационно-коммуникационного пространства.

Ключевые слова: солидарность, “новая солидарность”, ИКТ, теоретический подход, постмодернистский подход.

The concept of solidarity has been studied for a long time in sociology. However, worldwide changes related to globalisation along with the emergence of the Internet have urged researchers to study this notion within the framework of a new social reality. The author analyses a traditional approach to understanding the concept of solidarity and explains the vision of this concept in post-modern theories. The latter describe the society in new social conditions engendered by globalisation and common space for communication and information sharing.

Keywords: *solidarity, a “new solidarity”, ICT (information and communications technology), theoretical approach, post-modern approach.*

Солідарність для соціологічної теорії доволі стало поняття. Вивчення ідеї солідарності в соціологічному її тлумаченні налічує близько двох століть. Втім, незважаючи на шалену популярність цього поняття у різні часи, історія його вивчення має тернистий шлях. Як зазначає О. Б. Гофман, співіснування та змішання різних трактувань цього поняття набувало хронічного характеру, “в результаті соціальна думка постійно коливалася, можна сказати, металася між поданням про соціальну солідарність як про релігійну чесноту, моральний обов’язок, політичне гасло, елемент державної політики, соціальних і благодійних рухів, з одного боку, і поданням поняття солідарність як наукового (фізичного, хімічного, біологічного, соціального, економічного, юридичного) факту – з другого” [1, с. 100]. Поняття солідаризації використовується в багатьох суміжних дисциплінах для висвітлення специфіки соціальної взаємодії суб’єктів та має багаторічну історію. Проте сучасні світові глобалізаційні процеси, поява Інтернету знов актуалізують вивчення цього поняття вже в рамках становлення нової соціальної реальності, яка сьогодні активно впливає на соціальні та суспільні процеси. Постає питання: наскільки традиційні теорії солідарності сьогодні відтворюють нову соціальну реальність та спроможні пояснити новітні соціальні процеси. Метою цієї статті є розгляд традиційних підходів до розуміння поняття солідарності та означення теоретичного бачення цього поняття в постмодерних теоріях, які розглядають суспільство в нових соціальних умовах, умовах глобалізації та функціонування сучасного інформаційно-комунікаційного простору.

Поняття солідарності було введено в науковий вжиток соціології завдяки роботам О. Конта, який надав перше класичне наукове трактування солідарності, та Е. Дюркгейма, який запропонував найбільш відому класичну концепцію солідарності. Починаючи з О. Конта, поняття солідарності використовувалось та досліджувалось протягом тривалого часу

переважно у французькій соціології, чому сприяли й історичні події в країні тих часів. О. Конт у рамках своєї позитивістської соціології розглядає солідарність як “природний” стан суспільства, який виникає внаслідок розподілу різних видів діяльності людей. Солідарність, на думку О. Конта, потребує достатньої подібності почуттів та подібності, збіжності інтересів [2].

У Е. Дюркгейма солідарність є одним з основних понять концепції розподілу праці та розвитку суспільства від механічної солідарності, яка притаманна архаїчним суспільствам та заснована на колективних уявленнях, до органічної соціальної солідарності, яка характерна для диференційованих суспільств та пов’язана з розподілом праці [3]. У Е. Дюркгейма соціальна солідарність – результат необхідної взаємодії між членами суспільства, які займаються соціалізованими видами праці. Диференціація праці вимагає сили колективної свідомості, спільних цінностей, норм, які “прив’язують” індивідів до цілого, зв’язуючи суспільство. “Люди об’єднуються в суспільство...у результаті глибокої взаємної потреби один в одному” [3, с. 561]. У Е. Дюркгейма солідарність – синонім суспільного стану, а її відсутність – соціальна патологія. При цьому соціальна солідарність виступає важливим елементом інтеграційного процесу, проте не тотожна йому.

Французький дослідник Л. Буржуа є автором книги “Солідарність”, яка вийшла друком у 1912 р. й стала поштовхом до актуалізації та розширення розуміння цього поняття. Діючи в рамках традиційного підходу Е. Дюркгейма, він теж визнавав, що солідарність безсумнівна як об’єктивна необхідність соціальної взаємодії суспільства. Проте наголошував, що водночас це моральний імператив, моральний обов’язок громадян один стосовно одного.

Багато уваги поняттю солідарності приділяв Т. Парсонс. Як представник структурного функціоналізму, він розглядав солідарність як ресурс І-підсистеми в рамках своєї класичної теорії та визнавав, що солідарність заснована на певних нормах і цінностях. Проте, зауважував, що загальних цінностей, стандартів, норм ще недостатньо для об’єднання людей. Т. Парсонс пов’язував солідарність з соціальними ролями,

зазначаючи, що якщо у людини є соціальна роль, то вона є членом якогось колективу. І як член колективу вона має певні солідаристичні зобов'язання перед іншими його членами. Т. Парсонс робив наголос на важливості певного конкретного колективу (*societal community* – спільнота, спільність) та розвивав теорію солідарності так: 1) члени такої спільноти переважно живуть поблизу місця своєї основної діяльності, вони резиденти; 2) резидентність передбачає знаходження не взагалі на якомусь місці, а на певній території; 3) територія суспільства – це територія політично контрольована. Інакше кажучи, крім спільних відчуттів та спільних цінностей, члени колективу перебувають під спільним контролем та порядком примусу; 4) членство та місцезнаходження пов'язані між собою, і переміщення на територію суспільства (спільноти), тобто місце солідарності, регулюється одночасно з правами та обов'язками, які передбачаються лояльністю та солідарністю. За влучним висловом О. Філіпова, Т. Парсонс “начебто уявляє собі деяку організацію, яка займає певну територію. У цієї організації є певні правила членства, і від своїх членів вона потребує певної поведінки. Не обмежуючись простою лояльністю, вона потребує активної поведінки, яка сприяла б інтегрованості, цілісності. Ті, хто є членами організації, стабільно перебувають на одному місці, їх можна змусити робити те, що вони повинні зробити” [4, с. 9].

Вагомий внесок у вивчення солідарності й актуалізацію цього поняття в сучасній соціології зробила і теорія раціонального вибору, зокрема її напрям соціального вибору, який активно розробляв Джеймс С. Коулмен [5]. Солідарність – це раціональний вибір, “договір”, який передбачає взаємну відповідальність особи та спільноти. Егоїстична за своєю сутністю людина виявляє солідарну поведінку, делегуючи частку своїх суверенних прав групі, спільноті в обмін на впевненість у тому, що спільнота візьме на себе певну відповідальність за індивідів, що її складають [6, с. 561].

Існує й інший, конфліктологічний підхід до розгляду солідарності в класичній соціології. К. Маркс також активно використовував поняття солідарності в своїх роботах, проте наповнював його зовсім іншим змістом, аніж О. Конт,

Е. Дюркгейм та їхні послідовники. Це не той взаємозв'язок, який забезпечує суспільну стабільність. Навпаки, це джерело конфлікту інтересів антагоністичних класів. Для К. Маркса солідарність – це природно-історична необхідність формування пролетаріату як революційної сили, процес усвідомлення робітниками свого положення в системі виробничих відносин. У рамках конфліктологічного підходу розглядає солідарність і Л. Козер, вважаючи її результатом конфлікту.

Радянська традиція вивчення цього поняття переважно фокусувала свою увагу на розгляді солідарності як механізмі інтеграції та механізмі “соціальної революції”. Аналіз сучасних соціологічних досліджень пострадянського соціологічного простору засвідчує, що сьогодні соціологічне висвітлення поняття солідарності ближче до його розуміння не Е. Дюркгеймом, а скоріше К. Марксом. Про це свідчать множинні сучасні дослідження солідаризації – у різних групах, спільнотах, колективах тощо. При цьому аналіз солідарності переважно переміщується з загальнотеоретичного розгляду феномена (що було притаманно соціології минулих століть) до його суто предметного розгляду – соціальні рухи, трудові, етнічні, корпоративні відносини тощо. Так, сучасні російські дослідники солідаризації зазначають, що “передумови солідарної свідомості і колективної солідарної поведінки мають подвійне походження. Вони сягають корінням соціально структурованих форм людської взаємодії, але водночас безпосередньо є наслідком сприйняття особистістю свого соціального простору. Чим жорсткішими є соціальні структури, чим менше свободи вони надають для саморегуляції поведінки особистості, тим вище їх детермінуючий ефект, що цілком очевидно” [7, с. 12]. При обґрунтуванні методологічних засад свого дослідження солідаризації робітників В. Ядов та його колеги апелюють до Н. Лумана, наголошуючи, що потребу в солідаризації переважно відчують слабо захищені верстви населення, які намагаються зберегти те, що мають. Крім того, дослідники посилаються на теорію А. Маслоу, зазначаючи, що захисна мотивація “Я” сильніша за мотивацію досягнення. Акцентується і класовий характер солідаризації в суспільстві. Так, В. Горяінов зазначає, що “робітники є тією

соціальною групою, з якої в рамках ціннісних орієнтацій солідаризується більшість населення, а найближче до них – офіцери, пенсіонери та колгоспники, тобто слабко захищені групи населення. Лідируючий ціннісний синдром включає: цінності соціальної рівності, трудової етики, орієнтації на захист та виживання в жорсткому соціальному середовищі, апеляцію до загальнолюдської моралі і Бога, а також до особистих якостей, наприклад терпимості” [8, с. 65–66]. М. Клименко також зазначає, що “спільним моментом стосовно всіх соціологічних традицій є те, що соціальна солідарність виступає як інтегративна складова суспільства та етичний принцип і можлива лише за умови існування складного класово-стратифікаційного поділу суспільства” [9, с. 71].

Таким чином, механізм солідаризації в суспільстві й сьогодні продовжує розглядатися переважно як протиставлення дихотомії “Ми – Вони”, “свої – чужі”, має доволі жорстку соціально-структуровану форму та класовий характер. Проте така традиційна інтерпретація солідаризаційного процесу сьогодні не дає можливості пояснення новітніх тенденцій солідарності, зокрема, наприклад, процес солідаризації в мережі Інтернет, коли може бути відсутня загальна територіальна належність, невідомі ціннісно-нормативні пріоритети, може бути відсутня загальна структурно-групова належність, належність до певної формально-структурованої спільноти; відсутня логіка солідаризації за принципом “Ми–Вони” (як, наприклад, у ситуації об’єднання в соціальній мережі з метою ліквідації наслідків снігової хуртовини), тобто усі основні постулати відтворення солідарності в класичних теоріях.

Сучасні глобалізаційні, модернізаційні процеси демонструють втрату важливості територіальних, класових детермінант при формуванні та реалізації соціальних процесів у сучасному суспільстві. Так, Ульріх Бех зазначає, що сьогодні відбувається саморуйнування цілої епохи – індустріального суспільства. І ці процеси рефлексивної модернізації руйнують такі традиційні для індустріального суспільства соціальні параметри, як класові структури та класова свідомість, ґендерні, сімейні ролі тощо. Відбувається тотальна індивідуалізація життя, становлення рефлексуючого суб’єкта [10].

У. Бех зазначає, що “з поступовим розвитком транснаціоналізму національна держава, яка вміщує сучасну владу, відкривається зсередини і зовні; з’являється нове різноманіття простору та часу; виникають нові координати соціального і політичного” [11, с. 129]. Сучасна людина отримує можливість обирати напрям свого руху з широкого спектру можливостей. Обирати соціальну групу, субкультуру з якою вона себе ідентифікує. У. Бех порівнює пошук ідентичності в сучасному світі з конструктором “Лего”, зазначаючи, що сьогодні визначення ідентичності визначається заміною логіки “або-або” на логіку “включної диференціації” – “і те, і інше”. “Людина конструює свою самотність, вільно запускаючи руку в якийсь набір деталей, немов знайдених у конструкторі “Лего”, де зібрані ідентичності, доступні всьому світу, і вибудовує з них дедалі більш всеохопну власну модель. Підсумок – затвердження клаптикової ідентичності, основною рисою якої виступає відмова від традиційної відповідальності... Тут має місце суміщення непослудованих елементів, оскільки такі переваги не становлять композиції, нанизаної на стрижень внутрішніх переконань. Вони схожі на полотна Пікасо або Браку, на яких наївний глядач шукає звичні образи знайомих місць або людей, хоча живописці лише грають з символами реальності” [11, с. 6–7]. Сьогодні соціальні ідентичності стають гнучкішими та різноманітнішими. А людина, самостійно обираючи свою соціальну ідентичність, бере на себе й певну відповідальність за цей вибір. Ці глобальні процеси, безсумнівно, впливають й на особливості солідаризації в сучасному суспільстві, зазнаючи вагомих якісних змін у сучасному світі. І солідарність у традиційному класичному тлумаченні набуває змістовної трансформації.

Солідаризаційні процеси сьогодні пов’язуються з такими феноменами сучасності, як “рефлексивна модернізація”, “індивідуалізація”, “функціональна диференціація”, “глобалізований індивідуалізм”, “клаптикова ідентичність”, “включна диференціація”, “дія на відстані”, які намагаються пояснити сучасні глобалізаційні процеси та є характерними для теоретичних викладів постмодерністських концепцій (З. Бауман, У. Бех, Є. Гіденс, Дж. Уррі, О. Філіпов та ін.).

Відбувається відхід від класичних тлумачень поняття солідарності та поява поняття “нової солідарності”. Такий новий підхід базується на тому, що сучасна солідарність втрачає територіальну, класову заангажованість, перестає відтворювати постійну спільність інтересів, цінностей та перестає бути прерогативою класової, групової свідомості. Британський соціолог Джон Уррі, фокусуючи свою увагу на тому, “як розвиток різних глобальних “мереж і потоків” підриває ендогенні соціальні структури, які, як передбачалося в соціологічному дискурсі, мають здатність відтворювати самих себе”, визначає мобільність як основну характеристику сучасного суспільства [12, с. 9]. Він говорить про мобільну (рухливу) солідарність як особливість сучасної солідаризації. При цьому наголошує, що така солідарність на відміну від солідарності територіальної притаманна лише порівняно невеликим групам, кожен з членів якої не має зобов’язань перед іншими та має досить слабкі зв’язки з її членами [13]. Окреслюючи специфіку сучасної солідаризації, О. Філіпов зазначає, що “нова солідарність” – це “ситуативний феномен”, який з’являється в організації певних соціальних подій. Сьогодні для того, щоб вивчити феномен солідаризації, потрібно відмовитися від традиційних територіальних, державних кордонів солідарності. У сучасному світі з’являються нові форми мобільності, пов’язані зі зміною засобів комунікації, появою новітніх технологічних засобів, зміною уявлень про сприйняття часу та простору. Все це сприяє формуванню нових мобільних солідарностей [4]. Дослідження феномену нової солідарності пов’язується сьогодні з поняттями мобільності та соціальної події.

Таке розуміння надає можливість дослідження солідаризації людей, не пов’язаних певною територією, наприклад користувачів Інтернету, та пояснити сучасний феномен “дії на відстані”, який спостерігається в інформаційно-комунікаційному просторі, що став одним з новітніх чинників формування та реалізації сучасного солідаризаційного процесу. Механізм такої дії можна пов’язати з “функціональною диференціацією” суспільства, на яку вказує Х. Брунхорст, зазначаючи, що “сьогодні, на початку XXI століття, у всіх країнах

формат глобального суспільства задає ... функціональна диференціація. Винайдене на Заході функціонально диференційоване суспільство глобалізувалось, перетворившись на одну громаду, приведену в рух революціями, які вчинили в засобах поширення [інформації] і техніці перевезень. Воно було європейським проектом, проте ... тепер воно перетворюється на глобальне суспільство, яке втрачає всілякі локально привілейовані позиції і стає абсолютно децентрованим” [14, с. 111]. Така функціональна диференціація суспільства має принципово нетериторіальний характер на відміну від епохи дофункціональної диференціації, де солідаристичні зв'язки між людьми були не тільки горизонтальні, а й ієрархічні. Тобто над нормами та правилами лояльності спільнот надбудувались більш загальні, абстрактні норми та цінності суспільства. Сьогодні ж “дія на відстані, глобальна дія подій і процесів, що не пропущена через фільтри місцевої солідарності та територіальної лояльності, існує і стає дедалі інтенсивнішою” [4, с. 15].

Підсумовуючи, можна зробити такі *висновки*. Потреба в новому погляді на поняття та механізми солідарності пов'язана з тим, що багато феноменів сучасних солідаризаційних процесів сьогодні неможливо пояснити виключно на засадах класичних теорій солідарності. Проте, класичне тлумачення поняття солідарності продовжує домінувати в сучасних дослідженнях солідарності. Сьогодні механізм солідаризації в суспільстві продовжує розглядатися в його класичному вимірі, переважно як протиставлення дихотомії “Ми – Вони”, “свої – чужі”, що характеризується доволі жорсткою соціально-структурованою формою та передбачає територіальну, просторову близькість людей з певними емоційно-афективними зв'язками. Така традиційна інтерпретація солідаризаційного процесу сьогодні не дає можливості пояснення новітніх тенденцій солідарності, зокрема, наприклад, процес солідаризації в мережі Інтернет, коли може бути відсутня загальна територіальна належність, невідомі ціннісно-нормативні пріоритети, може бути відсутня загальна структурно-групова належність, належність до певної формально-структурованої спільноти; відсутня логіка солідаризації за принципом

“Ми – Вони” (як наприклад, у ситуації об’єднання в соціальній мережі з метою ліквідації наслідків снігової хуртовини), тобто усі основні постулати відтворення солідарності в класичних теоріях. Сьогодні відбувається відхід від класичних трактувань поняття солідарності та поява поняття “нової солідарності”. Такий новий підхід базується на тому, що сучасна солідарність втрачає територіальну, класову заангажованість, перестає відтворювати постійну спільність інтересів, цінностей та перестає бути прерогативою класової, групової свідомості. Сьогодні стає неможливо говорити про існування універсального феномену солідарності в сучасному житті. Для сучасного процесу характерне співіснування традиційних, класичних форм солідарності, описаних у класичній соціологічній традиції, та поява новітніх сучасних форм, пов’язаних із кардинальною зміною соціального середовища в сучасному світі, появою новітніх ІКТ.

Література

1. *Гофман А. Б.* Солидарность или правила, Дюркгейм или Хайек? О двух формах социальной интеграции / А. Б. Гофман // Социологический ежегодник, 2012 : сб. науч. тр. / сост. : Д. В. Ефременко ; под общ. ред. : Н. Е. Покровский ; науч. ред. : Н. Е. Покровский. – М. : ИНИОН РАН, 2013. – С. 97–167.
2. *Конт О.* Дух позитивной философии (Слово о положительном мышлении) / О. Конт ; пер. с фр. И. А. Шапиро. – Ростов на Д : Феникс, 2003. – 256 с.
3. *Дюркгейм Э. О.* О распределении общественного труда. Метод социологии / Э. О. Дюркгейм ; пер. с фр. под ред. А. Б. Гофмана. – М. : Наука. 1991.
4. *Филиппов А. Ф.* Мобильность и солидарность. Статья первая / А. Ф. Филиппов // Социологическое обозрение. – 2011. – Т. 10. – № 3. – С. 4–20.
5. *Coleman J.* Foundations of social theory / James Samuel Coleman. – Cambridge, MA : Harvard University Press, 1990. – 993 с.
6. *Швери Р.* Теоретическая социология Джеймса Коулмена: аналитический обзор / Рольф Швери // Социологический журнал. – 1996. – № 1–2. – С. 62–81.

7. *Солидаризация в рабочей среде: социальное и индивидуальное* / под ред. В. Ядова. – М., 1998. – 231 с.

8. *Горяинов В. П.* Групповая солидарность и ценностные ориентации / В. П. Горяинов // Социологические исследования. – 1997. – № 3. – С. 60–67.

9. *Клименко М. І.* Соціально-філософське осмислення поняття “соціальна солідарність”: теоретичні витоки і практики дослідження / М. І. Клименко // Вісник Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”. Філософія. Психологія. Педагогіка : зб. наук. праць. – К. : ІВЦ “Політехніка”, 2007. – № 2 (20), Ч. 2. – С. 69–72.

10. *Бех У.* Общество риска. На пути к другому модерну / Ульрих Бех ; пер. с нем. В. Седельника и Н. Фёдоровой ; посл. А. Филиппова. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.

11. *Бех У.* Космополитическое мировоззрение / Ульрих Бех. – М. : Центр исследований постиндустриального общества, 2008. – 336 с.

12. *Урри Дж.* Социология за пределами обществ: виды мобильности для XXI столетия / Джон Урри / пер. с англ. Д. Кралечкина ; нац. исслед. ун-т “Высшая школа экономики”. – М. : изд. дом Высшей школы экономики, 2012. – 336 с.

13. *Urry John.* Sociology beyond societies: mobilities for the twenty-first century / Urry, John. – London : Routledge, 2000. – 255 p.

14. *Brunkhorst H.* Solidarity: From Civic Friendship to a Global Legal Community. Translated by Jeffrey Flynn / Hauke Brunkhorst. – Cambridge : MIT Press. – 2005. – 336 p.

МЕТАМОРФОЗЫ СОЦИАЛЬНОГО НЕРАВЕНСТВА В УСЛОВИЯХ НЕОЛИБЕРАЛИЗМА

В статье рассматривается проблема социального неравенства в современном мире. Основной акцент в исследовании сделан на изучении истории, сущности и возможных последствий социально-экономического неравенства. Автор рассматривает социально-экономическое неравенство на глобальном и национальном уровнях.

Ключевые слова: *неравенство, неолиберализм, благосостояние.*

У статті розглядається проблема соціальної рівності у сучасному світі. Основний акцент у дослідженні зроблений на вивченні історії, сутності та можливих наслідків соціально-економічної нерівності. Автор розглядає соціально-економічну нерівність на глобальному та національному рівнях.

Ключові слова: *нерівність, неолібералізм, добробут.*

The paper addresses the problem of social inequality in the present-day world. Special attention is paid to the essence of socioeconomic inequality, as well as to its history and consequences. The phenomenon of socioeconomic inequality has been analysed both at a national and at a global level.

Keywords: *inequality, neo-liberalism, well-being, welfare.*

Одной из главных проблем современного мироустройства является неравенство, в первую очередь социально-экономическое, достигнувшее в последнее время своего исторического максимума.

Несмотря на экономический рост в глобальном масштабе, проблемы бедности, нищеты, голода не перестают быть актуальными, и главной их причиной, по мнению большинства экспертов, являются именно диспропорции в распределении общественных благ. В своем последнем Докладе по человеческому развитию–2015 эксперты ООН отмечают наличие

большого количества проблем в области социально-экономического развития человечества. Так, по данным ООН, сегодня 795 млн человек страдают от хронического голода, каждую минуту умирают 11 детей в возрасте до 5 лет, а каждый час – 33 матери. Около 37 млн человек заражены ВИЧ, а 11 млн – туберкулезом. Более 660 млн человек пользуются неусовершенствованными источниками питьевой воды, 2,4 млн – неусовершенствованными санитарно-гигиеническими сооружениями [1, с. 4].

Справедливости ради необходимо отметить, что бедность существовала всегда и не является проблемой только сегодняшней модели социально-экономического развития. Как подчеркивает Дж. Сибрук в своей книге “Мировая бедность”, “у бедности есть история: история развития человечества – это и рассказ бедности” [2, с. 59]. Однако необходимо учитывать, что за последнее время (особенно с началом промышленной революции) производительные силы человечества, как и производительность труда, существенно выросли, что дает возможность обеспечения хотя бы минимальных потребностей всех жителей планеты. Однако, как отмечает вышеупомянутый исследователь, проблема не в наличии ресурсов, а в их распределении. “В мире производится достаточно еды, чтобы обеспечить каждому человеку 3500 калорий в день. Проблема состоит не в дефиците, а в том, что у истощенных людей отсутствует покупательная способность, чтобы приобрести еду на рынке. Именно несправедливое распределение оставляет не менее 800 миллионов голодными, а в 2003 году и вовсе привело к угрозе широкомасштабного голода в Южной и Восточной Африке” [2, с. 43]. Все больше специалистов сегодня отмечают, что вырваться из этой нищеты и лишений мир может только в результате перехода к принципиально иной системе социально-экономических отношений, в основе которой будут заложены механизмы более справедливого перераспределения общественных благ.

Специалисты исследовательской группы Credit Suisse в своем исследовании под названием “Global Wealth Report 2014” изобразили существующее сегодня глобальное имущественное расслоение в виде пирамиды. Внизу пирамиды –

размещены люди (69,8% населения планеты), чей годовой доход составляют менее \$10 тыс. в год на человека. Они же контролируют самую маленькую долю мирового богатства в объеме \$7,6 трлн (2,9%). В некоторых странах, например в Индии и странах Африки, они составляют более 90% взрослого населения. Следующая прослойка – это люди, чей капитал составляет \$10–100 тыс., именно они являются основным драйвером для роста сектора услуг и спроса на товары. Их число составляет немногим более 1 млрд (21,5% от населения), а контролируют они \$31,1 трлн накоплений (11,8%). Оставшиеся 408 млн взрослых, составляющих 8% населения, имеют состояние свыше \$100 тыс. Это позволяет владеть им 41,3% всех богатств (\$108,6 трлн). На самом вершине пирамиды – 0,7% населения, которые контролируют основную часть мирового богатства и владеют активами и средствами в размере почти \$116 трлн, а это 44% от размера накоплений по всей планете [3].

Однако некоторые исследователи более категоричны в оценке масштабов социально-экономического неравенства и распределения ресурсов. Например, эксперты Международной организации “Oxfam” в одном из своих докладов, опубликованном в январе 2014 г., отмечают: “Богатство мира делится на две части: почти половина приходится на самый богатый 1% населения, другая половина – на остальные 99%” [4].

Имущественное неравенство имеет длинную историю. Так, согласно расчетам Энгаса Мэдисона, рост неравенства за последние столетия очевиден. Пятьсот лет назад самый богатый регион был в 1,8 раза богаче самого бедного, тогда как в конце XX в. подушевой доход самого богатого региона в 20 раз превосходит подушевой доход беднейшего [5, с. 314].

Глобальный индекс Джини, использующийся для измерения неравенства, вырос с 49 пунктов в 1820 г. до 66 пунктов в 2000 г. Согласно имеющимся данным, показатели неравенства немного менялись в течение 130 лет до 1950 г., а потом существенно упали в период с 1950 по 1980 гг. [3], этот период иногда называют эгалитарной революцией или “славным послевоенным тридцатилетием”. Как отмечает Э. Медисон в своей книге “Контурсы мировой экономики

в 1-2030 гг. Очерки по макроэкономической истории”: “Временной отрезок 1950–1973 гг. был “золотой эрой” беспрецедентного процветания. Мировой ВВП в расчете на душу населения увеличивался примерно на 3% в год, мировой ВВП – на 5%, а экспорт – на 8%. Во всех регионах экономические результаты были лучше, когда-либо в прошлом [6, с. 115]. Именно в этот период, когда кейнсианство занимало центральное место в экономической политике США и других стран Запада, была разработана и относительно успешно применена на практике концепция “государства благосостояния”, “социального государства”, ключевой особенностью которого являлась активная политика государства в экономике страны с целью перераспределения доходов и повышения социальных стандартов жизни большинства населения. Сворачивание государства благосостояния на практике, начавшееся с 80-х годов XX в., связывают с приходом к власти Маргарет Тэтчер (1979) и Рональда Рейгана (1981), которые желали “укротить” социальное государство, после чего начались приватизация многих, в том числе и социальных сервисов, уменьшение роли государства в экономике, снижение расходов на социальные программы [7, с. 2.]. Переход к неолиберализму привел к росту социального неравенства, что в результате дало основания некоторым ученым назвать его “классовым проектом”. При этом в результате реализации неолиберальных реформ рост неравенства фиксируют как внутри, так и между странами. Эксперты отмечают, что разрыв в доходах богатейших и беднейших стран стремительно растет. Если взять средний доход на душу населения двадцати богатейших и беднейших стран и посмотреть на их отношение, то в 1960 г. оно составляло 18, а к 1995 г. возросло до 37 [5, с. 315].

Исследователь проблем глобального неравенства Б. Миланович отмечает, что глобальное неравенство значительно превышает неравенство внутри любой страны. “Глобальное неравенство оказывается значительно выше неравенства в Бразилии – стране, которая... является образцом государства с повышенным уровнем неравенства. Также этот показатель в два раза превышает уровень неравенства в США”, – отмечает исследователь [8, с. 11].

Что касается неравенства внутри стран, то, действительно, на фоне стремительного роста доходов владельцев капитала социально-экономическое положение наемных работников в результате перехода мировой капиталистической системы от политики кейнсианства к неолиберализму существенно ухудшилось. В докладе экспертов “New Economics Foundation” отмечается, что на протяжении последних 30 лет происходит снижение доли заработной платы в национальном доходе стран [9, p. 2]. Например, в Великобритании доля заработной платы в национальном доходе достигла своего пика в 1975 г., составив на то время 76,2%, а в 2014 г. она составляла уже 67,3%, то есть снизилась на 8,9 процентных пункта. Названная тенденция имеет место не только в таких развитых европейских странах, как Германия и Швеция, но и во многих развивающихся странах, например в Индии, Южной Африке и Мексике, отмечают эксперты [9, p. 8].

Неравенство и бедность характерны не только для бедных стран (в которых эти явления носят катастрофический характер), но и для такой богатой страны, как США. Так, по данным Бюро переписи населения США, в 2008 г. 47,4 млн американцев (около 15%) находились ниже официальной черты бедности, которая составляет 22 000 долл. на семью из четырех человек или 4400 долл. на человека в год, что совершенно недостаточно для элементарного физиологического выживания в США. В 2010 г. рекордное количество американцев – более 40 млн чел. или один из восьми – спасались от голода только благодаря получению продовольственных талонов и наличию суповых кухонь. Это – максимальный показатель бедности в США за все время сбора статистики по этой проблеме [10, с. 128]. При этом в США наблюдается высокий уровень неравенства. В настоящее время в США верхнему 1% населения принадлежит 36% национального богатства, что превышает совместное богатство нижних 95% американцев. 400 самых богатых индивидов в США обладают большим богатством, чем нижних 150 млн американцев. В середине 1970-х годов верхний 1% в США получал 8% всего национального дохода, к 2010 г. его доля в доходе страны выросла до 21% [11].

На угрозу все возрастающего неравенства в США обращает внимание нобелевский лауреат по экономике Джозеф Стиглиц: “Одной из самых темных сторон рыночной экономики, на которую удалось пролить свет, стало огромное и все набирающее обороты неравенство. Оно оставило ткань американской социальной системы (да и экономической устойчивости вообще) в изношенном состоянии: богатые богатеют, в то время как остальные граждане сталкиваются с непреодолимыми трудностями, которые едва ли гармонируют с образом американской мечты” [12, с. 44].

Неравенство комплексное и многоликое явление. Жертвами неравенства чаще всего и больше всего становятся самые слабые и незащищенные слои населения. Возможно, именно потому, оно воспринимается многими как крайне несправедливое явление. В докладе ООН по человеческому развитию за 2014 г. подчеркивается: “Бедняки, женщины, группы меньшинств... как правило, сталкиваются со сравнительно более высокими барьерами, иногда юридического характера, при формировании потенциала, пользовании возможностями выбора... Структурно уязвимые люди могут обладать такими же способностями, как и другие, но при этом сталкиваться с дополнительными препятствиями при преодолении неблагоприятных условий” [13, с. 5–7]. А в предисловии к книге одной из активниц участниц феминистского движения Никки ван дер Гааг “Права женщин” отмечается, что больше всего сегодня из-за несправедливого распределения страдают бедные женщины и дети. “Именно они первыми лишаются оплачиваемой работы во время любого экономического кризиса. Именно они первыми умирают от голода и бедности. Из двух миллиардов людей, живущих в нищете, 70 процентов – женщины. Две трети неграмотных взрослых – женщины. Разрыв между полами растет во всех областях, а обратная реакция против борьбы за права женщин все сильнее и на севере, и на Юге. В большинстве стран процент женщин, нанимаемых на работу, неуклонно снижается. Женщин заставляют жить в изоляции или носить полностью закрывающую их одежду по религиозным соображениям, или, напротив, обнажаться ради коммерческой прибыли”, – отмечается в вышеуказанном источнике [14, с. 6].

Несмотря на то, что на долю женщин приходится 52% глобального труда, на долю мужчин – 48% [1, с. 11], даже выполняя ту же работу, что и мужчины, женщины могут меньше зарабатывать; как правило, разрыв в оплате труда наиболее значителен среди самых высокооплачиваемых категорий специалистов. В общей сложности, во всем мире женщины зарабатывают на 24% меньше мужчин. В Латинской Америке зарплата топ-менеджеров-женщин составляет в среднем лишь 53% зарплаты топ-менеджеров-мужчин. Кроме того, в большинстве регионов женщины чаще трудятся в сфере “незащищенной занятости”, работая на себя или на других в неформальных условиях, где заработки непостоянны, а защита трудовых прав и социальное обеспечение минимальны либо совсем отсутствуют [1, с. 12]. Женщины занимают только 25% административно-управленческих должностей в мире бизнеса; при этом в 32% предприятий среди высшего руководства нет ни одной женщины. В однопалатных законодательных органах или нижних палатах национальных парламентов женщины по-прежнему занимают только 22% мест [1, с. 4].

Неравенство является сложным, комплексным, масштабным явлением, грозящим миру новыми периодами нестабильности и потрясений. Специалисты, занимающиеся исследованием проблем неравенства, отмечают особенную опасность именно социально-экономического неравенства. В первую очередь это вызвано тем, что высокий уровень имущественного расслоения служит одним из основных катализаторов обострения всего спектра социальных проблем, и ведет к усугублению других видов неравенства [4, р. 2].

Исследователь проблем неравенства А. Викторов отмечает, что феномен неравенства наиболее полно актуализируется в шести проблемах, парадоксах и трендах современного цивилизационного и формационного развития: 1) в условиях обострения глобальных противоречий он ставится во главу угла поиска (выбора, перехода) к новой модели будущего человеческого общества; 2) стал лежать в основе нарастания общей нестабильности в мире, активизируя расширение различного рода протестных социальных движений против существующей системы политической власти как в развитых, так и разви-

вающихся странах; 3) начал превращаться в структурообразующий элемент (фактор, свойство), который стал предопределять качественный уровень жизнеспособности, жизнестойкости и эффективности социальной системы; 4) привел к резкой поляризации доходов, оплаты труда, качества жизни, доступа к культурным и материальным благам, что способствовало размыванию среднего класса и упрощенной дифференциации социальной структуры; 5) опроверг доминирующие в экономической науке либеральные представления, что рыночная модель индустриального (постиндустриального) общества способна эффективно решать проблему неравномерного распределения доходов и снижать до низких пределов уровень неравенства в обществе; 6) обозначил не только динамику неравенства между разными странами (богатыми и бедными), но и обусловил появление прямых и обратных зависимостей между неравенством и экономическим ростом [15, с. 16].

Специалисты ООН также обращают внимание на серьезность вызовов человеческому развитию, исходящих от неравенства. “Серьезные вызовы остаются, начиная с хронической нищеты и ужасающего неравенства и кончая изменением климата, общими проблемами экологической устойчивости, конфликтами и нестабильностью. Всё это создает препятствия для полноценного участия людей в достойном труде, и в результате колоссальный объем человеческого потенциала остается неиспользованным” [1, с. iii].

Бесспорно, тревоги многих экспертов, изучающих неравенство, обоснованы. Сегодня неравенство, как раковая болезнь, разрастается по всему миру, касаясь каждой страны и каждой семьи, блокируя дальнейшее развитие локальных и глобального сообществ. Существующая во все времена, в результате перехода мировой системы к неолиберализму, проблема неравенства качественно изменилась и усугубила существующие противоречия развития общества. С одной стороны, переход к неолиберализму принес колоссальный рост доходов владельцам капитала, с другой – привел к сжатию т.н. среднего класса и массовому обнищанию большинства населения, существенно снизив покупательную способность огромных масс населения по всему миру, ставя в

тупик экономическое развитие. Прямые (рост бедности, обнищание, снижение покупательной способности, падение спроса и т.д.) и косвенные (рост недоверия в обществе, социальной напряженности, конфликтов, потрясений и т.д.) последствия неравенства – грозят дальнейшему существованию не только нынешней социально-экономической системы, но и человечества как такового.

В связи с этим, на наш взгляд, проблема социального неравенства набирает чрезвычайную актуальность в современном научном дискурсе. И ставит перед научным сообществом, в первую очередь перед обществоведами, задачу не только по изучению причин и последствий данного феномена, но и поиска путей выхода из сложившейся кризисной ситуации в интересах большинства населения. На наш взгляд, именно в этом и состоит гуманистическая функция социологии – не только в изучении состояния общества и происходящих в нем процессов, но и в поиске и разработке проектов и моделей более гармоничного общественного развития, повышения качества жизни населения, раскрытия потенциала для дальнейшего развития.

Литература

1. *Труд* во имя человеческого развития. Доклад о человеческом развитии 2015. – ПРООН, 2015.
2. *Сибрук Дж.* Мировая бедность / Сибрук Дж. ; пер. с англ. А. Захарова. – М. : Книжный Клуб “Книговек”, 2014. – 192 с.
3. *Мировые богатства в руках 6% американцев. Кто они?* [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.vestifinance.ru/articles/48192>. Дата обращения: 14.10.2014.
4. *Working for the few.* Political capture and economic inequality [Electronic Resource]. – Mode of Access: <http://www.oxfam.org/sites/www.oxfam.org/files/bp-working-for-few-political-capture-economic-inequality-200114-en.pdf>.
5. *Басу К.* По ту сторону невидимой руки: Основания новой экономической науки / Басу К. ; пер. с англ. А. Апполонова, Т. Котельниковой ; под. ред. И. Чубарова. – М. : Изд-во Института Гайдара, 2014. – 432 с.
6. *Мэддисон Э.* Контуры мировой экономики в 1-2030 гг. Очерки по макроэкономической истории / Мэддисон Э. ; пер. с англ.

Ю. Каптуревского ; под ред. О. Филаточевой. – М. : Изд. Института Гайдара, 2012. – 584 с.

7. Харви Д. Краткая история неолиберализма. Актуальное прочтение [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://revbel.org/wp-content/uploads/Дэвид_Харви_-_Краткая_история_неолиберализма.pdf.

8. Миланович Б. Глобальное неравенство доходов в цифрах: на протяжении истории и в настоящее время: обзор : докл. к XV Апр. междунар. науч. конф. по проблемам развития экономики и общества (Москва, 1–4 апр. 2014 г.) / пер. с англ. ; Нац. исслед. ун-т “Высшая школа экономики”. – М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2014. – 31 с.

9. Working for the economy. The economic case for trade unions [Electronic Resource] – Mode of Access : http://b3cdn.net/nefoundation/5237986e74dd1368f5_51m6b4u2z.pdf.

10. Ещенко П. С. Куда движется глобальная экономика в XXI веке? / П. С. Ещенко, А. Г. Арсеенко. – К. : Знання України, 2012. – 479 с.

11. Marshall A. G. Global Power Project, Part 1: Exposing the Transnational Capitalist Class / Andrew Gavin Marshall / August 03, 2013 [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.zcommunications.org/global-power-project-part-1-exposing-the-transnational-capitalist-class-by-andrew-gavin-marshall>. – Date of access: 03.08.2013.

12. Джозеф Стиглиц. Цена неравенства. Чем расслоение общества грозит нашему будущему / Джозеф Стиглиц. – М. : Эксмо, 2015. – 512 с.

13. Обеспечение устойчивого прогресса человечества: уменьшение уязвимости и формирование жизнестойкости : Доклад о человеческом развитии 2014 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.undp.org/content/dam/undp/library/corporate/HDR/2014HDR/HDR-2014-Summary-Russian.pdf>.

14. Гааг Никки ван дер. Права женщин / Гааг Никки ван дер. ; пер. с англ. А. Захарова. – М. : Книжный клуб “Книгобек”, 2015. – 208 с.

15. Викторов А. Ш. Введение в социологию неравенства : Монография / А. Ш. Викторов. – М. : Канон+ РООИ “Реабилитация”, 2015. – 240 с.

СПРИЙНЯТТЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКИМИ ТРУДОВИМИ МІГРАНТАМИ (НА ПРИКЛАДІ ЗАСТОСУВАННЯ МОДЕЛІ СВІТІВ Л. БОЛТАНСЬКІ ТА Л. ТЕВЕНО)

У статті здійснена спроба визначення особливостей уявлень про справедливість серед українських трудових мігрантів через призму моделі світів Л. Болтанські та Л. Тевено. Це дає змогу апробувати дослідницьку теорію на рівні мікросоціального аналізу.

Ключові слова: модель світів Л. Болтанські та Л. Тевено, справедливість, несправедливість.

В статті предпринята попытка определения особенностей представлений о справедливости среди украинских трудовых мигрантов сквозь призму модели миров Л. Болтански и Л. Тевено. Это позволит апробировать исследовательскую теорию на уровне микросоциального анализа.

Ключевые слова: модель миров Л. Болтански и Л. Тевено, справедливость, несправедливость.

The purpose of the paper is to identify some distinctive features of the idea of justice shared by Ukrainian labour migrants (through the prism of L. Boltanski and L. Thüvenot's model of worlds). The author thinks that this approach will be helpful in approbating the research theory at a micro-social level of analysis.

Keywords: L. Boltanski and L. Thüvenot's model of worlds, justice, injustice.

Одними із найбільш популярних за згадуванням слів у повсякденному житті й публічних дискурсах є “справедливість” та “несправедливість”. Їхня суспільна репрезентація часто є вирішальною і не підлягає сумніву, але не завжди однозначно зрозуміла для всіх. Цими поняттями оперують, коли оцінюють певні явища чи процеси, висловлюють своє ставлення, визначають свою позицію тощо. Саме через це остаточність універсального розуміння справедливості й несправедливості можна поставити під питання.

Досліджуючи справедливість, з одного боку, ми пропонуємо певні ідеальні орієнтири соціальної реальності: устрій держави, ставлення до людини, моральні орієнтири. З другого боку, поняття справедливості не є чітко визначеним, містить багато внутрішніх суперечностей.

Ми пропонуємо таке визначення *справедливості*. Це одна із базових суспільних цінностей, яка розглядається крізь призму установок та практик особистостей, ставлячи моральну та правову вимогу відповідності між практичною роллю різних індивідів (соціальних груп) у житті суспільства та їхнім соціальним становищем, між їхніми правами та обов'язками, внеском і винагородою, порушенням норм і покаранням, заслугами людей та їхнім визнанням. Справедливість має конкретно історичний, просторовий, змістовний, класовий та загальнолюдський характер. Окрім того, кожна культура має свої специфічні цінності, що впливає на концепт справедливості.

Відтак, конструювання й обґрунтування справедливості відбувається на індивідуальному рівні завдяки особистому досвіду, соціальному становищу, *конкретному часу та місцю* тощо.

Метою статті є визначення особливостей конструювання та обґрунтування справедливості українськими трудовими мігрантами з погляду моделі світів (теорії градусів) Л. Болтанські та Л. Тевено.

Основні характеристики моделі світів Л. Болтанські та Л. Тевено

Творчість Л. Болтанські та Л. Тевено асоціюється із різними науковими напрямками. Проте найчастіше ними є прагматична, моральна та політична соціологія. Саме представництво Л. Болтанські та Л. Тевено у цих напрямках зумовлено їхньою теорією градусів, яка викладена у роботі “Критика й обґрунтування справедливості” у 1991 р. [4].

Модель світів дає змогу вивчати як форми об'єднання людей, так і ціннісні орієнтири й форми оціночних суджень, які в них практикуються. Предметом у моделі світів є здібність акторів критично обґрунтовувати свою позицію, базуючись на загальнозначущих принципах і цінностях у ситуації публічного обговорення [5, с. 71–72]. Тому модель світів, або ж

теорію градусів, виділяють в окрему галузь соціології – соціологію градусів, яку також називають соціологією критики та соціологією виправдання.

Важливим для нас, точніше для аналізу емпіричного матеріалу, який використаний для написання цієї статті, є, як вважають Л. Болтанські та Л. Тевено, та характеристика, що справедливість можна вивчати не лише через філософську призму, а й через конкретні форми соціальних взаємодій; за справедливість висловлюються й звичайні люди із своїм досвідом, становищем та позиціями, які прагнуть обґрунтувати й досягти справедливості у повсякденних практиках. Таким чином, питання справедливості переноситься із метафізичного контексту в практичну площину, де буденне почуття справедливості можна вивчати міждисциплінарними методами, зокрема соціологічними [4, с. 23–44].

Дослідницька програма науковців базувалася на формуванні загальних принципів справедливості, фундаментом яких була модель градусів. А практична реалізація цих принципів у соціальному досвіді була продемонстрована у моделі світів. Вони показали, що почуття справедливості виявляється у соціальних конфліктах та повсякденних сварках, публічних суперечках щодо справедливості існуючих порядків, цінностях, викритті несправедливості, критиці явищ, що суперечать ціннісним установкам [4, с. 47–50].

Серед визначених Л. Болтанські та Л. Тевено загальних принципів справедливості, що мають використовуватися для критики й легітимної згоди, такі, які:

- базуються на загальноприйнятих еталонах значущості;
- проходять процес узагальнення (перехід від приватного до загального).

У кожному градусі існує свій справедливий порядок зі специфічним загальним благом, якому відповідають певні моральні установки й форми справедливої оцінки усіх елементів граду.

Модель множинних градусів справедливості Л. Болтанські та Л. Тевено складається із шести градусів:

Град інспірації. Вищим загальним принципом (загальним благом) у цьому градусі є натхнення. Основними цінностями в градусі/світі інспірації є благодать, нонконформізм, схильність до творчості. Ці цінності втілюються в таких формах, як

творчість, чуттєвість, особистий порив, незвичайність, спонтанність, нестримність, емоційність, стихійність і т. п. Вид інформації, яка отримується й передається, – переважно емоційний. Базові відносини будуються на прихисті [4, с. 252–260].

Патріархальний (домашній) град. У патріархальному граді/світі цінність людини залежить від ієрархії довіри, яка вибудовується через мережу особистих залежностей, відносин, поваги до традицій. Якості людини розглядаються через причетність до певної сім'ї, роду, класу. Таким чином, вищим загальним принципом у патріархальному граді/світі є тріада “рід – ієрархія – традиція”, фундаментом для яких є відносини довіри. Спосіб оцінки справедливості відбувається через такі цінності, як повага та репутація. Ці цінності проявляються у формі міжособистісної довіри, тісних особистих зв'язків та залежностей, особистого становища, ієрархії, авторитету, традиційності [4, с. 260–280].

Град репутації (популярності). Відносини у цьому граді/світі ґрунтуються на визнанні, тому суттєвими тут є інші люди, а саме, формування своєї популярності серед них. Тому здобуття репутації є загальним благом у цьому граді/світі. Популярність – це цінність, завдяки якій обґрунтовується справедливість. Відповідно ця цінність проявляється у формі престижу, іменитості, впізнаваності [4, с. 280–290].

Громадянський град. У цьому граді/світі громадяни відмовляються від персональних інтересів й прагнуть досягти загального блага. Громадянська цінність протистоїть як особистим залежностям, на яких базується цінність патріархального граду/світу, так і думкам інших, які утворюють цінність граду/світу репутації. Окремі індивіди стають важливими й значущими тоді, коли вони належать до групи і є представниками спільноти. Відтак, вищим принципом є загальна воля. Ці об'єднання, групи характеризуються такими якостями, як офіційність і відповідність закону. Базові відносини тут розвиваються через солідарність, у процесі яких основною цінністю є колективний інтерес. Відповідно, взаємодії у громадянському граді/світі проявляють свої якості у формах колективізму, рівності, єднання, законності і т. п. [4, с. 290–302].

Ринковий град. Значущість людини у цьому світі/граді визначається її матеріальним становищем, багатством, успішністю, тобто здатністю стати власником(цею) рідкісних благ, а значущість речей впливає на їх ціну. Взаємодії індивідів здійснюються через спільне бажання володіти, яке набуває форм конкуренції, змагання за володіння цінними речами й можливість обмінюватися ними. Повсюдно присутній характер конкуренції забезпечує справедливу згоду в ринковому граді/світі. Вищий загальний принцип конкуренції забезпечується відносинами-обмінами, які супроводжує фундаментальна цінність – ціна. Інформацію індивіди отримують через гроші (про це зазначає також М. Фрідман [8, с. 32–39 ; 4, с. 303–317]).

Науково-технічний (індустріальний) град. У цьому граді/світі цінності базуються на ефективності та продуктивності. Ці цінності можна виміряти через використання “шкали” професіональних здібностей. У науково-технічному граді/світі справедлива згода забезпечується спільною орієнтацією діяльності на практику, корисність, результативність. Інформація, яка вважається валідною, тут повинна бути вимірюваною, статистичною [1, с. 317–327].

Якщо гради – це метафізичні конструкти справедливого соціально-політичного утворення, то практичною реалізацією градусів у соціальній реальності є відповідні світи. Гради моделювалися на основі філософських праць, а світи базуються на відібраних Л. Болтанські та Л. Тевено посібників-інструкцій із практичної діяльності, у кожній із яких обґрунтовується певний стиль дій. Як у градах, так і у світах діють певні критерії оцінки справедливої поведінки.

У світі інспірації цінним є творчий підхід, оригінальність, спонтанність, емоційність. Патріархальний світ базується на прив’язаності до близького, “свого” оточення; тут цінується авторитет, традиції, взаємодовіра, особисті взаємовідносини. Для світу репутації мають значення престиж, популярність, слава, пошана. Фундаментом у громадянському світі є солідарність, рівність, спільність інтересів. Ринковий світ зорієнтований на конкурентні, змагальні відносини. У науково-технічному світі основними цінностями є професіоналізм,

компетентність, науковість, точність й надійність, ефективність, організованість.

Кожному світу притаманні типові об'єкти (до прикладу, товари, прилади, будинок, предмети мистецтва, журнали тощо) й типові представники (підприємець, науковець, художник, знаменитість, батько та ін.). Усі об'єкти та люди кваліфікуються відповідно до вищих принципів, і вибудовують свої позиції ієрархічно, залежно від рівня володіння значущими якостями світів [4, с. 14].

Як зазначають Л. Болтанські та Л. Тевено, на відміну від речей, які існують у певному світі, люди можуть існувати у багатьох світах, де вони можуть визначити ситуацію як несправедливу. При обґрунтуванні критики несправедливої ситуації, люди об'єднують характеристики кількох світів.

Вони визначають дві форми критики, завдяки яким можливо досягти згоди і завершити суперечливу ситуацію у питанні справедливості [4, с. 417–428]:

Перевірка реальністю. Під час таких ситуацій реальні ситуації допомагають вказати на цінність, яка відповідає одному світу, але переноситься при обґрунтуванні несправедливості в інший світ, так зване зміщення цінностей.

Компроміс між двома світами. При досягненні компромісу люди свідомо прагнуть до спільного блага шляхом співробітництва й згоди. Але компроміси легко знівелювати. Коли люди йдуть на компроміси, вони діють так, ніби могли б базуватися на принципі більш високого значення, на якому могла б обґрунтуватися еквівалентність між об'єктами різних світів. Але такі слабкі суперечливі конструкції часто не витримують випробування на послідовність. А посилити їх можна завдяки їхній об'єктивації в об'єктах чи інститутах, які створені з об'єктів, відповідних різним світам.

“Перевірка реальністю” теорії градусів Л. Болтанські та Л. Тевено

Українські трудові мігранти, перебуваючи у вертикальному та горизонтальному просторі соціальних взаємодій у транснаціональному просторі, стають надзвичайно цікавим об'єктом для дослідження. Зокрема, у цій статті ми зосередили увагу на вивченні особливостей конструювання та обґрун-

тування справедливості українськими трудовими мігрантами у країнах ЄС.

Авторка статті використовує емпіричний матеріал, зібраний у 2014–2015 рр. у Австрії, Італії, Польщі та Україні, методом напівструктурованих інтерв'ю. Об'єктом дослідження були українські трудові мігранти, що походять із західних областей України, і їхніми країнами призначення є Австрія, Бельгія, Іспанія, Італія, Німеччина, Польща та Швеція.

Використання теорії градусів Л. Болтанські та Л. Тевено для аналізу власного емпіричного матеріалу засвідчило специфічність конструювання уявлень про справедливість, що є багаторівневим явищем. Зокрема, конструювання й обґрунтування справедливості українськими трудовими мігрантами здійснюється через три виміри:

1. *Глобальний*. У цьому вимірі відбувається так зване накопичення уявлень про справедливість, завдяки чому витворюється новий ідеальний образ справедливого, легітимізований людством. Цей сучасний образ справедливого та несправедливого в різний спосіб ретранслюється в установках та практиках у процесі соціальних взаємодій (ось одна із типових цитат: *“Я знаю як там мої друзі в Бельгії. Я дуже переконувала, що потрібен Facebook ... В мене є там понад триста груп ..., тобто кожна група на різну тему, починаючи з України ... до різного-різного, і воно час від часу викидається на сторінці, і одразу бачиш – позитивна інформація, робиться те-то й те-то. Ти вже знаєш від оточення, своїх людей. Це мені цікаво, не тільки від чого це залежить, але якщо ми не змінимо зараз це все навколишнє, що біля нас є, то буде прірва”* [1, с. 11]).

2. *Соціокультурна специфіка суспільства*. Відповідне, специфічне для кожного суспільства поєднання політичних, економічних, соціальних, культурних факторів (*“Тут дуже важливе місце займають друзі, такі соціальні стосунки є цінністю. Тут набагато більше важить родина, родинні цінності. Наприклад, така традиція, що кожної неділі діти проводять зі своїми сім'ями, діти можуть бути старші або навіть старенькі, але йдуть на обід до своїх батьків, у батьківську хату. Хоча вони вже давно не живуть у*

батьківській хаті, давно одружились, але все одно всі туди йдуть" [2, с. 2]).

3. *Конкретна політична, економічна, соціокультурна ситуація в країні походження та країні перебування ("Багато переживань, особливо коли дивився телевізор, бачиш як гинуть наші солдати, діти нашої країни від рук тих екстремістів... Такий тривожний стан був, я їхав і не знав, яка ситуація буде в тому аеропорту, чи в тім самім поїзді, яким добирався ще з Києва до Львова, розумієте, так тривожно було"* [3, с. 4]).

У дослідницькій моделі Л. Болтанські та Л. Тевено різні світи взаємодіють між собою в конкретній ситуації чи соціальній організації, і вони є співмірними. І, що важливо, незважаючи на внутрішню ієрархію світів, загальні блага є відкритими та доступними для усіх індивідів. Власне, це й зближує модель із теорією справедливості Дж. Роулза. Особливо перегукується ця теза із другим принципом справедливості Дж. Роулза, відповідно до якого соціальні та економічні нерівності можуть розглядатися як справедливі тільки за умови, що переваги від них поширюватимуться на усіх, у тому числі й найбільш неблагополучних індивідів; також доступ до різних позицій – відкритий для кожного [8, с. 180–245]. Крім цього, модель Л. Болтанські та Л. Тевено пропонує наявність для усіх світів загальних принципів, які регулюють вираження почуття справедливості й критику несправедливості в публічному просторі (до прикладу, принцип спільності людської природи) [5, с. 79–80].

Почуття справедливості реалізовує себе через множинність оціночних суджень, установок і відповідних практик. Незважаючи на плюралізм принципів справедливості, який дає змогу знайти схожі риси між підходом Л. Болтанські та Л. Тевено і М. Уолзера, ототожнювати ці теорії не слід. Відповідно до концепції множинності сфер справедливості Майкла Уолзера кожна сфера справедливості є замкнутою, і являє собою певну інституцію (сім'ю, освітні установи, ринки, структури охорони здоров'я тощо) і регулюються лише одним із шести принципів. А саме: 1) кожному одне й те саме (егалітарна рівність); 2) кожному за потребами;

3) кожному відповідно до заслуг; 4) кожному відповідно до рангу; 5) кожному відповідно до професійної придатності; 6) кожному те, що передбачено законом [10, с. 48–243].

Відштовхуючись від тези Л. Болтанські та Л. Тевено, що на відміну від речей, які існують у певному світі, люди можуть існувати у багатьох світах, де вони можуть визначити ситуацію як справедливу чи несправедливу, ми хочемо доповнити її.

У процесі аналізу і синтезу дослідницького матеріалу ми зіткнулися із тим, що індивіди, обґрунтовуючи свої уявлення про справедливість множинною характеристикою світів, так і живуть у різноманітних світах водночас.

Тож виділимо *основні кластери* обґрунтування та конструювання справедливості згідно з теорією градусів:

Патріархально-громадянський кластер. Поєднання цінностей і благ патріархального світу й громадянського світу взагалі є частим (цікаво, що з першого погляду ці світи є протилежними, проте самі Л. Болтанські та Л. Тевено припускають й аналізують цю комбінацію [4, с. 454–470; с. 483–493]). Саме цей кластер чи не найкраще демонструє амбівалентність досліджуваної соціальної групи. Поряд із вимогою формування “справедливих” законів і боротьби за їхнє дотримання, виховання колективної відповідальності тощо респонденти зазначають про особливе місце сім’ї, капіталовкладення у неї, вирішення у будь-який спосіб сімейних проблем, важливості ієрархічної координації дій. Це одна із цитат, яка репрезентує патріархально-громадянський кластер: *“Наприклад, я оформляв нову резиденцію, у нас щоп’ять років поновлюється резиденція і право на працю, то є офіційна віза в Іспанію, і я можу офіційно працювати. У мене були неполадки з документами. Жінка, що приймала в мене ці документи, хотіла відкласти їх ще на два місяці. Підійшов їй шеф і спитався: “У чому справа? Що потрібно, що сталося?”. Я йому все докладно розказав, і він каже: “То не треба відкидати цю людину на два місяці, просто пускаєте його в потік оформлення цих документів, а він завтра занесе цей папір. Я був задоволений, що керівник так пояснив своєму працівникові...”* [3, с. 5].

Ринково-патріархальний. Перебування за кордоном, можливість отримання матеріальних цінностей стають аспектами для здобуття соціального статусу та соціального капіталу у сім'ї та спільноті (“*Все, чого я добився, я добився сам. Мені держава не допомогла ні одною копійкою. Все я добився сам, розумієте, і то трошки погано, в мене не було роботи, я вимушений був виїхати, щоби вчити і годувати свою сім'ю. Просто я хотів, аби мої діти мали вищу освіту, а на це в мене грошей не було, і я був вимушений виїхати... Заробити гроші, закінчити житло, щоб моя сім'я перейшла в нову квартиру, і все. Бо це проблема номер один житло. От такі в мене інтереси*” [3, с. 3]).

Постматеріальний кластер. Незважаючи на те, що характеристики цього кластеру не є згадуваними при визначенні особливостей кожного із шести *градів*, в процесі аналізу ми зіткнулися із яскравими його проявами, які градом інспірації повністю пояснити не можна, що спочатку гіпотетично припускалося. Сам термін “постматеріальний” як явище, яке проявляється у сучасних суспільних процесах, запропонував Р. Інглехарт. Вперше цей концепт був запропонований у праці “Тиха революція” (Silentrevolution) у 1977 р. [9]. Якщо детальніше говорити, то постматеріальний кластер характеризується центричністю людини, яка все частіше тяжіє до самоствердження, самореалізації, участі в суспільних рухах; зростання важливості сім'ї; поширення прав людини та їхнє активне використання; зростання важливості розширення мереж комунікацій тощо. Це підтверджується завдяки такій цитаті: “...*дуже важливе місце займають друзі, такі соціальні стосунки є цінністю. Тут набагато більше важить родина, родинні цінності...*” [2, с. 2].

Постматеріальний кластер набуває різних варіацій, утворюючи підкластери. Ми виділили такі підкластери:

➤ Постматеріально-інспіраційний – конструювання справедливості при використанні цього кластера ґрунтується не лише на цінностях та принципах виділеного нами постматеріального кластера, а й формується на емоційному рівні установок, підкріплюючи обґрунтування індивідуальними почуттями та переживаннями (до прикладу: “*Як зараз ми*

бачимо на сході: люди мали свої надбання, цінності. Раз, залетів снаряд, і нічого нема – ні сім'ї, ні будинку, ні цінностей. Нічого нема, пусто, одні руїни, і людині вже нічого не треба, нічого, бо її вже немає” [3, с. 3]).

➤ Постматеріально-громадянський – цінності постматеріального світу мають гарантуватися соціальними інститутами й організаціями, формуючи відповідальність за їхнє дотримання (“Щоб наші люди були вимогливі до себе, до того, що вони роблять, аніж звертали увагу на тих, які щось роблять поганого. Якщо ти будеш сам законслухняний, то вони будуть брати приклад з тебе, самі будуть так робити як ти. Але взагалі-то, якщо схочуть... Якщо людина працює над собою, якщо вона хоче робити добро, і хоче робити так, як має бути. Якщо всі люди будуть дивитися, звертати увагу на себе, і на свою родину, на своїх, то в нас буде держава гарна, законслухняна і вихована, і не буде таких проблем... ” [3, с. 8]).

У наукових і публічних дискурсах справедливість є біполярним поняттям, іншим полюсом якої є несправедливість. Л. Болтанські та Л. Тевено звертаються до поняття несправедливості у двох випадках – під час розгляду конфліктів світів і перегляду суджень та визначення форм критики. Проте в процесі аналізу отриманих наративів ми зіткнулися із тим, що модель градусів є рамковою, і через її призму ми не змогли пояснити обґрунтування несправедливості.

Ми припускаємо, що пояснити обґрунтування несправедливості у певних випадках неможливо виміром та рівнем їхнього розгляду. Як зазначалося, застосування дослідницької моделі Л. Болтанські та Л. Тевено стає релевантнішим при врахуванні вимірів (яких ми визначили три) обґрунтування та конструювання справедливості й несправедливості.

Іншим поясненням є те, що при конструюванні й обґрунтуванні справедливості та несправедливості звертаються до тих благ та цінностей, які є протилежними до благ і цінностей одного чи кількох із шести світів. Проте цікавим є те, що ці протилежні характеристики світів поєднуються із дійсними їхніми характеристиками з іншого світу, тобто обґрунтування справедливості чи несправедливості є скоріше

амбівалетним, а не компромісним, про що стверджують дослідники.

Також неможливо пояснити конструювання й обґрунтування справедливості та несправедливості характеристиками визначених шести світів, запровадження “постматеріального кластера” – один із результатів апробації теорії градусів на якісно-емпіричному соціологічному матеріалі. Підсумовуючи наші розвідки в уявленнях та обґрунтуванні справедливості українськими трудовими мігрантами, ми виділяємо такі особливості:

По-перше, при дослідженні уявлень про справедливість, її обґрунтування та конструювання потрібно використовувати мультимісний підхід, який включає глобальний вимір, соціокультурну специфіку суспільств та конкретну політичну, економічну, соціокультурну ситуацію на цей момент.

По-друге, справедливість і несправедливість найчастіше обґрунтовується світами інспірації, патріархальним, громадянським та ринковим світами. Тоді як цінності та принципи світу репутації та науково-технічного світу використовуються надто рідко, щоб робити якісь висновки. Натомість комбінації використання характеристик світів вказали нам актуальність визначення основних кластерів обґрунтування та конструювання справедливості українськими трудовими мігрантами.

По-третє, такими кластерами є патріархально-громадянський, ринково-патріархальний та постматеріальний.

По-четверте, ми особливу увагу звертаємо на постматеріальний кластер, який виділили в процесі дослідження і який характеризується центричністю людини, яка все частіше тяжіє до самоствердження, самореалізації, участі в суспільних рухах; зростання важливості сім’ї; поширення прав людини та їхнє активне використання; зростання важливості розширення мереж комунікацій тощо. Це перша спроба доповнення теорії градусів, завдяки її верифікації в сучасних процесах та явищах.

По-п’яте, завдяки застосуванню теорії градусів Л. Болтанськї та Л. Тевено можна стверджувати про амбівалентність у формуванні та поясненні справедливості. Типовим є вико-

ристання цінностей і принципів протилежних світів, і часто, невизначеності чи нерішучості, яким принципам й цінностям варто слідувати.

По-шосте, обґрунтувати несправедливість через модель світів складно, оскільки вона все ж таки спирається на “ідеальні” світи формування справедливості. А несправедливість у цій дослідницькій моделі – лише тимчасовий стан, який може вирішитися через перевірку реальністю та компромісами між світами. Таким чином, будь-яка несправедливість, відповідно до моделі, має завершитися справедливо.

Література

1. Інтерв'ю записане з Лесею Ігнатюк у м. Львові, Україна, 11.06.2014 (інтерв'ю зберігається в авторському архіві).
2. Інтерв'ю записане з Тетяною Малегич у м. Львові, Україна, 29.07.2014 (інтерв'ю зберігається в авторському архіві).
3. Інтерв'ю записане з Дмитром Сидором у м. Стрий, Львівська область, Україна, 12.07.2014 (інтерв'ю зберігається в авторському архіві).
4. *Болтански Л.* Критика и обоснование справедливости: Очерк социологии градов / Л. Болтански, Л. Тевено ; науч. ред. перевода Н. Е. Копосов. – М. : Новое лит. обозрение, 2013. – 576 с.
5. *Болтански Л.* Социология критической способности / Л. Болтански, Л. Тевено // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2000. – Т. III. – № 3. – С. 66–83.
6. *Ковенева О.* Французская прагматическая социология: от модели “градов” в теории “множественных режимов вовлеченности” / О. Ковенева // Социологический журнал. – 2008. – № 1. – С. 5–21.
7. *Ролз Дж.* Теорія справедливості / Ролз Дж. ; пер. з англ. О. Мокровольський. – К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2001. – 822 с.
8. *Фридман* и Хайек о свободе / ред. А. Бабиц. – Минск : ПОЛИФАКТ-РЕФЕРЕНДУМ, 1990. – 126 с.
9. *Inglehart R.* The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics / Inglehart R. – Princeton University Press, 1977. – 496 p.
10. *Walzer M.* Spheres of justice. A defence of pluralism and equality / Walzer M. – New York : Basic Books, 1983. – 364 p.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

УДК 316.64

*Р. Шульга,
доктор філософських наук*

СУПЕРЕЧЛИВИЙ СВІТ СУЧАСНОЇ КУЛЬТУРИ

Стаття присвячена аналізу стану культури в сучасній Україні. Вона, на думку автора, позначена різними за наповненням суперечностями, які визначають усі ланки культурного будівництва. Увага акцентується на кількох вузлах протиріч, які найбільш суттєво проявляються в суспільному просторі. Це передусім стосунки митців і влади. Протиріччя між ними проявляється в підходах до засад культурної політики. Митці прагнуть брати активнішу участь у виборі компетентних управлінців, задавати нові критерії при розподілі коштів на розвиток культури. Розглядаються суперечності, які виникають у взаєминах митців і споживачів художнього продукту. Обґрунтовується необхідність діалогу між ними, що сприятиме глибшому розумінню митцями реальних художніх потреб населення, а споживачам – знаходити нові пріоритети у світі мистецтва.

Ключові слова: *культура, культурна політика, сучасне мистецтво, міські свята, участь у культурі.*

Статья посвящена анализу состояния культуры в современной Украине. Она, как считает автор, отмечена разными по наполнению противоречиями, которые определяют все звенья культурного строительства. Внимание акцентировано на некоторых узловых проблемах, которые наиболее остро проявляют себя в общественном пространстве. Это в первую очередь отношения художников и власти. Противоречия между ними проявляются в подходах к принципам культурной политики. Творцы стремятся принимать более активное участие в выборе компетентных управленцев, задавать новые критерии при распределении средств на развитие культуры. Значительное место в

статье уделено противоречиям, которые возникают в отношениях творцов и потребителей художественного продукта. Обосновывается необходимость между ними диалога, который поможет художникам понять реальные художественные потребности населения, а потребителям – находить новые приоритеты в мире искусства.

Ключевые слова: *культура, культурная политика, современное искусство, городские праздники, участие в культуре.*

The paper analyses the current state of culture in Ukraine. The author thinks that today's culture is marked by various contradictions determining all components of culture making. Special attention is paid to some problematic knots which primarily manifest themselves in public space, such as relations between artists and authorities. Controversies between them arise due to different approaches to the principles of cultural policy. Creators seek to get more actively involved in electing competent managers and setting new criteria for allocating public funds for cultural development. The paper also focuses on contradictions emerging in relations between creators and consumers of cultural products. Finally, the author argues for the necessity of establishing a dialogue between them, which is supposed to help the artists understand cultural needs of the population and make the consumers find new priorities in the art world.

Keywords: *culture, cultural policy, contemporary art, urban festivals, cultural participation.*

Стан сучасної культури позначений багатьма протиріччями, різноголоссям думок, оцінок, суджень. Протиріччя визначають фактично всі аспекти буття культури в суспільстві. Метою цієї статті є спроба намітити вузлові моменти існуючих суперечностей, визначити їхні причини і наслідки. Головна увага приділена висвітленню того, як ці суперечності впливають на життя пересічного українця.

З перших днів набуття незалежності в Україні не вщухає дискусія навколо шляхів розвитку вітчизняної культури. Нового поштовху обговоренню проблем надали події 2013–2014 рр. Діячі культури і мистецтва сприйняли післямайданні зрушення як довгоочікувану можливість врешті докорінно змінити культурну політику в країні таким чином,

щоб вона стала невід'ємною складовою європейського культурного простору. Творча спільнота вже не покладає надій на владу і прагне взяти процес у свої руки. Для певної частини діячів культури є неприйнятною платформа, на якій вибудовує влада культурний простір сьогодні. Хоча з боку влади це будівництво позиціонується як національне відродження. Однак, як це часто буває, гучні гасла від частого і надмірно пафосного виголошення перетворюються на затерті кліше, за якими криються традиційні, консервативні за своєю суттю наміри.

З приводу засад заявленого відродження культуролог Н. Кривда зазначає: “Зациклена на травматичному минулому, некоректно сформульована ідея “національного відродження” позбавлена креативності, відчуття сучасного темпоритму світової культури, резонує лише зі звинувачуваннями, пошуками ворогів (мови, країни, особистих) і формує переважно потребу компенсацій за історичні образи. Після цього говорити про консенсус щодо національних цілей і перспектив надзвичайно важко” [1].

Тож українські митці вже багато років задаються питанням – що ми відроджуємо – культуру традиційного українського суспільства дев'ятнадцятого століття, тобто селянську, чи будуюмо культуру, яка б поставала органічною складовою сучасної світової культури? Діячі культури, які дійсно прагнуть запроваджувати і реалізовувати якісні сучасні проекти для просування українського продукту в світі, знають відповідь на це питання. Але поки що влада не дослухається до думок митців, фахівців з питань культури та мистецтва.

Саме тому, паралельно з розробкою в нетрях Міністерства культури Програми нової культурної політики (включно з Довгостроковою стратегією розвитку культури), лідери думок запропонували суспільству своє бачення культурних перетворень. Діячів культури і небайдужих громадян не влаштовує насамперед відсутність будь-яких реформаторських зрушень у пропонованій міністерством програмі. Вони вважають, що, по суті, міністерське творіння спрямоване на стримування розвитку. Незмінними залишаються і принципи розподілу ресурсів – коли “кошти йдуть за радянським прин-

ципом рознарядки: не туди, де вони потрібні й зможуть підтримати зміни, а туди, куди ходили завжди, або куди заманулось, приміром, міністру”, – пише К. Ботанова [2].

Культурні активісти запропонували своє бачення культурної політики в державі. Зокрема, був представлений проект Стратегія 2025, мета якого – докорінно змінити засади культурного будівництва, поставити в його центр людину. Ще один запропонований проект – Договір гідності заради сталого розвитку – також соціально орієнтований. Як свідчить його назва, в ньому обґрунтовуються засади сталого розвитку, визначається роль культури на шляху до нього. Чи будуть ці проекти життєздатними, покаже час.

В основі перетворень, які пропонуються творчою спільнотою, лежить принцип відкритого доступу до можливості впливати на розвиток країни. Для культури це означає, зокрема, що “всі рішення щодо розподілу ресурсів мають ухвалюватись прозоро і публічно. Що доступ до ключових посад і позицій у культурі повинні мати найкращі, а не найгнучкіші й не більш “заслужені”. Крім того, не може більше бути освяченого радянською владою і закріпленого владою українською поділу на офіційну (бюджетну) і неофіційну (небюджетну) культуру. Це означає, що культура має бути жива і говорити з аудиторією мовою XXI сторіччя, навіть розповідаючи про сиву давнину! [2].

Не важко помітити, що в декларованих засадах проглядається певний утопізм і відсутні критерії, за якими визначатимуть “найкращих”. Суб’єктивізм в оцінках завжди ставав каменем спотикання в середовищі творчої спільноти. Але, звісно, що необхідність оновлення всієї сфери культури, особливо у сфері менеджменту, заперечень не викликає.

Щодо суб’єктивізму в мистецькому середовищі, то не великий секрет, що саме він постає як ґрунт ще й для внутрішніх конфліктів. І тут уже йдеться не про конфлікти з владою. Тим більше, що не всі художники конфліктують з нею. Дехто цілком комфортно почувається в її променях. (Згадаймо роботу П. Бурдьє “Поле літератури”). Тож конфліктують митці між собою за місце під сонцем визнання, конфліктують за сфери впливу на художньому ринку окре-

мі групи тощо. І такі конфлікти стають подекуди на заваді у обстоюванні позицій щодо впровадження нових ідей у культурну політику.

Особливо відчутно конфліктні ситуації проявляються в питаннях фінансування закладів культури, творчих проєктів. Взагалі, доволі тривалий час проблему існуючих негараздів у культурному виробництві вбачали в недостатньому фінансуванні культури і мистецтва з боку влади. Роки минали, а кошти на культуру залишалися мізерними. Звісно, що міністерство культури, яке ці кошти розподіляє, сприймається частиною творчої спільноти як інституція, що більшою мірою гальмує розвиток культури, ніж сприяє йому.

Знов повторимо: проблема фінансування – найболючіша тема для вітчизняних митців. Але тут вони не поодинокі. Де взяти кошти на реалізацію творчих задумів – питання актуальне і для представників різних видів мистецтва в усіх куточках світу. Для багатьох причетних до культури людей стало вже давно зрозумілим, що не варто очікувати часів, коли держава зможе надавати кошти всім бажаним творити.

Вивчаючи міжнародний досвід, частина українських діячів культури дійшли для себе висновку, що серед різних моделей фінансування культури найбільш продуктивною є система цільового спрямування коштів на підтримку перспективних проєктів, які пройшли публічну апробацію, або ж визнані кращими на конкурсній основі тощо. Саме ці позиції закладені в репрезентованій реформаторськи налаштованій творчою спільнотою програмі нової культурної політики в Україні. Однак відомо, що реалізація навіть найбільш добрих намірів часто стикається з новими проблемами, на подолання яких потрібні значні зусилля і чимало часу.

Велику надію українські митці покладають на програму “Креативна Європа”. Багато критики було висловлено на адресу Міністерства культури часів Кириленка за зволікання щодо ратифікації Угоди по участь України в цій програмі. Лише на початку 2016 р. були завершені всі формальні внутрішньодержавні процедури з підписання та ратифікації Угоди. Залишилося створити структуру, яка б координувала діяльність цієї програми в Україні. Нарешті, після узгоджен-

ня цілої низки питань, насамперед фінансових, було створене Національне бюро програми.

Бюро ще не було створене, а в середовищі митців вже почалися суперечки щодо його призначення і значення. У ньому вбачали панацею вирішення усіх існуючих негараздів, зрозуміло, першою чергою фінансових. Чим насправді займатиметься Національне бюро, розповіла його очільниця Ірина Вікірчак. Вона була обрана за конкурсом, її кандидатура згідно з існуючими в Європейському Союзі положеннями була погоджена з Єврокомісією, з усіма структурами, які займаються програмою “Креативна Європа”.

Головним завданням Програми, вважає І. Вікірчак, є інтеграція української культури в європейській культурний простір. Причому ця інтеграція повинна мати взаємний характер. Йдеться, зокрема, про налагодження співпраці, обмін творами мистецтва, ідеями, підвищення професійного рівня культурних менеджерів тощо. Для того, щоб стати учасником Програми і одержати бажані кошти (бюджет “Креативної Європи” – 1,5 мільярда євро), потрібно бути готовими відповідати на дуже серйозні виклики, оволодівати новими технологіями співпраці і творчості.

Тут і знання мов, і мобільність у вмінні налагоджувати міжнародні контакти, активність у долученні до проектів, які вже виконуються в інших країнах. Великих зусиль вимагає і виконання вимог бюрократичної сторони участі в проєктах. Умій, навичок, наполегливості вимагає кожен етап проєкту, який подається на конкурс. Складання і подання заявки – це тільки перший крок, “Треба бути готовими до щоденної співпраці з великою кількістю партнерів, до роботи з тоннами документів, до ретельного планування бюджету, причому відразу на міжнародному рівні. А далі слід провести все, що ви гарно запланували. І вчасно подати доволі непросту звітність” [3].

Уже з названих вимог до бажаючих узяти участь у Програмі, а є ще й інші, очевидно, що треба пройти непростий і довгий шлях. Тим більше, що очільниця Бюро не приховує наявності скепсису, з яким ставляться європейські колеги щодо шансів отримання фінансування українськими органі-

заціями в найближчі роки. Все через брак досвіду, мобільності, відсутності розуміння правил, за якими працюють європейські фундації. Тож попереду велика і копітка праця. Тільки долаючи ці виклики, можна сподіватись на успіх і, звісно, кошти.

Отже, шляхів швидкого розв'язання проблем розвитку культурної сфери поки що не знайдено. Але, як виявляється, сама культура сама по собі є величезним ресурсом. Сьогодні вона постає як потужний локомотив для розвитку економіки міст і селищ. Завдяки вмілому використанню можливостей культури, значний поштовх для розвитку можуть отримати такі сфери, як інфраструктура та розвиток міст, туризм. Розгортання культурного ландшафту робить міста привабливими для інвестицій. Є підстави говорити, що культурна економіка вже зробила значний внесок у розвиток багатьох міст світу.

Свята, фестивалі, які нині проводяться не тільки у великих містах, а й у різних за чисельністю мешканців населених пунктах, не можна вважати новими в культурному ландшафті. Вони здавна структурували соціальне життя, ділили його на буденне та святкове, подієве. Існував чіткий розклад свят. Саме їхня часова повторюваність, обов'язковість проведення підтверджувала непохитність соціального порядку, стабільність і передбачуваність подій, вносила в життя пересічних громадян смисли, окреслювала горизонти буття. Нині свята, фестивалі тощо не прив'язані тільки до визначних подій чи історично значущих дат.

На відміну від існуючих в історії визначеної хронології та ієрархії свят, нинішня ситуація вирізняється насамперед кількісними параметрами. Святкові заходи з різної нагоди відбуваються не тільки у столиці, великих містах, а й у містах районного значення і в невеликих селищах. Все залежить від ініціативи влади, громади, бізнесових структур.

До сучасних фестивалів відносять різні за масштабами і метою проведення публічні заходи. Серед них: державні – масові гуляння з приводу визначних дат в історії країни; художні – проведення мистецьких конкурсів, театральних, кінематографічних, музичних фестивалів, художні бієнале,

фольклорні свята, свята національної культури, тематичні, свято пива, наприклад, міжнародні виставки, ярмарки, автосалони, мистецькі конкурси тощо, сюди ж входять і спортивні змагання – олімпіади, чемпіонати з різних видів спорту.

Вчені різних дисциплін, а до дослідження фестивальної теми давно долучилися філософи, культурологи, антропологи, історики, соціологи, політологи, економісти, визначаючи, які завдання ставили організатори таких свят впродовж історії і в сучасний період, називають демонстрацію багатства, соціальний контроль, консолідацію громадянських ідентичностей, і ще низку позицій, які були важливими для правлячої еліти в різні часи, в різних країнах.

Для нас важлива точка зору на ті свята, в яких значне місце посідає культурна складова. Це головним чином свята, які ініціюються владою міста. Так звані міські свята. Вони приваблюють дослідників передусім тим, що їхня кількість в останні десятиліття значно зросла. Тож науковців цікавлять причини такого зростання. Причому ця тенденція характерна для міст у різних світових регіонах. Називаючи ці причини, австралійський дослідник Гордон Уейтт вважає, що сучасні міські фестивалі покликані зміцнити соціальну згуртованість, стимулювати місцеву економіку, сприяти розкритті самої локації. Тому кошти на їх проведення виділяють як влада, так і приватні підприємці. І влада, і її комерційні партнери розуміють, що задля “забезпечення майбутньої надійної бази для економіки міста, потрібно покладатися на сполучення видовищ, розваг, творчого начала та демонстраційного споживання” [4].

У різних регіонах світу вже накопичений значний досвід, щодо можливостей використання видовищ, розваг, різних видів мистецтва для розвитку економіки, міської інфраструктури, залучення інвестицій, туристів. Дослідники аналізують процеси, які відбуваються в цій царині. Їх цікавить культурна економіка як провідний світовий тренд у розвитку міст, так і досвід окремих міст, які завдяки тому, що фестивалі, які проводяться там, самі стали світовим брендом. Зокрема, можна назвати шотландський Единбург, де фестивальні заходи проводяться упродовж усього року – на зміну

всесвітньовідомому театральному фестивалю, приходять ще низка інших. Невеличке французьке місто Канн відоме головним у світі кінофестивалем і т.д.

В Україні сьогодні точиться багато дискусій навколо змістового наповнення розвитку культури. Представникам творчого цеху вже багато відомо про існуючі шляхи розвитку культури, про можливості вирішення питань фінансового забезпечення цього розвитку, про напрями культурної політики. Для вітчизняних діячів культури і мистецтва дедалі більш стає зрозумілим, що культура може стати тим локомотивом, який допоможе потягти за собою різні галузі виробництва, поліпшити економіку не тільки міст, а й окремих населених пунктів.

Втілення цих намірів поки що здебільшого тільки планується. Хоча є приклади, коли ентузіастами робляться певні кроки в цьому напрямі. На цьому тлі надзвичайно важливо знати, як ці наміри можуть втілюватися в життя. Тому аналіз спроб реалізації таких намірів, а тим більш, отриманих при цьому результатів – дуже цінний матеріал для тих, хто прагне ефективно використати потенціал культури.

Тут саме може стати в нагоді досвід впровадження так званого Пермського культурного проекту. Його натхненником і організатором став відомий в Україні московський галерист Марат Гельман. Можливість реалізовувати свій задум він отримав завдяки сприянню діючого в ті часи, у 2008 р., пермського губернатора, який надав Гельману, так би мовити карт-бланш. Тільки Марат Гельман і його команда могли вирішувати, що і як їм робити у своїх починаннях у сфері культури. Вони отримали омріяну можливість, не питаючи ні порад, ні, головне, дозволів, втілювати будь-який задум. Уся їхня робота по перетворенню культурного ландшафту Пермі була підпорядкована меті – довести спроможність культури сприяти економічному соціальному розвитку міста, створити його мешканцям комфортне середовище для життя, сформулювати новий імідж міста, як міста європейського рівня.

Гельман у реалізації своїх задумів спирався на світовий досвід використання культурного ресурсу для розвитку міста – залучення інвестицій, створення умов для розвитку туризму,

досягнення міжнародного визнання. Але, використовуючи надбання світового досвіду, треба пам'ятати, що кожен регіон має свої особливості і свої умови для реалізації культурних проектів. За відсутності власного досвіду складно уявити, що ж чекає реформаторів на шляху втілення в життя грандіозних задумів.

Тому дуже цінною є можливість поетапно ознайомитись з проведенням проекту культурних перетворень в окремо узятому місті. І головне, з докладним аналізом отриманих результатів. Про все це можемо дізнатись завдяки зусиллям російського соціолога Олега Лисенка, який проаналізував події, які супроводжували втілення в життя масштабного за своїм обсягом і ресурсом для реалізації Пермського культурного проекту.

Дослідник прагнув зрозуміти, які перспективи мають такі спроби і які перепони можуть чатувати на цьому шляху. Ним було проведено кілька досліджень, спрямованих на виявлення насамперед ставлення різних груп населення до культурних перетворень, які відбувалися за час проведення проекту. Повторимо: для нас і сам проект і його наслідки важливі й цікаві тим, що Гельман з командою втілили в життя те, що для українських діячів переважно залишається програмою. Отже, констатує Лисенко, Гельман і його однодумець Мільграм “за короткий час зуміли утвердити культуру головним ресурсом розвитку краю і почати створювати, за словами американського урбаніста Харви Молотча, міську “машину зростання” [5].

Отримавши повну підтримку з боку влади, реформатори ініціювали цілу низку заходів: популяризацію сучасного мистецтва, різноманітні фестивалі, запрошення іноземних митців. Крім того, зазначає соціолог, “цей проект мав за мету реорганізацію управління сферою культури, тобто розвиток проектного принципу фінансування замість галузевого і створення нових інституцій” [5]. За задумом ініціаторів проекту, культура почала утверджуватися як ресурс і як середовище проживання – замість існуючого її розуміння як системи закладів, якими треба управляти і їх фінансувати.

Тобто все те, що на чому наполягають українські діячі в своїх суперечках, з позиціями, які закладаються у владних

кабінетах, пройшло апробацію на практиці. Зрозуміло, що постає питання – чи відбулася реалізація заявлених завдань проекту, чи втілилися в життя реформаторські ідеї його ідеологів? Однозначної відповіді на це не існує. Чітко визначити зміни, що відбулися, скажімо, в таких сферах, як зміни якості життя, підвищення індексу розвитку людського капіталу, досліднику не вдалося за відсутності загальноприйнятих індикаторів і регулярних замірів. За таких же причин неможливим виявилось повною мірою відслідкувати реальну ситуацію з перетворенням міського середовища або створення нових культурних просторів.

Однак відсутність у певних сегментах дослідження повністю об'єктивних даних щодо характеру перетворень, тим не менш не заважає доказово стверджувати, що в житті міста Перм відбулися певні зрушення. Насамперед у ставленні жителів міста, різних фахових груп до проекту і започаткованих ним культурних, художніх ініціатив. Для нас важливим видається таке зауваження соціолога: “для значної частини пермського співтовариства (зрозуміло, більш-менш освіченої та активної) життя міста ділиться на період “до ПКП” і “після ПКП” [5]. Ось оцей поділ на “до” і “після”, мабуть, – найбільш значне досягнення даного проекту. Питання розвитку культури, вміння використовувати її можливості для поліпшення життя міста, підвищення рівня його економіки, формування сучасного іміджу – стали не тільки справою вузького кола фахівців та можновладців, а й предметом осмислення і долученням до їхнього вирішення активної частини громадськості.

Щодо суперечностей, то вони супроводжували проект на всіх етапах його реалізації. Найбільшими його критиками виявилися представники художньої еліти міста. Суперечки між ними і прихильниками проекту не вщухають і впродовж років після закриття проекту у 2012 р. В усякому разі можна казати: аналіз подій, що відбувалися навколо Пермського культурного проекту дають можливість не тільки пересвідчитись, як наміри втілювались в життя, а й з якими непередбачуваними чинниками стикалися організатори.

Як на нашу думку, вітчизняним розробникам таких проектів особливу увагу варто звернути на те, для кого запускався

пермський проект. Треба зазначити, що його ініціатори чітко окреслили, яким соціальним групам вони спрямовують свою діяльність – насамперед розрахунок йшов на економічно вигідного споживача. Це люди з високим рівнем освіти, добре матеріально забезпечені, які можуть витратити на дозвілля половину і більше свого заробітку. Але тут постає питання щодо соціальної справедливості. Суть у тому, що реалізація культурних, мистецьких проектів, якими б добрими намірами не керувались їхні розробники – розвиток економіки міста, поліпшення довкілля і ще багато добрих справ – на сьогодні неможлива без бюджетного фінансування. Розраховувати на спонсорів, на співпрацю з бізнесовими структурами, звісно, можна і треба, але їхній внесок може становити лише невелику частину витрат. Пермський досвід свідчить про те, що навіть вдалий у фінансовому сенсі проект може повернути витрати тільки через кілька років.

Тож і проблема полягає в тому, з чим залишаться економічно невикорисні споживачі, адже кошти на фінансування амбіційних проектів йдуть з міського бюджету, який, як відомо, наповнюється платниками податків, серед яких значна частка економічно невикорисних споживачів.

Тут треба зазначити, що досвід орієнтації на певну групу споживачів уже є і в Україні. Ініційований власником кількох концептуальних публічних закладів проект “Тепле місто”, спрямований на перетворення Івано-Франківська на привабливе для туристів місто. Досягнення цієї мети вбачається через розвиток середнього класу та горизонтальних зв’язків. За своїм спрямуванням цей проект дещо відрізняється від пермського. Це цілком приватна ініціатива, і на першому місці – економічна складова, хоча її реалізація пролягає через об’єднання зусиль однодумців навколо завдання естетизації міських вулиць, надання простору для розгортання популяризації сучасного мистецтва [6].

У свою чергу культурні програми, які пропонує влада, розраховані на все населення міста, без урахування культурної компетентності та фінансових можливостей мешканців. Саме за це вони і піддаються нищівній критиці з боку ліберальної творчої спільноти. Звісно, ми розуміємо, що дещо спрощу-

емо ситуацію. Культурне розшарування – така ж реальність, як і соціальне, і економічне розшарування. Не кажучи вже про різність уподобань, смаків, преференцій щодо споживання культурного і художнього продукту як серед різних груп, так і в їх середині.

У ставленні до масових заходів також немає однозначних оцінок і однакового розуміння. Великі масові гуляння, а їх проводить не тільки влада, а й різні бізнесові в тому числі структури, мають свій алгоритм проведення. Як правило, вони займають центральні площі та вулиці міст. Є обов'язкові компоненти, що супроводжують такі заходи – це виїзна торгівля їжею, напоями, участь музичних гуртів і виконавців і, звісно, тисячі і більше учасників. Але, як зазначають дослідники, такі заходи різними групами населення сприймаються також по-різному. Зокрема, спостерігається певний дисонанс у ставленні до цих заходів у мешканців, які постійно проживають у тих частинах міста або ж селища, де відбуваються масові заходи, та жителів інших локацій. Якщо для жителів віддалених районів заходи у центрі міста, селища – це свято і подія, то для мешканців, які мимоволі опиняються в центрі святкувань зі скупченням великої кількості людей, посиленими до максимуму децибелів звуками, що видають музичні гурти, і декалітрами пива, які пропонуються численними торговельними точками, з передбачуваним результатом його надмірного вживання, відпочинок у власній оселі постає вельми проблематичним. Тому спостерігається різноспрямований рух. Жителі окраїн масово рухаються до центру, жителі центру прагнуть опинитися від нього подалі. Якщо для жителя спального району відвідання свята в центрі сприймається як подія, то для багатьох жителів центру це скоріше антиподія.

З такими суперечливими настроями зіткнулися організатори пермського проекту, про це пишуть і зарубіжні дослідники, які займаються фестивальною тематикою, вивченням усіх сторін сучасних святкових заходів у країнах світу.

Але все ж, як на нашу думку, ці й інші суперечності можливо певною мірою нівелювати, якщо бачити їх і шукати форми співпраці з широкою аудиторією. Світовий досвід

надає приклади і таких моделей співпраці. Так, очільник відділу образотворчого та сценічного мистецтва департаменту культури Мюнхена Марк Гегенфуртнер говорить про те, що їхня інституція прагне підтримувати ті проекти, які об'єднують різні аудиторії. Це важливо, бо “вони створюють горизонтальні зв'язки, з яких, у свою чергу, формується соціальна тканина, щільності якої в Україні зараз, здається, іноді бракує” [7].

Керівник проекту MUSA (Museum Startgalerie Artothek) Бертольд Еккер, який відповідає за розвиток і репрезентацію сучасного мистецтва у Відні, вважає принципово важливим, щоб вхід на майданчики, де представлені твори сучасних митців, був безкоштовним. “Це наша філософія, – говорить він, – усе повинно бути безкоштовним, у тому числі й екскурсії, адже ми хочемо нести мистецтво публіці. Якщо за вхід треба платити, дехто добре подумає, чи варто входити” [8].

Треба зазначити, що віденський фахівець говорить про свій досвід роботи популяризації саме сучасного мистецтва. Для вітчизняної мистецької спільноти це гаряча тема. Певна частина її вважає, що саме через залучення якомога більшої аудиторії до розуміння і прийняття творів сучасного мистецтва пролягає шлях до входження в світовий культурний простір. Тож значна частина суперечок із владними структурами обертається саме навколо утвердження сучасного мистецтва як провідного напрямку культурного розвитку. Деякі з діячів культури, не дочекавшись бажаних рухів з боку представників офіційної культури, приміряють на себе звичну для вітчизняної інтелігенції культуртрегерську місію. Тобто ідуть у народ з метою просвітництва в царині сучасного мистецтва.

Щоб достукатися до думок і сердець мешканців глибинки, вони вдаються до партисипативних практик. Треба зазначити, що тема *participatory culture* (культура участі) нині активно обговорюється на європейських та американських конференціях. “Participatory culture, – зазначає Д. Агапова, – це передусім вільна, дієва та усвідомлена участь людей у культурних та соціальних процесах, можливість для них бути не тільки “споживачами” або об'єктами впливу, а й робити

власний внесок у прийняття рішень і створення культурних подій” [9].

В останні роки в українській глибинці утворилися і діяли різні за тематичним спрямуванням самоорганізовані мистецькі групи, які робили акцент саме на партисипативних практиках, прагнучи до взаємодії з місцевим населенням на емпатійному рівні, працюючи більше у сфері емоційного, ніж соціального. Одне з таких угруповань “Передвиж” у своїй діяльності застосовує поряд з партисипативними також пересувні, ситуативні, раптові практики. Вони прагнуть до прямої комунікації з місцевими жителями, максимально залучаючи їх до процесу спільного створення сучасного художнього продукту та його презентації [10].

Як бачимо, зусилля митців, культурних діячів значною мірою спрямовані на розширення аудиторії сучасного мистецтва. Вони вважають, що саме визнання цього сегменту творчості як провідної в мистецькому просторі, постає як запорука успіху української культури в її входженні в світовий культурний простір. Щодо цього можна зауважити, що такого роду зрушення, як зміни в естетичних уподобаннях пересічного споживача, процес тривалий і потребує немало років, ніж це може стати реальністю.

Крім того, треба визнати і такі реалії – мейнстрім сучасного художнього життя – масова культура. Класичне мистецтво, яке втілює зразки високої художності і сучасне мистецтво, що претендує на взаємодію з реципієнтом на нових рівнях чуттєвості – насправді знаходяться на флангах цього мейнстріму. Відповідно, їхня частка в споживанні художнього продукту не досить значна.

Тому, звісно, зусилля, спрямовані на пропагування сучасного мистецтва, заслуговують на підтримку, але не варто сподіватися на швидку переорієнтацію в смаках і уподобаннях людей. Варто пам’ятати, що більшість співвітчизників не мають досвіду сприйняття мистецтва нереалістичного спрямування. Потрібен значний час, щоб реципієнт знайшов для себе чуттєві точки дотику в спілкуванні з новими формами, практиками, де естетична насолода, художня довершеність втрачають пріоритетне значення.

Переконатися в труднощах переходу на інший рівень ставлення і сприйняття мистецтва можна на прикладах створення в різних країнах світу на базі покинутих промислових будівель центрів сучасного мистецтва, також як і спеціально побудованих музеїв. Фіксуються неоднозначні за наслідками результати цих ініціатив. Скажімо, той, кому доведеться побувати у гірському польському містечку Новий Совч, буде вражений ультрасучасною чотириповерховою галереєю сучасного мистецтва. Вона була побудована у місті з населенням 80 тисяч мешканців завдяки фонду регіонального розвитку Європейського Союзу. Однак, як зазначає авторка статті “Велике мистецтво в маленьких містах: децентралізація по-польськи” Віра Балдинюк, “проблема лише в тому, що до такого чудового закладу немає кому ходити. Найбільший конкурент виставок – церква, що стоїть навпроти галереї. Населення містечка дуже консервативне, а кілька гучних проєктів надовго відлякали бабусь від сучасного мистецтва” [11].

Тут намітилась ще одна проблема – ставлення до новацій у великих та малих містах. Цікавою є думка відомої кіровоградської журналістки Світлани Орел. Цікавою тому, що вона, мешканка провінційного міста, знає уподобання місцевого населення, водночас активно займається проблемами культури і розуміється на сучасних тенденціях її розвитку. Журналістка була обурена мистецькими проєктами, які були представлені на Шишацькому фестивалі й позиціонувалися авторами як культурно значущі акції. “Про яку культуру йде мова? – запитує С. Орел – Якщо у великих містах подібна шиза розчиняється у загальному потоці, то у провінції вона просто загрозлива. Показує людям: ось це, це – мистецтво! Жахливо!” [10].

Акцентується увага на важливому моменті в сприйнятті й оцінці новацій. Велику роль відіграє середовище, в якому формуються культурні преференції. Прийняття як значущих пропонувананих мистецьких акцій, які виходять за межі існуючого естетичного досвіду, у малих поселеннях відбувається набагато складніше, ніж у великих містах, де відвідання виставки сучасного мистецтва, крім задоволення художніх потреб, може набувати статусно-престижного характеру або

як бажання слідувати модним тенденціям, про які можна дізнатися зі ЗМІ, тощо. Хоча для невеликих міст мистецькі ініціативи, навіть ті, які виявилися незрозумілими більшості мешканців, також мають певний позитив. Вони стають подіями, які потім обговорюють у колективах, у магазинах, на ринках в інших місцях публічного спілкування. Це означає, що якесь уявлення про існування нових мистецьких форм люди отримали і зможуть в подальшому накопичувати новий досвід.

Отже, питань багато. Їхнє вирішення – справа не одного року. Яку культуру нести в маси – одне з найнагальніших. Саме від відповідей на нього залежать стратегії культурної політики в державі. Позиції в побудові стратегій можуть бути різними – чи це висока культура, а значить орієнтація на художньо довершені зразки, і на обрану аудиторію, яка може цю довершеність оцінити і насолодитися нею, чи це може бути обрана парадигма новітніх мистецьких та культурних практик. Вони також, як ми вже зазначали, поки що більшою мірою сприймаються як можливість отримати позитивний чуттєвий досвід незначною за кількістю аудиторією.

Ще одним напрямом у стратегічному поступі може стати парадигма – культура як спосіб життя. Привабливість цього напряму полягає в тому, що споживач сам обирає прийнятну для себе модель культури і будь-які практики, без поділу їх на справжні й не справжні. В усякому разі відсутність диктату щодо змістовного наповнення культурного споживання, хай навіть з боку експертної спільноти, на користь самій цій спільноті. Вона, по-перше, у своїх культтрегерських пориваннях керуватиметься не тільки добрими намірами, бажаннями, і власними естетичним пріоритетами; по-друге, більше уваги звертатиме на соціокультурні, економічні реалії, які значною мірою впливають на поведінку споживача художнього продукту. По-третє, буде прийнята як даність багатомірність культури, розмаїття її проявів, кожний з яких є цінністю для суспільства і пересічного громадянина.

Культура залишається значущим аспектом життя українського суспільства. Вона продовжує сприйматися як мірило національної самобутності, духовного багатства, творчого

потенціалу. На жаль, на сьогодні маємо ситуацію, де фінансування культури, як і всієї гуманітарної сфери, позначене стійкою тенденцією до зниження. Інша тенденція – це пошук шляхів розгортання культурних процесів на нових умовах. Вона ініційована, зокрема, творчою спільнотою, небайдужою громадськістю. Вихід з існуючої скрути вбачається в залученні зарубіжного досвіду по створенню платформ, де розгортаються нові форми взаємодії споживача з художнім продуктом. Пропонуються також інші принципи управління культурою, нові засади стосунків з митцями, з закладами культури. Однак, які б моделі управління не пропонувалися, які б художні проекти не виносили на обговорювання, слід враховувати реалії побутування культури в сучасному світі. Все той же досвід інших країн свідчить – будь-яка ініціатива в сфері культури не може відбутися в повному обсязі без підтримки держави.

Отже, легких шляхів тут немає. Кожний крок позначений суперечками, неоднозначним ставленням з боку і творців, і споживачів. Досягнення порозуміння між усіма суб'єктами культурного процесу стане можливим тільки в умовах постійної комунікації, з урахуванням існуючих запитів і інтересів. А вони дуже різноманітні. При цьому слід пам'ятати, що в культурному поступі немає не тільки легких шляхів, а й простих рішень, і тим більше, швидких результатів.

Література

1. *Кириленко* – це стагнація. Публічні діячі про те, чому не можна перепризначати міністра культури // 12.04.2016 УП. Культура. – 2016.12.04 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://life.pravda.com.ua/culture/2016/04/12/210934/>

2. *Ботанова Катерина*. Стратегія довіри: як перевернути систему / Катерина Ботанова // УП. Культура [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://life.pravda.com.ua/culture/2016/02/16/208174/>

3. *Ботанова Катерина*. Ірина Вікирчак: 5 викликів і 5 бонусів “Креативної Європи” / Катерина Ботанова // УП. Культура [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://life.pravda.com.ua/culture/2016/07/12/215065/>

4. *Гордон Уэйтт*. Городские фестивали. География шумихи, беспомощности и надежды / Гордон Уэйтт // Неприкосновенный запас. – 2016. – №2 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nz/2016/2/gorodskie-festivali.html>

5. *Лисенко Олег*. Последствия Пермского культурного проекта (по материалам социологических исследований) / Олег Лисенко // Неприкосновенный запас 2016. – 2(106) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nz/2016/2/posledstviya-permskogo-kulturnogo-proekta-po-materialam-sociolo.html>

6. *Демченко Ілона*. Досвід перетворень. Острови креативності змінюють Європу / Ілона Демченко // УП. – 2016 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://life.pravda.com.ua/culture/2016/03/31/210295/>

7. *Демченко Ілона*. Марк Гегенфуртнер: Не варто порівнювати вартість бронезилета і культурного заходу / Ілона Демченко // УП. Культура [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://life.pravda.com.ua/culture/2015/11/12/203106/>

8. *Владимир Кадыгроб*. Директор MUSA: Реформы нужно начинать с культуры / Владимир Кадыгроб // УП. Жизнь [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://life.pravda.com.ua/person/2015/01/10/187367/>

9. *Агапова Дарья*. Культура участия: миллионы диалогов / Дарья Агапова // Музей как пространство образования: игра, диалог, культура участия [Электронный ресурс]. Режим доступа : <http://cmr.msk.ru/publikatsii/item/26-sbornik-muzej-kak-prostranstvo-obrazovaniya-igra-dialog-kultura-uchastiya-moskva-otvred-a-shcherbakova-sost-n-kopelyanskaya>

10. *Моляр Євгенія*. Пішли в народ: сучасне мистецтво і українська глибинка / Євгенія Моляр // УП. Культура [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://life.pravda.com.ua/culture/2016/08/11/216328/>

11. *Балдинюк Віра*. Велике мистецтво в маленьких містах: децентралізація по-польськи / Віра Балдинюк // УП [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://life.pravda.com.ua/culture/2015/11/2/202572/view_print/

МЕХАНІЗМИ АДАПТАЦІЇ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ В УМОВАХ ПЕРЕХІДНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Організаційна культура розглядається як ціннісно-нормативна система організаційно-управлінських відносин, що забезпечує внутрішню інтеграцію та зовнішню адаптацію організаційної культури до умов транзитивного періоду, основними компонентами якої є соціетальні, ціннісно-нормативні й організаційно-управлінські складові. Організаційна культура в умовах перехідного періоду відображає ціннісно-нормативну систему організаційно-управлінських відносин як авторитарного типу соціального управління, так і демократичного, а процес її адаптації можна подати як поступове пристосування до умов демократичного транзиту через ускладнення і підвищення здатності структурних елементів організаційної культури виконувати свої функції. Виокремлено механізми адаптації організаційної культури в перехідний період відповідно до адаптаційних можливостей її структурних елементів.

Ключові слова: *перехідне суспільство, організаційна культура, адаптація, соціетальність, тип соціального управління.*

Организационная культура рассматривается как ценностно-нормативная система организационно-управленческих отношений, что обеспечивает внутреннюю интеграцию и внешнюю адаптацию организационной культуры в условиях транзитивного периода, основными компонентами которой являются социетальные, ценностно-нормативные и организационно-управленческие составляющие. Организационная культура в условиях переходного периода отражает ценностно-нормативную систему организационно-управленческих отношений как авторитарного типа социального управления, так и демократического, а процесс ее адаптации можно представить как постепенное приспособление к условиям демократического транзита через усложнение и повышение способности структурных элементов

организационной культуры выполняют свои функции. Выделены механизмы адаптации организационной культуры в переходный период адаптационными возможностями ее структурных элементов.

Ключевые слова: переходное общество, организационная культура, адаптация, социетальность, тип социального управления.

Organisational culture is regarded as a system of values and norms for organisational and administrative/managerial relations. These relations are supposed to ensure internal integration and external adaptation of an organisational culture to new circumstances of the transitional period. The main components of an organisational culture are societal, purely organisational, administrative/managerial and those related to norms and values. During the transitional period the organisational culture reflects a system of values and norms for organisational and managerial relations constituting either an authoritarian or a democratic style of management. Today the process of adaptation of the organisational culture can be seen as a gradual adjustment to the circumstances of democratic transition whereby structural elements of the organisational culture become more complex and enhance their ability to perform essential functions. The author has defined some adaptive mechanisms of the organisational culture according to adaptive capacities of its structural elements during the transitional period.

Keywords: transitional society, organisational culture, adaptation, societality, type of social governance.

Сучасний стан українського суспільства можна визначити як перехідний або транзитивний, який пов'язаний із трансформацією в політичній, економічній і соціокультурній сферах суспільства. Організаційна культура як соціальне явище в умовах перехідного періоду зазнає суттєвих змін. Тому актуальною науковою проблемою є виокремлення механізмів адаптації організаційної культури до соціальних змін. Структурна модель організаційної культури представлена складовими, які мають різний рівень здатності до адаптації в мінливому соціальному середовищі, адже її адаптаційний потенціал зумовлений чинниками різного порядку. По-перше, чинники, які не мають чіткого вираження в соціальному або матеріальному вигляді, а мають переважно символічний характер – це архетипічні уявлення, що виступають як еле-

менти колективного несвідомого і представлені лише у вигляді патернів поведінки, сприйняття і мотиваційних орієнтацій і є доволі стійкими щодо зовнішніх впливів. По-друге, чинники, що представлені смислами і значеннями, втіленими в ціннісно-нормативній системі суспільства, яка може змінюватися, породжуючи періоди нестабільності і аномії. І, по-третє, зовнішні чинники, які пов'язані зі змінами суспільного життєустрою – зміни політичних режимів, соціально-економічні трансформації, технологічні зміни, екологічні й кліматичні зміни тощо. Тому актуальною науковою проблемою є побудова і обґрунтування концептуальної моделі адаптації організаційної культури в контексті перехідного стану українського суспільства, який характеризується такими процесуальними ознаками, як: демократичний транзит, перехід до ринкових відносин і формування здатності суспільства до самоорганізації на основі демократичних і громадянських цінностей.

У соціологічній науці сутність організаційної культури тлумачиться неоднозначно залежно від наукової школи і методологічного підходу. Так, певний внесок у дослідження організаційної культури зробили: Е. Атос, Ч. Барнард, Р. Моран, Р. Паскаль, Т. Пітерс, Г. Саймон, Ф. Селзник, Р. Уотермен, Ф. Харріс. Прихильниками феноменологічної школи було запроваджено сам термін “організаційна культура” і звернуто увагу на проблеми особистості у контексті організаційного середовища (М. Луї, А. Петтигрю, С. Роббінс). У роботах Е. Шейна, Х. Шварца, Г. Хофстеде підкреслюється роль ментальних, соціетальних і ціннісно-нормативних факторів у процесі формування організаційної культури.

Важливе значення для вивчення організаційної культури мають праці, присвячені загальному аналізу соціальних змін, трансформації, модернізації (Л. Беляєва, Є. Данилова, П. Штомпка, В. Ядов та ін.); змінам соціальної структури і напрямів соціальної мобільності (Т. Заславська, Н. Тихонова, М. Черниш); ціннісній динаміці в транзитивному (або перехідному) суспільстві, що реформується (А. Здравомислов, Ю. Левада, Г. Дилігенський, Ю. Козирев). Тобто соціокультурні трансформації, що мають місце в сучасному українсько-

му суспільстві, виступають як «контекст», у якому формується культурний складник організацій. Однак розгляд проблеми організаційної культури має фрагментарний характер, й тому потребує з'ясування чинників формування адаптивної організаційної культури в умовах транзитивності українського суспільства.

Організаційна культура – доволі багатоаспектне соціальне явище й як концепт має широкий спектр визначень. Так, Х. Шварц характеризує культуру організації як комплекс переконань і базових уявлень, що поділяються членами організації, і які формують норми і цінності, які значною мірою визначають поведінку в організації окремих осіб і груп [12, с. 33]. Г. Хофстеде називає організаційну культуру колективним програмуванням думок, яке відрізняє членів однієї організації від іншої [9, с. 57]. На думку Е. Шейна, організаційна культура являє собою систему цінностей і переконань, набір принципів розв'язання проблем зовнішньої адаптації і внутрішньої інтеграції працівників [7, с. 25].

Спираючись на концепцію організаційної культури Е. Шейна, ми виділили три основні складові організаційної культури: 1) соціетальні складові (глибинний рівень за структурою Е. Шейна): національний менталітет; особистісні, міфологічні і культурні архетипи; соціетальна ідентичність; 2) ціннісно-нормативні складові (підповерхневий рівень за структурою Е. Шейна): цінності і ціннісні уявлення; соціальні норми і правила поведінки в організації; організаційні цінності; 3) організаційно-управлінські складові (поверхневий рівень за структурою Е. Шейна): стиль керівництва і управління організацією; система комунікацій в організації; соціально-психологічний клімат організації.

На проблему адаптації організаційної культури до соціальних змін вказують багато науковців і дослідників, пов'язуючи її насамперед із функціональними особливостями організаційної культури як соціального явища та елементу соціального управління. Так, В. Заболотна підкреслює значення зовнішньої адаптації організаційної культури, яка полягає у стратегічному плануванні й цілепокладанні, що сприяють виживанню та адаптації організації до зовнішнього

середовища [1]. О. Шубін визначає адаптивність як здатність організаційної культури своєчасно реагувати на зміни зовнішнього і внутрішнього середовища, зберігаючи при цьому відносну цілісність [8, с. 244–245]. Т. Лагутіна, аналізуючи особливості організаційної культури в проблемному інституційному середовищі, підкреслює значення адаптації як пристосування культури організації до нестабільності інституційного середовища [2, с. 128]. Отже, з одного боку, організаційна культура визначає особливості функціонування організації в рамках конкретного суспільства (з власним менталітетом і ціннісно-сисловою структурою масової свідомості), а з другого – вона сама схильна до впливу тенденцій змін про роль організації в житті суспільства, формальних правил їх функціонування в глобальному середовищі.

Розглянемо поняття «адаптація» стосовно організаційної культури в соціологічному вимірі її вивчення. У зарубіжній соціології значного поширення набуло необихевіористське визначення адаптації як стану, за якого потреби соціального суб'єкта і вимоги середовища задоволені. Виходячи з цього положення, адаптацію біхевіористи розуміють як процес змін (фізичних, соціально-економічних або організаційних) у поведінці, соціальних відносинах або в культурі в цілому [6, с. 167]. У даному підході термін “соціальна адаптація” використовується для позначення процесу, за допомогою якого група досягає стану соціальної рівноваги в сенсі відсутності переживання конфлікту із середовищем.

Т. Парсонс розвиває тему соціальної адаптації в рамках загальної теорії соціальної дії і соціальних систем. Т. Парсонс зазначає, що “соціальна система складається з безлічі індивідуальних акторів, що взаємодіють один з одним у ситуації, що має принаймні фізичний аспект і аспект зовнішнього середовища; акторів, які мотивовані згідно з тенденцією до “оптимізації задоволення” і відношення яких до обставин (і один до одного зокрема) визначається і здійснюється відповідно до системи структурованих культурою колективних символів” [11, с. 5–6]. Т. Парсонс описав ряд функціональних особливостей соціальної системи. Функціонал системи спрямований на задоволення певних потреб суспільства, при цьому пе-

редбачає чотири напрями реалізації: адаптивний передбачає пристосування системи до зовнішніх умов. До того ж система має здійснювати соціальний контроль за внутрішнім середовищем, ціледосягання – досягнення визначеного результату системою, інтегративний – координацію елементів соціальної системи, латентний – формування, підтримку цінностей суспільства [4, с. 119].

Виходячи з теорії Т. Парсонса, організаційна культура поступово еволюціонує, набуваючи дедалі складнішої форми. Згідно з Т. Парсонсом еволюцію системи можна розглянути в трьох аспектах: диференціації, підвищення адаптивної здатності, включення і генералізації цінностей. Як зазначає Т. Парсонс, “насамперед повинно йтися про процес диференціації. Елемент, підсистема або набір елементів і підсистем, володіючи своїм відносно певним місцем у суспільстві, з часом поділяється на кілька елементів або систем, що різняться одночасно і за структурою, і за функціональною роллю в рамках нової, ширшої системи” [3, с. 134–135]. В організаційній культурі це можна пов’язувати із виникненням різних форм організаційно-управлінської взаємодії.

Задля ефективної диференціації і виникнення збалансованішої і розвиненішої системи, кожна підсистема, що знов відокремилася, повинна бути більш пристосованою для здійснення свого первинного функціоналу порівняно з виконанням тієї ж функції в попередній, більш дифузній структурі. Т. Парсонс називає цей процес адаптивним удосконаленням, і він є одним з аспектів циклу еволюційних змін. Цей процес виявляється як на рівні цілей, так і на рівні діяльності колективних організацій [3, с. 149]. Адаптивна оптимізація, таким чином, передбачає, що особливі функціонали здібностей не використовувалися для виконання функцій, вказаних ним у рамках більш дифузних структур. При цьому реалізується більш узагальнений погляд на всі наявні можливості, незалежно від їх безпосередніх джерел. Підвищення адаптивної здатності організаційної культури пов’язане зі збільшенням можливостей вирішення управлінських питань в умовах перехідного суспільства. Таким чином, процес адаптації виступає тут як збереження стабільності, гомеостазу соціальної системи та організаційної культури.

Соціальну адаптацію як встановлення певного балансу між вимогами та санкціями з боку соціального середовища й активністю соціального суб'єкта, скеровуване ціннісно-нормативними комплексами суспільної системи, розглядає Р. Мертон [10, с. 162]. Він вирізняє декілька модальностей соціальної адаптації: конформізм, інновативність, ритуалізм, відступництво, повстання – виокремлені за критерієм прийняття або неприйняття культурально схвалюваних цілей та засобів діяльності і соціальну адаптованість інтерпретує як той чи інший ступінь узгодженості прагнень соціального суб'єкта з умовами соціального середовища.

З процесом адаптації пов'язує свою концепцію еволюції Н. Луман, під якою він розуміє комплекс процесів, які виконують три функції: варіація, відбір та стабілізація відтворюваних властивостей [4, с. 226]. Ці функції являють собою конкретні механізми дії еволюції. Так, варіація – це процес спроб і помилок. У випадку організаційної культури варіація – це виокремлення управлінських рішень у ситуації виникнення нестандартної проблеми з боку зовнішнього середовища, відбір певного управлінського рішення, яке найлегше відтворювати як стійку і постійну структуру. Стабілізація, своєю чергою, включає новий вид диференціації, який потребує пристосування всіх елементів системи (або елементів структури організаційної культури) до нового рішення. Таким чином, Н. Луман вказує на диференціацію як власне мету адаптивного процесу системи, зазначаючи, що диференціація виступає як спосіб взаємодії системи зі складністю її зовнішнього середовища, тобто процес диференціації є засіб підвищення складності системи [4, с. 226].

Отже, на основі аналізу соціологічних тлумачень адаптації соціальних систем (організаційної культури як системи) до зовнішнього середовища можна зазначити, що процес адаптації організаційної культури до зовнішніх умов являє собою: а) досягнення стану соціальної рівноваги в змісті відсутності переживання конфлікту із середовищем; б) адаптивну оптимізацію як пристосування системи до зовнішніх умов через підвищення здатності структурних елементів виконувати свої функції, при цьому реалізується більш узагаль-

нений погляд на всі наявні можливості, а система має здійснювати соціальний контроль за внутрішнім середовищем; в) встановлення певного балансу між вимогами та санкціями з боку соціального середовища й активністю соціального суб'єкта, скеровуване ціннісно-нормативними комплексами суспільної системи; г) диференціацію як спосіб взаємодії системи зі складністю її зовнішнього середовища, тобто процес диференціації є засіб підвищення складності системи.

Організаційну культуру як соціальне явище та елемент соціального управління можна розглядати на трьох рівнях існування й адаптації. На макрорівні організаційна культура виступає і як ціннісно-нормативна система організаційно-управлінських відносин у межах певного суспільства або держави, і як складова системи соціального управління тоталітарного, авторитарного і демократичного типу. На цьому рівні основними чинниками формування організаційної культури є: особливості національного менталітету, архетипічні уявлення і вплив глобального середовища на політичному, економічному і культурному рівнях. На мезорівні організаційна культура являє собою ціннісно-нормативну систему організаційно-управлінських відносин у різних секторах суспільства: державному, комерційно-приватному і суспільно-громадському, причому її тип і структурно-функціональні особливості певною мірою детерміновані типом організаційної культури суспільства або держави. До чинників мезорівня можна додати такі фактори формування організаційної культури, як тип владних відносин, сформованість ринкової економічної системи і розвиненість громадянського суспільства. І на мікрорівні розглядається організаційна культура окремої організації, установи і підприємства, тип і структурно-функціональні особливості якої мають більшу варіативність, але в загальному тренді також детерміновані особливостями організаційної культури певного сектору і суспільства в цілому.

В умовах транзитивного українського суспільства адаптацію організаційної культури на всіх рівнях слід розглядати в контексті переходу від авторитарного типу соціального управління до демократичного типу. Як зазначає М. Туленков, в основі організаційної впорядкованості авторитарної сис-

теми управління лежить насамперед груповий інтерес несамо-достатніх суб'єктів управління – носіїв часткової влади, які вступають у взаємодію один з одним заради вироблення загальної управлінської мети для реалізації свого особливого інтересу [5, с. 199]. Отже, влада в авторитарній системі соціального управління персоніфікується із владною групою владною корпорацією. М. Туленков, аналізуючи організаційну впорядкованість авторитарної системи управління, визначив дві групи управлінських механізмів: 1) організаційно-управлінські механізми: групова керованість, груповий характер дій суб'єктів управління; групова координація діяльності; держава як визначальний суб'єкт управління; громадянське суспільство як обмежений суб'єкт самоврядування; 2) соціально-управлінські механізми: груповий суб'єкт управління (тобто груповий лідер); групова нерівність особливих інтересів; стан групової залежності; невизначеність групового становища; унормованість групової взаємодії; суб'єктивний груповий інтерес. Ці механізми дають можливість, з одного боку, виявити якісну специфіку організаційної взаємодії в авторитарній системі управління, а з другого – розкрити шляхи перетворення даної системи на інший тип систем соціального управління [5, с. 233].

Отже, організаційна культура в системі авторитарного типу соціального управління представлена як корпоративне соціальне утворення з груповою персоніфікованістю суб'єкта управління, в якій засвоєння групових норм, звичок і цінностей орієнтоване на традицію (провідні цінності – посада і матеріальна винагорода), а самоідентифікація членів організації заснована на виконанні певних рольових функцій.

У процесі перетворення авторитарної системи соціального управління на демократичну виникає певний перехідний порядок організації даної взаємодії, а також і певний перехідний тип системи соціального управління, яку М. Туленков назвав псевдоліберальною (чи квазіліберальною) системою управління [5, с. 234]. Саме така перехідна система соціального управління, на нашу думку, має місце в сучасному українському суспільстві, а організаційна культура поєднує в собі ознаки авторитарної і демократичної культури.

Таким чином, організаційна культура в умовах перехідного періоду відображає ціннісно-нормативну систему організаційно-управлінських відносин як авторитарного типу соціального управління, так і демократичного, а процес її адаптації можна подати як поступове пристосування до умов демократичного транзиту через ускладнення і підвищення здатності структурних елементів організаційної культури виконувати свої функції.

Розглянемо можливі механізми адаптації організаційної культури в перехідний період відповідно до адаптаційних можливостей її структурних елементів.

1. Соціетальні складові (національний менталітет, архетипи, соціетальна ідентичність). Ці складові найбільш стійкі відповідно до зовнішніх змін у соціальній системі, але в сучасних умовах впливу глобальних чинників – глобалізація економічної системи, створення надурядових світових політичних організацій, формування мультикультурного суспільства і суспільства знань, інформаційний розвиток цивілізації, поширення постмодерного світогляду – ці елементи також змінюються, набуваючи більш широкого смислового значення. Так, у структурі українського менталітету посилюються такі риси, як: демократичність, толерантність, прагнення до свободи і незалежності, емоційна чутливість, відкритість до досвіду інших. Архетипічний образ лідера як захисника і ватажка посилюється креативним функціоналом – архетипами новатора і творця, що на семантичному рівні зменшує його патерналістську і авторитарну складову, наповнюючи його змістом розвитку і здатністю перетворення соціальної дійсності. У свою чергу демократизація системи соціального управління, розвиток інформаційного суспільства і економіки знань створює умови для формування соціетальної ідентичності і самоідентифікації через усвідомлення власних інтересів у співвідношенні до суспільних інтересів, а також через належність до певної культури і соціальної спільноти за психосоціальними характеристиками. Отже, основними адаптаційними механізмами соціетальних складових організаційної культури є: 1) відкритість до культурного досвіду цивілізації; 2) освіта і ціложиттєве навчання як мотиваційна орієнтація; 3) нарощування креативного потенціалу організації.

2. Ціннісно-нормативні складові (цінності і ціннісні уявлення, норми поведінки в організації, організаційні цінності). Цінності організаційної культури формуються під впливом системи культури, яка володіє, за Т. Парсонсом, здатністю контролювати інші системи соціальної дії. Т. Парсонс дає визначення системи культури, виходячи з її взаємовідносин з іншими системами соціальної дії. Культура виконує медіативну функцію в процесі соціальної взаємодії між індивідами та з'єднує їх з соціальною системою. Культура має здатність до проникнення у інші системи, при цьому вона може ставати їх складовою, принаймні частково. Культура інтерпретується як упорядкована система символів, що виступає орієнтирами для агентів, інтерналізованими аспектами системи особистості й інституціоналізованими зразками в соціальній системі [4, с. 125]. В умовах перехідного суспільства ціннісно-нормативна система переїмає суттєві трансформаційні зміни, які супроводжуються посиленням соціальної нестабільності і напруженості у всіх сферах суспільства. Чинником такої трансформації є інкорпорація європейських демократичних цінностей у політичну систему управління (демократизація владних відносин), у економічні відносини (соціально орієнтований ринковий тип господарювання) і соціокультурну сферу. Тому в якості адаптаційних механізмів ціннісно-нормативних складових організаційної культури можна виділити: 1) інтеграція ціннісних систем організації і її суб'єктів; 2) організація людського капіталу як провідної цінності і ресурсу; 3) створення умов інноваційного розвитку організації.

3. Організаційно-управлінські складові (стиль керівництва, система комунікації, соціально-психологічний клімат). Показником розвиненості організаційної культури є організаційно-управлінські відносини, які вирізняються тривалістю і систематичністю організаційних взаємодій, їхньою самовідновлюваністю та широтою змісту організаційних зв'язків. Для розуміння організаційно-управлінських відносин в організаційній культурі скористаємося типологією їх видів М. Туленкова. Одним з головних видів цих відносин, що забезпечує відтворення організаційної взаємодії, є відносини

централізму і самостійності, які проявляються через стиль керівництва і управління організацією. У соціально-управлінській практиці відносини централізму й самостійності реалізуються системою соціального управління через впровадження й інших видів організаційно-управлінських відносин: субординації та координації; керівництва та підпорядкування; дисципліни та відповідальності, які вирішальним чином впливають на впорядкування та відтворення організаційної культури [5, с. 97].

Виходячи з цього, можна виділити такі адаптаційні механізми, організаційно-управлінські складові організаційної культури: 1) демократизація організаційно-управлінських відносин; 2) забезпечення ефективного обміну інформацією між об'єктами і суб'єктами управління, а також між організацією та її оточенням; 3) формування партнерської міжособистісної взаємодії суб'єктів організації.

Концептуальна модель адаптації організаційної культури в умовах перехідного суспільства схематично подана на рисунку.

Теоретичне осмислення адаптації організаційної культури в умовах транзитивного суспільства базується на новому розумінні виділення її структурних складових, що проявляються на макрорівні як ціннісно-нормативна система організаційно-управлінських відносин системи соціального управління тоталітарного, авторитарного і демократичного типу; на мезорівні – в різних секторах суспільства: державному, комерційно-приватному і суспільно-громадському; на мікрорівні – в окремій організації, установі і на підприємстві. Процес адаптації організаційної культури виступає як пристосування до умов демократичного транзиту через ускладнення і підвищення здатності структурних елементів організаційної культури виконувати свої функції. В умовах перехідного псевдoliberalного типу соціального управління структурні елементи організаційної культури мають певний адаптаційний потенціал, який представлений як система адаптаційних механізмів.

Адаптивна структура організаційної культури в умовах демократичного транзиту виступає передумовою формування

Рисунок. Концептуальна модель адаптації організаційної культури в умовах перехідного українського суспільства

демократичної організаційної культури, тому перспективним напрямом дослідження є виокремлення шляхів формування і розвитку демократичної організаційної культури в перехідному українському суспільстві.

Література

1. *Заболотна В. О.* Організаційна культура як психологічне підґрунтя підвищення ефективності праці / В. О. Заболотна // Заболотна В. О. Психологічні основи управління персоналом : навч. посіб. – К. : Гнозис, 2010. – С. 227–241.
2. *Лагутіна Т.* Організаційна культура у проблемному інституційному середовищі / Т. Лагутіна // Вісник КНТЕУ. – 2012. – № 3. – С. 123–131.
3. *Парсонс Т.* Структура соціального дійства / Парсонс Т. – М. : Академический Проект, 2000. – 880 с.
4. *Ритцер Дж.* Современные социологические теории / Ритцер Дж. – СПб. : Питер, 2002. – 688 с.
5. *Туленков М. В.* Теорія організаційної взаємодії : підручник / Туленков М. В. – К. : ІПК ДСЗУ, 2011. – 456 с.
6. *Хутка С.* Соціальна адаптованість особистості: концептуалізація поняття / С. Хутка // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 2. – С. 164–175.
7. *Шейн Э. Х.* Организационная культура и лидерство / Шейн Э. Х. – СПб. : Питер, 2007. – 336 с.
8. *Шубін О. О.* Організаційна культура як соціально-економічний феномен у контексті сучасної парадигми управління / О. О. Шубін, М. О. Гладкий // Проблеми економіки. – 2013. – № 3. – С. 239–246.
9. *Hofstede G.* Cultures and Organizations: Software of the Mind / Hofstede G. – London : McGraw-Hill, 1991. – 89 p.
10. *Merton R.* Social Theory and Social Structure / R. Merton // M. S. Bassis. Sociology: an Introduction. – L., 2001. – P. 162–197.
11. *Parsons T.* Towards a general theory of action / T. Parsons, E. Shils. – Cambridge: Harvard University Press, 1951. – 530 p.
12. *Schwartz H.* Matching Corporate Culture and Business Strategy / H. Schwartz, S. Davis // Organizational Dynamics. – 1981. – Summer. – P. 30–48.

КУЛЬТУРНІ ПРАКТИКИ І КУЛЬТУРНІ ПОЛІТИКИ: СУЧАСНА ДОСЛІДНИЦЬКА ІНФРАСТРУКТУРА

Стаття присвячена розгляду інституціоналізації досліджень культурних практик і культурних політик у соціології і ширше – у сучасному міждисциплінарному полі культурного аналізу. Простежено становлення сучасної дослідницької і інформаційної інфраструктури цього напрямку соціальних досліджень, вирізняє її основні елементи та їх специфіку. Розглянуто основні фактори, які сприяють розгалуженню та оформленню структури досліджень культурних практик і політик: наукові, соціальні, політичні, економічні, інформаційно-технологічні.

Ключові слова: культурні практики, культурні політики, дослідницька інфраструктура, інституційний аналіз, культурна партиципація, культурна статистика, порівняльні дослідження.

Статья посвящена рассмотрению институционализации исследованных культурных практик и культурных политик в социологии и шире – в современном междисциплинарном поле культурного анализа. Прослежено становление современной исследовательской и информационной инфраструктуры данного направления социальных исследований, выделены ее основные элементы и их специфика. Рассмотрены основные факторы, которые способствуют разветвлению и оформлению структуры исследованных культурных практик и политик: научные, социальные, политические, экономические, информационно-технологические.

Ключевые слова: культурные практики, культурные политики, исследовательская инфраструктура, институциональный анализ, культурная партиципация, культурная статистика, сравнительные исследования.

The paper discusses how to institutionalise research studies related to cultural practices and cultural policies in sociology and, furthermore, in today's interdisciplinary field of cultural analysis. The author traces the emergence of the modern-day information and research infrastructure for this area of know-

ledge, focusing on its main elements and their specificity. Particular attention is also paid to a number of factors promoting development of a branched structure of research studies dealing with cultural practices and cultural policies: social, political, economic, as well as the factors related to information and technology.

Keywords: *cultural practices, cultural policies, research infrastructure, institutional analysis, cultural participation, cultural statistics, comparative studies.*

В останні два десятиліття стрімко змінюються можливості спостережень за ситуацією та змінами у сфері культури в окремих країнах і на міжнародному рівні. Власне, моніторинг культурних процесів знаходиться у фокусі соціальних дослідників, зацікавлених даною проблематикою – соціологів, спеціалістів з державного управління, комунікативістики, маркетингології тощо – з 1960-х років. Перетворення, пов’язані зі становленням і розвитком “суспільства споживання”, “суспільства дозвілля”, стимулювали численні репрезентативні опитування/бюджетні дослідження/накопичення і аналіз статистичних даних щодо участі в культурі, стану культурної інфраструктури, бар’єрів бажаного проведення дозвілля тощо у різних країнах. Цих даних потребували урядові, адміністративні організації, бізнес-структури тощо.

Було зроблено й певні кроки у напрямі міжнародних крос-культурних досліджень культурної і дозвіллевої партиципації. Їх стимулювали й демократизаційні, емансипаційні процеси у світі, наголошення права на участь у культурі, права на відпочинок як універсальних прав людини. Популярними стають з кінця 1950-х років щоденникові дослідження, які дають змогу аналізувати час дозвілля у сукупному бюджеті часу різних категорій населення. Їх розвитку сприяли як поява нових технологій обробки даних за допомогою ЕОМ, так і популярність напряму соціальних технологій як пошуки способів раціоналізації використання робочого і вільного часу широкими верствами населення, зокрема, залучення до взірців легітимної культури. Масштабний крос-культурний проект за егідою ЮНЕСКО відбувся у 1964–1970 рр. під керівництвом А. Салаї: в обстеженні бюджетів часу населення брали участь 12 країн, у т. ч. СРСР. У 1980-х роках МСА ініціювала видання трьох томів аналітичних матеріалів щодо

різних аспектів дозвілля на основі аналізу національних опитувань 1970 – кінця 1980 р.: у сфері мистецтва (1987), спорту (1989), дослідження “життєвих стилів” (1989). Міжнародне дослідження “Політики дозвілля в Європі”, проведене в дев’яти країнах (Франція, Німеччина, Велика Британія, Греція, Нідерланди, Польща, Іспанія, Швеція, Росія) на початку 1990 років, було важливим з огляду на зміну “світового порядку”, тобто трансформацію Східної Європи, розпад Радянського Союзу, розширення ЄС, і необхідність аналізу ситуації постіндустріального, постфордистського, постмодерністського суспільства в європейських країнах.

Отже, проблеми відстеження соціокультурних трендів, порівняльного аналізу емпіричних даних у різних полях культури і розробки на їх основі певних рекомендацій і управлінських рішень не є новою. Новим є становлення розгалуженої, складної дослідницької інфраструктури на міжрегіональному і міжнародному рівні, зокрема поява мережі спеціальних експертних центрів різного типу, які переважно фокусуються на порівняльному аналізі культурних практик (продукування, поширення, споживання культурних продуктів), рекомендацій щодо стратегій культурних політик, обмін досвідом як у сфері аналітики, так і впровадження кращого досвіду у соціальну практику.

Цьому сприяло, на нашу думку, й те, що саме останніми десятиліттями відбувалося накладання паралельних трендів: ускладнення соціального і культурного життя, його емергентності і дедалі гіршої прогнозованості співіснує із накопиченням і все більшою доступністю інформації, появою онлайн-публікацій, цифрових баз даних різноманітних досліджень – соціологічних, статистичних, комерційних та ін. Змінюються самі взірці культурної діяльності творців культури, культурної партиципації населення в контексті глобальних і локальних трендів, впровадження новітніх ІКТ у повсякденне життя. Розвиваються креативні індустрії, підвищується зайнятість у галузях культури, яка набуває дедалі більшого значення в економічному сенсі.

Важливим фактором є намагання дослідників різних дисциплін у рамках “культурного повороту” показати недооцінювання ролі культури в соціальному житті. На теоретич-

ному рівні прикладом є ребрендинг соціології культури у вигляді культуральної соціології. На рівні управління і державної політики зростає розуміння важливості уваги до специфіки культурної, мовної ідентичності, вивчення динаміки ціннісно-смыслових пріоритетів, підтримки культурного різноманіття, розвитку культурної компетентності громадян як факторів підтримки стабільності суспільства, його згуртованості тощо. Наочним є зростання частки сектору культури у ВВП розвинених країн і бажання урядових і комерційних кіл ще більше стимулювати продукування і споживання продуктів культури. Отже, затребуваність інформації щодо культурних процесів стала ще більш нагальною, що й посприяло “розквіту” розгалуженої мережі інституцій різного типу, які відстежують тренди в полі культури, намагаються налагодити комунікацію і обмін досвідом, вийти на певний рівень узгодження технік і методик вимірювання ефектів культури (у широкому сенсі), гармонізації культурних індикаторів.

В українському суспільстві теж існує певна мережа інституцій, що опікуються проблематикою культурних процесів, а також спостерігаються спроби включення у діяльність відповідних міжрегіональних і міжнародних інституцій/центрів, особливо в останні роки. *Мета даної статті* – виявити базові елементи і рівні сучасної дослідницької інфраструктури у полі досліджень культурних практик і культурних політик та показати їх специфіку.

Проблему формування новітньої дослідницької та інформаційної інфраструктури аналізу культурних процесів почав розробляти американський науковець Марк Шустер (1951–2008), який досліджував, зокрема, й питання способів аналізу культурних політик, участі у культурі населення [1; 2]. Також саме він одним із перших ґрунтовно вивчав досвід експертних центрів з досліджень культури – *культурних обсерваторій* – у Європі і узагальнив специфіку їх діяльності для подальшого розвитку культурних політик у США. Важлива робота в даному напрямі проводиться дослідниками Центру культурної політики в Університеті Уорвік, зокрема, на увагу заслуговують праці Олівера Беннета [3], Елеонори Бельфіоре [4] та ін. У вітчизняній аналітиці є розвідки, при-

свячені різним аспектам культурної політики [див. зокрема: 5; 6; 7; 8]. Проблематику управління культурою і місця в цьому процесі культурних обсерваторій досліджували дослідниці Польщі [9], Іспанії [10].

Загалом важливими джерелами для аналізу даної проблематики є спеціальні рапорти відповідних інституцій і агентів, про які буде далі – закладів статистики, робочих груп з крос-культурної гармонізації культурної статистики, експертних груп у рамках культурних обсерваторій, які регулярно готують аналітичні звіти з проблематики культурних практик і культурних політик, їх зіставлень у міжрегіональному і міжнаціональному контекстах.

Основні агенти дослідницької інфраструктури культурних практик/політик

Державні інституції, агенції, заклади, громадські й приватні організації, які займаються відстеженням і аналізом культурних процесів, зокрема фінансуванням закладів і секторів культури, становищем митців, зайнятістю у сфері культури, стану культурної інфраструктури, участю населення в культурі, а також розробкою рекомендацій щодо формування культурної політики та ін., наявні у різних країнах, а також на рівні регіональних, міжрегіональних, міжнародних утворень. Можна вирізнити їх основні різновиди та показати масштаб діяльності.

Дослідницькі установи при державних структурах управління культурою, наприклад, міністерствах культури. Так, в Україні при Міністерстві культури діє Український центр культурних досліджень (УЦКД), який має відділи: культурної політики, регіонального культурного розвитку та народної культури, законодавчих розробок і проблем фінансування культури та ін. Подібні підрозділи діють і в структурах міністерств, комітетів, які опікуються культурою, в інших країнах, зокрема у Канаді, Нідерландах, Великій Британії. У Франції при Міністерстві культури і комунікації діє подібний підрозділ – *Departement des Etudes et de la Prospective* – і саме з його ініціативи у країні проводяться регулярні репрезентативні опитування “Культурні практики французів” (1973, 1981, 1997, 2009) як наукове підґрунтя для розробки культурної політики держави. Російський

інститут культурології діяв до 2014 р. при Міністерстві культури РФСР; саме його співробітники брали активну участь у розробці проблематики культурної політики, в т.ч. у видавничих міжнародних проектах, роботі експертних центрів (Будапештська обсерваторія) [11].

Служби статистики. В Україні це Державна служба статистики (<http://www.ukrstat.gov.ua/>), на сайті якої можна знайти (нечисленні) аналітичні матеріали щодо ситуації у сфері культури, її стану і динаміки [12]. У деяких країнах утворюють спеціальні департаменти, які займаються аналізом статистики саме у галузі культури, зокрема в Австралії, Нідерландах, Канаді. У Польщі основний масив даних щодо культури зосереджено в Головному управлінні статистики (Główny Urząd Statystyczny – GUS), на базі якого час від часу проводяться спеціальні дослідження, видаються збірники, присвячені стану культури. У 2009 р. була підписана угода між керівником ГУС і міністром культури щодо співпраці і утворення Осередка статистики культури (Ośrodek Statystyki Kultury – OSK, м. Краків).

На рівні Європейського Союзу діє спеціальний підрозділ, розташований у Люксембурзі – статистичне бюро *Євростат* (<http://ec.europa.eu/eurostat>). Його функціонування зумовлено тим, що демократичні суспільства не можуть функціонувати належним чином без надійних і об'єктивних статистичних даних, які потрібні урядовцям для прийняття відповідальних рішень на рівні ЄС, держав-членів, органів місцевого самоврядування, а також представникам бізнесу. Статистика потрібна громадськості, медіа – уточнення картини сучасного суспільства і оцінки роботи політиків. Євростат забезпечує Європейський Союз даними й щодо культурної статистики, які в тому числі дають змогу *порівняння* між країнами-членами і регіонами. Цей напрям активно розвивається останніми роками, свідченням чого є певні кроки з гармонізації культурних індикаторів і випуск спеціальних покетбуків. Завдання першого такого збірника описують як визначення базової культурної статистики для порівнянь на європейському рівні. Наведено статистику щодо різних секторів поля культури для 27 держав – членів ЄС, країни – кандидатів та країн-членів *EFTA* (European Free Trade Asso-

ciation): культурна спадщина, культурна зайнятість, підприємства у секторах (книговидання, архітектура, кіно), зовнішня торгівля товарами культури, витрати на культуру домогосподарств, культурна партиципація і час, витрачений на культурні заходи [13].

На міжнародному рівні діє *Інститут статистики ЮНЕСКО*, де концентруються, окрім іншого, певні статистичні дані про сферу культури у різних країнах світу. Цей заклад опублікував у 1986 і оновив 2009 р. методологію для вимірів культурної партиципації та економічного внеску культурних індустрій (2009 UNESCO reference framework for cultural statistics – FCS). Наголошується, що необхідність її оновлення пов'язана із домінуванням формальних і статичних уявлень про культуру, що нині не відповідає мінливим реаліям, а також потребам розробки угрунтованої і конструктивної культурної політики. Нова система має надавати методологічні засади для компаративних зіставлень статистики культури, зокрема, в ній міститься розділ з вимірювання культурної партиципації [14, с. 44–46].

Дослідницькі установи академій наук, університетів.

Спеціальні центри з досліджень культури часто утворюються при університетах. У США Центр культурної політики Чиказького університету (Cultural Policy Center: <https://cultural-policy.uchicago.edu>) діє з 1999 р. і позиціонує себе як дослідницький майданчик з вивчення нових способів розуміння мистецтва і культури, місця мистецтва в суспільному і повсякденному житті, надання інформації для розробки політики в державному, приватному і некомерційному секторах.

Інший приклад активної аналітичної діяльності в цій сфері – Центр культурної політики при Університеті Уорвік (Centre for Cultural Policy Studies University of Warwick: <http://www2.warwick.ac.uk>), який вважається світовим лідером у цьому полі з точки зору оригінальності і дотримання дослідницьких стандартів. Серед його співробітників авторитетні науковці – Олівер Беннет, Елеонора Бельфіоре, Джереми Ахерн та ін. Такі центри часто суміщують організаційну, видавничу, аналітичну, викладацьку діяльність, а також мають більше свободи в сенсі висловлювання незалежної

думки порівняно із дослідницькими центрами, які безпосередньо підпорядковані урядовим структурам.

В Україні проблематика культурних процесів, у тому числі питання соціокультурних ідентичностей, цінностей, медіатрендів, структури і динаміки культурних практик, на фундаментальному рівні вивчається у відділі соціології культури і масової комунікації Інституту соціології НАН України (http://i-soc.com.ua/ukr/otd_mass.php) на базі багаторічного моніторингу “Українське суспільство” [15; 16], що відображено у статтях і наукових монографіях [17; 18; 19; 20]. Діють інші дослідницькі заклади, зокрема Інститут культурології Національної академії мистецтв України (<http://www.icr.kiev.ua/>), на базі якого регулярно проводять конференції з культурологічних проблем, видають матеріали з питань розвитку сфери культури і мистецтва, стану сфери культури і мистецтва в Україні, розробки культурних політик [21; 22]. Проблематика соціологічного аналізу культурних процесів, у тому числі культурних практик/культурних політик, дозвілєвої партиципації розробляється на кафедрах соціології, культурології, державного управління вищих навчальних закладів України, в тому числі в рамках захисту наукових праць (Н. Цимбалюк, В. Карлова, І. Петрова та ін.).

Комерційні дослідницькі центри. Дослідження культурної партиципації, аудиторій культури, культурних політик можуть проводити центри, які працюють на комерційній основі, виконуючи замовлення тих чи інших організацій – державних чи громадських. Розробка дизайну і проведення емпіричного дослідження, підготовка звіту і рекомендацій може робити їх гравцем у цій сфері діяльності, агентом впливу. Такі проекти можуть бути разовими або відбуватися на регулярній основі. Прикладами подібних досліджень у нашій країні є дослідження аудиторій музею [23], книжкового ринку [24] та ін.

Мережа культурних обсерваторій

Термін “*культурні обсерваторії*” не є широко відомим в Україні, хіба що у вузькому колі культуртрегерів нового покоління, пов’язаних, власне, з цією мережею на професійній/громадській основі. Саме поняття не важко витлумачити.

чити – як назву місця, де вивчають культуру, відстежують процеси у сфері культури. Інша подібна назва для такого типу інституцій – *лабораторії культури*, в якій є наголос на сприянні прикладній діяльності, творчості. Ці експертні центри починають з’являтися у 1990-х роках, і на сьогодні їх мережа є дуже розгалуженою у світі (табл. 1).

Одними із впливових європейських організацій цього типу є CIRCLE і ERICArts. Мережа CIRCLE постала у 1970-х за підтримки Ради Європи і оформилася у 1985 р., охоплюючи наразі понад 35 країн Європи. Поєднує дослідників з багатьох дисциплін, культурних практиків і політиків, є форумом для таких установ, як кафедри університетів, мистецькі заклади, науково-дослідні організації, національні міністерства, центри документації тощо. Ставить за мету виявлення, вивчення проблем, що на даний час існують у сфері наукових досліджень культури, оприлюднює цю інформацію через інтернет-ресурси і бази даних. Має репутацію впливового учасника дискусії з питань європейської культурної політики і прийняття рішень щодо поточних і майбутніх дій.

Європейський інститут порівняльних культурних досліджень (ERICarts) був організований як незалежна некомерційна компанія зусиллями ECURES – Європейської асоціації культурних дослідників (<http://www.ecures.org/>) та інших провідних науково-дослідних організацій для сприяння сталій співпраці у сфері *порівняльних досліджень культури*; розробки надійних емпіричних інструментів для проведення її порівняльних досліджень; популяризації і поширення інформації і знань, отримуваних у ході дослідницьких проєктів; виявлення культурних вимірів різних полей і секторів: зайнятість, соціальні питання, конкуренція, медіа, освіта, зовнішня політика та ін.; дотримання принципів, викладених в європейських і міжнародних документах з культури з метою сприяння прозорості, різноманіття, рівності, участі та творчості.

Європейська аудіовізуальна обсерваторія керує проєктами, що спрямовані на збір і аналіз великого обсягу даних. Видаються щорічники про різні сектори галузі, аудіо-, відеотрансляцію, медіадистрибуцію, кіноіндустрію, відеоринок тощо. Дані збираються з різного роду джерел, включаючи дослідження в домогосподарствах, внутрішні бази даних під-

приємств і організацій, комерційні дані провайдерів, опитувальники.

На спеціальну увагу заслуговує “Компендіум” – організація, що розвиває кооперацію між державами – членами ЄС та іншими державами, які співробітничать у рамках Європейської культурної конвенції 1954 р. (Україна приєдналася до конвенції 1994 р., тому що приєднання її у 1954 р. у рамках СРСР із розпадом останнього було анульоване). Вебе-платформа акумулює і надає доступ до кількісних і якісних даних зі стану сфери культури у різних країнах як урядовцям, так і дослідникам у ракурсі підтримки культурного різноманіття, міжкультурного діалогу, соціальної згуртованості. Підтримуються два основні напрями: підготовка і оновлення профілей країни, що містять інформацію (переважно кількісну) про національну культурну політику і розміщення

Таблиця 1

Експертні центри з досліджень проблематики культури

<i>Назва</i>	<i>Зміст діяльності</i>
CIRCLE – Cultural Information and Research Centres Liaison in Europe http://www.ifa.de	CIRCLE – позаурядова організація, незалежний експертний центр, присвячений розвитку моделей культурної політики для Європи.
The European Institute for Comparative Cultural Research – ERICarts http://www.ericarts.org/	Європейський інститут порівняльних культурних досліджень ставить завдання забезпечити тих, хто працює в галузі культури, надійною емпіричною і аналітичною інформацією як підґрунтя для дій.
Culture Action Europe – CAE www.cultureactioneurope.org	Заснована в 1992 р. Культурна дія Європи є одним з основних європейських агентів у секторі культури. акумулюючи понад 110 національних і європейських мереж, поєднує понад 80 000 культурних організацій зі всієї Європи. Виступає за структурне включення культури в стратегії і політики, спрямовані на сприяння сталому розвитку від місцевого до європейського рівня.
European Expert Network on Culture – EENC www.eenc.info	З 2011 Interarts і Culture Action Europe (CAE) координують Європейську мережу експертів з питань культури , групу із 17 експертів, які дають рекомендації Загальному директорату з освіти і культури Європейської комісії (the European Commission's Directorate-General for Education and Culture) у галузі культурної політики і співробітництва.

Продовження таблиці 1

European Audiovisual Observatory – EAO Страсбург, Франція http://www.obs.coe.int/	Європейська аудіовізуальна обсерваторія організована у 1992 р. Радою Європи ЄС з метою збирання і поширення інформації про аудіовізуальні індустрії у Європі через кооперацію із існуючими центрами і інститутами, приватними агентами.
Budapest Observatory – BO, Угорщина http://www.budobs.org/	Будапештська обсерваторія заснована у 1999 р. як неприбуткова організація, що фокусується на Центральній і Східній Європі у широкому сенсі – включає близько 20 країн. Збирає дані щодо процесів, пов'язаних із фінансуванням культури (політика, закони тощо). Займається фестивальною статистикою на національному рівні (Угорщина). Є афілійованим членом багатьох мереж (CIRCLE, ENCATC, Culture Action Europe and European Expert Network on Culture – EENC), що полегшує участь у проектах і поширенні результатів досліджень.
Compendium of Cultural Policies and Trends in Europe – з 1998 р. Бонн, Німеччина http://www.culturalpolicies.net	“Компендіум” – неприбуткова організація, зміст якої розміщено головню на веб-платформі, заснована у 1998 р. як спільний проект між Радою Європи і ERICArts Insitute. Функціонує у режимі постійно оновлюваної інформації і моніторингу національних культурних політик у Європі.
Observatoire de la Culture et des Communications du Quebec – OCCQ, Канада http://www.stat.gouv.qc.ca/statistiques/culture/	Обсерваторія культури і комунікації Квебека – це урядова організація, заснована у 2000 р., яка працює під егідою державного Статистичного інституту Квебека (Quebec Statistics Institute – ISQ). Її місія – збір, аналіз і поширення статистики у полі культури і комунікації Квебека, для потреб регіональних гравців сектору, професійних і публічних агентів.
The European Cultural Foundation – ECF, Нідерланди http://www.culturalfoundation.eu	Європейський культурний фонд є незалежною організацією, яка базується в Нідерландах і діє з 1954 р. протягом останніх шести десятиліть по всій Європі. Мета: підтримка відкритої, демократичної, інклюзивної Європи, в якій культура ціниться як ключовий фактор. ЄКФ підтримує творчі спільні роботи / колаборації, які сприяють зміцненню демократичних суспільств. Для цього використовуються гранти, нагороди, програми, інформаційно-пропагандистська діяльність, інтернет-платформи для обміну знаннями.

релевантних даних з інших джерел. Дані розміщуються на вебсайті у доступних для користувача порівняльних таблицях за роками і країнами. Присутні на сайті і звіт щодо ситуації в Україні – підготовлений співробітниками УЦКД, в якому є розділ щодо культурної партиципації, зокрема, наводяться дані Держслужби статистики, а також моніторингу Інституту соціології НАН України [25, с. 54], хоча в списку експертних організацій даного звіту цей заклад відсутній.

Структура, напрями діяльності, джерела фінансування культурних обсерваторій можуть відрізнятися. Так чи інакше вони акумулюють інформацію, знання щодо стану сфери культури в окремих країнах, а також на міжрегіональному і міжнародному рівнях, відслідковуючи ситуацію в різних секторах культури, вирізняючи недоліки культурних політик та показуючи апробовані і вдалі стратегії дій.

Важливим є в багатьох випадках *мережевий характер* їх діяльності, сприяння обміну досвідом, методиками і результатами досліджень, налагодженню комунікацій у творчому і дослідницькому середовищах. Специфічною особливістю сучасного етапу, який описують через поняття постмодерну, складності, *emergency* [26], є організація мереж – у якості платформ для кращої кооперації, утворення колаборацій, підтримки інноваційних проектів тощо. Цей рух відбувається почасти “знизу”, з метою налагодження неієрархізованої взаємодії поза інституціонально-бюрократичними розмежуваннями, а також як посередництво між локальними колективами і державними/наддержавними структурами культурної політики. Нині в рамках нової програми ЄС “Креативна Європа” йде зміцнення “усталених” мереж і платформ, що презентують різні види діяльності або різні професії (в тому числі творців, митців, дослідників, експертів, політиків і т.д.). В Україні теж відбуваються подібні процеси, наприклад, ініціатива “UkraineLab” позиціонує себе як міждисциплінарна та міжсекторна мережа для агентів змін і мозковий центр, де народжуються інновативні рішення для громадянського суспільства й культури України (<http://www.dialogue-for-change.org/>). Існує відкрита платформа солідарних культурних ініціатив “Наташа”, яка спирається на регіональні проекти із фінансуваннями ЄС, таких як Про-

грама Східного партнерства “Культура” (www.euroeastculture.eu), Форум громадянського суспільства Східного партнерства (підгрупа з культури) (www.eap-csf.eu), мережа випускників програми “Менеджери в сфері культури” Фонду Роберта Боша (www.moe-kultur-manager.de), Українська мережа культури (www.kultura.org.ua), мережа випускників програми “Тандем – Обмін менеджерів культури” (www.tandemexchange.eu) Асоціації “MitOst” і Європейського культурного фонду і т. п. Неформальний і антибюрократичний характер платформи підкреслюється вибором імені “Наташа” в якості її назви (<http://natasaplatform.net/>). Власне, організація таких мереж стимулюється інституційно, коли грантова підтримка надається саме для колаборативних проєктів, у яких задіяні учасники з різних країн, центрів. Мережі допомагають також відсіювати неякісні заявки, диспонуючи більшим обсягом досвіду, контактів у тому чи іншому секторі поля культури.

Конференції. Важливим напрямом діяльності з метою створення міжнародної мережі дослідників, котрі опікуються проблематикою культурної статистики та порівняльних зіставлень, є проведення конференцій – різного масштабу, різними закладами. Певні форуми стають регулярними і сама їх чисельність, участь дослідників великої кількості країн, питання, які виносяться на порядок денний, засвідчують актуальність проблем, які дискутуються які головні. Кожного року проводиться велика кількість таких конференцій, круглих столів, зустрічей робочих груп – на рівні інституцій ЮНЕСКО, Ради Європи, Європейської комісії, а також на рівні міжрегіональних і національних інституцій – обсерваторій, наукових центрів, урядових організацій. Одним із усталених заходів міжнародного рівня, ініційованих Центром культурної політики при Університеті Уорвік, є *International Conference on Cultural Policy Research*, яка проводиться кожні два роки, починаючи з 1999 р. (табл. 2).

Журнали. Поле досліджень культури стає диференційованішим, і останні два десятиліття ознаменовані також появою дедалі нових часописів, присвячених безпосередньо проблематиці культури, культурних політик та способам аналізу сучасних культурних трендів. Ці журнали, щорічники різ-

няться своєю спрямованістю (акцент на фундаментальних/прикладних дослідженнях), аудиторією – національною, між-регіональною, міжнаціональною, дисциплінарною належністю – моно-, мульти-, трансдисциплінарність. Їх фокусування на вивченні культури – у широкому чи вузькому розумінні – дає багато-

Таблиця 2
Міжнародна конференція з досліджень культурної політики
(International Conference on Cultural Policy Research)

№	Дата	Місто, країна	Приблизна кількість учасників	Кількість доповідей	Додаткова інформація
1	10–2.11.1999	Берген, Норвегія	140 (17 країн)	60	Публікація окремих статей у <i>Міжнародному журналі культурної політики</i> (т. 7, № 1 і т. 7, № 2).
2	23–26.12.2002	Веллінгтон, Нова Зеландія	192	100	Частина статей була опублікована в <i>Міжнародному журналі культурної політики</i> (т. 8, № 2 і т. 9, № 1).
3	25–28.08.2004	Монреаль, Канада	115	60	http://neumann.hec.ca/iccpr/
4	12–16.07.2006	Відень, Австрія	400 (52 країни)	195	Частина статей була опублікована в <i>Міжнародному журналі культурної політики</i> (Т. 13, № 2, 3).
5	20–24.08.2008	Стамбул, Туреччина	250 (40 країн)	110	http://iccpr2008.yeditepe.edu.tr/index.html
6	24–27.08.2010	Ювяскюля, Фінляндія	250	170	https://www.jyu.fi/en/congress/iccpr2010
7	9–12.07.2012	Барселона, Іспанія	300 (44 країни)	–*	http://www.iccpr2012.org
8	9–12.09.2014	Хільдешайм, Німеччина	–*	–*	www.iccpr2014.de
9	5–9.07.2016	Сеул, Південна Корея	–	–	http://iccpr2016.sm.ac.kr/

* Дані не знайдено

аспектне бачення цієї складної проблематики, можливість виявлення специфіки різних підходів, зіставлень теоретичних і методологічних принципів збору і аналізу даних, крос-культурних порівнянь.

Теоретичні і методологічні проблеми культурного аналізу розглядаються переважно в академічних рецензованих журналах “*Theory, Culture & Society*” (видається 1982 р.), “*Cultural Sociology*” (з 2007 р.), “*European Journal of Cultural Studies*” (з 1998 р.), “*International Journal of Cultural Studies*” (з 1998 р.). З 1994 р. став видаватися “*The European Journal of Cultural Policy*”, який після 1997 р. отримав назву “*International Journal of Cultural Policy*”. З 2014 р. виходить друком видання “*European Journal of Cultural and Political Sociology*”, присвячене дослідженням взаємозв'язків між культурою і політикою у соціологічному ракурсі – за сприяння Європейської соціологічної асоціації. У Швеції з 2009 р. видається академічний часопис “*Culture Unbound: Journal of Current Cultural Research*” як форум для крос-культурних досліджень, включаючи культурні студії, а також інші міждисциплінарні і міжнаціональні дослідження. Предметним полем “*Journal for Cultural Research*” (2003 – ц.ч.), який раніше мав назву “*Cultural Values*” (1997–2002) є культурні студії, культурна теорія, гуманістика.

Дослідження бюджетів часу мають свої майданчики для оприлюднення результатів аналізу і їх обговорення. Офіційним виданням Міжнародної асоціації дослідників використання часу (IATUR) є “*Electronic International Journal of Time Use Research – eIJTUR*”. Також функціонують два інші часописи з цієї проблематики: “*Kronoscope : Journal for the Study of Time*”, який видає Міжнародне товариство з вивчення часу (ISST – International Society for the Study of Time), а також часопис “*TAS : Time and Society*”.

Навіть перелік (неповний) цих видань та їх інституційна належність здатні репрезентувати складну картину сучасного поля досліджень культурних практик/культурних політик.

Репрезентативні соціологічні дослідження

У багатьох країнах проводять спеціальні дослідження, присвячені культурним практикам, участі в культурі (куль-

турній партиципації), дозвіллевим заняттям, медіа-практикам тощо. Звісно, вони мають вищий евристичний потенціал, якщо проводяться на регулярній основі і мають моніторинговий характер. В Україні, як зазначалося, у рамках моніторингу “Українське суспільство” і “Омнібус” Інституту соціології НАН України є блоки питань щодо тижневої і річної аудиторії культурно-дозвіллевих практик, обсягу і змісту медіа-, інтернет-практик, читання, кіноперегляду, ціннісних настанов та ін.

Поряд з цим час від часу інші академічні і комерційні установи проводять опитування з проблематики культурних практик і культурних політик, які, на жаль, не акумулюються наразі у вигляді загальної бази даних культурної статистики нашої країни.

На європейському і міжнародному рівні є бази даних багатонаціональних опитувань з цієї проблематики, у тому числі як результат спеціальних проєктів зі стандартизації і гармонізації культурних індикаторів, блоків питань у моніторингових дослідженнях іншої тематики, гармонізованих даних національних опитувань.

Мультинаціональні проєкти репрезентативних опитувань

Крос-культурні порівняння культурної статистики, зокрема культурної партиципації, є останнім часом у фокусі уваги науковців різних країн, а також експертів, які працюють у рамках спеціально утворених груп для узгодження технологій і методик отримання даних. За сприяння Європейської комісії і Евростату було утворено робочу групу – *Leadership Group Culture (LEG-Culture)* і проведено пілотний проєкт “Гармонізація статистики культури в ЄС” з метою опису європейської культурної сцени і створення бази для порівнянь між країнами. З 1997 по 2004 р. ця та допоміжні робочі групи розробили першу Рамку/систему для європейської культурної статистики (European framework for cultural statistics) і почали розробку спеціальних методів, зокрема способу оцінки зайнятості у сфері культури. Доповідь робочої групи про статистику культури в ЄС було опубліковано 2002 р., потім вийшов друком покетбук “*Cultural statistics in Europe*” (2007). З середини 2000-х Рада Європи і Європейська комісія

активізували зусилля щодо розвитку культурної статистики і аналізу культурних політик. Наступним кроком у кооперації європейських країн у цій сфері було утворення робочої групи *European Statistical System Network on Culture (ESSnet-Culture)* 2008 р. за підтримки Євростату. Метою групи ESSnet-Culture було сприяння генеруванню даних на базі скоординованих систем статистики та перевірка можливості адаптації чи розвитку існуючих методів для того, щоб відповідати новим потребам. Фінальний звіт (*ESSnet-Culture Final Report, 2012*) узагальнив великий обсяг даних, представив методологічні напрацювання і рекомендації для окремих країн щодо особливостей збирання культурної статистики, використання індикаторів, досягнення гармонізації даних. Оновлення Європейської рамки/системи культурної статистики [14] (попередньо визначеної у 2000 р. робочою групою *LEG-Culture*) стало важливим кроком на шляху розробки технології для продукування компаративних даних.

Учасники робочих груп – *LEG-Culture, ESSnet-Culture* – намагалися переконати Євростат і національні статистичні інститути у необхідності здійснювати їх рекомендації. Основна ідея – провести загальноєвропейське опитування за гармонізованою методикою – не була реалізована. Проте вдалося привернути увагу представників європейської статистики до необхідності вимірювання культурних практик. У період 2001–2004 рр. були проведені два Євробарометри з проблем культурної партиципації: “Участь європейців у культурній діяльності” (*Europeans’ Participation in Cultural Activities, 2001 р.*) у 15 “старих” державах-членах і “Нові європейці і культура” (*New Europeans and Culture, 2003*) – у нових державах-членах і кандидатах. Обидва Євробарометри використали опитувальник, розроблений Цільовою групою *LEG-Culture*. Хоча результати істотно відрізнялися від результатів національних обстежень, проте вперше всі держави – члени ЄС досліджували культурні практики населення своїх країн. Питання щодо участі в культурній діяльності також були включені в “Євробарометр – Європейські культурні цінності” (*Eurobarometer European Cultural Values, 2007*), в “Обстеження доходів і умов життя” (*Survey on Income and*

Living Conditions – SILC) у 2006 р. і в “Обстеження освіти дорослих” (*Adult Education survey – AES*) у 2007 р. Опитувальник міжнародного проекту “Європейське соціальне дослідження”, у більшості хвиль якого брала участь й Україна, містить декілька індикаторів стосовно медіа-практик населення, використання Інтернету [27]. Обидва видання покетбуків “Культурна статистика” (*Cultural Statistics*, (2007; 2011), опубліковані Євростатом, включають розділи, присвячені культурній партиципації з опертям як на дані статистики, так і на дані Євробарометру та інших проектів.

2013 р. у рамках Євробарометру проведено спеціальне дослідження культурної партиципації і доступу до культури у 27 країнах – членах Європейського Союзу і в Хорватії. У ньому було отримано інформацію щодо бар’єрів і рівней участі в культурі, залучення населення до мистецьких практик, використання Інтернету з культурними цілями та ін. Цей проект позиціонується як важливий елемент інформаційного базису культурної політики Євросоюзу, підкреслюється його пов’язання із попередніми дослідженнями проблем культури в рамках Євробарометру, що дає можливість аналізувати зміни основних індикаторів у часі.

Дослідження культурної партиципації за методикою “бюджет часу”

Іншим відомим способом вивчення структури і динаміки культурно-дозвіллевих практик є дослідження “бюджетів часу”, або “щоденників”, які базуються на докладній фіксації респондентами їхньої активності за певний період часу, зазвичай один чи два дні. Включають одночасну, паралельну активність (наприклад, прослуховування радіо під час їди), іноді також указується місце (квартира, двір, вулиця тощо) і ті, хто був присутній (дружина, колега тощо). Вільний час у таких дослідженнях є одним із компонентів бюджету часу. Види діяльності поєднуються в певні групи відповідно до їх фізіологічного, соціально-економічного і соціокультурного змісту. Фіксація активностей людей у сферах праці, побуту, освіти і дозвілля дає змогу аналізувати їх перелік, тривалість, частоту, періодичність, локалізацію у просторі та ін.

Перше багатонаціональне дослідження бюджетів часу, як вже згадувалося, координував О. Салаї в 1960-х роках. Дванадцять країн Європи, Північної та Південної Америки провели дослідження, слідуючи узгодженій методології; пізніше й інші країни впроваджують методологію Салаї в свої дослідження щоденників часу. Цьому сприяла й Міжнародна асоціація досліджень використання часу – The International Association of Time Use Research (<http://www.stmarys.ca/partners/IATUR>), яка була заснована в 1970 р. на засіданні Міжнародної соціологічної асоціації. Нині працює її веб-сайт, проходять щорічні конференції з метою сприяння співробітництву між дослідниками щоденників часу. З 1970 по 2015 р. проведено 37 конференцій, у 2016 р. планується наступна – The 38th International Association for Time Use Research Conference (<http://www.iatur.org/past-conferences>).

Відділ статистики Організації Об'єднаних Націй (<http://www.un.org/depts/unsd/timeuse/inter.htm>) з середини 1990-х розробляє, тестує і уточнює гармонізовану схему кодування використання часу (International Classification of Activities for Time Use Statistics – ICATUS). Проект 2006 р. поділяє основні активності на дві групи – зайнятість у виробництві і персональні. Останні охоплюють чотири види: навчання; соціабельність, участь у житті громади, релігійна практика; культурні, дозвіллеві і спортивні практики; догляд за собою і забезпечення власних потреб.

Євростат і члени команд досліджень щоденників часу національних статистичних агентств деяких країн ЄС розробили Європейський гармонізований проект щоденників часу (European Harmonised Time Diary Project) для стандартизації збору даних і процесу кодування по всій Європі (Eurostat. November 1997. Pilot survey on time use 1996: evaluation preliminary report, part I. Luxembourg: Eurostat, E2\TUS\USR\PILOT\REPORTS\REPSUM1.DOC.)

Багато країн проводили щоденникові дослідження, однак не підтримували ініціативу зі стандартизації баз даних. Крім того, рекомендації, зроблені Інститутом статистики ЮНЕСКО, IATUR, Євростатом, як бачимо, змінювалися у часі. Водночас порівняння даних досліджень бюджетів часу, навіть проведених за різними методиками, не є нездійсненним

завданням. У Великій Британії з середини 1970-х років триває проект *Міжнародне дослідження бюджету часу* (MTUS – Multinational Time Use Study), керівниками якого на даний час є Дж. Гершуні (ініціатор проекту) і К. Фішер. Дослідники зібрали понад 60 наборів даних з 25 країн світу (<http://www.timeuse.org/mtus.html>). Це один із проектів Оксфордського центру досліджень використання часу (The Centre for Time Use Research at Oxford – CTUR; керівники: Дж. Гершуні, Оріель Саліван; <http://www.timeuse.org>). Центр також співробітничав з дослідниками іншого проекту “*Дослідження використання часу – Американська спадщина*” (The American Heritage Time Use Study – AHTUS), який проводиться з 2006 р. Крім того, здійснюється “Гармонізоване європейське обстеження використання часу” (HETUS – harmonized European time use survey). Перше видання гайду HETUS з ініціативи Євростату для узгодження обстежень використання часу в країнах – членах ЄС опубліковано у 2000 р., оновлене – у 2009 р. На сьогодні існує онлайн доступ до бази даних бюджетів часу 15 європейських країн з можливістю обчислень (<https://www.h5.scb.se/tus/tus/default.htm>).

* * *

Напрямок культурної статистики, у тому числі досліджень культурної і дозвіллевої партиципації, активно розвивається в сучасному світі. Ця активність зумовлена різними причинами і запитами: з боку урядових державних і наддержавних структур, громадських організацій/фондів національного і міжнародного рівня, бізнес-аналітиків, менеджерів культурних/креативних індустрій та ін. Вирішуючи різні завдання, ці агенти формують запит для соціальних науковців, стимулюючи їх розвивати і впроваджувати нові технології і методики збирання і аналізу даних, формувати колаборативні мережеві колективи аналітиків, обмінюватися досвідом, створювати бази даних, веб-платформи для порівняльного аналізу. На даний час досвід цієї складної, розгалуженої і не завжди узгодженої діяльності потребує осмислення і задіявання у вітчизняній аналітиці, а також включення у спільну, міжнародну роботу українських дослідників, які працюють у даному полі.

Література

1. *Schuster J. M.* Informing cultural policy: The research and information infrastructure / Schuster J. M. – New Brunswick, NJ : Center for Urban Policy Research, 2002.

2. *Schuster J. M.* Participation Studies and Cross-National Comparison: Proliferation, Prudence, and Possibility / J. Mark Schuster // *Cultural Trends*. – 2007. – 16. – № 2. – P. 99–196.

3. *Беннетт О.* Культурная политика в Соединенном Королевстве: крах мотивировок и конец традиции / О. Беннетт // *Журнал исследований социальной политики*. – 2009. – Т. 7. – № 1. – С. 65–88.

4. *Бельфиоре Э.* Методологический вызов кросс-национального исследования: сравнение культурной политики в Британии и Италии / Элеонора Бельфиоре // *Журнал исследований социальной политики*. – 2009. – Т. 7. – № 1. – С. 89–116.

5. *Гриценко О. А.* Культура і влада. Теорія і практика культурної політики в сучасному світі / О. А. Гриценко. – К. : УЦКД, 2000.

6. *Культурна політика в Україні: аналіт. огляд* / ред.-упоряд., кер. авт. кол. О. Гриценко ; Укр. центр культур. дослідж. М-ва культури і туризму України. – К. : УЦКД, 2007.

7. *Кравченко О. В.* Громадські культурні стратегії як чинник публічної політики в Україні / О. В. Кравченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ic.ac.kharkov.ua/RIO/v41/06.pdf

8. *Фесенко Н. С.* Политика государства в сфере культуры: имплементация зарубежного опыта на украинскую почву / Н. С. Фесенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2008-2/doc/5/03.pdf

9. *Plebaczuk K.* Observatorium kultury – idee, pomysly, mozliwosci / Katarzyna Plebaczuk // *Zarz№dzanie w Kulturze*. – 2010. – №11. – S. 31–44.

10. *Nuere C. O.* (ed.). New challenges of cultural observatories. Documentos de estudios de Ocio / *Nuere C. O.* (ed.). – Bilbao : University of Deusto, 2011.

11. *Бутенко И. А.* Культура и культурная политика в России / И. А. Бутенко, К. Э. Разлогов. – М. : Московский общественный научный фонд, 2000.

12. *Заклади культури, мистецтва, фізкультури та спорту України у 2013 році : Стат. бюлетень* / Державна служба статистики України. – К., 2014.

13. *Cultural Statistics*. Eurostat Pocketbooks. European Commission. – Luxembourg : Office for Official Publications of the European Communities, 2007.

14. *Система статистики культури ЮНЕСКО – 2009 (ССК)*. Русскоязычная версия. – Институт статистики ЮНЕСКО, 2010.

15. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Т. 1, вип. 1 (15) / [гол. ред. д. соціол. н. М. О. Шульга]. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2014.

16. *Головаха Є.* Українське суспільство: соціологічний моніторинг 1992–2008 / Є. Головаха, Н. Паніна. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2014.

17. *Соціокультурні ідентичності та практики* / за ред. А. Ручки. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2002.

18. *Ручка А.* Ціннісні пріоритети та культурні практики вікових груп / А. Ручка, Л. Скокова // *Субкультурна варіативність українського соціуму* / за ред. А. Ручки, Н. Костенко. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 2010. – С. 51–69.

19. *Смислова морфологія соціуму* / за ред. Н. Костенко. – К. : ІС НАН України, 2012.

20. *Скокова Л. Г.* Культурно-дозвіллієві практики населення: зрушення останніх десятиліть / Л. Г. Скокова // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. – 2015. – № 4. – С. 72–99.

21. *Культурна політика та мистецька освіта: моделювання процесів* / [Безгін О. І., Бернадська А. Є., Кочарян І. С., Успенська О. Ю.]. – К. : Ін-т культурології НАМ України, 2013.

22. *Щербина В. М.* (та ін.). Соціологічні дослідження культури: концепції та практики / Щербина В. М. (та ін.) – К. : Ін-т культурології НАМ України, 2010.

23. *“Цей неясний суб’єкт бажання”* : звіт за результатами кількісних і якісних досліджень чинної та потенційної аудиторій Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків. – К. : КМІС, 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : (<http://www.museums.org.ua/news/34>)

24. *Дослідження ринку книжок в Україні–2014* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.slideshare.net/Kyivstar/report-gfk-reading2014for-uploading-38932265>

25. *Country Profile Ukraine*. Last profile update: April 2015. Prepared and updated by Mr. Olexandr Butsenko (Kyiv) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.culturalpolicies.net/down/ukraine_042015.pdf

26. *Костенко Н.* К дослідванню культурної партиципации / Н. Костенко // *Проблеми розвитку соціологічної теорії. Порівняльні дослідження: виклики соціологічній теорії та практиці* : матеріали XIII Всеукр. наук.-практ. конф., 19–20 травня 2016 р. – К. : Логос, 2016.

27. *Головаха Є.* Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами “Європейського соціального дослідження” 2005–2007–2009 / Євген Головаха, Андрій Горбачик. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2010.

СПРИЙНЯТТЯ НАСЕЛЕННЯМ СИСТЕМИ ЦІННОСТЕЙ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Статтю присвячено дослідженню особливостей сприйняття населенням України нової демократичної системи цінностей, яка склалася за часи незалежності. Особливу увагу приділено соціально-демографічному аспекту проблеми. За результатами даного дослідження можна стверджувати, що система цінностей, яка склалася в Україні за роки незалежності (приватна власність, збагачення, індивідуалізм, прагнення до особистого успіху тощо), ще не набула достатнього поширення на теренах країни, що суттєво ускладнює процес створення нового соціального порядку.

Ключові слова: демократична система цінностей, соціально-демографічні групи, населення України, аномійна деморалізованість, новий соціальний порядок.

Статья посвящена исследованию особенностей восприятия населением Украины новой демократической системы ценностей, которая сложилась за годы независимости. Особое внимание уделено социально-демографическим аспектам проблемы. По результатам данного исследования можно утверждать, что система ценностей, которая сложилась в Украине за годы независимости (частная собственность, обогащение, индивидуализм, стремление к личному успеху и т.д.), еще не получила широкого распространения на территории страны, что существенно затрудняет процесс создания нового социального порядка.

Ключевые слова: демократическая система ценностей, соціально-демографические группы, население Украины, аномийная деморализованность, новый социальный порядок.

The paper focuses on how Ukraine's population perceives a new system of democratic values formed during the period of independence. Special attention is given to a socio-demographic aspect of the problem. Using the research data, the author concludes that the above system of values including private property, personal enrichment, individualism, striving for success, etc. has not become widespread in Ukraine so far, which considerably impedes the process of creating a new social order.

Keywords: a system of democratic values, socio-demographic groups, Ukraine's population, anomic demoralisation, a new social order.

Українське суспільство, що майже двадцять п'ять років перебуває в стані докорінної трансформації, наразі – у “точці зламу” вектора цього процесу. Спроба кардинальної зміни соціального устрою, який вже не відповідав викликам сучасності, боротьба свідомого авангарду за демократичні європейські цінності, на жаль, не була підтримана населенням та політичними елітами всієї країни та призвела до зростання сепаратистських явищ й розв'язування бойових дій у східних регіонах держави, до анексії Криму, до суттєвого падіння економіки та загострення соціальних проблем. Поки що зусилля влади в напрямі становлення суспільного ладу не завжди сприймаються населенням та внаслідок цього не мають значних успіхів. Про це свідчить те, що у 2014 р. за даними моніторингу Інституту соціології НАН України [1], 75% респондентів відповіли, що їм бракує “порядку в суспільстві”. За даними Фонду “Демократичні ініціативи”, у 2015 р. більшість українців не вірили в успішність реформ. Так, 30% респондентів зовсім не вірили в успішність реформ, 32% мали певну надію, але загалом не вірили, ще 30% громадян вважали, що реформи будуть успішними. 54% все ж підтримували продовження реформ заради подолання економічної кризи в країні [2].

Таким чином, сучасний етап розвитку українського суспільства з новою гостротою вимагає відповіді на питання, що стоїть перед соціологічною наукою з моменту її виникнення: що ж таке “соціальний порядок”? Крім гострих теоретичних дискусій прихильників різних соціологічних парадигм з приводу визначення цієї категорії, незмінно пильною залишається увага до емпіричних показників, систем показників, індексів, які можуть відобразити ступінь соціальної стійкості системи того чи іншого регіону і країни в цілому. За визначенням В. Тарасенка, соціальний порядок – це “стан відносної стабільності, врівноваженості, збалансованості соціальних відносин, діяльності, норм у суспільстві, яке задає індивідам, групам, інститутам відповідні моделі (зразки, стандарти) поведінки поза сферою державних (офіційних), правових і виробничих (ділових) зв'язків і відносин” [3, с. 499]. З цього визначення випливає, що соціальний порядок є характеристикою стабільних суспільств: він виникає за умови доміну-

вання в суспільстві стабілізуючих процесів і механізмів, є відображенням організованості, стабільності соціальних інститутів, норм і цінностей.

Створення та утвердження нового соціального порядку іманентно пов'язано з явищами масової дезадаптації, з утрудненістю самоідентифікаційних процесів і невизначеністю соціального статусу, цінностей і мотивацій – з соціальною аномією. В її основі лежить невизначене, проміжне, перехідне соціальне становище, в якому опинилися суспільство та його елементи в результаті руйнування однієї і спроб формування іншої соціальної системи. Аномія як певний стан соціальної організації характерна для будь-якого перехідного суспільства, але лише у виняткових історичних обставинах “вона досягає глобальних суспільних масштабів, коли суспільство свідомо відмовляється від основних ідеологічних принципів своєї організації, не маючи, по суті, нової, цілісної, відпрацьованої часом ціннісно-нормативної системи” [4, с. 7].

У соціологічній інтерпретації соціальна аномія – неодмінна частина, супутник і наслідок глибоких соціальних змін. Проблема полягає в тому, що в пострадянському українському суспільстві аномія постала комплексним, масовим і важким соціальним явищем. Так, основними характеристиками цього періоду є злам звичних, стійких соціальних зв'язків і відносин, як наслідок – масова фрустрація, деформація колишньої системи суспільних цінностей, загальна криза нормативно-правової свідомості. Найбільш гостро ця проблема постала у 2013–2014 рр. та поглибилась під час подій на Донбасі, що несе в собі певні ризики та загрози інтегративним процесам в українському суспільстві та утруднює процес створення нового соціального порядку в ньому.

У моніторинговому дослідженні Інституту соціології 2015 р. особливу увагу було приділено вивченню цінностей, що панують у країні. Серед низки питань респондентам було запропоноване таке: “*Чи сприймаєте Ви як свою ту систему цінностей, яка склалася в Україні за роки незалежності (приватна власність, збагачення, індивідуалізм, прагнення до особистого успіху тощо)?*”. Відповіді на це запитання виявились показником глибини аномійної деморалізованості населення та нерозуміння процесів, що відбуваються в

країні, теперішнього стану та кінцевої мети реформування суспільства. На це запитання не змогла відповісти майже чверть населення України, причому розбіжність по регіонах, як засвідчило попереднє дослідження [5, с. 250–256], не є статистично значущою. Систему цінностей, яка склалася в Україні під час незалежності, однозначно чи скоріше сприймають загалом лише 31,7%, тоді як не сприймають 44,2%. Відповіді жителів Центру України статистично мало відрізняються від показників у цілому по країні. Найкраща ситуація із засвоєнням нової демократичної системи цінностей – на Заході: майже 41% однозначно чи скоріше їх сприймає як свої; 35,3% громадян однозначно чи скоріше не сприймає нову систему цінностей, що склалася в країні, а 24% взагалі не зрозуміли, про що йдеться. На Півдні склалася така ситуація із засвоєнням нової системи цінностей: майже половина населення її сприймає як свою; 30% не сприймає та мало труднощі з відповіддю 21,2%. На Сході однозначно нову систему цінностей сприймає лише 5,2% населення. Поряд з тим на Сході найбільша кількість у країні респондентів (26,4 %) відповіли “скоріше так” на це запитання. Загалом нову систему цінностей тією чи іншою мірою не сприймають 47% населення Сходу. Вагались з відповіддю 21,4%. Найгірша ситуація із засвоєнням сучасної системи цінностей на Донбасі: однозначно не сприймає її 25,9% населення, скоріше не сприймає 31,3%. Тільки 3,6% людей Донбасу сприймають як свою систему цінностей, що склалася в Україні, та 13,9 % – скоріше сприймають, а чверть вагалась із відповіддю. Наведені дані свідчать про те, що внаслідок війни зазнала зламу система адаптації населення в країні в цілому та на Донбасі особливо.

Окрім регіонального розрізу, проблема укорінення нових демократичних цінностей потребує вивчення її соціально-демографічного аспекту. У таблиці наведені дані, що відображають відповіді респондентів на запитання “*Чи сприймаєте Ви як свою ту систему цінностей, яка склалася в Україні за роки незалежності (приватна власність, збагачення, індивідуалізм, прагнення до особистого успіху тощо)?*” за статтю, віком, освітою та місцем проживання.

Якщо розглядати відповіді респондентів за ознакою статі, то сумарна кількість чоловіків, що не сприймають нової

системи цінностей однозначно чи скоріше, та кількість жінок, що підтримують такі відповіді, майже однакова – близько 44%. Схожа ситуація з відповідями тих, хто сприймає нову сис-

Таблиця

**Сприйняття населенням України системи цінностей,
яка склалася за роки незалежності (%)**

	<i>Однозначно ні</i>	<i>Скоріше ні</i>	<i>Ні</i>	<i>Скоріше так</i>	<i>Однозначно так</i>	<i>Так</i>	<i>Важко відповісти</i>
	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>(1+2)</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>(3+4)</i>	
Україна	14,2	30,0	44,2	23,1	8,6	31,7	24,0
Стать							
Чоловіча	15,4	29,0	44,4	22,6	9,3	31,9	23,6
Жіноча	13,3	30,8	44,1	23,6	7,9	31,5	24,4
Вік							
18–29	8,8	24,8	33,6	27,4	12,4	39,8	26,6
30–39	13,3	25,6	38,9	27,2	9,1	36,3	24,8
40–49	14,2	29,8	44,0	25,2	7,4	32,6	23,4
50–59	15,8	37,5	53,3	20,0	7,0	27,0	19,7
60–69	18,1	34,2	52,3	16,9	5,8	22,7	25,0
70 і більше	21,5	30,0	51,5	15,4	7,7	23,1	25,4
Освіта							
Початкова, неповна середня	13,9	19,4	32,8	23,6	11,1	34,7	31,9
Середня загальна	14,1	31,0	35,1	21,0	8,1	29,1	25,8
Середня спеціальна (технікум, училище, коледж)	17,1	30,6	37,7	19,5	7,5	27,0	25,3
Початковий ступінь вищої освіти (бакалавр)	11,4	28,9	40,3	27,2	4,4	31,6	28,1
Повна вища (спеціаліст, магістр, аспірантура, вчений ступінь)	11,3	30,4	41,7	27,8	10,8	38,6	19,8
Місце проживання							
Київ	10,8	28,1	38,9	23,0	15,8	38,8	22,3
Місто з населенням понад 250 тис. осіб	13,7	34,3	47,0	21,3	6,2	27,5	24,5
Невелике місто	17,2	32,6	49,8	21,8	8,2	30,0	20,2
Село	13,2	25,9	39,1	25,2	8,9	34,1	26,8

тему цінностей однозначно чи скоріше – близько 32% в обох ґендерних групах.

Достатньо прогнозованою є відповідь респондентів на запитання стосовно нової системи цінностей у віковому розрізі. Ступінь однозначного її несприйняття збільшується залежно від віку від 8,8% серед 18–29-літніх до 21,5% серед тих, кому за 70. Розподіл відповідей тих респондентів, які скоріше не сприймають нову систему цінностей, децю інший. Кількість тих, хто скоріше не сприймає нові цінності, зростає з 24,8% серед 18–29 літніх до 37,5% серед 50–59-літніх, а потім знижується до 30% серед людей найстаршої вікової групи. Цікавим є те, що прогнозованою є відповідь тих респондентів, які скоріше сприймають нові цінності, а однозначне сприйняття має деякі нюанси. Кількість тих, які скоріше сприймають, зменшується від 27,4% серед наймолодших до 15,4% серед найстарших, тобто майже вдвічі. А відносна кількість осіб, які однозначно сприймають нові цінності, змінюється іншим чином: вона зменшується з 12,4% серед молодшої вікової групи до 5,8% серед тих, кому 60–69 років, та збільшується до 7% серед найстарших. Найбільш усвідомлено відповідали на запитання про цінності ті, кому 50–59 років: лише 19,7% не спромоглися відповісти на це запитання. Найважче було відповідати наймолодшим, а чверть осіб, старших 60 років, теж не змогла визначитись.

Аналіз свідчить, що люди, які народилися, були виховані та отримали освіту у Радянському Союзі, в переважній більшості не сприймають цінностей, які склалися в Україні за роки незалежності. Надію на подальший демократичний розвиток України та створення нового соціального порядку надає те, що майже 40% респондентів наймолодшої вікової групи та 36% осіб 30–39 років однозначно чи скоріше сприйняли та зрозуміли нові цінності. Не сприймає їх третина наймолодших та 39% 30–39-річних.

Залежно від рівня освіти зменшується кількість респондентів, яким важко було визначитись з відповіддю, тобто вибір уподобань щодо цінностей є більш усвідомленим. Якщо серед людей з початковою або неповною вищою освітою таких 31,9%, то серед тих, хто має повну вищу, їх “лише” 19,8%.

Тобто навіть високий рівень освіти не дає змоги зрозуміти, що мають на увазі наші можновладці та засоби масової інформації, коли вони говорять про цінності, що сформувались у країні за часів незалежності у загальному вигляді, так як і було сформульоване запитання в опитуванні.

Насторожує той факт, що зі зростанням рівня освіти збільшується і кількість людей, які відповіли, що однозначно чи скоріше не сприймають нову систему цінностей: від 32,8% серед тих, хто має початкову освіту, до 41,7% серед тих, хто має вищу. Таке становище пояснюється віковим складом групи населення з вищою освітою. Не є таємницею те, що, наприклад, у Національній академії наук середній вік кандидатів наук близько 50 років, а докторів – понад 60.

Серед тих, хто однозначно чи скоріше сприймає нову систему цінностей, найнижчий рівень сприйняття демонструють люди із середньою спеціальною освітою – 27,0%, а найвищий – 38,6% – з повною вищою освітою. Таким чином, можна стверджувати, що чим вищий рівень освіти, тим чіткіші переконання людей стосовно нових або старих цінностей. А це означає, що і адаптивні здатності населення теж зростають зі зростанням рівня освіти, тобто знижується рівень аномійної деморалізованості.

Різним є сприйняття сучасних цінностей населенням залежно від місця проживання. У Києві однакова кількість тих, хто скоріше чи однозначно сприймає нові цінності як свої та тих, хто їх не сприймає, – 39%. Людей, яким важко визначитись у цьому питанні, майже на 2% менше, ніж загалом по країні. Найконсервативнішим виявилось населення невеликих міст: 50% мешканців однозначно чи скоріше не сприймають нову систему цінностей. У невеликих містах мешкають найбільш переконані у своїх уподобаннях стосовно цінностей люди: тільки 20% респондентам було важко відповісти на це запитання, що значно менше, ніж по країні загалом. Важче за всіх було визначитись мешканцям села: 27% не спромоглись відповісти на запитання стосовно сприйняття нової системи цінностей (майже на 3% більше, ніж по країні загалом). Водночас у селі майже на 3% більше, ніж у середньому в країні, мешканців однозначно чи скоріше вва-

жають нову систему цінностей своєю. Слід відмітити, що тих, хто однозначно чи скоріше не сприймає нову систему цінностей, у відсотковому співвідношенні стільки ж, скільки й у Києві – 39%, що майже на 5% менше, ніж загалом у країні.

За результатами даного дослідження можна стверджувати, що система цінностей, яка склалася в Україні за роки незалежності (приватна власність, збагачення, індивідуалізм, прагнення до особистого успіху тощо), ще не набула достатнього поширення на теренах країни, що суттєво утруднює створення нового соціального порядку, бо населення перебуває в стані глибокої аномії. Значна частина жителів країни не бачить такої системи цінностей, яку вона сприйняла б як свою, до якої потрібно адаптуватись.

Для успішної побудови соціального порядку потрібно сформуванню у населення чіткіше уявлення про демократичні цінності та норми, що повинні панувати у розвинених демократичних суспільствах. Слід неухильно втілювати їх у життя, щоб населення України на власному досвіді переконалося в перевагах життя за новими нормами та цінностями.

Література

1. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Вип. 1 (15), Т. 1 / гол. ред. д. екон. н. В. М. Ворона, д. соціол. н. М. О. Шульга. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2014. – 650 с.
2. Більшість українців не вірять в успішність реформ / Опитування [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://espresso.tv/news/2015/09/09/ilshist_ukrayinciv_ne_viryt_v_uspikh_reform_opytuvannya
3. *Соціологія: короткий енциклопедичний словник* / уклад. В. І. Волович, В. І. Тарасенко, В. М. Захарченко та ін. ; за заг ред. В. І. Воловича. – К. : Укр. Центр духовної культури, 1998. – 736 с.
4. *Панина Н.* Молодежь Украины: структура ценностей, социальное самочувствие и морально-психологическое состояние в условиях тотальной аномии / Н. Панина // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. – № 1 – С. 5–26.
5. *Загороднюк Т.* Ціннісні орієнтації населення регіонів України під час становлення нового соціального порядку / Т. Загороднюк // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – Вип. 2(16). – К. : Ін-т соціології НАН України, 2015. – С. 250–256.

БЕЗПЕКА ЯК АКТУАЛЬНА СУСПІЛЬНА ЦІННІСТЬ

Стаття присвячена проблемі безпеки як базовій людській цінності в соціології. Теорія цінностей Шварца дає можливість показати як люди формують свої ціннісні орієнтації. Базуючись на результатах Європейського соціального дослідження, автор підкреслює важливість цінності безпеки для українського суспільства.

Ключові слова: безпека, базові людські цінності, ціннісні орієнтації.

Статья посвящена проблеме безопасности как базовой человеческой ценности в социологии. Теория ценностей Шварца дает возможность показать как люди формируют свои ценностные ориентации. Основываясь на результатах Европейского социального исследования, автор подчеркивает важность ценности безопасности для украинского общества.

Ключевые слова: безопасность, базовые человеческие ценности, ценностные ориентации.

The paper focuses on the problem of security considered a basic human value in sociology. The Schwartz theory of basic values is used to illustrate how people form their value orientations. Taking into account the data of the European Social Survey, the author emphasises the importance of the value of security in Ukrainian society.

Keywords: security, basic human values, value orientations.

Безпека є невід'ємною характеристикою й умовою існування та активної діяльності особи, групи та держави загалом. Класична для соціальних наук теорія мотивації (за А. Маслоу), яка обумовлює ієрархію потреб людини, розташовує безпеку поряд з фізіологічними в основі піраміди. Необхідність перебувати в безпечному середовищі є вагомим фактором для її нормального існування. В умовах безпеки підвищується продуктивність праці, з'являються можливості для споглядання, творення нового і відпадає необхідність витратити ресурсну базу на уникнення небезпек. Безпека є складним соціальним явищем, яка має свої специфічні риси і вивчається науковцями у філософському, політологічному, психологічному та соціологічному розрізах.

Забезпечення безпеки – одне з головних завдань держави. Навіть у Основному Законі України є стаття “Про основи національної безпеки України”. Але на думку професора кафедри національної безпеки НАДУ В. І. Абрамова, визначення в ньому “не витримує жодної критики, його формулювали абияк, наприклад: національні інтереси визначені через цінності – “життєво важливі матеріальні інтелектуальні і духовні цінності”. Відсутнє поняття “система забезпечення національної безпеки” [1, с. 2].

Соціопсихолог Ш. Шварц виділяє безпеку як загальнолюдську базову цінність, що притаманна усім суспільствам. Враховуючи специфіку зовнішніх та внутрішніх обставин, неможливо не зауважити зростання зацікавлення до теми безпеки загалом та безпеки як цінності зокрема. Потреба в такій соціологічній рефлексії продиктована існуванням низки проблем, глибше розуміння суті яких дасть змогу краще зрозуміти структуру цінності безпеки та можливі перспективи її динаміки.

У довідкових виданнях розрізняють воєнну, екологічну, економічну, інформаційну, пожежну, політичну, продовольчу, радіаційну, соціальну, технічну, транспортну, фінансову, ядерну безпеку. Крім того, “важливий чинник політики будь-якої держави – національна безпека” [3, с. 385].

Філософське визначення безпеки має низку аспектів, на які варто звернути увагу. По-перше, її можна розуміти як загальнолюдську цивілізаційну парадигму – напрям до збереження та розвитку людей, народів, до нових досягнень. По-друге, потрібно вирізняти антропологічний аспект безпеки, що полягає у історичному становленні права власності, влади та безпеки. По-третє, визначаючи безпеку, варто розуміти, що існує чимало підходів до її вивчення, навіть у рамках самої філософії її можна трактувати з онтологічної, герменевтичної чи метафізичної точки зору.

Справді, міждисциплінарне значення термін безпеки отримав після виходу праці Ульріха Бека “Суспільство ризику” (Beck Ulrich. Risk Society: Towards a NewModernity, 1992), до того ж у науковий вжиток додалися нові терміни, котрими наразі оперують поряд з класичними – як-от “суспільство ризиків”.

Серед політологів немає узгодженої думки щодо визначення того, що являє собою безпека. Так, навіть у межах “традиційної” (“реалістичної”) політологічної школи одні дослідники (Е. Азер і Ч. Мур) визначають національну безпеку як “фізичний захист держави від зовнішніх насильницьких загроз переважно військового характеру”. Інші ж представники тієї ж “політологічної традиції” (П. Хат) визначають її як “передумову того, що зовнішні військові загрози й різноманітні форми ядерного шантажу проти країни та її союзників (поширене стримування) можуть бути мінімізовані” [2, с. 13].

У соціології, як згадувалось вище, вагомий внесок у вивчення поняття безпеки зробив У. Бек. Проте за останні десятиліття активного прогресу науки самого першовідкривача уже зачисляють до когорти класиків. Цікаву та перспективну теорію тлумачень безпеки – безпеки як загальнолюдської цінності, пропонує відомий соціолог, культуролог та психолог Ш. Шварц.

Заслугою Ш. Шварца є розробка якісно нового підходу до вивчення цінностей у системі соціологічного знання. Методологічна база даного підходу дає змогу вивчати соціум як на груповому, так і на індивідуальному рівнях, вона є ефективною для вивчення цінностей та ціннісних орієнтацій. З огляду на свою універсальність вона застосовна для дослідження цінностей у різних культурах, а також для крос-культурних досліджень. Специфікою даної методи є те, що в її основі лежить системна концепція, яка була запропонована після уважного вивчення і узагальнення цінностей, представлених різними світовими культурами.

Задля своєї концепції Ш. Шварц і його колега Білски опрацювали досвід вивчення цінностей та запропонували особистий підхід до визначення того, що собою являють цінності (Schwartz, Bilsky, 1987). Характеристики, що, на їх погляд, є ключовими для визначення:

1. Цінності – це переконання (думки). Але на відміну від об’єктивних “холодних” ідей, цінності можуть і змішуються з чуттєвим, втрачають таку об’єктивність.

2. Цінності характеризують бажані людиною цілі (наприклад, безпеку) і спосіб поведінки, який повинен відповідати досягненню цих цілей (наприклад, відкритість, схильність допомагати іншим тощо).

3. Цінності не обмежуються певними діями або ситуаціями, вони трансцендентні в даному відношенні. Послух, наприклад, може стосуватись ситуацій, які можуть мати місце на роботі, у школі серед підлітків, у сімейних стосунках або у слідуванні правилам поведінки в транспорті – що показує варіативність можливостей.

4. Цінності в людському житті виступають як стандарти, за їхньою допомогою людина обирає, оцінює події, що склались, вчинки, свідком яких вона стала, тощо.

5. Самі ж цінності упорядковуються в людському світогляді, вони ранжовані один щодо одного. Набір цінностей має свою структуру та пріоритетність окремих цінностей одна щодо одної. Завдяки такому підходу можна говорити про те, що різні особистості або групи можуть характеризувати специфічні ціннісні системи з окремими підходами до їх ієрархії [5, с. 554].

III. Шварц насамперед як соціальний психолог запропонував дві окремі можливості для вивчення системи цінностей. Йдеться про індивідуальний та культурний рівні вивчення, тобто про можливість порівняння в результаті або окремих індивідів, або соціальних груп.

Одиницею аналізу на індивідуальному рівні виступає особистість, цінності якої є мотиваційними цілями, що слугують керівними принципами в їх житті (Rokeach, 1973; Schwartz, Bilsky, 1987). Аналіз відносин між цінностями на такому рівні дає підстави досліднику вийти на рівень конфліктів та сумісності, що переживає особистість стикаючись з прийняттям тих чи інших рішень. Кореляції, що отримуються під час аналізу, дають змогу групувати індивідуальні цінності на осях виміру для подальшого опрацювання.

На культурному рівні дослідження одиницею аналізу виступає уже не індивід, а група індивідів. Соціальна група може характеризуватись прийняттям ряду норм, правил, традицій, що є визначальними при виборі індивідом моделі поведінки, схваленої його референтною групою. Виконуючи свої ролі в соціальних інститутах, люди використовують цінності, прийняті в культурі, для того, щоб вирішити, яка поведінка є прийнятною і потім обґрунтувати свій вибір іншим. Пріоритети цінностей також впливають на те, як інвестуються соціальні ресурси. Наприклад, відносна значущість, яка приписується в суспільстві таким цінностям, як добробут, спра-

ведливість і краса, може детермінувати те, чи будуть гроші, земля або людський ресурс вкладатися в індустріалізацію, соціальний добробут чи у збереження навколишнього середовища. Пріоритети цінностей культури в якості стандартів, крім того, впливають на те, як оцінюватиметься робота – у термінах продуктивності, соціальної відповідальності, інноваційності або підтримки існуючої владної структури.

На індивідуальному та культурному рівнях дослідження цінностей можуть виникати суттєві розбіжності, адже кореляція і пріоритетність цінностей різна для обох підходів. Таким чином, важливо розрізняти дослідження цінностей на рівні особистості і на рівні культури. При цьому необхідно звертати увагу на два головних аспекти:

➤ По-перше, осі вимірювання, які лягають в основу структури системи цінностей, різняться для кожного рівня вимірювання і ототожнювати їх не слід.

➤ По-друге, вибір кожного рівня аналізу залежить лише від характеру поставлених дослідницьких завдань.

Для зручності вимірювання Шварц запропонував використовувати для досліджень розроблену ним та його колегами “Шкалу цінностей Шварца” (Schwartz Value Scale, SVS) та “Портретний опитувальник” (Portraits Questionnaire, PQ), за допомогою яких визначалися цінності і складався психологічний портрет особи.

Результуючим стало виділення Шварцом та його колегами десяти загальнолюдських базових цінностей (мотиваційних типів), що є притаманними тією чи іншою мірою будь-якій культурі, що дає змогу проводити порівняльний аналіз отриманих результатів.

1. Самоспрямованість або самокерівництво як незалежність думки і вчинків, свобода, прагнення до пізнання і творчості, допитливість, вміння вибирати, творення.

2. Стимулювання як бажання до змін, стимулювання напруженого, хвилюючого життя, прагнення до новизни, пошук нових вражень.

3. Гедонізм як прагнення до задоволень, винагорода самого себе, насолода життям.

4. Досягнення як прагнення до особистого успіху за допомогою демонстрації компетентності, успішності, здібностей, честолюбства.

5. Безпека як надійність, прагнення до стабільності в суспільстві, громадського порядку, підтримання існуючих суспільних устроїв та норм.

6. Влада як прагнення отримати певний вищий соціальний статус, контроль або домінування над людьми і ресурсами, багатство, престиж.

7. Конформізм як обмеження дій, схильностей та імпульсів, які можуть зачепити або завдати шкоди іншим людям і порушити соціальні очікування або норми. Сюди відносять ввічливість, послух, шанобливе ставлення до інших.

8. Традиції як прагнення до стабільності звичаїв, норм та установок культури або релігії, покірливість.

9. Доброзичливість як збереження і збільшення благополуччя близьких людей, чуйність, чесність, великодушність.

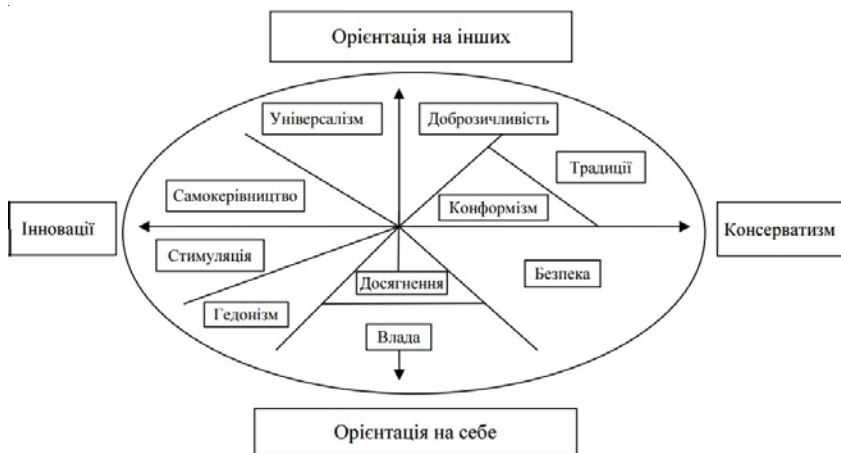
10. Універсалізм як толерантність і захист усіх – як людей, так і природи. Сучасне ставлення до глобальних проблем, бажання соціальної справедливості, рівності, захисту навколишнього середовища.

На думку автора методики, модель цінностей охоплює чотири типових орієнтації людей: А) орієнтація на інших людей; Б) орієнтація на себе і прагнення до власної самореалізації; В) орієнтація на інновації, зміни; Г) орієнтація на збереження традицій, існуючого стану речей у суспільстві. Відповідно до цих орієнтацій цінності групуються в чотири сектори:

1. Прихильність до змін (самокерівництво, стимуляція).
2. Консерватизм (конформізм, традиційність, безпека).
3. Самотрансцендентність (орієнтація на інших, універсалізм).
4. Самовдосконалення (орієнтація на себе, влада і досягнення).

Дані цінності дуже вдало зображуються за допомогою секторної діаграми (рис. 1), у якій кожна цінність знаходиться в конкретному спільному векторі, при цьому сусідні є схожими між собою, а ті, які знаходяться на протилежному боці, – суттєво відрізняються.

Цінність безпеки у Шварца лежить у секторі між консерватизмом та орієнтацією на себе. Їй суміжні такі цінності, як “досягнення”, “влада”, “конформізм” та “традиції”. З протилежного боку розташовані цінність “самокерівництво” з напрямку інновацій.

Рисунок 1. Структура цінностей за Ш. Шварцем

Для демонстрації важливості безпеки для українського населення були використані дані масивів ESS 2005–2011 рр. а також опубліковані дані дослідження О. Шестаківського щодо цінностей Євромайдану [4].

Україна брала участь в Європейському дослідженні з 2005 р., охопивши шість хвиль замірів. Упродовж цього часу постійною тематикою було вивчення цінностей за методикою Шварца. Динаміка цінності безпеки представлена в таблиці 1.

Аналізуючи дані запитання “Для нього важливе безпечне оточення. Він уникає небезпек”, можна зауважити зростання показників “дуже схоже” та “схоже” і зниження характеристик “трохи схоже”, “не схоже” та “зовсім не схоже”.

Опитування учасників Євромайдану показують суттєву частку категорії безпеки в загальній структурі цінностей (рис. 3). Звісно, необхідно зауважити, що Євромайдан не відповідає характеристикам загальнонаціональної генеральної сукупності, але динаміка вказує на важливість безпеки.

Якщо ж розглянути вік осіб, що відзначають безпеку як надзвичайно важливу характеристику, то можна відмітити вікові тенденції. Найчастіше категорію “дуже схожий” оби-

Таблиця 1

Динаміка настанов щодо важливості безпеки, Україна

Роки	Відповіді на запитання “Для нього важливе безпечне оточення. Він уникає небезпек” (%)					
	Дуже схоже	Схоже	Чимось схоже	Трохи схоже	Не схоже	Зовсім не схоже
2005	27,58	29,88	18,40	14,76	7,43	1,95
2009	8,06	25,40	27,98	23,86	12,83	1,87
2011	27,64	51,13	13,13	4,38	3,43	0,29

Джерело: дані ESS.

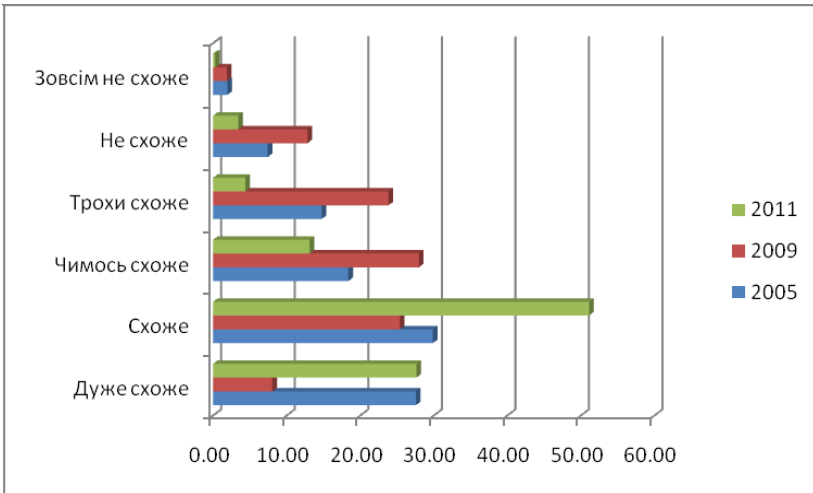
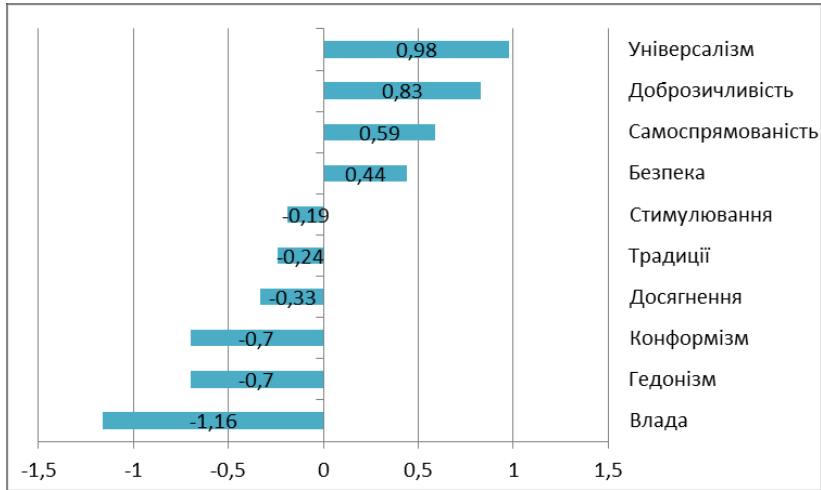

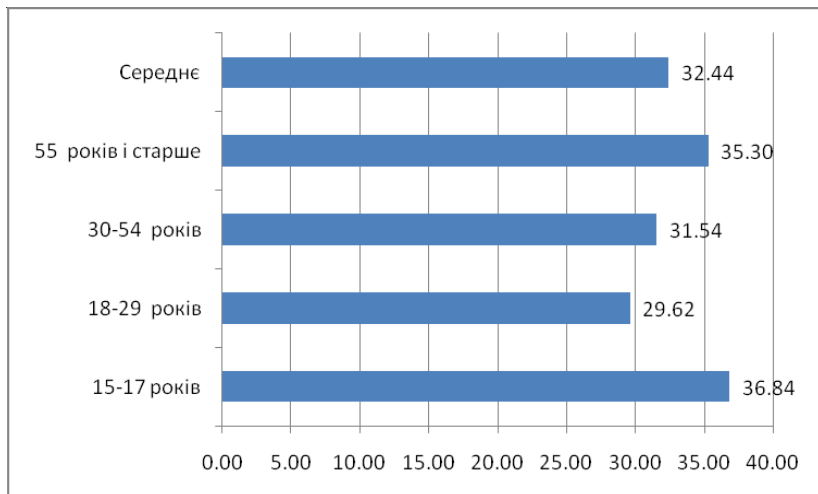
Рисунок 2. Динаміка настанов щодо важливості безпеки, Україна

рають серед молоді до 17 років (36,84%) та серед людей літнього віку частка тих, хто обрав даний варіант, становить 35,3% (рис. 4). Хоча загалом усі вікові групи слабо відрізняються від середнього показника, що дає змогу зробити припущення, що дана цінність не змінювалась суттєво серед українців.

Безпека – це стан стійкого існування або розвитку об’єкта (тобто людини), за якого вірогідність небажаних змін чи будь-

Рисунок 3. Структура цінностей учасників Євромайдану

Джерело: Опитування ESS, 6 хвиля.

Рисунок 4. Вікова структура населення України, яке обтрас найвище значення цінності безпеки (%)

яких характеристик його життєдіяльності спрямована до нуля, тоді як імовірність розвитку, вдосконалення, інновацій зростає. Зауважуючи глобальні трансформації, нестабільність українського суспільства, загрози зовнішнього та внутрішнього характеру, безпека посідає особливе місце в структурі суспільних цінностей, саме через безпеку можуть бути реалізовані всі інші людські можливості: на життя, на свободу, на самореалізацію.

Підсумуємо. Безпека в соціології – важливий і до цього часу недостатньо вивчений аспект суспільства. Методика Ш. Шварца щодо вивчення цінностей дає змогу поглянути на те, наскільки важлива безпека для громадян нашої країни, зрозуміти певні ключові характеристики даних відмінностей. Аналіз вікової структури засвідчує, що кількість прожитих років не впливає на бажання жити в безпечному світі.

Грунтовний аналіз Європейського соціального дослідження може дати відповіді на поставлені запитання, що в зовнішніх умовах є важливим для розвитку України та української науки зокрема.

Література

1. *Абрамов В. І.* Національна безпека як філософська категорія / В. І. Абрамов, О. Г. Афоніна // Державне управління : теорія та практика. – 2010. – № 1. – С. 1–7.
2. *Бодрук О. С.* Структури військової безпеки: національний та міжнародний аспекти : монографія / Бодрук О. С. – К. : НІПМБ, 2001.
3. *Енциклопедія сучасної України.* – К., 2003. – Т. 2.
4. *Шестаковський А.* Радикализованные европейцы: ценности и социальная база Евромайдана / Алексей Шестаковський // Перекрёстки. – 2014. – №1. – С. 131–163.
5. *Schwartz S. H.* Toward a universal psychological structure of human values / Schwartz, S. H., & Bilsky, W. // Journal of Personality and Social Psychology. – 1987. – V. 53. – P. 550–562.

ЦЕННОСТЬ ТРУДА И ОЦЕНКА ПРЕСТИЖА ПРОФЕССИИ СОВРЕМЕННЫХ УКРАИНСКИХ РАБОЧИХ

В статье рассматривается ценность труда рабочих в современном украинском обществе, определенная на основе данных мониторинговых исследований Института социологии НАН Украины и исследований, проведенных отделом экономической социологии среди рабочих промышленных предприятий. Рассмотрены противоречия отношения к трудовой деятельности рабочих в общественном сознании, а также самооценки социального положения самих рабочих.

Ключевые слова: трудовая деятельность, социокультурный фактор, рабочий класс, ценность труда, профессиональная группа.

У статті розглядається цінність праці робітників у сучасному українському суспільстві, що визначена на основі даних моніторингових досліджень Інституту соціології НАН України та досліджень, проведених відділом економічної соціології серед робітників промислових підприємств. Розглянуто протиріччя ставлення до трудової діяльності робітників у суспільній свідомості, а також самооцінки соціального становища самих робітників.

Ключові слова: трудова діяльність, соціокультурний фактор, робочий клас, цінність праці, професійна група.

The paper defines the value of workers' labour in the present-day Ukrainian society using the data of several monitoring surveys carried out by the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine along with the empirical results of the research conducted among industrial workers by the Economic Sociology Department of the Institute. The author draws attention to contradictory attitudes towards workers' labour, which exist in public consciousness, and analyses how the workers themselves evaluate their social status.

Keywords: labour, productive activity, socio-cultural factors, working class, the value of labour, professional group.

В то время как общепhilosophическое понимание представлений о ценности и оценке напрямую связывает эти понятия между собой (оценка – средство осознания ценности), в социальной реальности ценность и оценка предмета, явления, действия могут различаться. В определенной мере такое разделение отражено в социологической терминологии. Ценностью в ней называется объективный элемент социальной жизни, являющийся неотъемлемой частью общественного сознания и отображающий основные убеждения и цели индивидуума или общества, играющие решающую роль в его интеграции [1, с. 331]. Категория оценки представляет собой выявление важности предмета с точки зрения того или иного критерия, вопрос о выборе которого имеет решающее значение, т.к. из той или иной оценки формируются выводы, касающиеся способов практического действия по отношению к данному явлению (источник мотивации деятельности). Итак, если ценности в социальной жизни формируют целостную систему, отражающую отношение общества к окружающей действительности, оценка (как и ее критерии) – более субъективное понятие, касающееся отдельных элементов системы.

Эмпирически такое разделение ценности и оценки подтверждается на примере восприятия современным украинским обществом труда рабочих, когда большинством в обществе признается существенный вклад этой категории занятых в экономику страны, но в то же время фиксируется низкая оценка социального статуса профессии, обусловленная как материальными, так и социокультурными причинами. Как демонстрируют результаты наших исследований рабочих украинских предприятий* (проведенных в 2013 г.), а также данные мониторингов 2013–2015 гг., значимость (ценность) данного вида трудовой деятельности для экономического развития страны признается большинством в обществе. В то же время оценка (*социокультурного*) престижа труда рабочего (как и производительного труда в целом) неизменно

---

*Исследование проводилось отделом экономической социологии Института социологии НАН Украины в 2013 г. среди рабочих предприятий. N=1800.

снижается; теряет свою привлекательность среди молодежи и профессионально-техническое образование [2, с. 327]. Примерно то же противоречие ценности и оценки наблюдается и при изучении мнения рабочих относительно своей трудовой деятельности. Степень удовлетворенности своей работой у рабочих более высокая, чем в общеукраинском измерении в целом (в украинском мониторинге общая удовлетворенность своей работой в 2013 г. составляла в целом 40% опрошенных при 37% неудовлетворенных; среди рабочих удовлетворенность не отличалась от общеукраинской оценки (39% опрошенных), но неудовлетворенных насчитывалось меньше (27% опрошенных). Более высокая степень удовлетворенности рабочих основывается скорее на нематериальных мотивах, одним из которых выступают взаимоотношения по месту работы. Рабочие в большинстве своем давали позитивную характеристику взаимоотношениям на предприятии (52% опрошенных рабочих охарактеризовали эти отношения как “сотрудничество”, 40% – как “взаимопомощь”, 31% – как “дружбу”). Кроме того, безотносительно к материальной заинтересованности, в целом работа как трудовая деятельность воспринимается позитивно (как деятельность по “душе”) двумя третьими (62%) опрошенных рабочих, и треть рабочих отзывается о своей работе негативно (табл. 1).

Но при этом (и здесь, видимо, вступает в действие материальный мотив) большинство рабочих (69% опрошенных) не хотят, чтобы их дети (внуки) продолжили рабочую династию (лишь 14% выразили такое желание, и 17% опрошенных затруднились ответить). Наиболее вероятным прогнозом

Таблица 1
Мотивы работы на предприятии (N=1800), 2013 г. (%)

<i>Скажите, почему Вы работаете на данном предприятии?</i>	<i>%</i>
Работа мне по душе и зарплата устраивает	23
Работа мне по душе, но зарплата не устраивает	39
Работа мне не по душе, но зарплата устраивает	7
Ни работа, ни зарплата меня не устраивают, но ничего другого я найти не могу	25
Затрудняюсь ответить	7

развития в данных условиях можно назвать дальнейшее уменьшение численности рабочих на рынке труда и ухудшение качества рабочей силы.

В современном социоэкономическом анализе причиной процесса уменьшения численности рабочего класса называется неизбежный переход к постиндустриальному этапу экономического развития: в то время как в индустриальной экономике в центре внимания находился человек, производящий материальные блага, в постиндустриальный период на первый план выдвигается человек интеллектуального труда. Таким образом, уменьшение численности рабочего класса и постепенное снижение его значимости в социальной и экономической жизни должно стать закономерным явлением прогрессивного развития общества. Однако украинский вариант в большей степени соответствует не постиндустриальному, а скорее смешанному типу экономического развития (или гибридной форме капитализма, социализма). Некоторые исследователи называют сложившуюся после распада СССР систему индустриально-предпринимательским феодализмом (замечая при этом, что преобладание данной формы в основных ее проявлениях вероятнее всего будет продолжаться еще в течение длительного времени) [3, с. 115]. Хотя радикальная деиндустриализация и увеличение сектора непродуктивного труда в ущерб производственному сектору и последовавший за этим отток квалифицированной рабочей силы из экономики стали реальностью уже сегодня, это ни в коей мере не отвечает требованиям постиндустриального развития хотя бы потому, что добывающая и обрабатывающая отрасли промышленности (а не высокотехнологичный сектор) по-прежнему играют решающую роль в украинской экономике. Соответственно спрос на рынке труда как на квалифицированных, так и на неквалифицированных рабочих остается достаточно высоким (среди общего количества занятого населения в Украине каждый пятый работает в промышленном секторе, шестой – в торговле и седьмой – в сельском хозяйстве [5]).

Социально-профессиональная группа, не имеющая средств производства и занятая преимущественно физическим тру-

Таблица 2

**Идентификация себя с рабочим классом работников
промышленных предприятий Украины (N=1800), 2013 г. (%)**

Скажите, считаете ли Вы себя частью рабочего класса Украины?	%
Да	81
Нет	11
Затрудняюсь ответить	8

дом, хотя и существенно измененным благодаря техническому прогрессу, сохраняется и составляет существенную часть занятого населения, идентифицируя себя с рабочим классом. В нашем исследовании, проведенном непосредственно среди рабочих промышленных предприятий страны, 81% опрошенных отнесли себя к рабочему классу (табл. 2).

Достаточно показательным также является тот факт, что и в украинском обществе большая часть населения относит себя к *рабочему* классу. (Следует заметить, что явление соотношения себя с “субъективным рабочим классом”, восприятие человеком собственного классового положения (или классовой идентичности), не соответствующее общепринятой научной оценке с точки зрения заметных, либо теоретически важных внешних элементов классового положения, достаточно часто встречается также и в западных эмпирических исследованиях. Поэтому нельзя однозначно относить его к исключительно постсоветскому восприятию действительности.) [3, с. 311]. Так, в мониторинге 2015 г. более половины опрошенных жителей Украины утвердительно ответили на вопрос “Могли бы Вы отнести себя к рабочему классу в Украине?”; отрицательный ответ дали треть опрошенных. В то же время со *средним классом* в этом же исследовании себя идентифицировали немногим более трети респондентов (табл. 3). В предыдущих общеукраинских исследованиях количество относящих себя к среднему классу респондентов фиксировалось на том же уровне (в 2006 г. – 39% опрошенных, в 2008 и 2010 гг. – 38% опрошенных, в 2013 г. – 34% опрошенных).

Тенденция отнесения себя скорее к рабочему, а не к среднему классу, наблюдается не только у лиц, имеющих непосред-

Таблиця 3

**Самоідентифікація населення України
с рабочим и средним классом (N=1802), 2015 г. (%)**

	<i>Наверное, да</i>	<i>Наверное, нет</i>	<i>Затрудняюсь ответить</i>
<i>Могли бы Вы отнести себя к рабочему классу в Украине?</i>	57	33	10
<i>Могли бы Вы отнести себя к среднему классу в Украине?</i>	39	49	12

Таблиця 4

**Идентификация с рабочим и средним классом отдельных
групп занятого населения Украины, 2015 г. (%)**

<i>Могли бы Вы отнести себя к рабочему классу в Украине?</i>				<i>Могли бы Вы отнести себя к среднему классу в Украине?</i>		
<i>Профессиональные группы</i>	<i>Наверное, да</i>	<i>Наверное, нет</i>	<i>Затрудняюсь ответить</i>	<i>Наверное, да</i>	<i>Наверное, нет</i>	<i>Затрудняюсь ответить</i>
Специалист технического профиля	55	37	8	54	38	9
Специалист в области науки, культуры, здравоохранения, образования, дошкольного воспитания	39	52	9	45	43	11
Предприниматель	47	47	6	56	24	20
Служащий (вспомогательный персонал)	58	36	7	38	51	11
Квалифицированный рабочий	78	14	8	45	45	10
Разнорабочий, подсобный рабочий	76	18	6	37	54	9
Работник сельского хозяйства, фермер	75	16	9	33	59	7

венное отношение к производительному труду. При рассмотрении профессиональной структуры украинского общества можно констатировать: если к среднему классу относят себя больше половины опрошенных предпринимателей и специалистов технического профиля, то к рабочему классу, кроме

абсолютного большинства квалифицированных и малоквалифицированных (подсобных) рабочих, причисляет себя большинство сельскохозяйственных работников и фермеров, более половины работников из числа вспомогательного персонала, а также более половины специалистов технического профиля (у последних наиболее выражена “двойная” самоидентификация).

Очевидно, что идентификация себя с рабочим классом большинством как в обществе в целом (даже в тех профессиональных группах, которые не подходят под классическое определение рабочего класса), так и в среде самих рабочих дает исследователям право утверждать, что эта категория в массовом сознании не является пережитком прошлого. (Среди самих рабочих количество согласных (и скорее согласных) с утверждением, что рабочего класса в нашей стране нет, составляет 20% опрошенных; несогласных – 60%). Однако отношение современного украинского общества к профессии рабочего претерпело за последние 25 лет значительные изменения.

С одной стороны, украинским общественным мнением признается высокая ценность *труда* рабочих: важности для экономики трудовой деятельности рабочих приписывается третья позиция после работников сельского хозяйства и предпринимателей. Ценность труда работника промышленного предприятия в общественном сознании в два раза выше ценности труда государственного служащего и в 1,7 раза выше ценности труда научного работника (*табл. 5*).

Значимость и затребованность данной профессиональной группы для экономики подтверждается и статистическими данными.

Так, потребность в квалифицированных рабочих в Украине – самая высокая по сравнению с другими профессиональными группами; кроме того, она практически вдвое выше, чем потребность в специалистах – наиболее необходимую для постиндустриального развития профессиональную категорию. (Статистические данные (январь–декабрь 2015 г.) показывают, что спрос на украинском рынке труда на специалистов (2,8 тыс. чел.) сравним со спросом на простейшие

Таблиця 5

Оценка населением значимости деятельности отдельных профессиональных групп (N=1761), 2015 г. (%)

<i>Трудовая деятельность каких профессиональных групп сегодня является наиболее значимой для экономического развития нашей страны? (Отметьте не более пяти подходящих ответов)</i>	<i>%</i>
Профессиональные группы	
Работники сельского хозяйства	43
Предприниматели	40
Работники промышленных предприятий	37
Политики	34
Руководители предприятий	23
Медицинские работники	23
Инженерно-технический персонал	22
Научные работники	21
Учителя, педагоги	20
Государственные служащие	18

профессии (2,7 тыс. чел.) и намного ниже спроса на квалифицированных работников с инструментом (5,2 тыс. чел.), и это наиболее высокие показатели среди всех профессиональных групп), как и на работников по обслуживанию технического оборудования (3,8 тыс. чел.) [6]. Кроме того, и за пределами страны спрос на “рабочие руки” выше спроса на специалистов, и это свидетельствует не только об «утечке мозгов», но и об утекании квалифицированных рабочих рук и голов [Максимов. Электронный ресурс]. В то время, как по данным за 2008 г., большинство украинских трудовых мигрантов (59%) имели полное среднее образование (и 14% – высшее образование) [8], в этом году ситуация с оттоком квалифицированной рабочей силы становится намного более серьезной. В недавнем исследовании Международной организации по миграции (МОМ) в Украине констатируется, что характерной определяющей чертой украинских трудовых мигрантов является их высокий уровень профессионального образования: 37% всех трудовых мигрантов имеют высшее образование, 41% – среднее или профессионально-техническое. Кроме того, основными секторами занятости украинских трудовых мигрантов являются строительство (29%) и про-

мышленное производство (14%), гостиничный бизнес, помощь по дому и сельское хозяйство составляют соответственно 11%, 10% и 8% занятых на этом рынке труда [9, с. 41]. Согласно прогнозу МОМ, динамика долгосрочной трудовой миграции с 2016 по 2017 г. в процентах к общей численности населения увеличится в 5,5 раза [9, с. 7], и это еще одна причина, по которой вопрос привлечения в украинскую экономику квалифицированной рабочей силы будет становиться все более острым.

Кроме, безусловно, важной роли материальной составляющей в оценке труда рабочего, также весомой является его социальная оценка. Профессия рабочего стремительно теряет престиж в обществе, результатом чего становится целый набор неразрешимых проблем и противоречий, заложенных в процесс социально-экономического развития страны. Одной из них стала ситуация, при которой, как демонстрируют статистические данные, промышленные предприятия нуждаются в рабочих кадрах, но подавляющее большинство выпускников школ ориентируется на поступление в вузы и получение высшего образования (квалификации специалистов). Однако зачастую такие специалисты не имеют особых преимуществ на украинском рынке труда по сравнению с теми, кто обладает более низким уровнем образования, и это подтверждается также и социологическими данными. Так, в мониторинге 2013 г. характер работы не соответствовал профессионально-образовательному уровню у 27% работающих специалистов; среди других образовательных групп этот процент колеблется от 21% до 29% опрошенных. Среднее специальное образование практически не пользуется спросом у молодежи, которая таким образом не пополняет (по крайней мере добровольно) ряды рабочего класса; в результате учреждения профессионального технического образования практически перестали готовить рабочих массовых профессий (слесарей, токарей, фрезеровщиков, сварщиков), что привело к деформации рынка труда и дефициту таких специалистов на производстве [7].

Непопулярность среди выпускников школ рабочих и инженерных профессий приводит к перераспределению кадров

из сферы производительного труда (отраслей, играющих наибольшую роль в экономическом развитии страны, формирующих ее валовой внутренний продукт) в сферу труда непроеводительного. Это способствует еще большему перекоосу в производстве специалистов одной сферы труда (в основном сервисной) в ущерб другой (производительной).

В период с 1990 по 2013 гг. в нашей стране выпущено специалистов I–II уровней аккредитации соответственно в 2,5 раза меньше, а специалистов III–IV уровней аккредитации – в 3,5 раза больше, чем за предыдущий период. Однако более конкретный социологический анализ показывает, что высшее образование в сегодняшних условиях экономического кризиса и роста безработицы (которую большинство населения (70% опрошенных в 2015 г.) считает основной проблемой современного украинского общества) играет, по выражению И. М. Поповой, роль “отложенной ценности”. Высокая степень и качество образования не являются решающими для получения относительно высоких доходов в государстве с регрессирующей экономикой [10, с. 208].

В нашем исследовании респондентам-рабочим предлагалось отметить наиболее характерные, на их взгляд, черты современного социально-экономического строя в Украине. При наличии равного количества как положительных, так и отрицательных характеристик, рабочие в большинстве своем выбирали негативные черты: безработицу, расслоение общества на богатых и бедных, нестабильность и эксплуатацию (*табл. 6*).

Кроме выделения в качестве основных характеристик отрицательных черт социально-экономического устройства современного украинского общества, 49% рабочих говорят об ухудшении в целом своего положения на предприятии по сравнению с советским периодом. Достаточно большое количество опрошенных испытывают чувство ностальгии по поводу разрушения социалистического строя в СССР (41% опрошенных выбрали вариант “Я сожалею об этом. Это было более справедливое и гуманное общество”). При практически одинаковом количестве безразличных наблюдается зависимость оценочного ответа от региона проживания респондента (*табл. 7*).

Таблица 6

Основные характеристики современного украинского общества, по мнению рабочих (вопрос с совмещенными альтернативами) (N=1800), 2013 г. (%)

<i>Что из нижеперечисленного наиболее полно характеризует нынешний социально-экономический строй в Украине?</i>	<i>%</i>
Безработица	60
Расслоение общества на богатых и бедных	54
Нестабильность в обществе	41
Эксплуатация одних людей другими	37
Изобилие товаров и услуг	34
Отсутствие уверенности в завтрашнем дне	34
Падение нравов и аморальность	24
Частная собственность на средства производства	24
Свобода передвижения, возможность выбора места жительства	18
Возможность работать одновременно на нескольких работах	16
Демократия	13
Возможность создать свой бизнес	7
Право открыто выражать свою точку зрения	5
Затрудняюсь ответить	3

Относительно восприятия своего будущего на предприятии более половины украинских рабочих имеют опасения по поводу сокращения различных социальных гарантий: урезания в будущем их социального пакета опасаются 53% опрошенных, зарплаты – 65%, увольнения – 59%, перевода на неполный рабочий день/неделю – 57% опрошенных. Наиболее высок уровень подобных страхов на Западе страны (перевода на неполный рабочий день/неделю здесь опасаются 65% опрошенных рабочих, увольнения – 68%, уменьшения зарплаты – 69%).

В количественном отношении в среднем необходимой для обеспечения достойного уровня жизни рабочие считают зарплату в 7565 грн, столько получает 0,4% опрошенных в нашем исследовании рабочих. Минимальной для рабочего назвали зарплату в 3706 грн: ее получает 8,3% опрошенных рабо-

Таблица 7

**Региональное распределение ответов рабочих на вопрос
“Как Вы относитесь к разрушению социалистического строя
в СССР?” (N=1800) 2013 г. (%)**

<i>Регион</i>	<i>Запад</i>	<i>Центр</i>	<i>Юг</i>	<i>Восток</i>	<i>Всего</i>
Я сожалею об этом. Это было более справедливое и гуманное общество	15	38	48	52	41
Я не сожалею об этом. Нынешнее общество более демократично и дает личности больше возможностей для достижения успеха	46	19	16	10	19
Никак, безразлично	26	21	21	25	23
Затрудняюсь ответить	13	23	16	13	17

чих (размер зарплаты актуален на момент опроса – 2013 г.). Потребность справедливого вознаграждения за труд является в данном случае основным требованием для дальнейшего развития. Труд рабочего, обеспечивающий сегодняшнее благосостояние общества и являясь ценностью с точки зрения общественного сознания, как непосредственная деятельность в повседневной жизни недооценивается в материальном плане и как следствие – так же оцениваются социальный статус и позиции исполнителей данного вида труда.

В целом при сохранении данных тенденций обесценивания профессии рабочего как в материальном, так и в социальном измерении, вряд ли есть смысл говорить о полноценном экономическом и социальном развитии. Если в обществе сформировалось мнение о низком престиже профессии, представители которой, по мнению этого же общества, вносят один из решающих вкладов в экономическое развитие, то в сложившейся системе ценностей зарождается существенное противоречие.

Литература

1. Корж Н. В. Проблема ценностей и установок в социологии / Корж Н. В. // Вопросы современной науки и практики. – 2011. – № 3. – С. 327–332.

2. Смакота В. В. Труд в социоэкономическом измерении / Смакота В. В. // Соціальні виміри суспільства. Вип. 7 (18). – К. : Ін-т соціології НАН України, 2015. – С. 321–332.

3. Коллинз Р. Макроистория : очерки социологии большой длительности. Коллинз Р.; пер.с англ., послесл. Н. Розова. – М. : УРСС: ЛЕНАНД, 2015. – 504 с.

4. Большой толковый социологический словарь / Коллинз, Джерри. – М. : ВЕЧЕ, АСТ, 1999. – 527 с.

5. Рынок труда в 2014 году [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ukrstat.gov.ua>

6. Потребность работодателей в працівниках за професійними групами у 2015 році [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ukrstat.gov.ua>

7. Максимов Б. И. Рабочий класс, социология и статистика / Б. И. Максимов // Социс. – 2003. – №1 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ecsocman.hse.ru/data/257/941/1216/004-B.I.Maksimov.pdf>.

8. Зовнішня трудова міграція населення України, 2009 р. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ukrstat.gov.ua>

9. Міграція як чинник розвитку в Україні [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://iom.org.ua/sites/default/files/mom_migraciya_yak_chynnyk_rozvytku_v_ukrayini.pdf

10. Ирина Марковна Попова: Memoria / сост. : М. Б. Кунявский, Е. В. Лисенко, О. Р. Лычковская. – Одесса : Астропринт, 2011. – 640 с.

ОТНОШЕНИЕ РАБОЧИХ УКРАИНЫ К ЭКОНОМИЧЕСКИМ РЕФОРМАМ

В статье рассмотрены оценки рабочими основных направлений экономических трансформаций в Украине. С использованием данных социологического исследования показано, что большинство рабочих отрицательно воспринимают неолиберальные экономические реформы. Также анализируется уровень доверия рабочих к экономическим субъектам и институтам.

Ключевые слова: трансформации, экономические реформы.

У статті розглянуто оцінки робітниками основних напрямів економічних трансформацій в Україні. З використанням даних соціологічного дослідження показано, що більшість робітників негативно сприймають неоліберальні економічні реформи. Також аналізується рівень довіри робітників до економічних суб'єктів та інститутів.

Ключові слова: трансформації, економічні реформи.

The paper illustrates how Ukrainian workers mainly evaluate the course of economic transformations in Ukraine. According to the research data, most of them perceive neo-liberal economic reforms rather negatively. The author also analyses the level of trust displayed by the workers towards major economic actors and institutions.

Keywords: transformations, economic reforms.

Мировая экономика находится сейчас в поиске выхода из глубокого кризиса. С целью сокращения расходов национальные правительства и бизнес закрывают малорентабельные предприятия и отказываются от социальной ответственности, увольняя работников и снижая заработную плату. В результате этого стремительно возрастает безработица и увеличивается численность людей, лишенных средств к существованию.

Оплачиваемый труд для большинства наемных работников остается главным источником существования, и наступление на права трудящихся влечет за собой ухудшение их качества жизни. В докладе ООН о человеческом развитии за 2015 г., названном “Труд во имя человеческого развития”, особо

подчеркивается, что производительный труд не только обеспечивает работникам средства выживания, но позволяет участвовать в жизни общества, способствовать его интеграции. В докладе делается вывод о том, что “труд способен поднять человеческое развитие на новую высоту, если меры политики содействуют расширению возможностей для производительного, оплачиваемого труда, приносящего удовлетворение; способен повысить знания, умения и потенциал работников, обеспечить их права, безопасность и благополучие” [1, с. 11]. Следовательно, ухудшение условий труда и занятости опасно для общества, оно влечет за собой деградацию трудовых и человеческих ресурсов, рост социальной напряженности. Экономические модели, такие как неолиберализм, главным критерием эффективности которых остается прибыль, не смогли обеспечить существенное сокращение нищеты в глобальном масштабе и бескризисное долгосрочное развитие.

В Украине влияние неблагоприятной экономической конъюнктуры на мировых рынках усугубляется сложной внутренней политической и экономической ситуацией. Происходит сокращение производства в реальном секторе экономики, где занята большая часть рабочих. По данным официальной статистики, в январе-ноябре 2015 г. по сравнению с январем-ноябрем 2014 г. снижение объемов производства составило: в пищевой промышленности – 11,8%, в деревообрабатывающей промышленности – 12,4%, в добывающей промышленности – 15,7%, в машиностроительной промышленности – 16,4%, в химической промышленности – 16,5%, в металлургической промышленности – 17,6% [2].

Рыночные трансформации, предполагающие сокращение социальной ответственности государства и бизнеса, на фоне отсутствия модернизации экономики и сокращения производства, отрицательно воспринимаются населением Украины. По данным опроса, проведенного Институтом социологии НАН Украины летом 2015 г. [3], мы попытались проанализировать отношение рабочих к экономическим реформам. Из массива опрошенных была выделена группа респондентов (343 человека), которые по виду занятости относили себя к квалифицированным рабочим или разнорабочим, подсобным работникам.

Большинство рабочих Украины не воспринимают выбранный властями курс неолиберальных реформ, предполагаю-

щих сокращение участия государства в управлении экономикой в пользу рыночных механизмов и приватизацию средств производства. Самая заметная (51,3%) часть всех опрошенных, которые по виду занятости отнесли себя к рабочим, отдавали предпочтение экономической модели, в которой государственное управление соединяется с рыночными методами. Численность рабочих, которые считали, что следует вернуться к плановой экономике на основе полного государственного учета и контроля (23,6%), в полтора раза превышала численность рабочих, отмечавших, что следует минимизировать участие государства и полагаться на рынок (14,9%). Схожим образом, наиболее заметная доля рабочих (43,4%) считали, что в интересах всего народа экономику следует строить на государственной и частной собственности. Доля рабочих, отдававших предпочтение государственной собственности (28,9%), почти втрое превышала долю тех из них, кто отмечал частную собственность в качестве основы экономики страны (табл. 1).

Таблица 1

**Основные принципы экономической модели общества
в оценках рабочих Украины (2015, N=343, %)**

<i>Основные принципы экономической модели общества</i>	<i>%</i>
<i>Каким образом, по Вашему мнению, государство должно участвовать в управлении экономикой?</i>	
Следует минимизировать участие государства – все регулирует рынок	14,9
Следует совмещать государственное управление и рыночные методы	51,3
Следует вернуться к плановой экономике на основе полного государственного учета и контроля	23,6
Сложно ответить	9,6
Не ответили	0,6
<i>Как, на Ваш взгляд, необходимо строить экономику Украины, если действовать в интересах всего народа?</i>	
Только на основе государственной собственности	7,3
Преимущественно на основе государственной собственности	21,6
На основе государственной и частной собственности	43,4
Преимущественно на основе частной собственности	9,3
Только на основе частной собственности	1,2
Трудно ответить, не знаю	17,2
Не ответили	-

Результаты опроса свидетельствуют, что основанная на частной собственности с минимальным государственным участием экономическая модель нашла поддержку у меньшинства (5,8%) рабочих. Полностью противоположные основы организации экономики – государственную собственность одновременно с возвратом к плановой экономике на основе полного государственного учета и контроля – поддержали 9,9% опрошенных рабочих. Столько же (8,4%) среди рабочих оказалось и тех респондентов, кто считал, что следует вернуться к плановой экономике, но при этом возможны разные виды собственности. Каждый шестой рабочий (15,2%) был сторонником соединения государственных и рыночных методов управления экономикой, которая при этом должна быть основана на государственной собственности. Наибольшей среди рабочих (27,7%) оказалась доля симпатизирующих “смешанной” модели экономики, которая соединяла бы в себе государственные и рыночные методы управления и разные виды собственности.

Одобрение большинством рабочих участия государства в управлении экономикой вовсе не означает распространение среди них иждивенческих настроений. Как бы ни был тяжел физически их труд и неблагоприятны условия занятости, рабочие стремятся увеличивать трудовые усилия. Половина рабочих (56,9%) отмечали, что они согласны работать дополнительно, но не имеют для этого возможностей.

Поддерживая активную роль государства в управлении экономикой, рабочие, вероятно, ожидают от него всемерное содействие созданию новых рабочих мест на производствах современного технологического уровня, гарантию достойной оплаты труда и расширение сферы социальной защиты. Найдет у рабочих Украины понимание и справедливое перераспределение государством доходов в обществе, выделение средств на модернизацию предприятий, борьба с коррупцией. К сожалению, такие реформы сегодня только декларируются государством.

Среди украинских рабочих, как свидетельствуют данные опроса, преобладает недоверие к субъектам экономической деятельности. Больше половины рабочих не доверяют Верхов-

ной Раде (74,6%) и Правительству (74,9%). Столько же респондентов (72,1%) не доверяют налоговой инспекции. Численность тех, кто доверяет этим институтам, среди опрошенных рабочих была многократно меньшей. Местным органам власти не доверяют 58,9%, а оказывают им доверие втрое меньше (16,0%) респондентов. Схожим оказалось и численное соотношение между теми, кто доверяет и не доверяет профсоюзам (13,1% и 53,4% рабочих соответственно). Банкам выразили недоверие 71,2%, страховым компаниям – 72,2% рабочих. Руководителям государственных предприятий не доверяют 53,1% опрошенных, доверяют – 10,7%. Частные предприниматели оказались единственным экономическим субъектом, недоверие к которому выразили менее половины (44,9%) опрошенных. Но при этом каждый третий (34,7%) рабочий отмечал, что ему сложно сказать, доверяет ли он частным предпринимателям или нет. Доверяет частным предпринимателям 19,8% рабочих, что вдвое меньше численности недоверяющих им (табл. 2).

Таблица 2

Уровень доверия рабочих Украины субъектам экономической деятельности (2015, N=343, %)

Субъекты экономической деятельности	Доверяете ли Вы ... ?					Не ответили
	Совершенно не доверяю	Скорее не доверяю	Трудно сказать, доверяю или нет	Скорее доверяю	Полностью доверяю	
Верховная Рада	37,9	36,7	16,6	8,2	0,3	0,3
Правительство	42,0	32,9	17,4	7,0	0,3	0,3
Налоговая инспекция	35,7	36,4	21,6	5,2	0,3	0,6
Местные органы власти	26,8	32,1	24,8	15,7	0,3	0,3
Профсоюзы	28,6	24,8	33,2	12,5	0,6	0,3
Руководители государственных предприятий	28,6	24,5	35,9	10,2	0,5	0,3
Частные предприниматели	21,6	23,3	34,7	19,2	0,6	0,6
Банки	39,1	32,1	16,6	11,1	0,3	0,9
Страховые компании	44,0	28,2	18,3	7,0	1,7	0,6

На фоне высказанного недоверия рабочих к основным экономическим институтам и субъектам экономической деятельности следует отметить, что преобладающая часть (60,3%) рабочих в той или иной степени доверяла своим коллегам. Не доверял им каждый шестой (16,3%) рабочий и 23,0% отмечали, что им трудно определенно сказать, доверяют ли они своим коллегам или нет. Доверие рабочих к своим коллегам – это обязательное условие успешной производственной деятельности, требующей согласованных усилий людей. А в ситуации экономического кризиса и отсутствия социальной защиты со стороны государства, отказа бизнеса от социальной ответственности доверие между рабочими становится основой для совместного выхода из нее. Помощь коллег сегодня формируют важнейший ресурс выживания рабочих. Но отметим, что кредит доверия коллегам будет сокращаться при частой смене места работы, повышении конкуренции на рынке труда, что неизбежно в условиях экономического кризиса.

Характерная для рыночной модели экономики система ценностей (частная собственность, обогащение, индивидуализм, стремление к личному успеху и т.д.) воспринималась как своя менее чем третью (29,1%) рабочих. Не были готовы считать ее своей половина (48,1%) всех опрошенных рабочих. Это объясняется тем, что в системе рыночных ценностей не находится места присущей рабочему классу солидарности, коллективизму, готовности вкладывать свой труд в повышение не только собственного благосостояния, но и благополучия всего общества.

Только каждый шестой (16,9%) рабочий отмечал, что он активно включился в новую реальность и воспринимает рыночные отношения как естественные условия жизнедеятельности. Респондентов, которые находились в постоянном поиске себя в сегодняшней жизни, оказалось среди рабочих 37,6%. Треть (32,9%) рабочих соглашались, что они не имеют желания приспособливаться к окружающей их экономической ситуации и живут как придется в ожидании перемен к лучшему.

Рабочие, являющиеся непосредственными участниками общественной и хозяйственной деятельности, отмечали наличие экономических угроз в украинском обществе. Отвечая

на вопрос о том, чего, по их мнению, люди сейчас боятся больше всего, 76,4% опрошенных рабочих называли безработицу, 71,4% – рост цен, 70% – невыплату зарплат и пенсий. Каждый второй (42,9%) рабочий считал, что их сограждане сейчас боятся остановки предприятий. Треть (34,4%) рабочих отмечали, что люди сегодня боятся голода.

Названные рабочими экономические угрозы, которые определяют сегодня сознание населения Украины, непосредственно коснулись и самих рабочих. Снижение размера заработной платы на предприятиях, на которых они заняты, на протяжении предшествовавшего опросу года отмечали 23% рабочих, а ее повышение – 9,0%. Каждый шестой (15,7%) рабочий отмечал сокращение производства продукции, а расширение – 0,9%. Сокращение численности персонала отмечали 18,4%, а его увеличение – 1,7% рабочих.

Значительная часть рабочих сталкивается с различными лишениями. Рабочих, которые отмечали, что не всегда могут обеспечить себе даже необходимые продукты питания, оказалось 29,4%, а тех, кто не имеет возможности питаться разнообразно, согласно своим вкусам, было вдвое больше (53,4%). Испытывают затруднения с обновлением даже необходимого гардероба 26,5% рабочих. В условиях экономического кризиса на протяжении предшествовавшего опросу года семьям половины (54,8%) рабочих пришлось ограничить покупку одежды, обуви и других вещей. Вынужденно сократили свой рацион семьи 40,2% рабочих.

Заработная плата ниже ее официально установленного минимального размера (на момент опроса он составлял 1218 грн в месяц) оказалась у 12% рабочих. Каждый пятый (19,5%) рабочий получал за свой труд несколько большее вознаграждение, которое, однако, не превышало полуторного размера официально установленной заработной платы и такая же часть (21,3%) – заработную плату, размер которой находился в пределах от полутора до двух официально установленных минимумов. От двух до трех официально установленных минимальных размеров заработная плата была у 28,3% рабочих и превышала его трехкратный размер – у 10,8% рабочих. Средний размер заработной платы у рабочих, указавших ее размер, составил 2393,1 грн. А среднее значение денежной

оценки минимальной заработной платы, достаточной, по мнению рабочих, для этого стандарта, достигало 3672,8 грн, то есть было в полтора раза выше достигнутого уровня заработной платы и втрое – официально установленного ее минимального размера.

Столь резкое несоответствие размера заработной платы рабочих, стоимости жизни и их представлений о минимальных социальных стандартах заставляет сделать вывод о том, что у рабочих нет средств для участия в схемах индивидуального социального страхования. Для большинства рабочих удовлетворение ежедневных непритязательных потребностей – уже сложность, не говоря о направлении части невысокой заработной платы на сбережения, которые в условиях инфляции быстро обесцениваются. В такой ситуации сокращение государством социальной защиты рабочих означает обречение их, а также их семей на нищенское существование, поскольку самостоятельно планировать и обеспечивать свою жизнь в условиях потери трудоспособности, сокращения занятости или безработицы они не могут из-за отсутствия достаточных для этого средств.

Половина (49,3%) рабочих считали, что терпеть то тяжелое положение, в котором они оказались, невозможно. Несколько меньше респондентов (41,1%), которые относили себя к рабочим, соглашались, что жить тяжело, но можно терпеть. И лишь меньшинство, 4,1% рабочих, считали, что не все так плохо и можно жить, и доля таких рабочих была одинаковой как среди сравнительно высоко-, так и низкооплачиваемых, как среди квалифицированных, так и неквалифицированных рабочих, подсобных работников.

Низкий уровень жизни не дает возможности 24,8% рабочих и далее терпеть ухудшение условий жизни ради реформ. Еще 28,3% рабочих не согласны приносить в жертву собственное благосостояние либеральной экономической трансформации, так как не верят в ее успешность. Следовательно, половина (53,1%) рабочих отмечали, что они не согласны и дальше терпеть ухудшение условий жизни, если это необходимо для проведения реформ. Соглашались терпеть лишения, но недолго, 36,7% рабочих. Только один из двадцати (5,0%) рабочих согласен ради реформ терпеть сколь угодно долго

снижение уровня жизни и такой же (4,7%) численности рабочих было сложно ответить на этот вопрос. Интересно, что даже среди сравнительно высокооплачиваемых рабочих, с заработной платой выше двойного размера официально установленного минимума, каждый пятый (21,0%) респондент отмечал, что невозможно низкий уровень жизни не позволяет ему и дальше соглашаться с его снижением для проведения реформ. Также отметим, что даже среди сравнительно высокооплачиваемых рабочих доля неготовых и дальше приносить в жертву собственное благополучие в пользу реформ (51,8%) респондентов достигала половины (табл. 3).

Обусловленные сокращением производства и низкой заработной платой неблагоприятные условия занятости рабочих в Украине подталкивают их к трудовой миграции за рубеж, что грозит стране оттоком рабочей силы. Поехать в ближайший год за границу с целью временной занятости собираются 10,5% рабочих, а среди рабочих в возрасте от 18 до 30 лет — 16,4%. Если возможности занятости не улучшатся, то доля рабочих, готовых на выезд на работу за рубеж, увеличится.

Выход экономики Украины из экономического кризиса невозможен без структурных реформ и технологического обновления промышленного производства. Расширение сферы социальных гарантий вместо ее сокращения должно стать

Таблица 3

Поддержка реформ рабочими с разным уровнем заработной платы (2015, N=343, %)

<i>Осуществление реформ привело к снижению уровня жизни людей. Как долго Вы согласны терпеть ухудшение уровня жизни?</i>	<i>Размер заработной платы, грн в месяц</i>		<i>Рабочие в целом</i>
	<i>До 2436</i>	<i>Свыше 2437</i>	
<i>Да, готов терпеть сколько нужно</i>	5,0	5,0	5,0
<i>Некоторое время готов терпеть, но недолго</i>	33,2	39,8	36,7
<i>Нет, не готов терпеть, поскольку не верю в успешность реформ</i>	27,6	30,8	28,3
<i>Не готов, поскольку мой уровень жизни уже сейчас невозможный</i>	28,2	21,0	24,8
<i>Сложно сказать</i>	5,5	3,8	4,7
<i>Не ответили</i>	0,5	0,7	0,6

неотъемлемой частью социально-экономической стратегии, если государство действительно ориентируется на восстановление конкурентоспособности экономики. И какую бы стратегию не выбрало государство, ее успешная реализация возможна только тогда, когда ее цели понятны и разделяются непосредственными исполнителями, в данном случае рабочими, а их интересы — повышение социальных стандартов, раскрытие творческого потенциала и всестороннее участие в жизни общества — учтены и реализованы.

Литература

1. *Труд во имя человеческого развития*. Доклад о человеческом развитии – 2015 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : hdr.undp.org/sites/default/files/hdr15_standalone_overview_ru.pdf.
2. *Економіка України* за січень-липень 2015 року // Урядовий кур'єр. – 2015. – № 159. – С. 6.
3. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2015. – № 2 (16). – 655 с.

**AN ACTOR-NETWORK STUDY
OF JOURNALISTIC PRACTICES
OF NEWS PRODUCTION
(A CASE STUDY OF THE WAYS TV
CHANNELS COVER THE DONBAS CONFLICT)**

The author of the paper uses the methods of Bruno Latour's actor-network theory to study journalistic practices by describing the work of TV journalists who covered the Donbas conflict and by analysing how different channels represent the same event in different ways. The paper describes the practices of attracting "allies" to the news production process and emotionally provocative tools employed in news stories.

Keywords: actor-network theory, Bruno Latour, TV journalism, Donbas conflict.

Автор статті застосовує методи акторно-мережевої теорії Бруно Латура до вивчення журналістських практик, описуючи роботу тележурналістів, котрі висвітлювали конфлікт на Донбасі, та аналізуючи те, як одна і та ж подія по-різному висвітлюється різними телеканалами. В статті описані практики залучення "союзників" до процесу виробництва новин та емоційно резонансні засоби, якими користуються в телерепортажах.

Ключові слова: акторно-мережева теорія, Бруно Латур, тележурналістика, конфлікт на Донбасі.

Автор статьи применяет методы акторно-сетевой теории Бруно Латура к изучению журналистских практик, описывая работу тележурналистов, которые освещали конфликт на Донбассе, и анализируя то, как одно и то же событие по-разному освещается разными телеканалами. В статье описаны практики привлечения "союзников" в процесс производства новостей и эмоционально резонансные средства, которые используются в телерепортажах.

Ключевые слова: акторно-сетевая теория, Бруно Латур, тележурналистика, конфликт на Донбассе.

The actor-network theory (ANT) of Bruno Latour offers an ontological alternative to understanding social relations, along with those sociological methods which are using dualistic meta-language to objectify social forces as independent factors that shape our coexistence. According to Latour, “‘social’ is not some glue that could fix everything including what the other glues cannot fix; it is what is glued together by many other types of connectors” [2, p. 5].

The characteristic feature of Latour approach is the so-called “anthropological strangeness”, when researcher is trying to look at what is happening around him without predefined settings [3, p. 40]. Latour refers to his studies of science as “empirical metaphysics”: an attempt to find out what exists in reality using the procedure of avoiding any a priori prejudices that take for granted such categories as “society”, “power”, “economic base”, etc.

According to Latour, methods of ANT are relevant “in situations where innovations proliferate, where group boundaries are uncertain, when the range of entities to be taken into account fluctuates” [2, p. 11]. This approach has already been successfully used to study journalistic practices [4]. The ANT methodology is specifically relevant to analyse the process of creating television news in times of war, when the military conflict in our country attracts attention of international TV channels, and the conflict itself is classified as a hybrid war; that is a new kind of confrontation in which the media play a role compared to that of tanks, artillery and soldiers.

In our analysis, we will try to define the territory that the media outline by their very actions while producing television stories for our coexistence. We conceptualise the set of action and tools involved in the production of news through the concept of media network. In ANT, the actor does not act as a source of an action but as a target of other agents, so that it is difficult to define who is actually acting [2, p. 46]. Therefore, our perspective is aimed at epistemological levelling of hierarchical differences between different participants of news production and at identifying the wide range of forces that are involved in this process. As a collective creation, the media network has goals of its own as well as strategies to implement

these goals. It works by involving new actors through establishing relations with the participants of the events, by searching for new informants, by using the equipment and logistics, etc. Latour calls these processes the mobilisation of allies which is carried out by translation of actors' actions or strengths towards network activities, "by translation we understand all the negotiations, intrigues, calculations, acts of persuasion and violence thanks to which an actor or force takes, or causes to be conferred on itself, authority to speak or act on behalf of another actor or force" [1, p. 279]. The networks are formed as soon as actors manage to translate their goals into the goals of other actors and add the strength that they have to the strength of others. During this process the goals of the network are also undergoing adjustments in order to align themselves with the goals of the newly added allies.

We will analyse these processes by taking as an example the event which took place on May 3, 2014, in Slavyansk, Donetsk region, when OSCE observers, who several days before had been arrested by the armed people opposing Kyiv government, were released from the captivity.

What makes this story special is the fact that despite the publicity which it has generated, the very plot of this interaction was very simple and limited in time and space. The "crude" material of this story was as follows: at 10 a.m. the already former hostages accompanied by the armed men, the representative of Russian President Vladimir Lukin, the self-proclaimed mayor Vyacheslav Ponomarev and negotiators from the OSCE went out of the city council. While moving to the parking lot, they were giving comments to several dozen journalists. After that the OSCE observers and Vladimir Lukin took their places in the car and left the location.

This situation is a very convenient object for analysing the news production practices in action: since apart from directly witnessing the event (as an interpreter/guide in the team of the CCTV English, a Chinese TV channel), the author can also trace its subsequent interpretations and trajectories of its translations into the global (international, national and Russian) social field.

The situation which is limited in time and space to physically manifested “here” and “now” may become public only to a few witnesses who were at the same time in the same place. These witnesses can be accidental like some passers-by and non-accidental like journalists whose main goal is “to chase the news”. How did it happen that international journalists gathered around the council of a small Ukrainian town?

One of the key aspects of the journalists’ work is to set up a network of relations in order to involve the actors who are related to the ongoing affairs so that they will participate in the interaction and stay in contact. In the midst of this interaction a story may pop up that eventually could be turned into news. Bruno Latour calls this process involvement of allies. The wide network of allies keeps one mobile and they are well informed about the ongoing affairs in “hot” locations, which increases the chances to catch situations deserving to be turned into news.

Each of the news-making teams, who were working in Slavyansk, produced its own strategy to mobilise allies. This strategy was defined by the way the media network worked, by the forces involved and by the means wherewith one could attract allies.

The strength of big international news agencies was first of all displayed in their financial resources. In May 2014, such media corporations as Reuters, AP and AFP were able to finance several teams of journalists in several Ukrainian cities. CCTV had its news teams in Kyiv, Donetsk and Slavyansk¹. This dispersion of human resources made it possible to control the main “hot” locations and allowed the journalists to concentrate their efforts in a limited space. For example, our team focused its attention only on Slavyansk and surrounding towns, and directed its efforts to mobilise allies only in this area.

Apart from providing opportunities to set up a strong working team, a kind of “media machine” (with car, driver, fixer, interpreter, hotel rooms, high-quality equipment, etc.), financial resources allow one to be flexible enough to immediately pave

---

¹ Four hotel rooms in three different cities of Donetsk region, rented by CCTV at one and the same time, two drivers and one translator — all amounted to \$700 per day.

the way for further movement in cases of network failures and crashes.

CCTV team is a vivid example of possessing such an advantage. Our team could have missed the story of the OSCE observers' release and stuck in the nearby town of Kramatorsk. On May 3, we woke up in Slavyansk hotel, a few hundred meters from the event, partly due to coincidence and partly due to effortful work, aimed at controlling potentially important locations.

Ukrainian army had surrounded Slavyansk and blocked all of its transport entrances on May 2. It was impossible to enter the city by car but the risk that we might miss the assault of the Slavyansk, pushed us to transform our media machine: we sent our driver to Kramatorsk, entered Slavyansk by foot through one of the blocked bridges, and hired a new driver.

Despite the financial resources that were at our disposal, we still could have missed the event, if the "Russia 24" channel reporter Evgenii Poddubnyi had not told me about it in the lobby of the "Ukraine" hotel in Slavyansk in the morning of May 3.

Another important aspect of the journalistic activities aimed at mobilising the allies is the ability to establish good relationships. To make the network more efficient, one needs to be deeply integrated into the location with all its actors. It enables one to be promptly informed about situations which are occurring beyond the spot where the team is situated here and now and to gain access to them.

According to Latour for an ally to be mobilised, it must be made interested. Poddubnyi considered me to be a Russian translator hired by a Chinese channel. That was the way I presented myself to Russian journalists, armed separatists and local residence. It seemed unlikely that he would share information about potential news to a Ukrainian-speaking translator from Kyiv working for the CCTV America, the person I presented myself to be at Ukrainian army checkpoints.

The process of mobilising new actors is accompanied by negotiations, persuasion, mutual concessions. Latour describes these processes by the term "translations", which implies transformation of the actor during his inclusion to the network.

Another task that every journalist has to fulfil is to collect the contacts of all the people with whom you communicate during

your work. Such interaction is accompanied by negotiations, during which one should entice potential informants with an attracting image of oneself. In other words, one should present those aspects of the network which will coincide with the interests of the potential allies. Our team managed to communicate with all the parties to the conflict by presenting its translator in many different ways depending on the circumstances.

One also should construct a concise version of the location in order to keep oneself abreast of all the developments that were taking place there. After spending a few weeks in Slavyansk my phone book contained the phone numbers of dozens of local activists, separatists and their press secretaries, town council members, members of the election commission, doctors, war veterans, teachers, businessmen, journalists, a railway director, drivers, etc. Every day I made several phone calls to Stella, the press secretary of “people’s mayor” Ponomarev, and Kirill, the press secretary of “commander of the militia” Igor Strelkov, asking them whether there happened something worthwhile.

These are also the modern technologies that give additional opportunities to track the progress of events. Today the smart phone with Internet connection is one of the main tools in the hands of journalists. Everyday we monitored Twitter, which is the most instant news broadcaster on the web, to find and follow local bloggers with #Slavyansk hash tag and read the blogs of other journalists who were working in the city. We also followed the news about other actors who were not situated in the location but nevertheless were embroiled in the story (the central government, the Ministry of Defence, international organisations, the government of the Russian Federation, etc.). Much less energy is necessary to mobilise allies in this way, since no direct contact is needed with ensuing negotiations.

For the television media to build an audio-visual narrative, information needs to be collected and recorded so that a piece of reality into video and audio recordings. In this process of translations the reality takes another (in)-form in order to become mobile and compact enough to be broadcasted in time and space. All the relations that outline media network activities

are reflected in what will be the direct content of its final product; that is the publicly presented news: who will be the heroes of the story, who will remain outside the frame of the cameras, and what social values will be displayed.

At our disposal we have convenient material to illustrate the mode of operations the TV media are engaged in by analysing what is the difference between the ways different TV channels cover one and the same event.

It was Kate Parkinson, the CCTV reporter, who ardently demonstrated journalistic zeal while tirelessly asking the OSCE observers accompanied by armed men how they were treated and who arranged their release. From what the German officer Axel Schneider said to her in response, different channels picked different fragments, and even translated them differently. The released hostages were hardly willing to share objective information in the presence of people on whom they depended and one can say that the interview with the newly released hostages is a critical situation where the respondents are in an abnormal condition. However, this was not an argument for the CCTV journalists who were making a report [6] for an international channel and tried to fill their story with the elements that would help make the news a success in the eyes of their audience.

The obsessive curiosity of journalists can be compared with the actions of scientists in laboratories who try to find as many traces which the object of their experiments leaves behind them as possible. A phrase or a gesture must meet a predetermined set of requirements as in the laboratory protocol, to become worthy of being noticed and covered in the news story. During filming, our operator was busy finding himself the right place in order to find “the right frame” in what was happening before our eyes (a few dozen people moving from the city council to cars). Finally, after the self-proclaimed mayor Ponomarev began to embrace his “guests”, our operator made it clear by a big smile on his face that these “warm” gestures were exactly what he was looking for.

The direct experience of observing the work that is done to make news videos clearly shows that methods used in cinema studies are needed for the analysis of TV journalism to be comp-

lete. There is a contrast between real people who experienced the horror of captivity and film characters, which appeared on the big screen.

The terminology of Bruno Latour offers more open concepts to describe the ways by which story catches the attention of the viewer. One of such terms is “attachment” [2, p. 217]. A good story, as well as a good movie, should emotionally provoke the viewer through the use of conventional tools: dramatisation of the story and emphasis on its contrasts.

If we compare the version of events as it appeared on CCTV, with those of Ukrainian and Russian TV channels, there is a clear difference in characters that were given the chance to speak. It was the German officer whom CCTV allotted the most of time. Lukin was also given the right to speak and Ponomarev was quoted by the presenter. The only element foreign to the objectivistic principles was the concern expressed in the voice of the journalist about the fate of foreign hostages, whose life had been threatened.

The versions of Russian TV channels where dramatised in such a way as to make Lukin the main hero in releasing the OSCE observers. The Russian TV channel “ORT” presented [8] him as a peacekeeper who could not stand the fratricidal war, during which the Christian values were forgotten.

The news presenter of “ORT” switched from the tone, which is being taught at the school of journalism to help one entertainingly tell about objective reality, to the tone which people use while dealing with grief. This is an example of how a journalist can safely conclude an alliance with something that does not fit in the standard set of journalistic tools. An appeal to the human pain does not meet the professional requirements to impartially present objective reality.

LifeNews (a private Russian TV channel) has built its story [7] in a different way. A journalist spoke by phone from Slavyansk, retelling the comments of Lukin, “a Christian peacemaker”, Ponomarev “a hospitable host” and his “grateful guest” Schneider. Although the LifeNews journalists have filmed the event in their story, they demonstrated instead the military tokens of the OSCE observers in a full-screen resolution: a mute

gesture showing that Europeans could pose a real threat to the rebels and were arrested deservedly.

While analysing the way Ukrainian journalists presented their news, one should keep in mind that “separatists” had expelled them from Slavyansk before the event took place. Therefore, the TV channel “1+1” had to use the footage [5] from the Associated Press and they were not able to ask questions to the released observers, Ponomarev or Lukin. There was no reporter who could by phone dramatically describe the event as the eyewitness and there was no cameraman who could shoot some curious scenes. The “1+1” news presenter simply commented on an edited video, adding information from the Internet about the role of the Ukrainian Foreign Ministry [9].

Ukrainian version of the event differs from that of Russian channels. According to “1+1”, these were three Ukrainian actors who although not present in Slavyansk played a key role in arranging the release of the OSCE observers. According to the presenter, the release was “a result of joint actions of Ukrainian authorities, security forces, of the Donetsk regional government, Russian mediators and the OSCE representative”. The answers of the German officer were edited so that he seemed to openly complain about the horror of being a hostage. To legitimise such an interpretation, the presenter concisely put it: “...after being released the observers said it was a humiliating situation”. After that a selective translation of interview followed in which Schneider’s phrase “...according to the word given by the mayor we have been treated as good as possible”² was altogether omitted and the title “mayor” which was considered illegitimate from the point of view of Kyiv authorities but nevertheless was used by OSCE observer to explain who protected them, was replaced with the surname “Ponomariov”.

By using the ANT approach of Bruno Latour we analysed different versions of the same event as highlighted by news

---

² Original version: “This is my impression that enormous effort has been taken and this is unforgettable for us, never would I forget that”. — “And were you treated well while you were in captivity?” — “According to the word given by the mayor, we have been treated as good as possible. This is a miserable situation, but we were under his protection”.

channels from different countries and followed the actions of the CCTV news team (the channel which more precisely than others corresponds with the paradigmatic ideal of unbiased journalism) to get to the event.

According to opinions of experts [10] and sociological studies [11], the product of Russian TV channels should be classified as “propaganda” and Ukrainian TV journalists should be blamed for lacking professional skills. However, if we put away the predefined categories of analysis and apply “anthropological strangeness” to analyse how the news story works by itself, there appears to be a wide range of phenomena between what one calls an outright lie and objective truth among which the news of both Russian and Ukrainian TV channels can be placed.

The example of CCTV showed how transformation of a physical event into the “objective” news is accompanied by trilling preparations and filmmaking. The operations inside the media network defined “what” and “how” should be said in the final version of the news. These operations remained outside the frames of the cameras as well as outside the interpretive framework of traditional sociological approaches, who would define CCTV as an ideal of objective news making which is unreachable for Ukrainian channels due to their lack of professional skills and funds, political views of their owners or other “social” factors.

The ANT analysis clearly demonstrates the efficiency of Latour approach in the analysis of the TV media, during which their claim to objectivity is not the yardstick that shows us the only possible perspective from which to look at the work of journalists. The declared principle of unbiased journalism is just another actor in creation of public information along with dramatisation, selection of characters and objects that are given the right to “speak out” and tactics to find “common language” with these characters.

The ANT methods open new perspectives to define the place which journalists assign to themselves in television and on the Internet and enables one to analyse in a more detailed way the elements, whereby their audio and video products create, using the term of Michel Foucault, “the effect of truth”.

References

1. *Callon, M. Latour, B. Unscrewing the Big Leviathan: How Actors Macro-Structure Reality and How Sociologist Help Them to Do So* / M. Callon, B. Latour [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.bruno-latour.fr/sites/default/files/09-LEVIATHAN-GB.pdf>
2. *Latour B. Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory* / B. Latour. – Oxford : Oxford University Press, 2005. – 301 p.
3. *Latour, B., Woolgar S. Laboratory Life: The Construction of Scientific Facts*/ B. Latour, S. Woolgar. – Beverly Hills : Sage Publications, 1979. – 294 p.
4. *The Objects of Journalism: Media, Materiality and the News*/ ed. Juliette de Meyer// Journalism. – 2015. – Vol.16 (1). – 154 p.
5. *OSCE Observers Released in Ukraine*/Associated Press [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.youtube.com/watch?v=WK9fK9cXGr8>
6. *OSCE Observers Released in Slavyansk* / CCTV America [Electronic resource]. – Mode of access : <https://www.youtube.com/watch?v=MNKtsMShYfA>
7. *12 наблюдателей ОБСЕ в Славянске освобождены* / телеканал LifeNews [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lifenews.ru/news/132540>
8. *В Славянске освобождены иностранные военные наблюдатели* / Первый канал [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.1tv.ru/news/world/257834>
9. *Представників місії ОБСЕ звільнили з полону у Слов'янську* / телеканал “1+1” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=57Cz6BR6zV8>
10. *Роль ЗМІ у налагодженні діалогу з Донбасом. Фокус-групове дослідження проекту “Донбас: Чесно”* [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://osvita.mediasapiens.ua/content/files/report_fg2.pdf
11. *Тарасенко Н. Ситуація на Донбасі у дискурсі українських ЗМІ* / Тарасенко Н. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://nbuviar.gov.ua/images/ukraine/2015/ukr21.pdf>

СТРАТЕГИЯ ЖИЗНИ И СТРАТЕГИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ ЛИЧНОСТИ

Статья посвящена анализу стратегии жизнестворчества как ключевой категории исследования социологии жизненного пути. Теоретически выделены системообразующие компоненты стратегии жизни и описаны различные модели стратегий. Роль жизнестворческого потенциала анализируется в контексте данных мониторинговых социологических исследований.

Ключевые слова: стратегия жизни, стратегический потенциал личности, тип личности, самореализация.

Стаття присвячена аналізу стратегії життєтворчості як ключової категорії дослідження соціології життєвого шляху. Теоретично виокремлено системоутворюючі компоненти стратегії життя та описано різні моделі стратегій. Роль життєтворчого потенціалу аналізується в контексті даних моніторингових соціологічних досліджень.

Ключові слова: стратегія життя, стратегічний потенціал особистості, тип особистості, самореалізація.

The paper focuses on the process of creating a life strategy as a key category of the life-course sociology. The author singles out the pivotal components of a life strategy and describes its various models. The role of the potential for creating a life strategy is analysed using the data of several sociological monitoring surveys.

Keywords: life strategy, strategic potential of personality, personality type, self-realisation.

*Жизнь – как пьеса в театре:
важно не то, сколько она длится,
а насколько хорошо сыграна.*

*Сенека
...Навчитися найвеличнішому
мистецтву життя –
справа дуже важка.*

Г. Сковорода

Важнейшей сущностной характеристикой новой эпохи, в которую человечество вступило с началом XXI века, яв-

ляется творчество в построении и осуществлении как социальных, так и индивидуальных форм жизни, как способа человеческого бытия. Это обусловлено в первую очередь стремительными трансформационными процессами, происходящими в современном мире. Шквал перемен, охвативших как социальные, так и индивидуальные формы жизни, диктует необходимость использования новых, нетрадиционных методов жизнепостроения и жизнеосуществления. Это требует наличия у субъектов жизни понимания смысла жизни и восприятия ее целостности. При их отсутствии или слабости решения и действия субъекта жизни могут принять хаотический характер, лишая жизнь ее продуктивности и перспективности. В связи с этим особое значение приобретает наличие у субъекта жизни стратегического видения и проектирования как построения, так и осуществления жизни.

Проблема стратегии индивидуальной жизни личности получила довольно широкое освещение в современной литературе. Богатый и ценный материал, касающийся научной интерпретации стратегии жизни и технологий разработки стратегий индивидуального жизнетворчества содержится, в частности, в книге Клайтона Кристенсена, Джеймса Оллворта, Карена Диллона “Стратегия жизни” [1]. В основе книги лежат масштабные исследования успехов и неудач, проведенные в Гарвардской школе бизнеса. Кристенсен и его соавторы предлагают нам использовать известные теории менеджмента, которые очень просто спроектировать на свою жизнь.

Человеческая жизнь, рассматриваемая сквозь призму ее субъективного, активного творческого начала, выступает как проблема жизнетворчества. Если проблема жизненного пути охватывает жизнедеятельность личности в единстве объективных условий и субъективных устремлений, проблема жизнетворчества сосредотачивается на творении себя, построении собственной жизни, исходя из личности, ее духовного мира, мировоззрения, целей, устремлений, понимания смысла жизни.

Жизнь человека можно уподобить книге, на листах которой записана его судьба – прошлое, настоящее и проекция будущего. Эти страницы заполняет сам человек своими выборами, решениями и деяниями, из них и складывается канва его жизни. Но волен ли он в своих выборах, решениях и

действиях или его мысли и поступки имеют некоторое предопределение? Имеет ли предназначение жизнь человека и в чем ее смысл? Как обрести жизненное благополучие и достичь успеха на жизненном поприще? В культуре, философии, науке, религиозных и светских верованиях за тысячелетия человеческой истории накоплено богатейшее сокровище размышлений, концепций, теорий, освещающих это поле человеческого бытия. Однако каждое новое поколение и каждый вступающий в жизнь человек осмысливает эти экзистенциальные вопросы заново, опираясь на исторический опыт, запечатленный в культуре, и согласуя с духом своего времени.

На этом пути интеллектуальных поисков вырисовывается целая цепочка вопросов и загадок, требующих своего осмысления: как обрести целостность, единство жизненного замысла и реального бытийного жизненного процесса, мотивов и деяний, мысли и поведения, чувства и разума, как, наконец, овладеть искусством строить жизнь по высоким духовно-нравственным критериям.

К настоящему времени довольно рельефно выкристаллизовались две линии в трактовке судьбы: традиционная, присутствующая преимущественно различным религиозным системам и верованиям, и интерпретация судьбы в человеческом измерении – как жизненного пути личности, который она самоопределяет и самоосуществляет, опираясь на свой жизненный потенциал и учитывая объективные обстоятельства своего существования в мире.

Индивидуальная жизнь человека имеет известное предопределение [2, с. 66]. Это обусловлено не действием неких стоящих над человеком и человеческим бытием высших сил, а проистекает прежде всего из того обстоятельства, что в силу действия естественных законов в каждом человеке от природы заложен определенный потенциал возможностей, реализация которых влияет на его индивидуальную жизнь: профессиональный выбор и реальные достижения, гражданские роли, степень удачи в построении семейной жизни.

В социологии и социальной психологии широко используется подход к динамике человеческой жизни как к жизненному пути, процессу общественного становления и развития личности, поскольку это позволяет рассмотреть жизнь человека через смену социальных ролей, функций в общественной

системе. На данном основании К. Абульханова-Славская предлагает выделять три главные этапа жизненного пути:

- превращение личности в полноценного члена общества, включение индивида в общественно-полезную деятельность;
- развитие личности как члена общества, когда профессиональная деятельность доводится до уровня мастерства, развивается общественная активность личности;
- признание обществом индивидуального социально значимого вклада, превращение индивида в личность [3, с. 142].

В концепции жизнетворчества постулируется, что поскольку в личности находит отражение ее генетическая программа, совокупность ее общественных отношений, а также ее индивидуально-личностная структура, то и ее реальный жизненный процесс, специфика которого отражается в жизнетворческой деятельности, осуществляется в соответствии с:

- генетической программой, заданной человеку природными жизненными силами, которые “существуют в нем в виде задатков и способностей, в виде влечений”;
- социальной программой, которая реализуется через систему социальных целей, ценностей, социальных возможностей, социальных ожиданий и т.д.;
- индивидуальной жизненной программой личности как системой ее жизненных целей, сформировавшихся на основе развития природных влечений и задатков, освоение ею социальных норм, ценностей, требований через воспитание и образование, различные виды социально значимой деятельности, самовоспитание, саморазвитие и самоорганизацию. Констатируя это в совместной студии с М. Кирилловой “Жизненная программа личности: структура и динамика жизненных целей”, отмечаем, что для продуктивности человеческой жизни, ее гармонии важно соответствие между всеми типами программ [4, с. 113–141]. Все сказанное обуславливает многовариантность моделей индивидуальной жизни.

Сознательное построение личностью своей индивидуальной жизни в научной литературе описывается с помощью понятий “проектирование”, “программирование”, “планирование”. Жизненное проектирование как психологический процесс может иметь стереотипный характер и сводится к простому конструированию уже апробированных техник

построения и осуществления жизни. Более высокий уровень данного процесса – творческое проектирование и осуществление жизни, которое включает в себя процедуру конструирования, но не сводится к ней. Такая форма проектирования связана с открытием себя для себя; апробацией “нехоженных путей” в жизни; отходом от стереотипов в видении и программировании жизненных событий в своей будущей жизни; использованием средств и социальных возможностей, которые только зарождаются и еще не совсем очевидны для массового восприятия, а также постижением собственных, открывающихся для себя в процессе творческого осмысления личностных ресурсов [2, с. 167].

В жизненном проекте отображаются ценностные ориентации личности, которые относятся к ее общественной, личной и интимной жизни; социальные ориентации, предполагающие достижения желаемого социального положения с включением в те или другие социальные группы и принятием на себя определенных социальных ролей; культурные ориентации, в которых выражаются стремления к общественным идеалам и наследование культурных ценностей. Собственно жизненный проект как идеальная вероятностная модель конструирует личностное, социальное и культурное будущее личности.

Проект жизни – это взгляд в будущее сквозь призму ожиданий, намерений, целей и желаний. В нем определяются также тактика, техника и методы решения жизненных задач, осуществления задуманного, желаемого. Жизненный проект, программа, план выступают как инструменты саморегуляции личностью своего жизненного процесса.

Ядром и смыслотворческим элементом жизненного Проекта личности является жизненная стратегия, которая определяет направление ее жизненного пути, жизненные приоритеты, обуславливает средства решения жизненных задач и достижения жизненных целей. В литературе представлены разные типы жизненных стратегий, выделенные на основе тех или иных параметров. В контексте наших поисков представляется привлекательной типология жизненных стратегий, предложенная и обоснованная Ю. Резником в соавторстве с Е. Смирновым [5]. В зависимости от доминирующей формы

активности исследователи выделяют следующие типы стратегий: стратегия жизненного благополучия, стратегия жизненного успеха, стратегия жизненной самореализации. Предлагаемая данную типологию, авторы подчеркивают, что отличие между типами стратегий весьма условно, но оно выявляет жизненные позиции, которые реализует личность в процессе своей жизнедеятельности и во взаимодействиях с людьми, которые ее окружают.

В интерпретации авторов, стратегия жизненного благополучия – одна из наиболее распространенных. Для нее характерны: рецептивная (активность “приобретения”) и референтная (соотносительная) направленности потребления, преобладание установки на получение, а не на создание жизненных благ, стремление комфорту, прежде всего материальному, и максимально полной обеспеченности жизни, доминирование образа стабильной и размеренной жизни и т.п.

Стратегия жизненного успеха - достаточно распространенный и привлекательный тип жизненной стратегии личности, которая характеризуется такими чертами, как активность “достижения”, активная жизненная позиция, определяющая направленность деятельности, нацеленность на высокие результаты, способность жить и работать в условиях неопределенности и риска, оригинальность и разнообразие в выборе и реализации культурных стилей, стойкая ориентация на внешнее признание и одобрение и т. п.

Стратегия самореализации в жизни характеризуется осознанной и практической установкой личности на творческое построение собственной жизни, ее личное самосовершенствование, саморазвитие. Она становится субъектом жизнетворчества. Представляется, что при такой модели жизненной стратегии личности снижается риск попасть “в опасное место, именуемое «зоной комфорта»”, но комфорта такого типа, когда оказываются удовлетворенными лишь необходимые жизненные потребности, преимущественно материального характера: квартира, телефон, телевизор, автомобиль, определенный источник дохода для удовлетворения элементарных жизненных потребностей. И этого оказывается достаточно для удовлетворенности жизнью, признания того, что она складывается удачно. Стратегия жизни, ориентированная

на самореализацию и творческое самоосуществление (важность удовлетворения материальных потребностей для полноты жизни не игнорируется), направлена на воплощение личностью своего жизненного потенциала, на полноту творческой самореализации как приоритетный способ жизнеосуществления.

Такая модель жизни формируется:

➤ на основе определенных личностных качеств человека и прежде всего осознания им высшего человеческого предназначения;

➤ под воздействием внешних влияний, в том числе тех, которые исходят от семьи, школы и других социальных институтов, развивающих и культивирующих творческие потенции личности;

➤ благодаря творческим достижениям самой личности, которые, будучи закодированными в ее жизненном опыте, порождают определенные импульсы для творческого самовыражения как детерминанты жизненного комфорта.

Притязания, потребности, отраженные в жизненной стратегии личности, имеют над ней иногда демоническую власть. Если они не удовлетворяются и тем самым не достигается ощущение жизненного комфорта, возникает напряжение и тревожность в жизненном мире личности, что может повлечь разочарование в жизни, а в крайних случаях развить циничное отношение к жизни, которое пагубно отражается на индивидуальной жизненной судьбе личности и в то же время создает проблемы для общества.

Сознательная организация личностью своей жизни предполагает разработку жизненной стратегии. Именно она целенаправляет жизненный процесс личности, предупреждая возникновение дисгармонии и хаоса в событийной и поведенческой картине индивидуального жизнеосуществления. Жизненная стратегия – это модель построения и осуществления личностью своей жизни с учетом перспективы, в которой воплощаются ключевые жизненные цели личности, фиксируются жизненная позиция и главная жизненная линия, определяется проекция ее будущего жизненного пути. Как отмечает А. Менегетти, стратегия жизни – это стратегия поиска, обоснования и реализации соотношения жизненных требо-

ваний с личной активностью, ценностей личности со способами ее самоутверждения. Жизненная стратегия, в интерпретации итальянского ученого, включает:

- распределение времени жизни;
- определение набора ролей;
- круг общения и т.д.

Все эти компоненты составляют единую линию, стратегию жизни в ее целостности и тем самым дают ответы на вопросы: как прожить свою жизнь? Что в ней для меня важно? Что вторично, а что вообще остается вне моего жизненного поля? [6, с. 11].

Стратегия возникает сначала как замысел жизни, ее идеальный план, который необходимо осуществить на практике, что неминуемо связано с преодолением противоречий. Таким образом, стратегия жизни предполагает:

- выбор решающего для личности направления, образа жизни, определение главных жизненных целей, этапов их достижения и последовательности последних;
- разрешение противоречий существования, достижение личностью своих жизненных целей и планов;
- фиксацию процесса создания личностью ценностей своей жизни [2, с. 67].

Психологическими исследованиями установлено, что наличие жизненной стратегии и последовательность деятельности по ее осуществлению позволяют личности научиться лучше ориентироваться в своем внутреннем мире (своих потребностях, состояниях, зонах личных затруднений); приобрести опыт разрешения внутриличностных противоречий и конфликтов, гармонизации своего внутреннего мира; осмыслить диапазон средств для решения своих жизненных задач; открыть доступ к своим потенциальным личностным ресурсам; развивать умение изменять жизненную стратегию и свои жизненные ориентиры в условиях повышенной степени нестабильности, неопределенности и риска; овладеть навыками взаимодействия со своими глубинными психологическими структурами (подсознанием и бессознательным); динамично изменять стратегию поведения в условиях изменившейся ситуации, накапливая жизненный опыт. В результате – благоприятствовать личностному росту, создавать оптимальную стратегию поведения, повышать творческий по-

тенциал, что приведет к полноте и продуктивности самореализации.

Как складывается жизнь конкретного человека – зависит в определенной мере от обстоятельств, однако решающая роль принадлежит самому человеку. Вот размышления Г. Сквороды над этими проблемами:

Ти питаєш: якщо щастя життя в кожному з нас,

То чому досягає його так мало людей?

О, це тому, що їм важко керувати душею,

І тому, що не навчилися приборкувати пориви.

Мониторинг Института социологии НАН Украины [7] фиксирует проявление определенной тенденции к возрастанию числа лиц, которые берут ответственность на себя за то, как складывается их жизнь (табл. 1). Это улучшает не только самочувствие людей, но и их психологическую ауру. Если человек сам руководит своей судьбой и считает себя, в первую очередь, ответственным за то, как складывается его судьба, он ощущает большую удовлетворенность жизнью, чем тот человек, которого ведут. Его личностно-психологическая аура окрашивается в светлые тона, он придерживается, как мы полагаем, принципа: “Если хочешь быть счастливым, никогда не разрешай себе думать, что тебе не везет в жизни”.

Разрабатывая жизненную стратегию, необходимо учитывать:

➤ диапазон возможностей, которые открываются перед личностью в конкретных жизненных обстоятельствах, в том числе ее личные ресурсы;

Таблица 1

Распределение ответов на вопрос “Как Вы считаете, от чего в основном зависит то, как складывается Ваша жизнь?” (%)

<i>Варианты ответов</i>	<i>1992</i>	<i>1998</i>	<i>2004</i>	<i>2010</i>	<i>2014</i>	<i>2015</i>
В основном от внешних обстоятельств	20,4	38,6	19,3	16,1	16,4	15,3
В определенной степени от меня, но в основном от внешних обстоятельств	34,9	28,1	29,3	30,6	28,2	30,3
В одинаковой степени от меня и от внешних обстоятельств	25,7	18,7	28,8	31,1	30,4	31,1
В большей степени от меня, чем от внешних обстоятельств	12,3	7,2	12,1	11,7	14,2	15,3
В основном от меня	6,6	7,1	10,2	10,5	10,6	7,5

- альтернативные сценарии жизненного пути, обусловленные каждым из принятых решений и сделанных выборов;
- возможность потерь в каждом из альтернативных вариантов, включая побочные эффекты, долгосрочные последствия, потенциальную угрозу, возможный эффект бумеранга;
- возможность или невозможность достижения чего-либо при определенных обстоятельствах.

Жизненная стратегия охватывает не все проявления жизни. Это только запланированные и регулируемые личностью ответы на жизненные обстоятельства и события, которые имеют для нее существенное значение. Наряду со стратегической линией жизни личность имеет набор разных тактических приемов и методов, при помощи которых решаются те или иные задачи.

За пределами этого разворачивается поле свободной игры жизненных событий, обстоятельств порой случайных, иногда драматических. Этот вихрь жизни имеет свою логику и свои механизмы, однако они могут не попасть в сферу сознательного личностного контроля. При этом ситуация может быть двоякого рода. В одном случае – это обогащает жизнь, насыщает ее позитивными событиями; в другом – в сфере неконтролируемого поля жизни при недостаточной зрелости личности, ущербности ее жизненных установок могут развертываться события негативного плана.

Соотношение всех этих стилей поведения неодинаково у разных типов личности. В зависимости от того, по какой модели живет личность, какие тактики в процессе проектирования и осуществления жизни она использует, ее можно отнести к одному из трех типов: стратег, тактик, ситуативист. Для первого типа характерна склонность продумывать долгосрочные жизненные цели, осмыслять свою жизненную перспективу, намечать жизненную программу и планы. Второй тип больше ориентирован на определение ближайших жизненных целей и планов, разработку техник для достижения желаемого. Третий тип личности не склонен к углубленной саморефлексии, осмыслению того, как сложится жизнь завтра, какова программа его действий в изменяющихся жизненных обстоятельствах. Личность этого типа живет, подчиняясь

стихийному течению жизненного процесса, разрешая жизненные проблемы в меру их возникновения [2, с. 227]. Каждый из этих типов обладает и положительными чертами, и недостатками. Однако исследования, проведенные, в частности, в рамках биографического метода, показали, что люди с масштабными замыслами, которые осмысливают свою жизненную перспективу, то есть те, кто принадлежат к психологическому типу “стратег”, более ответственно относятся к своей жизни, быстрее и точнее находят свои призвания [8].

Человек способен к такой форме расточительства, как бездумная трата своей жизни и своих жизненных сил. В результате, “если присмотреться, то увидим, что наибольшая часть жизни тратится на плохие дела. Немалая часть – на безделье. А вся жизнь в целом тратится не на то, что нужно” (Сенека). В своих жизненных стремлениях личности следует ориентироваться на полноту самореализации, которую А. Маслоу определяет как “полное использование талантов, способностей, возможностей и т.п.” [9]. По мысли ученого, люди, которые самоактуализируются, без единого исключения вовлечены в дело, во что-то вне себя. Он считал, что делать обобщения относительно человеческой природы имеет смысл на примере лучших ее представителей. Поэтому выбранная исследователем объектом изучения группа состояла из девяти выдающихся современников и девяти исторических личностей, в том числе Авраама Линкольна, Томаса Джефферсона, Альберта Эйнштейна, Элеоноры Рузвельт, Джейн Адамс, Уильяма Джеймса, Альберта Швейцера, Олдоса Хаксли и Баруха Спинозы. В своей последней книге Маслоу описывает путь самоактуализирующейся личности, типы поведения, которые ведут к самоактуализации.

В изложенной нами концепции как одно из важных условий полноты самореализации рассматривается творческое проектирование и осуществление личностью своей жизни. Следование собственной жизненной стратегии требует мужества и усилий для преодоления препятствий, которые постоянно возникают на жизненном пути человека. “Жизнь человека достигает своих вершин в те минуты, когда все его силы направляются на осуществление поставленной перед ним цели” (Дж. Лондон). Какие же преграды встают на пути человека? Это неопределенность и нестойкость желаний и

намерений; материальные проблемы; дефицит времени и неумение рационально его использовать; бедность информации по сравнению с возможностями и способами реализации жизненных стремлений; неуверенность в себе, в своих возможностях; слабость факторов психологической поддержки. Данная мысль находит подтверждение в социологических данных всеукраинского опроса Института социологии НАН Украины [7] за 2015 год (табл. 2).

Для успешной самореализации на всех этапах исторического и индивидуального пути человек должен иметь определенный жизненный потенциал. Жизнетворческий потенциал имеет сложную структуру:

➤ ценностно-смысловые жизненные ориентиры личности (смысложизненные цели, ценности, приоритеты);

➤ жизненную компетентность (знание, умение, приобретенный жизненный опыт);

➤ талант житнетворчества как способность личности творчески осуществлять свой жизненный путь (хорошо ориентироваться в нестандартных жизненных обстоятельствах, выбирать неординарные решения в сложных, в том числе рискованных жизненных ситуациях, находить пути выхода из кризисной ситуации и решать жизненные проблемы и коллизии);

➤ эмоциональный, волевой, энергетический потенциал личности (оптимистическое или пессимистическое видение действительности и своей жизни, экстернальная или интернальная жизненная позиция, активное или пассивное отношение к жизни, запас “упрямства духа” и волевой прочности),

Таблица 2

**Распределение ответов на вопрос
“Чего из перечисленного Вам не хватает?”, 2015 г. (%)**

<i>Варианты ответов</i>	Не достаточно	Сложно ответить, достаточно или нет	Достаточно
Решительности в достижении своих целей	28,0	26,2	39,6
Инициативы и самостоятельности в решении жизненных проблем	23,6	25,2	46,9
Уверенности в своих силах	27,5	25,0	44,0

который обеспечивает жизнестойкость личности при столкновении с трудными жизненными обстоятельствами [2, с. 112].

Социологические исследования Института социологии НАН Украины и особенно социологический мониторинг (1992–2016 гг.) дают богатый материал для анализа роли жизнетворческого потенциала человека в его отношении к жизни. Следует обратить внимание на факт недооценки личностью значения жизнетворческого потенциала для ее жизнеосуществления. И это становится массовым явлением. Данные фиксируют высокий уровень недовольства людей своей жизнью в целом (табл. 3) и свидетельствуют о том, что значительная часть людей не реализовывают свои основные жизненные цели, а это влияет на их удовлетворенность жизнью в целом.

Что же влияет на самочувствие личности и на то, как складывается ее жизнь? Эмпирическим путем были установлены важные для человека сферы жизнедеятельности – мотивационные комплексы. Они определялись на основе выделения факторов, которые отражались на жизненном самочувствии личности:

- витально-мотивационный – материальное обеспечение повседневной жизни: средства, жилище, еда, домашнее хозяйство, торговля, транспорт;
- учебно-производительный – все, связанное с решением конкретных проблем на работе: ситуация перегруженности, отношения в трудовом (учебном) коллективе, неудовлетворенность работой (учебой), ее условиями, проблемы карьеры;
- семейно-родственный – проблемы создания семьи, отношений в ней, воспитание и здоровье членов семьи, распад семейных отношений;

Таблица 3

Распределение ответов на вопрос “В какой степени Вы в целом удовлетворены своим положением в обществе в настоящее время?” (%)

<i>Варианты ответов</i>	1992	1998	2004	2010	2014	2015
Совсем не удовлетворен	14,2	36,2	18,0	10,6	10,1	15,4
Скорее не удовлетворен	31,8	34,1	34,2	29,1	27,5	32,0
Трудно сказать, удовлетворен или нет	33,0	15,2	26,4	31,4	34,1	24,7
Скорее удовлетворен	22,6	12,0	21,4	32,5	31,4	30,7
Полностью удовлетворен	2,1	1,5	1,1	2,3	3,8	2,2

- морально-мотивационный – обеспокоенность индивида проблемами отношений в социуме и в окружении: добро, зло, справедливость, честность и др.;
- личностно-мотивационный – все, связанное с ценностями достижения: самообразование, целенаправленность, самопознание, самореализация, а также моральное самосовершенствование;
- межличностные – проблемы, возникающие в личном общении с близкими, друзьями, любимыми;
- каждодневные ценности оснований идентификации – счастье, яркая жизнь, душевное спокойствие, свобода и независимость, слава и власть;
- комплекс изолированности – скука, одиночество, безвыходное состояние, разочарование в жизни, социальная критика;
- комплекс неприязни к людям.

Человеку как хозяину своей судьбы надлежит иметь не только мужество, но и заниматься созиданием самого себя, своей жизни. “Только собственные усилия человека обеспечивают его Самостояние” [10].

Важнейшей ценностью бытия является возможность реализовать свой человеческий потенциал, добиться успеха в жизни. “Человек существует лишь настолько, насколько он себя осуществляет” (Ж.-П. Сартр). Это стремление заложено в генетической и социокультурной программах человека.

Разрабатывая стратегию жизни, важно учитывать, что человеческая жизнь по своей природе должна быть чему-либо посвящена – славному делу или скромной повседневной деятельности, блестящей или будничной судьбе. Отмечая это, Ортега-и-Гассет подчеркивает, что наше бытие подчинено удивительному, но неумолимому условию. С одной стороны, человек живет собой и для себя, с другой – когда он не посвящает свою жизнь служению любому общему делу, она теряет целостность, напряженность и “форму”. Он поясняет: “Если я посвящаю свою жизнь только себе самому, живу эгоистом, я не продвигаюсь вперед и никуда не прихожу, я возвращаюсь на одном месте. Это и есть лабиринт, – путь, который никуда не ведет, теряется сам в себе, ибо в себе блуждает” [11].

В стратегии жизни личности, которая воплощается в ее программе и планах, находят свое отражение притязания

личности, а также ее ресурсные стратегии. Этот довольно динамичный элемент структуры жизненного мира человека подвержен модификациям как под воздействием объективных условий его жизнедеятельности, так и вследствие изменений в его положении, взглядах, оценках. Интересные данные были получены в исследованиях динамики притязаний и ресурсных стратегий молодежи [12]. В течение 1985–2005 годов российскими социологами В. Могуном и М. Энговатовым и украинскими социологами во главе с Е. Головахой было проведено пять повторных опросов, объектом изучения которых стали 16–17-летние учащиеся выпускных классов обычных общеобразовательных школ. В ходе опроса выяснились притязания относительно места (должности) в организационной иерархии, уровня материального положения (зарплата, основное жилье, дача, автомобиль, общий достаток), уровня образовательного и культурного статуса (формальное образование, количество книг в домашней библиотеке), уровня общественного признания, а также ожидания (феномен не идентичный, но тесно связанный с притязаниями, касающимися числа будущих детей).

Исследователи исходили из следующих представлений о механизмах формирования уровня притязаний: 1) необходимо знание человеком тех целей, которые вообще могут стать предметом его устремлений, усилий; 2) выбору или принятию той или иной цели, ее превращению в уровень притязаний, как правило, предшествует процесс соотношения возможных целей с ресурсами (возможностями) ее достижения и с теми ограничениями (барьерами), которые реализации этой цели препятствуют; 3) все эти процессы происходят под контролем социальных норм, разрешающих, запрещающих или предписывающих тот или иной уровень притязаний, те или иные средства его достижения, а также процедуры его установления, принятия человеком (в частности, необходимость соотношения притязаний с ресурсами и ограничениями).

Проследивая динамику исследуемых явлений, социологи установили, что в течение первого десятилетия перемен, происшедших после начала “перестройки”, жизненные стремления постсоветской молодежи ушли достаточно далеко. Не касаясь всех полученных данных, приведем те, которые относятся к должностным притязаниям молодежи. Отмечается,

что их структура в 1985 г. имела две доминанты: учащиеся выбирали в качестве “достаточной для себя в будущем” позицию руководителя небольшого коллектива (более 40% всех ответов) или место руководителя промежуточного уровня, соответствующего крупному подразделению на предприятии, в учреждении (около 30% ответов). К началу 90-х годов притязания заметно выросли, их структура изменилась: теперь должность руководителя промежуточного уровня стала менее привлекательной для учащихся, и часть предпочтений переместилась к более высокому рангу. В итоге объектом притязаний стали две основные властные позиции – руководитель небольшого коллектива (бригада, руководитель группы и т.п.) и руководитель предприятия, учреждения. Первая из них находится на нижнем уровне внутриорганизационной управленческой иерархии, вторая – данную иерархию венчает.

Констатируется, что привлекательность этих двух позиций сохранилась и во всех городах, вошедших в выборку 1995 г. Но в Москве, Киеве и Орле распространенным объектом притязаний стал также и самый высокий статус – “руководитель более высоких звеньев управления”. К этой категории относятся должности в разнообразных хозяйственных объединениях (ассоциациях, холдингах и т.п.), а также в сфере государственного управления. Таким образом, жизненные притязания личности – структура довольно динамичная, она модифицируется в ответ на происходящее в социальном мире изменения.

Выводы. Выделенные в исследовании компоненты жизненной стратегии самореализации выстраиваются в последовательность, предполагающую: 1 – выбор решающего для личности направления, образа жизни; 2 – определение главных жизненных целей, этапов их достижения и последовательности последних; 3 – разрешение противоречий существования, достижение личностью своих жизненных целей и планов; 4 – фиксацию процесса создания личностью ценностей своей жизни.

На развертывание и формирование жизненной стратегии влияют: 1 – диапазон возможностей, которые открываются перед личностью в конкретных жизненных обстоятельствах, в том числе ее личные ресурсы; 2 – альтернативные сценарии жизненного пути, обусловленные каждым из принятых решений и сделанных выборов; 3 – возможность потерь в каждом

из альтернативных вариантов, включая побочные эффекты, долгосрочные последствия, потенциальную угрозу, возможный эффект бумеранга; 4 – возможность или невозможность достижения чего-либо при определенных обстоятельствах.

Под влиянием этих факторов складывается жизнотворческий потенциал, структуру которого составляют: 1 – ценностно-смысловые жизненные ориентиры личности (смыслотворческие цели, ценности, приоритеты); 2 – жизненная компетентность (знание, умение, приобретенный жизненный опыт); 3 – талант жизнотворчества как способность личности творчески осуществлять свой жизненный путь (хорошо ориентироваться в нестандартных жизненных обстоятельствах, выбирать нестандартные решения в сложных, в том числе рискованных жизненных ситуациях, находить пути выхода из кризисной ситуации и решать жизненные проблемы и коллизии); 4 – эмоциональный, волевой, энергетический потенциал личности (оптимистическое или пессимистическое видение действительности и своей жизни, экстернальная или интернальная жизненная позиция, активное или пассивное отношение к жизни, запас “упрямства духа” и волевой прочности), который обеспечивает жизнотворчество личности при столкновении с трудными жизненными обстоятельствами.

Жизненные цели являются своеобразным стержнем всей системы психологического жизнеобеспечения личности, охватывающей такие феномены, как ожидание, поведение и достижение. Поэтому неудачи в реализации жизненных целей деформируют весь “психологический каркас” человека. При определении жизненных целей или разработке жизненной стратегии необходимо принимать во внимание условия, гарантирующие эффективность деятельности человека, его безопасность. Это требует ответственного отношения, мудрости и определенного жизненного опыта, который приобретает личность в процессе своей жизнедеятельности.

Решение взять ответственность за свою судьбу на себя, разработать определенную программу жизни и руководствоваться ею может быть принято человеком в любом возрасте. Это не обязательно прерогатива юности, когда личность еще формируется, активно “ищет себя”. Такое решение может быть ответом на критическую ситуацию, жизненную неудачу уже в период зрелости. Наиболее действенным побуждением к это-

му выступают, как правило, жизненные обстоятельства, фатальные “капризы судьбы”. Никогда не бывает поздно задуматься и осмыслить:

*Кто я? Что я? И зачем явилась
В этот мир в морозный, снежный день...*

Литература

1. *Кристенсен К.* Стратегия жизни / Клейтон Кристенсен, Джеймс Оллворт, Карен Диллон, Альпина Паблишер. – 2013. – 242 стр.
2. *Сохань Л. В.* Жизнетворчество как искусство. Предназначение. Жизнетворчество. Судьба: Социологические очерки, социально-психологические эссе, интервью, глоссарий / Сохань Л.В. // – К. : Наукова думка, 2014. – 288 с.
3. *Абульханова-Славская К. А.* Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 142 с.
4. *Сохань Л. В.* Жизненная программа личности: структура и динамика жизненных целей / Л. В. Сохань, М. В. Кириллова // Жизнь как творчество: социально-психологический анализ. – К. : Наук. думка, 1985. – С.113–141.
5. *Резник Ю. М.* Жизненные стратегии личности (опыт комплексного анализа) / Ю. М. Резник, Е. А. Смирнов. – М. : Ин-т человека РАН, Независимый институт гражданского общества, 2002. – 260 с.
6. *Манегетти А.* Система и личность / Антонио Манегетти. [Изд. 2-е, исправл. и доп./ – М. : ННБФ “Онтопсихология”, 2003. – 328 с.
7. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін.* Вип. 2 (16). – К. : Ін-т соціології НАН України, 2015. – 780 с.
8. *Кроник А. А.* Каузометрия: методы самопознания, психодиагностики и психотерапии в психологии жизненного пути / А. А. Кроник, Р. А. Ахмеров. – [2-е изд., исправленное и доп.] – М. : Смысл, 2008. – 294 с.
9. *Маслоу А.* Мотивация и личность / Абрахам Маслоу. – СПб.: Питер, 2011. – 352 с.
10. *Зинченко В.* Предисловие / В. Зинченко, Е. Моргунов // Максвелл Мольц “Я – это Я, или Как стать счастливым”. – М.: Прогресс, 1991. – С. 1-3.
11. *Ортега-и-Гассет.* Восстание масс / Хосе Ортега-и-Гассет. – М. : АСТ, 2002. – 509 с.
12. *Магун В.* Динамика притязаний и жизненных ресурсных стратегий молодежи (1985–2005 годы) / В. Могун, М. Энговатов // Вестник общественного мнения: Данные. Анализ. Дискуссии. – 2004. – № 4 (72). – С. 70–82.

ЕМОЦІЙНІ СТАНИ НА ПЕРЕТИНІ КІЛЬКІСНОГО ТА ЯКІСНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Стаття присвячена порівняльному аналізу можливостей якісного і кількісного методів дослідження соціальних настроїв. Зафіксовано суттєві розходження шкал емоційних станів, які використовуються у кількісному дослідженні з реальним набором почуттів, про які повідомляють респонденти, продукуючи відповіді вільно. Проаналізовано палітру негативних емоційних переживань та розкрито її смислові наповнення.

Ключові слова: соціальні настрої, емоційні стани, негативні почуття.

Статья посвящена сравнительному анализу возможностей качественного и количественного методов исследования социальных настроений. Зафиксированы существенные различия шкал эмоциональных состояний, которые используются в количественном исследовании с реальным набором чувств, о которых сообщают респонденты, продуцируя ответы свободно. Проанализирована палитра негативных эмоциональных переживаний и раскрыты ее смысловые наполнения.

Ключевые слова: социальные настроения, эмоциональные состояния, негативные чувства.

The paper provides a comparative analysis of the opportunities offered by qualitative and quantitative methods for studying social moods. It should be noted that there are significant discrepancies between emotional states defined by scales used in quantitative research and a set of feelings reported by respondents in a situation when they could give free-form answers. The author analyses a palette of negative emotional experiences and explains their semantic content.

Keywords: social moods, emotional states, negative feelings.

Соціологія емоцій є одним з популярних і доволі добре розвинених напрямів у соціології. Європейська соціологічна асоціація регулярно проводить конференції, присвячені соціології емоцій. Зокрема, конференція 2016 р., яка відбулася у Стокгольмі, охоплювала різноманітні напрями дослідження емоцій, як у теоретичному, так і у практичному зрізах [1].

В українській соціології існує певна традиція дослідження суспільних настроїв, яка пов'язана як з кількісними, так і з якісними дослідженнями. Так, моніторинг Інституту соціології НАНУ містить низку індикаторів, застосування яких дає можливість отримати певне уявлення про динаміку емоційних процесів, які характеризують стан масової свідомості на тлі постійних суспільних трансформацій. Крім емоційно-оціночних суджень щодо різних сторін життя, з цією метою використовувалася шкала соціальної тривожності Спілберга, а в 2016 р. у моніторингу був успішно апробований експрес-тест психологічного дистресу для масових опитувань (SCL-9-NR) С. Дембицького.

Водночас дослідження емоційних станів залишається доволі проблемним, зважаючи на ряд обставин. Зокрема, йдеться про такі моменти, як швидкоплинність переживань, складність їх безпосередньої фіксації під час подій тощо [2]. Проблема сполучення “розповіді про переживання” з самим переживанням існує не лише для дослідника. Вона виникає вже на рівні респондента. Те, що легко і невимушено продукується в реальних обставинах, може значно викривлятися пост-фактум. Усі люди постійно переживають як позитивні, так і негативні емоції, але далеко не завжди правильно їх ідентифікують. Відповідно соціолог, який фактично працює не з реальним афектом, а лише з рефлексією щодо нього, має проблему вже у вихідному матеріалі. Здійснення соціологічної рефлексії щодо попередньо відрефлексованого матеріалу створює велику небезпеку відриву соціологічних інтерпретацій від реалій.

Методичним рішенням, яке досить широко використовується на практиці, стало обмеження апеляції до досвіду респондента. Л. Кісельман та М. Мацкевич при дослідженні оптимізму/песимізму маніфестували відмову від індивідуального рівня аналізу почуттів, змістивши центр уваги на вираженість феномену в різних соціальних групах [3].

Водночас таке радикальне спрощення дає підстави поставити запитання, а чи дійсно ми досліджуємо хай не почуття, але хоча б щось, що має зв'язок з реальними переживаннями? Зведення усієї емоційної палітри до задоволення/незадоволення фактично не дає можливості торкнутися реальних

емоційних складових соціальних взаємодій. Метою статті є спроба дослідити існуючі соціологічні інструменти дослідження емоційних станів, виявити, наскільки вони розходяться з рефлексією респондентів, та визначити можливі шляхи корекції інструментарію соціологічного дослідження емоційних станів. Тому в соціологічних дослідженнях з'являються спроби дати респонденту більший простір для проєкції власних емоційних станів. Саме таким шляхом пішли соціологи, досліджуючи суспільні настрої. Респондентам пропонувалося, наприклад, визначити, “наскільки щасливими вони себе вважають”, чи відрефлексувати почуття, які виникають у них в очікуванні майбутнього. Однак звернення до рефлексуючого індивіда було неповним, оскільки респондент, як правило, отримував заданий перелік емоційних станів, з якого йому пропонувалося обрати варіанти, близькі до його переживань.

Такий підхід було застосовано і в моніторингу Інституту соціології НАНУ, на прикладі якого ми і спробуємо проаналізувати можливості та обмеження дослідження емоційних станів. Соціальні настрої є наочним і досить чутливим маркером реакції соціуму на ті чи інші суспільні ситуації. Їх швидкоплинність дає підстави за допомогою цього індикатора оперативно фіксувати зміни у ставленні населення до соціальних змін і робити певні висновки щодо характеру подальшої поведінкової активності [4]. Водночас та сама швидкоплинність створює певні проблеми. Оскільки перелік варіантів переживань, пропонує для вибору, залишається незмінним, виникає ризик відхилення від реальної картини, коли в суспільстві швидко поширюються певні настрої, які не були характерними на момент створення шкали, а отже, відсутні у стандартному переліку. З одного боку, слід зберігати шкалу, для забезпечення порівнюваності даних, з другого – виникає ризик не зафіксувати суттєві зміни соціальних настроїв. Тому при аналізі соціальних настроїв бажано періодично повертатися до аналізу індивідуальної рефлексії, хай вона і не ідеально відбиває картину реальних переживань. Саме це і стало предметом нашого дослідження.

У моніторингу Інституту соціології респондентам пропонується відповісти на запитання “*Які почуття виникають у*

Вас, коли Ви думаєте про майбутнє України?” У пропонованому переліку міститься 12 варіантів можливих почуттів. Теоретично представлені парні категорії є маркерами протилежних емоційних станів. Зокрема, у переліку використано категорії оптимізм – песимізм, упевненість – розгубленість, надія – безвихідь, інтерес – байдужість. Водночас частина категорій не утворює полярних пар. Йдеться про варіанти: тривога, страх, радість та задоволеність. Оскільки шкалу було сформовано ще наприкінці 90-х, її варто було протестувати в якісному дослідженні. У ході короткого опитування віч-на-віч респондентам ставилося запитання моніторингу і фіксувалися ті почуття, які називав сам респондент. Після цього його просили прокоментувати свою відповідь і фіксували надані пояснення. Загалом було опитано 132 респонденти (66 чоловіків та 66 жінок), які рівномірно розподілялися на три вікові групи (по 44 респонденти віком до 30, від 30 до 50 і старші 50 років). Опитування проводилося у м. Києві у квітні–травні 2016 р.

Загалом під час опитування було спродуковано 222 асоціації і названо 42 почуття. Це одразу демонструє складність формування закритого переліку для кількісного опитування, оскільки палітра переживань – вельми розмаїта. Водночас це дало можливість протестувати сам перелік категорій і з’ясувати його відповідність сучасній палітрі емоційних станів. За даними моніторингу, у 2016 р. картина на загал була такою (*табл. 1*).

Як бачимо, найчастіше респондентами обиралися варіанти “надія” та “тривога”, що, до речі, було відтворено і в якісному дослідженні, де за кількістю згадувань на першому місці виявилися ті самі почуття. Надію назвали 20% опитаних, тривогу – 11%. Загальна картина почуттів, отримана в якісному дослідженні, така (*табл. 2*).

Надалі ми зосередимось на аналізі негативних почуттів, оскільки порівняння результатів якісного та кількісного досліджень, демонструє розходження пропонованого та отриманого переліків насамперед щодо емоцій негативного спектру. До речі, саме такі емоції (наприклад, злість) вписувалися в рядок “інше” при відповіді на це запитання в кількісному опитуванні.

Таблиця 1

Розподіл відповідей на закрите запитання “Які почуття виникають у Вас, коли Ви думаєте про майбутнє України?”, N=1800, 2016 р.

<i>Варіанти відповіді</i>	<i>%</i>	<i>Ранг</i>
Надія	44,4	1
Тривога	37,7	2
Страх	22,9	3
Оптимізм	21,9	4
Розгубленість	14,0	5
Безвихідь	11,0	6
Песимізм	10,3	7
Інтерес	10,0	8
Упевненість	7,8	9
Радість	2,3	10
Задоволеність	2,2	11
Байдужість	1,7	12
Інше	0,2	13

Отже, орієнтуючись на частоту згадувань, можна припустити, що негативно-агресивні переживання є такою ж суттєвою характеристикою сучасного емоційного стану, як тривоги і страхи. Причому вони представлені навіть двома категоріями, які розрізняються мірою негативізму та характером поведінкових реакцій. Роздратування, обурення, презирство, зневага спрямовані переважно на владу і є свідченням підвищеної готовності до протестних дій. При цьому поділ цих категорій є доволі умовним і пов'язаний скоріше з бажанням передати реальну лексику респондентів. Оскільки, як зазначалося, рефлексія індивіда далеко не завжди є повністю адекватним відбитком реальних почуттів. Наприклад, респондент, який визначив свої почуття як “розчарування, безвихідь, презирство”, прокоментував їх так: *“Коли думаю про майбутнє України, мене переповнюють почуття ненависті і злоби. Адже все, що мав український народ, розібрала верхівка влади. Українці звісно борються, намагаються довести свою гідність та обстояти свої права. Проте світлого майбутнього України я не бачу.”* Ч., 23. Як бачимо, формулювання “розча-

Таблиця 2

**Розподіл відповідей на відкрите запитання
“Які почуття виникають у Вас, коли Ви думаете
про майбутнє України?”, N=132, 2016 р.**

<i>Узагальнена назва категорії</i>	<i>Почуття, які віднесені до категорії</i>	<i>Загальна кількість згадувань</i>	<i>%</i>
Надія	Надія, віра	45	18,6
Тривога	Тривога, неспокій	24	9,9
Безвихідь	Безвихідь, безпорадність, беззахисність, безнадія	20	8,3
Страх	Страх	19	7,9
Злість	Злість, ненависть, гнів	19	7,9
Розгубленість	Розгубленість, розпач, сумніви, невпевненість, невизначеність	18	7,4
Сум	Сум, жалість, жаль, болить душа	15	6,2
Розчарування	Розчарування, незадоволеність	13	5,4
Оптимізм	Оптимізм, натхнення	10	4,1
Радість	Радість, гордість, щастя, любов до України	10	4,1
Роздратування	Роздратування, обурення, образа, шок, презирство, зневага	10	4,1
Байдужість	Байдужість	9	3,7
Песимізм	Песимізм, зневіра	9	3,7
Сором	Сором	5	2
Упевненість	Упевненість	8	3,3
Інтерес	Інтерес	3	1,2
Відповідальність	Відповідальність	2	0,8
Задоволеність	Задоволеність	1	0,4
Терпіння	Терпіння	1	0,4
Рішучість	Рішучість	1	0,4

рування” та “презирство” насправді означають для респондента “ненависть та злобу”. Загалом коментарі свідчать про доволі високу потенційну активність саме у негативному напрямі. Причому центром спрямування негативу є саме влада. І хоча негатив виражений вербально, це не знижує ймовірності його розгортання у наступні активні дії. Почуття злості розкривається в коментарях на кшталт: “Ми не досягнемо щасливого майбутнього, якщо не змінимо владу.” Ч., 43; “зараз одна корупція, розруха, жадібність. Владу геть

і майбутнє України процвіте.” Ч., 56; “ненавиджу нашу владу і зроблю у майбутньому все, щоб країною керували гідні люди.” Ж., 20.

Влада є основним, але не єдиним об’єктом негативних переживань. За почуттям, яке позначається у відповідях як злість, криються і роздратування щодо пасивності загалу – *“у всьому винні ми самі” Ч., 42*, і злість на політичних опонентів, *“так званих борців за справедливість”*, які призвели до того, що *“в Україні немає майбутнього після Євромайдану та війни” Ж., 39*. Проте основний центр незадоволення припадає на *“бездіяльність влади”, “пусті обіцянки”, “зависокі податки”*. Як прокоментував один з респондентів: *“Я гніваюсь на тих людей, які зруйнувати нашу країну, а потім залишили її і народ помирати” Ч., 45.*

Очевидним висновком є необхідність перегляду пропонованої для кількісного опитування шкали, оскільки наразі респондентам фактично немає де позиціонувати власні негативні переживання, спектр яких значний – від ненависті та гніву до роздратування та обурення. Зрештою відсутність цієї позиції у переліку доволі зрозуміла. Бо, якщо триматися буквально тексту запитання, нас цікавлять почуття, які виникають щодо майбутнього України, а не щодо чільної влади. При цьому варіант “презирство”, наприклад, виглядатиме досить дивно. Але проблема в тому, що респондент, думаючи про майбутнє України, фіксує переживання теперішнього моменту, які для нього тісно пов’язані з майбутнім. Досить умовно можна було б віднести усю цю групу хіба що до варіанта “песимізм”, керуючись тим, що оскільки в Україні зараз погана влада, до якої респондент відчуває все вищезазначене, перспективи країни в майбутньому досить песимістичні. Проте це буде далеко від того, що реально переживається людьми.

Більше того, почуття розчарування називається спонтанно набагато частіше, ніж песимізм, оскільки, знову-таки, дає можливість респонденту пов’язувати минуле з теперішнім та майбутнім. Добре це ілюструє таке пояснення респонденткою власного переживання розчарування: *“За весь період нашої незалежності весь народ мріяв про краще життя, але, на великий жаль, ми залишилися там, де ми зараз всі є” Ж., 39.*

Саме по собі почуття розчарування навантажене різноманітними смислами. Частково це стосується майбутнього країни, яке пов'язується з відсутністю як власних, так і загальних перспектив. Респонденти розчаровані тим, *“що в Україні існує, і скоріше існуватиме, відсутність перспектив та роботи” Ж., 37*. Причому це може стосуватися власного життя – *“я дуже розчарована тому, що все життя тут живу, й відчуваю, що тут уже немає ніяких перспектив” Ж., 44*, а може стосуватися України загалом – *“зневірений у щасливому майбутньому України. Країна буде знаходитися в стані занепаду” Ч., 67*. Проте розчарування може бути спрямоване і на конкретних суб'єктів. Так само як і злість, розчарування викликають дії як влади – *“верхівка влади – схожа на помийну яму” Ч., 34*, так і самих людей – *“українці сами виноваты, что допустили к власти людей, которые “разрушают” страну” Ж., 59*. Інколи розчарування пов'язують з відсутністю результатів – *“країна за останні роки нічого не зробила і навіть не показала реальних намагань покращити ситуацію як соціальну, так і економічну” Ч., 34* та недостатністю змін – *“хоча в країні і відбулися зміни, вони були не досить радикальними” Ж., 33*. Проте в смисловому відношенні близькість до песимізму досить велика. Коли респондент очікує на *“повний занепад держави або стабільно незадовільну ситуацію в країні” Ч., 63*, або констатує, що *“майбутнє приречене на провал через ситуацію, яка склалась в Україні зараз” Ж., 67*.

Хоча, як правило, будь-яке почуття продукується в усіх вікових групах, молодь більшою мірою апелює до власного майбутнього, а люди старшого віку спираються на досвід власного минулого. Песимізм молодій людині перетворюється на бажання взагалі змінити країну – *“майбутнє України мене мало цікавить, я не хочу жити в цій країні і бажаю поїхати з неї” Ч., 20*, натомість песимізм людини старшого віку, ґрунтується на переконанні, що зміни, які не сталися протягом усього його життя, навряд чи стануться і надалі – *“молодь думає, що зразу буде все добре в нашій країні, але політики лише обманюють нас заради своїх інтересів. Вважаю, що це буде продовжуватися і надалі. Цю систему не зламати” Ч., 65*.

Ще одним почуттям, через яке передається песимістичне ставлення до майбутнього, є категорія суму, полярна до почуття радості. Слід зазначити, що радість як самостійна емоція завжди обирається в опитуваннях невеликою частиною респондентів. Проте спектр позитивних почуттів загалом добре представлений у коментарях. Респонденти особливо часто поєднують почуття радості, гордості, щастя, любові до України з переживанням надії та віри в краще майбутнє. Водночас окремим і досить вираженим наразі відчуттям є переживання суму та жалю. Очевидно, що воно наразі актуалізувалося у зв'язку з військовими діями. Сум *“викликають думки, що військові дії, які наразі відбуваються на території України спустошать країну” Ч., 67.* Також актуалізується почуття жалості на тлі того, що *“гинуть люди, війна, ніхто не турбується про пенсіонерів та підрастаюче покоління” Ж., 55.* Хоча опис своїх переживань через такі почуття має скоріше ситуативний характер, сама їх поява і доволі виразне наповнення свідчать про зростання негативної складової у соціальних настроях, яке не охоплюється існуючим інструментарієм, який застосовується у кількісному. В даному випадку, очевидно, не йдеться про необхідність додаткового розширення переліку, а лише про необхідність додатково підкріплювати кількісні заміри, якісним дослідженням, для фіксації нових трендів.

Загалом тема війни є вкрай важливою щодо розуміння емоційного настрою. Хоча фактично кількість тих, хто зазначив, що відчуває страх, коли думає про майбутнє України, за результатами кількісного дослідження, залишається вельми стабільною протягом останніх років: у 2013 р., коли цю позицію відмічало 22% респондентів, у 2014 – 23,6%, у 2015 – 21%, у 2016 р. – 22,9%. Як бачимо, динаміка не простежується. Проте очевидно, що структура страхів улітку 2013 р., коли проводилося дослідження, радикально відрізнялася від структури страхів улітку 2016-го. Щоб зрозуміти суть змін, потрібно звернутися до кількісника. На жаль, картину 2013 р. відновити вже неможливо, але можна констатувати, що у 2016 р. ключовим системоутворюючим елементом при переживанні страху є війна. Це страх війни як такий – *“війна, яка на сході віє страх по всьому українсь-*

кому народу не тільки на території України, а й за її межами” Ч., 67, страх за тих, хто воює, – “в мене болить душа за те, що зараз відбувається, страшно почути звістку про ще одну смерть на фронті” Ж., 59. Характерно, що такі страхи продукуються переважно у старшій віковій групі і є інколи дуже виразними – “те, що коїться зараз, це все нагаляє на мене такий страх, який я вже давно не відчувала, війна – це саме страшніше, що може бути, і це головний страх теперішнього і майбутнього України” Ж., 58.

Інша група страхів характерна більше для людей середнього віку і пов’язана зі складним соціально-економічним становищем та очікуванням можливого погіршення ситуації: “побоювання щодо того, що в реальності в майбутньому все буде гірше, ніж зараз.” Ч., 44; “у мене складається враження, що з кожним днем стає все гірше. Я ніколи не міг подумати, що в Україні може статись подібного роду ситуація...” Ч., 43; “немає впевненості у роботі, чи зможу утримувати сім’ю” Ч., 43.

Нарешті, остання група страхів типова для людей старшої вікової групи, які відчувають власну безпорадність через малі пенсії, дорогі ліки тощо. У цій ситуації власні страхи прямо транслюються на майбутнє України. Характерним є, наприклад, такий коментар: “Я зовсім не знаю, що буде завтра. В мене немає жодної підтримки з боку держави. І я з впевненістю можу сказати, що я боюсь за майбутнє моєї України” Ж., 63. Для цієї групи характерним є страх незахищеності.

Загалом тема незахищеності постійно з’являється у коментарях і продукує зовсім різні емоційні стани. Як зазначила одна з респонденток: “Безпорадність, невпевненість, злість, розпач, жаль. Ці емоції в мене виникають тому, що я вже не вірю, що щось зміниться, зарплати падають, ціни ростуть. Держава не дає ніякого захисту своїм громадянам, я не впевнена в тому, що буде завтра.” Ж., 44.

Саме невизначеність є однією з основних тем у коментарях респондентів щодо почуття тривоги. Ця невизначеність тривожить саме через те, що має суцільний характер, пронизуючи усі сфери життя – “з кожним днем стає страшніше жити в нашому суспільстві, в нашій державі, тому що

постійно відбуваються якісь негативні події. І я не можу сказати, що буде завтра” Ж., 22.

Серед чинників тривоги насамперед війна – *“що буде далі? Коли ця війна скінчиться?” Ж., 71, неясність щодо результатів перетворень – “у країні відбуваються перетворення різного виду і не відомо, в яку сторону вони повернуть” Ч., 22, економічна нестабільність – “я працюю на заводі і кожен день мене можуть звільнити, я постійно на грані, я не знаю, що буде далі” Ч., 34. Люди старшого віку часто відмічають, що відчують тривогу за молоде покоління – “в молодого покоління попереду тяжкі часи. Не тільки життя, а й правильного вибору, виважених рішень” Ч., 67. Окремим чинником занепокоєння залишається в Україні влада. Людей непокоїть її байдужість і неефективність – “буде погане керівництво в країні, корупція не буде поборена і через це неможливо буде досягти стабільності та кращого життя в країні” Ж., 66.*

Як наслідок тривоги та непевності формується відчуття беззахисності та безнадії. Причому особистісна назахищеність прямо пов’язується з майбутнім і теперішнім країни. З одного боку, – *“Україна не може себе захистити, слабо розвинена економіка, зростає безробіття, впевненість відсутня у майбутньому” Ч., 43, з іншого – на особистісному рівні як відбиток цього формується відчуття зневіри – “безнадія через те, що я не вірю в світле майбутнє України” Ч., 21.*

Найбільш однозначним з погляду індивідуальної рефлексії виявилось почуття байдужості. Воно однозначно продукувалося саме як байдужість, не вживалися ніякі інші синоніми. Так само однозначно і описувався цей стан. Респонденти старшого віку посилалися на життєвий досвід – *“Як жив до цього, так і живу. В нашій країні завжди були якісь революції. Перевороти” Ч., 67, молодші респонденти або втратили інтерес до того, що відбувається – “не цікавлюсь політикою взагалі. Давно втратила надію на хороше майбутнє нашої країни” Ж., 34, або значно дистанційовані від проблем інших – “мене не цікавить, що зараз відбувається. Голвне, що особисто мене не цікає ніхто” Ж., 38.*

Отже, підсумовуючи короткий аналіз збігу/незбіжності негативних емоційних переживань при дослідженні їх кількісними та якісними методами, можна зробити кілька вис-

новків. По-перше, незмінність моніторингових шкал створює суттєву небезпеку неадекватного висвітлення реальних соціальних настроїв. Шкали мають уточнюватися і переглядатися з опорою на результати якісного аналізу. По-друге, закриті шкали дають лише найзагальніше уявлення про реальні переживання населення а отже, для реального аналізу потрібно доповнення кількісного дослідження якісним. По-третє, індивідуальна рефлексія респондентів щодо визначення власних переживань, демонструє суттєві розходження між декларованим почуттям і його подальшим описом та осмисленням. Часто в результаті рефлексії стає зрозуміло, що насправді йдеться про дещо інше, ніж сказав на початку респондент. У кількісних дослідженнях неможливо дістатися до цих смислів, тому загальна палітра почуттів виглядає досить схематично. По-четверте, динаміка переживань не завжди кореспондує зі смисловими трансформаціями. Відсутність кількісних змін у визначенні почуттів щодо майбутнього країни не може бути компенсована в кількісному дослідженні взагалі. Ця проблема може вирішуватися лише у якісному дослідженні.

Література

1. *Abstracts: The 7th Midterm Conference on Emotions, Stockholm* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.sociology.su.se/polopoly_fs/1.291581.1471326301!/menu/standard/file/midterm%20sessions%202016%20abstract%20book.pdf

2. *Злобіна О. Г.* Соціальні трансформації в емоційному вимірі: від методологічних питань до методичних рішень / О. Злобіна // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія “Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи”. – 2016. – Вип. 36. – С. 28–35.

3. *Кесельман Л. Е.* Межгенерационный сдвиг индивидуального оптимизма / пессимизма в современном российском обществе / Л. Е. Кесельман, М. Г. Мацкевич // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1998. – Т. 1. – № 2. – С. 113–120.

4. *Злобіна О.* Соціальні настрої у довгостроковій та короткостроковій динаміці / О. Злобіна // Українське суспільство 1992–2014. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2014. – С. 376–385.

ОСНОВНЫЕ ИЗМЕРИТЕЛЬНЫЕ ТРАДИЦИИ В СОЦИАЛЬНЫХ НАУКАХ

*В статье сделан экскурс в развитие измерительных традиций в социальных науках. Рассмотрена история развития тестов, которые способствовали изобретению разнообразных измерительных шкал. Кратко описаны наиболее известные авторские шкалы. Сделан обзор социально-психологического измерения и изменения межличностных отношений с помощью социометрии. Описан процесс построения социологического опросника. **Ключевые слова:** измерение, шкалирование, тест, социометрия, социологический опросник.*

У статті зроблено екскурс у розвиток вимірювальних традицій у соціальних науках. Розглянуто історію розвитку тестів, які сприяли створенню різноманітних вимірювальних шкал. Коротко описані найбільш відомі авторські шкали. Зроблено огляд соціально-психологічного вимірювання і зміни міжособистісних відносин за допомогою соціометрії. Описано процес побудови соціологічного опитувальника.

Ключові слова: вимірювання, шкалювання, тест, соціометрія, соціологічний опитувальник.

The paper deals with the history of measurement techniques and procedures in the social sciences. Special attention is paid to several tests which served as a basis for developing various scales of data measurement. The author gives a brief description of the most widely known scales designed by different researchers, analyses sociometry as a quantitative method for socio-psychological measuring and correcting interpersonal relationships and, finally, explains how to design a questionnaire for a social survey.

Keywords: measurement, scaling, test, sociometry, questionnaire.

Измерение в социальных науках появилось на стыке математических и гуманитарных наук. Внедрение математики в социальные науки позволило существенно повысить качество информации, получаемой в рамках эмпирических исследований. В наше время социология и психология активно ис-

пользуют математический язык, а измерительная отрасль настолько развита, что превратилась в отдельное научное направление.

Измерение в социальных науках – операция перевода наблюдаемых характеристик событий, отношений, индивидов, организаций, обществ в символическую систему, которая позволяет делать выводы в вербальной, логической или математической форме [13].

В социальных науках можно выделить различные типы измерения: исследование опросным методом (анкетирование, интервью), тестирование, шкалирование, бесконтактные методы исследования. Бесконтактные методы подразумевают использование косвенных показателей или вторичный анализ данных.

Использование измерительных тестов. История тестов берет свое начало в психологии и связана с именем Френсиса Гальтона – английского биолога, впервые выдвинувшего идею использования тестов и занимавшегося исследованием индивидуальных особенностей. Его последователи Пирсон и Спирман внесли большой вклад в развитие статистики, которая обогатила психологию понятиями и методиками. В начале XX века клинические психологи Альфред Бине и Теофил Симон дали тесту прикладной характер, возможность использовать тестовые эксперименты в любой сфере. В середине XX века американские ученые Кеттел и Торндайк занимались экспериментальной психологией, изучением проблем измерения и стоят у основ теории тестов [9, с. 89].

Понятие “тест” имеет несколько аспектов понимания: тест как метод эмпирического исследования, инструмент теоретического исследования, как средство получения объективной количественной оценки качеств и функций личности.

Анастаси рассматривает психологический тест как объективное и стандартизированное измерение образцов (выборки) поведения [5, с. 31]. Клайн определяет психологический тест в качестве стандартизированного испытания, предназначенного для установления качественных и количественных, а также индивидуально-психологических характеристик [6, с. 15].

Согласно Аванесову, трактующему социологическое тестирование в рамках психологического подхода, тест – это сис-

тема высказываний, позволяющая получить обоснованное отображение интересующей эмпирической системы с отношениями в числовую систему. Социологический тест – система отобранных социологическими методами высказываний, предъявляемых респондентам с целью получения надежной и валидной информации об интересующих признаках [4, с. 41]. Создание социологического теста он приравнивает к созданию новых методов исследования и также имеет свою структуру. Она схожа со структурой психологического теста и состоит из следующих этапов: разработки программы и плана по созданию теста (выделение признаков и свойств, которые будут измеряться, объекта измерения); формулировки утверждений (утверждения должны быть логическими и описывать предмет изучения); проведения эмпирического исследования по сбору информации для теста; отбора полученной информации с помощью содержательного социологического, логического и статистического анализа; проверки надежности и валидности; интерпретации результатов [4, с. 87–105].

Использование авторских измерительных шкал. В процессе становления измерительного подхода в социальных науках были изобретены авторские измерительные шкалы, многие из которых актуальны до сих пор. Наиболее известные шкалы-методики принадлежат авторству Терстоуна, Лайкерта, Гутмана, Богардуса. Рассмотрим их более подробно.

Интервальная шкала Луи Терстоуна предложена в 1929 г. Построение шкалы состоит из двух этапов: формирования утверждений и их проверки с помощью пилотажного исследования [3, с. 85–87]. В зависимости от объекта исследования формируется не меньше 30 утверждений, которые описывают исследуемый концепт, как с негативной стороны, так и с позитивной.

Сформированная шкала обычно состоит из 15–30 утверждений, каждое из которых имеет свой вес (он определяется с помощью оценок судей). При опросе все суждения ротируются и респондент выражает свое согласие или несогласие с каждым, в результате чего он набирает ряд баллов, медиана которых и есть его отношение к объекту исследования. Стандартного количества утверждений отбираемых для финальной шкалы нет, все зависит от сложности измеряемого концепта и от целей исследования.

Шкала Лайкерта разработана Ренсисом Лайкертом в 1932 г. как более упрощенный вариант шкалы Терстоуна. Относится к упорядоченным номинальным шкалам. Широко используется для измерения взглядов, установок и мнений. Шкала Лайкерта имеет структуру утверждений и соответствующих вариантов ответа, в которых выражена степень согласия и несогласия с исследуемым концептом [2, с. 81–82]. Наиболее популярны на практике шкалы из четырех или шести утверждений и нейтральной точки. Варианты утверждений для пятибалльной шкалы: сильно неподходящее концепту, отчасти неподходящее, как подходящее, так и неподходящее, отчасти подходящее, сильно подходящее концепту. Также существует вариант шкалы с парным количеством утверждений. В таком случае исключен нейтральный ответ (“как подходящее, так и неподходящее”) и у респондента нет другого варианта, как согласиться или не согласиться с предложенным высказыванием. Дробность разрабатываемой шкалы связана с точностью измерения, поэтому не рекомендуется использовать, как малое, так и большое количество утверждений. Шкала в три утверждения может не раскрыть все варианты отношения к исследуемому явлению, а с пятнадцатью утверждениями сложно выбрать подходящее [3, с. 93].

Шкала Гутмана разработана в 1944 г. Луи Гутманом. Это упорядоченная номинальная шкала более сложной конструкции, которая характеризуется кумулятивностью и гомогенностью. Используется для построения одномерного распределения исследуемого концепта.

В основе построения шкалы лежит принцип, согласно которому выбор респондентом одного из утверждений, ведет к выбору подобных ему утверждений более низкого ранга [3, с. 87–88]. Для построения шкалы необходимо определить изучаемую проблему и самостоятельно либо привлекая людей, которые являются экспертами в этом вопросе, разработать множество утверждений, согласие или несогласие с которыми будет описывать концепт. Далее, после проведения процедур пилотажа и проверки группирования (начиная от тех, с которыми согласились все, и заканчивая теми, с которыми согласилось меньшее количество респондентов) данных утверждений в иерархическом порядке можно с некоторой

вероятностью утверждать, что выбор одного из утверждений означает принятие и других утверждений более низкого уровня. Данная шкала хорошо работает только для группы респондентов, под которую она была составлена, изменяя тип выборки, необходимо заново конструировать шкалу.

Эмори Богардус в 1930-е годы разработал шкалу социальной дистанции для измерения этнических и социальных отношений в целом. Шкала национальной дистанции является одним из самых используемых вариантов шкалы социальной дистанции. Также существуют шкалы политической, образовательной, религиозной и т.д. дистанций. Она позволяет измерить степень эмоциональной близости, равнодушия или враждебности по отношению к исследуемым социальным группам. Респонденту необходимо выбрать те социальные контакты, к вступлению в которые он готов с теми или иными представителями социальных групп: брачные отношения, личная дружба, соседские отношения, профессиональные отношения, возможность быть жителями одного населенного пункта, государства, нежелание жить в одной стране.

Шкала имеет кумулятивный характер. Так, если человек выбирает определенный пункт (например, пункт 2), то, соответственно, все остальные отношения (3, 4, 5, 6, 7) он также считает приемлемыми [1, с. 299–308].

В Украине шкала Богардуса была адаптирована сотрудниками Института социологии НАН Украины во главе с Натальей Паниной [10, с. 87–114].

Использование социометрии. Социометрия представляет собой альтернативный подход к измерению социальных отношений. Автором данного подхода является Якоб Леви Морено, начавший работу над ним во время Первой мировой войны. Ее особенность заключается в том, что она является производной от социологии и психологии, изучает и изменяет жизнь членов группы в реальных условиях и фокусируется на социальной структуре группы в целом.

Самим автором социометрия определялась как наука, которая занимается “математическим изучением психологических качеств популяции, экспериментальными методами и результатами, вытекающими из применения количественных принципов”; кроме того, она определялась как “иссле-

дование развития и организации группы и положения в ней индивидов”, а также как “наука об организации группы”, которая “ подходит к проблеме не со стороны внешней структуры групп, поверхности группы, а со стороны ее внутренней структуры” [8, с. 104–106].

Существуют разные типы социометрических процедур, которые могут быть применены к любой группе: процедура для исследования организации группы; диагностическая процедура для классификации положения индивидов в группах и положения групп в сообществе; терапевтическая и политическая процедуры оказания помощи индивидам в адаптации; полный социометрический метод, представляющий собой синтез всех этих этапов, которые превратились в одну-единственную операцию, причем каждый из методов зависит от другого [8, с. 82–84].

Для измерения структуры эмоциональных отношений в группе используется метод письменного опроса. Всех членов исследуемой группы просят заполнить лист, где каждый должен с помощью предложенных вопросов определить свое отношение к окружающим по разным, установленным исследователем параметрам. Далее для каждого вопроса строится таблица по полученным ответам. Наглядность позволяет охарактеризовать отношения в группе по различным признакам: сплоченность, наличие лидеров и изгоев, кто кого выбирает, кто против кого. Существуют математические формулы вычисления индекса социальной сплоченности группы, статуса авторитетности каждого члена. Социометрическая процедура подразумевает не только трактование ситуации в группе, а и ее изменение. Для большей наглядности и удобства анализа используют социограммы – графический метод изображения социометрических фактов: эмоциональных взаимоотношений (позитивных и негативных, взаимных и односторонних) индивидов и их положение в исследуемой группе.

Использование социологического опросного инструментария. Еще одним источником возникновения социологических измерений является социологический опрос. Первые масштабные социологические опросы проводились уже в начале XX века в США. Геллап, Роупер, Кроссли, Кэнтрил по праву считаются основателями опросов общественного

мнения, проводили первые выборочные исследования. Гейл, Скотт, Парлин занимались первыми исследованиями в сфере рынка, маркетинга и рекламы, изучали потребительское поведение и сознание.

Если вышеперечисленные измерительные инструменты относятся ко всем социальным наукам, то в социологии основным измерительным инструментом остается социологическая анкета, основными формами использования которой являются самозаполнение и проведение интервью. Этап подготовки анкеты во многом определяет результаты дальнейшего исследования. В частности, от правильности его проведения зависит качество полученной информации. Как отметила Н. Панина, квалифицированный социолог в некотором роде является переводчиком с языка категорий, в которых описаны цели исследования и осуществляется анализ данных, на язык, понятный рядовому респонденту [10, с. 194–222]. Существуют разные структуры построения социологического опросника, но в целом его успех в большей степени зависит от логики, вкуса, интуиции и опыта исследователя, нежели от строгого соблюдения стандартных правил. Сеймур Садмен предлагает базовую структуру проектирования опросника, которая состоит из следующих этапов: определение темы исследования; научный поиск существующих вопросов и шкал по исследуемой теме; написание своего варианта вопросов или адаптация существующих; определение последовательности вопросов; выбор формата опросника; самостоятельная или коллективная оценка первого варианта опросника; последующая редакция и пилотажное тестирование; сбор откликов респондентов и внесение правок; по необходимости исключение или изменение формулировок вопросов, которые вызывают затруднения; повторное пилотажное исследование; подготовка и инструкция интервьюеров, наблюдение за ходом интервью на начальных этапах (возможное возникновение новых проблем, написание новой инструкции); анализ первых заполненных анкет, также необходимо прислушаться к рекомендациям специалистов, занимающихся обработкой данных. В каждом новом исследовании необходимо использовать приобретенный ранее опыт разработки инструментария [12, с. 156–159].

Для разработки качественного опросника Садмен рекомендует реализовать все вышеперечисленные этапы. Пропуск любого из пунктов отразится на конечном результате. Особенно, если неправильно установлена цель исследования, необходимую информацию не поможет получить даже идеально сформулированная анкета.

Исходя из целей исследования, выделяют исследуемые концепты, на основе которых формулируют вопросы. В исследованиях с одинаковой темой, но разными целями, вопросы могут отличаться. В результате проведенного исследования разработчик получает ответы, которые описывают исследуемые концепты и соответствуют поставленным целям исследования. Поэтому при разработке каждого вопроса исследователю необходимо помнить о том, почему он задает этот вопрос. Если сформулированные вопросы недостаточно точно отображают суть исследования, необходимо вернуться к его целям. Возможно, будет необходимо уточнить цели, если выяснится, что они недостаточно конкретно обозначены.

Одним из ключевых моментов для обеспечения достоверности полученных данных с помощью опросов является формулировка вопросов. При небольших изменениях в формулировке вопроса могут возникать видимые различия в ответах. Формулировки должны быть краткими и точными. Чтобы не возникали смещения в ответах, вопросы должны быть корректными, располагать к честным ответам, не вызывать смущение и желание у респондента производить положительное впечатление на интервьюера. Поэтому одной из основных задач исследователя является создание опросника, который будет способствовать желанию респондентов отвечать. Респондент должен понимать вопрос так же, как его понимает исследователь. Это достигается лексической четкостью формулировок и пояснениями к вопросам [11, с. 70].

Одна из существующих классификаций вопросов: вопросы о поведении, знании и установках. Поведенческие вопросы наиболее понятные и распространенные, с их помощью выясняют характеристики людей или их действий. Особого внимания исследователя требуют поведенческие вопросы, вызывающие опасение у респондента, задают их с целью получения информации о социально нежелательных поступках

респондента. Для достижения цели Садмен рекомендует следовать простым правилам. Предпочтительней это должны быть открытые вопросы с длинной формулировкой на простом, привычном в повседневной жизни языке. Необходимо в общих чертах обосновать задаваемые вопросы, не следует чрезмерно акцентировать внимание на вопросе задавать в одном и том же опроснике его несколько раз, также лучше спрашивать не о настоящем времени, а приходилось ли респонденту вести себя подобным образом когда-либо. Касательно социально одобряемых поступков – спрашивают о положении дел в настоящий момент. В конце опросника можно предложить респонденту оценить, насколько для него неприятными были заданные вопросы. Чувство дискомфорта у респондента могут вызывать вопросы о знаниях. Напряжения можно смягчать выражениями “не знаете ли Вы случайно”, “не можете ли случайно вспомнить”. Для верификации ответов Садмен рекомендует использовать ряд приемов: включение фиктивных вариантов ответов или выяснения дополнительных подробностей с помощью нескольких вопросов на одну тему – для определения незнания. Также можно включать в опросник изображения. При почтовых или онлайн опросах существует вероятность, что респондент будет отвечать с помощью дополнительных источников информации. Вопросы для измерения установок. Перед тем, как формулировать эти вопросы, необходимо убедиться, что четко определены объекты, по отношению к которым измеряться установки. Важно для себя выделить, какой аспект установки интересует – эмоциональный, когнитивный или деятельный. Эмоциональный – эмоциональное отношение респондента к объекту установок. Когнитивный – что респондент знает по поводу этого объекта. Деятельный – намерения респондента совершать действия по отношению к объекту установок. Для обеспечения корректных ответов необходимо наличие полного списка альтернатив, отсутствие подходящего варианта может повлиять на результат.

Установлено, что порядок задаваемых вопросов и расположение альтернатив в вопросах может вызывать смещения. Нет единой рекомендации правильной последовательности вопросов, все зависит от конкретного исследования. Напри-

мер, можно пользоваться процедурой сужения: начинать с более общих вопросов и переходить к более конкретным, так как в конкретных уже может содержаться подсказка для общих вопросов. Влияние предшествующих вопросов на ответы респондентов называют контекстуальными эффектами. Одна из основных причин – порядок вопросов. Влияние содержания предыдущих вопросов, на какой-либо ответ; или неосознанное использование информации из предшествующих вопросов при ответе на последующие. Также выделяют эффект порядка ответов. Респондент более вероятно выбирает альтернативу, стоящую на первом месте (эффект предшества), в устных опросах проблема связана с памятью: респондент может забыть некоторые альтернативы, звучавшие первыми, и назовет варианты ответа из конца списка (эффект новизны) [11, с. 139–143]. Еще одной разновидностью эффектов являются ассимиляционные – включение и ассимиляция предыдущей информации. В результате включения в тест позитивной информации будут наблюдаться более позитивные суждения респондентов и наоборот. Величина ассимиляционного эффекта зависит от индивидуальных особенностей респондента, величины и неординарности информации, активированной предыдущими вопросами [11, с. 112]. Следует учитывать и эффекты контраста – исключение/включение информации из образа целевой категории под влиянием предшествующего вопроса, это происходит, если информация предыдущего вопроса не согласовывается с информацией в текущем [11, с. 115].

Таким образом, область измерения в социальных науках представляет собой дифференцированную исследовательскую отрасль, в которой представлены инструменты для решения различных научных задач. Как видно из представленного материала, разработка измерительных инструментов в различных измерительных традициях может существенно отличаться, что допускает уточнение понятий “измерение” и “измерительный инструмент” в социальных науках с учетом опыта, полученного в этих традициях. Последнее является приоритетным направлением для продолжения представленного анализа.

Литература

1. *Bogardus E.* Measuring Social Distances / Emory S. Bogardus // *Journal of Applied Sociology.* – 1925. – № 8. – С. 299–308.

2. *Camparo J.* The Analysis of Likert Scales Using State Multipoles An Application of Quantum Methods to Behavioral Sciences Data / J. Camparo, L. Camparo // *Journal of educational and behavioral statistics.* – 2013. – С. 81–101.

3. *DeVellis R.* Scale Development: Theory and Applications / R. DeVellis. – Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, Washington DC : SAGE, 2012. – 216 p.

4. *Аванесов В. С.* Тесты в социологическом исследовании / Вадим Сергеевич Аванесов. – М. : Наука, 1982. – 197 с.

5. *Анастаси А.* Дифференциальная психология. Индивидуальные и групповые различия в поведении / Анна Анастаси. – М. : Апрель Пресс : ЭКСМО-Пресс, 2001. – 752 с.

6. *Клайн П.* Справочное руководство по конструированию тестов: Введение в психометрическое проектирование / Пол Клайн. – К. : ПАН Лтд, 1994. – 288 с.

7. *Крокер Л.* Введение в классическую и современную теорию тестов / Л. Крокер, Д. Алгина. – М. : Логос, 2010. – 668 с.

8. *Морено Я.* Социометрия. Экспериментальный метод и наука об обществе / Якоб Леви Морено. – М. : Академ. проект, 2004. – 320 с. – (Руководство практического психолога и социального педагога).

9. *Осипов Г. В.* Методы измерения в социологии / Г. В. Осипов, Э. П. Андреев. – М. : Наука, 1977. – 183 с.

10. *Панина Н. В.* Избранные труды по социологии : в 3 т. – Т. I : Вопросы теории, методологии, технологии социологического исследования и профессиональной этики / сост., ред., вступ. ст. Е. И. Головахи / Наталья В. Панина. – К. : Факт, 2008. – 472 с.

11. *Садмен С.* Как люди отвечают на вопросы: применение когнитивного анализа в массовых обследованиях / С. Садмен, Н. Брэдберн, Н. Шварц. – М. : Ин-т Фонда “Общественное мнение”, 2003. – 304 с. – (Пер. с англ. Д. М. Рогозина, М. В. Рассохиной ; под ред. Г. С. Батыгина).

12. *Садмен С.* Как правильно задавать вопросы: введение в проектирование массовых обследований / С. Садмен, Н. Брэдберн. – М. : Ин-т Фонда “Общественное мнение”, 2002. – 382 с. – (Пер. с англ. А. А. Винницкой ; науч. ред. перевода Д. М. Рогозин).

13. *Heise D.* Social measurement, classification and scaling [Электронный ресурс] / David R Heise // Department of Sociology Indiana University. – 2000. – Режим доступа до ресурсу : <http://www.indiana.edu/~socpsy/papers/Measurement.htm>.

САМОФОТОГРАФУВАННЯ (СЕЛФІ) ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН ТА ЯВИЩЕ ДЕВІАЦІЇ

Поява селфі як сучасної фотографічної практики зумовлене можливостями двох культурних досягнень сучасності – мобільного телефону (смартфона, планшета) з вбудованою фотокамерою та кібервиртуальними соціальними мережами Інтернету. Селфі є суперечливим соціокультурним феноменом, що розглядається як девіація (через означення його як нарцисизму), або аналізується як комунікативний акт, в якості повідомлення, інформаційного обміну, самореклами.

Ключові слова: селфі, девіація, фотографування, мобільний телефон (смартфон, планшет), соціальна мережа.

Появление селфи как современной фотографической практики своим появлением обусловлено возможностями двух культурных достижений современности – мобильного телефона (смартфона, планшета) со встроенной фотокамерой и кибервиртуальными социальными сетями Интернета. Селфи является противоречивым социокультурным феноменом, который рассматривается как девиация (в его проявлении как нарциссизма) или анализируется как коммуникативный акт, в качестве сообщения, информационного обмена, саморекламы.

Ключевые слова: селфи, девиация, фотографирование, мобильный телефон (смартфон, планшет), социальная сеть.

Selfie as a present-day photographic practice has come into being due to the two cultural and technological achievements: 1) a mobile phone (smart phone, tablet) with a built-in camera, 2) cyber-virtual social networks on the Internet. Selfie is a contradictory socio-cultural phenomenon: on the one hand, it is largely considered as a deviation (put differently, as a manifestation of narcissism); on the other hand, it is analysed as a communicative act (a message, information sharing, or self-promotion).

Keywords: selfie, deviation, picture taking, cell/mobile phone (smart phone, tablet), social network.

Прихід “цивілізації образу”, який стверджував П. Віріліо, та “іконографічний поворот” у науковому полі осмислення епохи модерну означає прояви ефекту тотального поширення диктату візуальних образів. Фотографія та практики фотографування, яких не оминули сучасні тенденції диктату візуальної культури, вже потрапили до уваги дослідників сучасних соціальних процесів та змін. Фотографування є одним з активних засобів конструювання індивідами соціальності, повсякденності і соціальних відносин, коли індивіди творчо опановують дійсність, а фотографія виступає своєрідним атрибутом ідентифікації особистості та її оточення: “фотографії відображають індивідуальний характер фотографа, який виявляється в тому, як фотоапарат обтинає реальність”, як пише С. Зонтаг [1, с. 115].

П. Штомпка зазначає, що “в сучасному суспільстві, особливо в період пізнього модерну, в оточуючому нас великому світі дедалі важливішими стають візуальні елементи. Суспільство стає “видимішим”, оскільки воно все більше структурується “образно” [2]. Людина пізнає соціальне за допомогою візуального та власне візуальне виступає як соціальний конструкт, – тобто, з одного боку, за допомогою візуальних об’єктів відбувається засвоєння соціальності, з другого – саме візуальне, будучи свідченням соціальності, є продуктом, конструктом, що твориться в соціальних умовах. Тож візуальне є одним зі способів представлення соціальності для себе самої.

Кожен, хто фотографує, свідомий того, що саме і як він фотографує; те саме стосується й того, хто розглядає фотографії, – він самостійно визначається з бажанням дивитися, а тим паче з визначенням своїх оцінок фотографій. П. Бурдье пояснював це наявністю “простих теорій”, “прийнятої філософії фотографії” [3, с. 80–81], відповідно до якої тільки деякі об’єкти гідні фотографування. Не новина, що серед об’єктів, бажаних до фотографування, – й сам фотограф. Фотографувати самого себе не є унікальним досвідом сучасності, але ХХІ ст. породило оригінальний феномен фотографування – практику самофотографування – селфі (від англ.

selfie¹) – створення автопортретів фотокамерою мобільного телефону (смартфона, планшета) чи комп'ютера переважно з метою самопрезентації у кібервіртуальному просторі. Селфі є своєрідним різновидом аматорського, побутового фото, але яке маніфестує сучасну епоху і час, як колись професійне чи репортерське фото.

“У ХХІ столітті людство опинилося за межею комп'ютерної революції. Всі технічні процеси трансформувались у цифровий формат. Не залишилась осторонь і фотографія. В епоху інформаційних технологій до надлегкості процесу фотографування додалась наддоступність її масової публікації. Розвиток інформаційних і комп'ютерних технологій суттєво змінив художні та культурні практики, мистецтво дедалі більше інтегрувалося в технології, а технології проникли в світ мистецтва. Дигітальне фото стало найпоширенішим образом інформаційного суспільства, яке претендує на тотальну всюди-сущість – від найпрестижніших галерей сучасного мистецтва до мобільних телефонів у кишені кожної людини” [4].

Б. Худ [5] пояснює феномен селфі прагненням людини гуманізувати кібервіртуальність (он-лайн простір), називаючи цей процес “новою суб'єктивністю”, що виступив каталізатором буму соціальних мереж і фотосервісів – засобів мережі Інтернет, які дають змогу зберігати, класифікувати, обмінюватися цифровими фотографіями та організувати обговорення навколо них (наприклад, це такі ресурси, як Instagram, Фотострана, Panoramio, Picasa, Flickr). Селфі, вважає Б. Худ, є абсолютним, конечним і найчистішим проявом індивідуальності, а явище селфі є масово доступним способом олюднення технологізованого світу. Свого часу різні технології (транспорт, побутові прилади, засоби для дозвілля і т. ін.) тривалий час були і є доповненням до життя та

---

¹ Self – це не просто вказівка індивіда на самого себе, – контекст застосування слова self є ширшим. Self для англомовного – це його власна особистість, індивідуальність, “ego”, сукупність рис, притаманних саме даному індивіду. Відповідно, селфі є спробою самовираження. Здійснюючи селфі, індивід формує повідомлення про себе, а те, як він це робить, і на тлі чого задає контекст, який дає змогу інтерпретувати повідомлення або розкриває його зміст, є нічим іншим, як одним з проявів особистості, що самофотографується.

побуту, але не є їхньою невід'ємною частиною. Сучасна людина поступово прив'язується до таких технологій, як смартфони та інші гаджети, які називають штучним продовженням людського тіла і його практик. Фотокамери смартфонів активізували потоки людських зображень, чим оживили технічні мережі, подібно до того, як господарка, прийшовши в новий дім, розміщує в ньому фото його мешканців чи близьких людей (чим, так би мовити, обживає дім, – зауважує Б. Худ), що дуже подібне до бажання надавати роботам людиноподібної форми, що є тим самим процесом олюднення технологізованого світу. Індивіди знаходять комфортний режим спільного існування з доступними технологіями, формуючи за їхньою допомогою нескінченні потоки зображень, дій, інформації.

Дана стаття присвячена аналізу соціального явища селфі як сучасної фотографічної практики, поява якої зумовлена можливостями двох культурних досягнень сучасності: мобільного телефону (смартфона, планшета) з вбудованою фотокамерою та кібервіртуальними соціальними мережами Інтернету.

Селфі є фотографією індивідом самого себе на відстані витягнутої руки. У принципі цей термін має ширше тлумачення, яке скоріше можна означити прототипом селфі – фотографування індивідом самого себе за допомогою дистанційного шнура, встановленої на фотокамері часової витримки або скориставшись дзеркалом. Проте такі постановочні чи навіть художні фотографії не виражають специфіки сучасного явища самофотографування (селфі). Селфі як явище сучасності виникло в зв'язку з активізацією соціальних мереж кібервіртуального простору Інтернет. Спочатку фотографії самих себе використовувались як аватарки в мережі MySpace (поч. 2000-х років) і називалися MySpacepic, але з часом сервіс додавання фотографій у профілі соціальних мереж дав змогу людям знайти застосування величезній кількості накопичених фотографій, творячи, так би мовити, фоторепортажі про своє життя. Розвиток комунікацій в Інтернет-мережі сприяв появі сценарію мультимедіалізованого життєопису (Інтернет-фотоальбомів, Instagram'у, “Живого Журналу”, фото-відео блогів), що породив таку практику презентації, коли

скоріше розповідь ілюструє фото, а не навпаки, адже сама фотозйомка вже перейшла від фіксації пам'ятних місць чи миттєвостей до розлогого, часто розгалуженого ліричними відступами-вкрапленнями фоторяду, об'єднаного певною подією.

“Фотографія як власне матеріал соціокультурного аналізу є документом, тобто зафіксованим текстом. Цей документ створений у соціальній реальності й оповідає про неї, тому вимагає подвійного прочитання: по-перше, систем текстотвірних значень у знаках і символах, по-друге, значущостей самої ситуації фотографування. Адже суб'єктом текстотворення стає культурна реальність зображеного, а значущість ситуації створення фотографії визначається фотографом і соціальною взаємодією у процесі фотографування. Таким чином, сутність фотографії як артефакту, її полісемія <...> зумовлені <...> контекстами: соціальна даність, породжувана реальність і режисура” [6, с. 78]. Режисером селфі є сам індивід, який породжує власну реальність у просторі соціальної кібервіртуальності.

Селфі можна означити однією з форм самореалізації індивіда, яка потребує а) його власного буття, б) фотокамери мобільного телефону (смартфона, планшета) та в) доступу до соціальних мереж Інтернету. Індивід ніби підтверджує факт свого існування (такий собі прояв Dasein, за М. Хайдегером), що важливо для тих, хто, як стверджують психологи, почувається невпевненим і самотнім. Фотографуючи себе, індивід руйнує власну дезінтеграцію, отримує певну подобу осмисленості. Селфі тут виступає засобом досягнення самозадоволення, адже, фіксуючи свій образ, індивід ніби засвідчує, що цей образ його влаштовує, що він примирився з собою таким, що він вдоволений собою. Селфі в такій перспективі привчає до поверховості, коли важливішим для індивіда стає не те, що всередині нього, а те, що йде зовні через об'єктив фотокамери. Звісно, фотографія не відмінняє того факту, що поза кадром індивід залишається зі своїми переживаннями сам на сам, але той факт, що шляхом селфі особою було вчинено спробу перекласти свої турботи на світліну, певною мірою полегшує переживання, зазначають психологи.

Доктор Дж. Кілнер, британський нейробіолог, провів дослідження, результати якого довели, що зростання інтересу до

селфі пов'язане з тим, що індивіди почали прагнути активно досліджувати власне обличчя, а селфі є тим інструментом внутрішнього самодослідження, яке можна вважати завершеним тільки після того, як воно опубліковане: селфі в цей спосіб допомагає індивідам “фальсифікувати себе”, редагувати свій образ так, аби відповідати власному сприйняттю [11]. Селфі центрує увагу індивіда на самому собі, що засвідчує те, що індивід цікавиться передусім самим собою, а не тим, що його оточує, – такою є атмосфера селфі: що б не трапилось – все це лише тло, на якому можна сфотографуватися. Серйозність ставлення до світу втрачається, світ перетворюється на фон, знецінюється. Катастрофа, злочин, смерть стають не більше, ніж декораціями для світлини. Зробити селфі на фоні чогось неординарного для фотографування сприймається як різновид жарту, серйозність події нерідко контрастує з самим актом селфі як певна семантична гра. Селфі притаманний ігровий момент; не випадково, фотографуючись, люди часто кривлять обличчя, показують язика і т.ін. Селфі можна інтерпретувати як виклик, запрошення до змагання. У мережі періодично виникають соціальні рухи публікацій одножанрових селфі, до яких, як до змагання “хто кращий”, підключається чимало людей.

Інше припущення щодо сутності селфі полягає в тому, що селфі є практикою репрезентації, ніж презентації індивіда та світу навколо нього. Міркуючи про сучасну візуальну культуру, П. Віріліо писав: “повне та актуальне занепадає, репрезентація поступається публічній презентації. Настає час нової логіки: <...> зображення в реальному часі первує зображуваний речі, час набуває переваги над реальним простором. Віртуальність передує актуальності і тим самим відкидає саме поняття реальності. Саме з цим і пов'язана криза традиційної публічної репрезентації (графічної, а також фотографічної, кінематографічної і т.д.), котру відтісняє презентація, парадоксальна презентація, віддалена телеприсутність речі або живої істоти, що підмінює собою їхнє існування тут і зараз” [7, с. 114–115].

Ще однією ідеєю щодо сутності селфі є його характеристика як подання своєрідної форми життєвого літопису – візуаль-

ного щоденника, коли селфі виступає технологічною альтернативою листівкам, листам з розповідями про себе. Дж. Оулет [8] вважає селфі віртуальним аналогом матеріальних тотемів (як-то сувеніри з поїздок, плакати, улюблені іграшки, листівки і т.ін.), метою яких є поєднання внутрішнього світу індивіда із зовнішнім, що є однією з форм особистісного перформансу, заявою про самоідентичність, можливість оформити себе і свій світ у бажану форму, навіть якщо в реальності вона дещо, а то й зовсім інша. У практиках селфі задіяний той самий механізм, що і на рекламному ринку: в соціальних мережах тексти сприймаються гірше, ніж фотографії об'єктів і процесів. Через селфі індивід подає себе як продукт, соціальний товар, свого роду “продає” себе суспільству, реалізуючи стратегію “вважатися, але не бути”, вважає Дж. Оулет. Селфі, на її думку, – це спосіб продажу себе суспільству і прихильники селфі користуються законом продажів – візуалізація важливіша за текст.

Психолог П. Рутледж вважає, що ключове слово, яке пояснює феномен селфі, – не стільки ідентифікація індивіда, а й комунікація, де селфі виступає як повідомлення, запрошення до діалогу, до схвалення чи обговорення власних дій і себе самого [12]. Тут визначальною є візуальна комунікація, коли зображення говорять більше, ніж слова, які більше спонукають до обміну повідомленнями і бажання висловитись. Селфі, на її думку, є результатом пошуку людиною зручного та оперативного способу швидкої комунікації, який би досить яскраво та помітно підкреслював її індивідуальність, думки та повідомляв про події в житті.

“Якщо ми щось не сфотографували і не поділились цим, ми не відчуваємо, що ми це пережили”, – говорить Т. Шлендак, який вважає селфі “екстериторіалізацією пам’яті, втіленої в зображеннях” [13]. Колекціонувати фото – значить колекціонувати світ, – пише С. Зонтаг. Колекціонувати селфі фото – значить колекціонувати приватний світ швидкоплинних миттєвостей. Практики селфі є прикладом мобільного самофотографування, адже нерідко вони здійснюються спонтанно, так би мовити, “на ходу”, під час перебування десь, поряд з чимось чи кимось. Наприклад, усі фотографії,

які роблять мешканці Нью-Йорка, Сан-Паулу, Лондона, Токіо та Сіднея, можна відстежувати за допомогою сервісу “This is Now”² – проекту, що у щосекундному відліку часу в п’яти світових мегаполісах пропонує можливість бачити, як сотні тисяч людей одночасно просинаються і починають фотографувати своє життя, себе та одразу викладати ці фото в Instagram. Цей сервіс дає змогу в реальному часі спостерігати рівень фотографічної активності в тому чи іншому місті. Таку практику можна охарактеризувати думкою, яку висловила С. Зонтаг, звернувши увагу на той факт, що фотографуючий не тільки знімає якусь подію, власне фотографування є саме по собі подією, де за посередництва фотокамери відбувається творення ситуації разом з її сприйняттям під час та після знімка. Або, як писав П. Вірліо, “подія закінчилась, а картинка існує, даруючи їй щось мов безсмертя (і важливість), котрого інакше вона була б полишена”, чи, цитуючи П. Клеє “тепер не я, а речі на мене дивляться” [цит. за 7, с. 106]. До речі, П. Вірліо зауважує на тому, що світлина в сучасній культурі стає вже не коротким спогадом, не фотографічною пам’яттю про більш чи менш віддалене минуле, але певним прагненням визначити майбутнє, а не тільки зобразити минуле через миттєве теперішнє.

Психологія та психіатрія переважно характеризують селфі як патологію, девіацію, як фотозалежність або як варіант естетичного споживацтва, про яке, наприклад, пише і С. Зонтаг, – нестримної потреби перетворювати досвід на спосіб бачення, коли враження стають тотожними фотографуванню. Так, К. Томпсон [9] вважає, що селфі – лише новий рівень розвитку людського нарцисизму. Селфі, на його думку, не є черговим витком соціальної еволюції, це передусім технологічна еволюція, помножена на людську слабкість та потребу в самоствердженні. Можливо, це й так, але селфі – не тільки прояв нарцисизму, іноді це заклик звернути увагу на важливу для конкретного індивіда подію чи ситуацію, про яку він занадто прагне повідомити якомога більшу кількість людей, навіть йому не знайомих. Селфі – це, так

---

² <http://now.jit.su/>

би мовити, спосіб вбудувати себе в світовий інформаційний потік. Н. Карр [10] пропонує розглядати селфі крізь призму технологічної революції та її наслідків для людського мозку. Його аргументи такі: сам по собі нарцисизм не призвів до “епідемії” фотографічних автопортретів у ХХ ст., хоча популярність побутової фотографії була доволі високою, не сформувала культуру селфі навіть ломографія, хоча принцип незвичного ракурсу цілком підтримував й самофотографування, але Інтернет і мобільні телефони кардинально змінили самовідчуття та мислення фотографа. Якщо в еру зародження фотографічної практики її основним мотивом була пам’ять, то сьогодні індивід зі смартфоном став одним з елементів світового інформаційного ринку, а збереження пам’яті замінилося створенням новин про себе. Н. Карр наводить дані опитувань, котрі свідчать, що активні користувачі Instagram сприймають цей сервіс як джерело новин, і селфі тут лише рівень особистісного порядку новин. Він називає це “функціональним нарцисизмом”, який пересічним користувачем соціальних мереж вважається цінним у тому, аби його почули і побачили, а селфі є зручною формою, що дає змогу індивідові швидко вбудувати себе у світовий потік даних.

Для досліджень селфі соціологічна емпірія має в розпорядженні методи опитувань та аналізу документів, які дають змогу з’ясувати зв’язки стилів та способів життя любителів селфі та їхнього походження і статусу, з метою виявлення факту переходу общинної (спільнотної) свідомості до суспільної, адже “характер і результат фотографування різняться залежно від статусу фотографа, його світогляду – з одного боку, і від приписів щодо можливості, умов і процедур фотографування – з іншого” [6, с. 79].

У теоретичному пошуку відповіді на пояснення феномену селфі, якщо спиратися на його пояснення психологами, соціологією в ході осмислення не оминати шляху, свого часу протореного Е. Дюркгеймом, Ф. Тьонісом, П. Сорокіним і Р. Мертоном, які прагнули зрозуміти суть нормального та патологічного, девіантного.

Явище девіації може мати як індивідуальний, так і суспільний характер. У першому випадку дії окремого індивіда

визначаються такими, що не відповідають суспільним нормам, у другому – маємо справу з соціальним явищем, вираженим масовими формами дій і практик, які визначаються такими, що не відповідають соціальним нормам. Індивідуальні девіації здатні набувати якостей соціальних, якщо (а) мають однакову спрямованість відхилень у схожих груп людей за однакових умов, (б) наявною є каузальна подібність причин виникнення, (в) явищу притаманна певна повторюваність, усталення проявів. Тож, якщо означати селфі соціальним відхиленням, то тоді його слід вважати не серією випадкових фактів, а процесом, що підпорядкований певним закономірностям, які набули певного поширення у суспільстві і являють собою певні тенденції. Саме так селфі можливо розглядати в поняттєвій системі соціальної норми та девіації. Розрізняючи соціальне та індивідуальне в природі відхилень, нормальність селфі як соціального явища тоді не буде тим самим, що і визнання нормальним індивіда, який його робить. Незалежність одного від іншого пояснюється відмінністю психологічних та соціальних фактів. Визнання селфі девіацією можливе скоріше в його прив'язці до ситуації невизначеності поведінкових сподівань, коли дія вважається допустимою доти, допоки не сталося критичного випадку, що містить ризик життю чи здоров'ю (як фізичному, так і психічному) людини.

Соціологічні концепції, в пошуку соціальних причин девіації, оформлені навколо ідеї впливу на людину соціальних факторів; зокрема, культурологічні теорії стверджують спонукальну силу культурних цінностей, які провокують конфлікти між нормами субкультур та панівними культурами.

Із соціологічного погляду селфі є нормальним явищем сьогодення, оскільки суспільство, що позбавлене відхилень – неможливе. Селфі як дія, що кваліфікується психіатрами як девіація, з соціологічної точки зору є змінною формою соціальної практики фотографування. Публічність, яка притаманна практикам фотографування, подала себе в новому оберті розгортання соціальних дій. Публічність поєднана з моральною свідомістю суспільства (яку свого часу ґрунтовно досліджував Е. Дюркгейм), проблема якої пов'язана з тим, що вона твориться розмаїттям індивідуальних моральних

свідомостей; суспільство завжди буде мати індивідів, особливості моральності яких різнитимуться від колективного типу моральності. Якщо селфі кваліфікується психіатрами як девіація, то яку ж норму воно порушує? Соціальна норма, за Дюркгеймом, здатна бути окресленою, якщо вона тягне за собою ті чи інші санкції, завдяки яким девіантна дія набуває явної форми. Тоді селфі як соціальний факт може вважатися нормальним чи ненормальним лише через визначення соціального типу суспільства і фази його розвитку. Перехідні періоди суспільства, коли воно зазнає кардинальних змін, і єдиного типу соціальних норм немає, воно орієнтується на типи минулого, але їх вадою є те, що вони не відповідають новим умовам існування суспільства. Має прояв, так би мовити, умовна нормальність, збережена силою звичок, але яка не відповідає загальним умовам колективного. Відповідно до даної аргументації Дюркгейма можна сказати, що селфі постає в ролі відхилення, але яке є тією необхідною корисною умовою соціального життя, яка необхідна для нормальної еволюції моралі і не лише вимагає відкрити шлях до змін, а й причетна до підготовки до цих змін, готуючи їх.

Для виявлення оригінальності індивідуаліста, який мріє піднятися над своїм століттям, поповнити його поступ новітньою практикою, якою свого часу і постало селфі, – потрібно, щоб була можливою оригінальність, яка дуже тонко межує з відхиленням від норми, і в перехідні періоди переживає трансформації. П. Сорокін висловлював думку про те, що індивіди здатні чинити дії, що вважаються девіантними, але, по суті, вони можуть бути прикладом прогресивності індивіда, його креативності, авангардності. Нешаблонна, гнучка поведінка, чутлива до соціальних змін та їхніх тенденцій, здатна сприяти розвитку суспільства, його поступу. Єдиного критерію оцінки норми не може й не має бути, адже і людина, і суспільство можуть оцінювати девіацію як таку тільки тоді, коли індивід сам відчуває, що порушує ту чи іншу суспільну норму. В основі знову маємо суспільний зразок, а отже, соціальну природу девіації.

Практики самофотографування нерозривно пов'язані з процесом інтернетизації суспільства, появи соціальних спіль-

нот в Інтернет-мережі. Тому, якщо звернутися до спадщини Ф. Тьоніса, який, розглядаючи проблему “нормального” та “патологічного”, до центру своїх міркувань поставив дихотомію таких форм соціальності, як “спільнота” та “суспільство”, кожній з яких притаманні власні типи відхилень, – то практики селфі, локалізувавшись у спільнотах соціальних мереж Інтернету, причетні до соціальних змін, викликаних еволюцією Інтернету, зокрема Інтернет-спільнот, які сприяють поширенню селфі-практик.

Ф. Тьоніс, як і Е. Дюркгейм, звертався до поєднання психологічних та соціальних факторів. Ф. Тьоніс різнив девіантну поведінку, яка виникає в ситуації, коли індивід намагається досягти бажаної мети і задовольнити власні потреби незаконними способами (не відкидаючи визнання соціальних норм), і другий тип, коли індивід проявляє природні інстинкти і діє поза межами моральних норм. Селфі не є незаконною дією, селфі дозволене, бо не заборонене (хоча сьогодні вже відомі окремі факти покарання за селфі, що призвели до трагічних наслідків). Селфі здатне виступати дією, кваліфікованою оточуючими як аморальна дія, наприклад, коли здійснюється на фоні самогубств, катастроф, або представлене вульгарними чи занадто відвертими позами авторів селфі. Як відомо, соціальний порядок проявляється у впорядкованості соціальних дій, коли індивіди виконують соціальні ролі відповідно до очікувань суспільства, у згоді зі сформованими суспільством ціннісними орієнтаціями. Моральна підсистема соціального порядку описує селфі в категоріях дихотомії “повага – неповага”, “приватне – публічне”, “допустиме – неприпустиме”. Легітимність селфі відбувається на підставі визнання права будь-кого на нього. Селфі легітимізоване як зовнішніми (відсутність законних санкцій на нього, поряд з іронічною критикою з боку інших практик самофотографування), так і внутрішніми (емоційна прихильність, переконаність, що селфі не загрожує соціальному порядку) гарантіями.

Отже, селфі є доволі суперечливим соціокультурним феноменом, який розглядається вченими (передусім психологами), з одного боку, як девіація через визначення його як прояву особистісного нарцисизму, з другого – селфі аналізується

як комунікативний акт, в якості повідомлення, інформаційного обміну, самореклами – як своєрідний прояв нонконформізму, що має “смісл лише тоді, коли він видимий для інших, коли несе певне чітке та візуально нав’язливе послання” [3, с. 16]. Етична сторона селфі може свідчити про моральні характеристики як окремої особистості, яка його робить, так і глядача, що цікавиться селфі, які зроблені на фоні соціально суперечливих з позиції їхньої соціально-етичної оцінки як кризових подій і критичних ситуацій. Селфі як сучасний варіант практики самофотографування постає можливим і набуває поширення завдяки технічному прогресу, зокрема, розвитку мобільної телефонії та Інтернет сервісів. Жорсткої однозначної відповіді на запитання “що собою являє селфі як соціально-культурний феномен?” поки що немає, але соціологічна та психологічна науки, культурологія, філософія та комунікативістика здатні віднайти відповідь на дане запитання, адже володіють потужним теоретико-методологічним апаратом досліджень соціальних явищ у його індивідуальних, але серійних проявах.

Література

1. *Зонтаг С.* Про фотографію / Сьюзан Зонтаг ; [пер. з англ. П. Таращук]. – К. : Основи, 2002. – 189 с.

2. *Штомпка П.* Введение в визуальную социологию / П. Штомпка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sociologist.nm.ru>

3. *Штомпка П.* Визуальная социология. Фотография как метод исследования / П. Штомпка. – М. : Логос, 2007. – 168 с.

4. *Москвич О.* Эстетика фотографии в контексте информационной эпохи / О. Москвич // Наукові записки. Серія “Культурологія”. – Острог : Вид-во Нац. ун-ту “Острозька академія”, 2011. – Вип. 8. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kulturolog.org.ua/i-conference/2011-year/374-moskvych.html>

5. *Hood B.* The Self Illusion: How the Social Brain Creates Identity / Bruce Hood. – Oxford University Press, USA, 2012. – 349 p.

6. *Малес Л. В.* Образний ряд усної історії. Феномен фотографії / Людмила Володимирівна Малес // Схід–Захід : історико-культурологічний зб. : Усна історія в соціально-гуманітарних студіях: тео-

рія і практика досліджень. – Вип. 11–12. – Харків : ТОВ “НТМТ”, 2008. – С. 77–82.

7. *Вирильо П.* Машина зрення / Поль Вирилио ; [пер. с фр. А. В. Шестакова, под ред. В.Ю. Быстрова]. – СПб. : Наука, 2004. – 140 с.

8. *Ouellette J.* Me, Myself and Why: Searching for the Science of Self / Jennifer Ouellette. – Penguin Books, USA, 2014. – 338 p.

9. *Thompson C.* Smarter Than You Think: How Technology Is Changing Our Minds for the Better / Clive Thompson. – Penguin Press, USA, 2013. – 352 p.

10. *Carr N.* The Shallows: What the Internet Is Doing to Our Brains / Nicholas Carr. – N.Y.–London, 2011. – 304 p.

11. *The science* behind why we take selfies // BBC News Magazine, 14.07.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bbc.com/news/blogs-magazine-monitor-25763704>

12. *Wortham J.* My Selfie, Myself / Jenna Wortham // The New York Times, 19.10.2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nytimes.com/2013/10/20/sunday-review/my-selfie-myself.html?pagewanted=all&_r=3&

13. *Sowa A.* Selfie odmyślenie / Agnieszka Sowa // Polityka, 05.05.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/spoleczenstwo/1618067,1,selfie-odmозdzenie.read>

УДК: 316.

М. Кухта,
кандидат соціологічних наук

СТАРІННЯ В СУЧАСНОМУ СВІТІ: СОЦІОЛОГІЧНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Стаття присвячена розгляду тенденцій старіння населення в сучасному світі. Зростання частки старшої вікової групи набуло таких масштабів, що може стати причиною серйозних змін у соціально-демографічній структурі суспільства, соціальних відносинах, способі та стратегіях життя. Доведено необхідність проведення комплексних досліджень, пов'язаних з віком, зокрема тих аспектів, що стосуються адаптації старших людей до нових вимог часу; процесу і наслідків старіння в умовах сучасного світу. Обґрунтовується доцільність розробки і застосування відповідних життєвих стратегій. Показано, що в ряді країн, які стали на шлях зміни ставлення до старших людей як до соціально активної верстви, спостерігаються позитивні зрушення, насамперед у соціально-економічній сфері.

Ключові слова: люди старшого віку, сучасний світ, успішне старіння, стратегія життя, життєва перспектива.

Статья посвящена рассмотрению тенденций старения населения в современном мире. Рост численности старшей возрастной группы приобрел такой размах, что может стать причиной серьезных изменений в социально-демографической структуре общества, социальных отношениях, образе и стратегиях жизни. Доказана необходимость проведения комплексных исследований, связанных с возрастом, в частности, тех аспектов, которые касаются адаптации пожилых людей к новым требованиям времени; процесса и последствий старения в условиях современного мира. Обосновывается целесообразность разработки и применения соответствующих жизненных стратегий. Показано, что в ряде стран, ставших на путь изменения отношения к старшим людям как к социально активному слою, наблюдаются позитивные сдвиги, прежде всего в социально-экономической сфере.

Ключевые слова: люди старшего возраста, современный мир, успешное старение, стратегия жизни, жизненная перспектива.

The paper focuses on the current global trends in population ageing. Nowadays, the growth in percentage of elderly people is so dramatic that it can lead to significant changes in a society's socio-demographic structure, system of social relationships, as well as in lifestyle and life strategies. The author acknowledges the necessity of conducting comprehensive research studies concerning different aspects of ageing, such as the process and consequences of ageing, adaptation of the elderly to demands of a rapidly changing world, etc. It is advisable to develop and implement special life strategies for older adults. A number of positive changes, first of all, in the economic sphere are recorded in the countries where public attitudes towards the elderly have already improved and they are now seen as socially active stratum.

Keywords: *the elderly, the present-day world, successful ageing, life strategy, life prospects.*

Старіння населення є однією з найбільш характерних ознак сучасності. Дослідження в галузі старіння стають дедалі більш актуальними, а підвищена увага світової громадськості до проблем, пов'язаних з ним, підтверджує дану тезу. Наведемо лише деякі дані, що свідчать про високий інтерес до даної сфери: у 1982 р. відбулася Перша Всесвітня асамблея з проблем старіння; демографічна ситуація, за якої населення планети старіє швидше, ніж молодіє, зумовила ухвалення Генеральною Асамблеєю ООН 14 грудня 1990 р. рішення про відзначення 1 жовтня Міжнародного дня людей похилого віку.

1999 р. став Міжнародним роком людей похилого віку. У 2002 р. відбулася Друга Всесвітня асамблея з проблем старіння, на якій прийнято “Мадридський Міжнародний план дій з проблем старіння”, розрахований до 2022 р. У ньому зазначалося: “Потенціал людей похилого віку є потужною основою для майбутнього розвитку. Це дає змогу суспільству ширше використовувати навички, досвід та життєву мудрість таких людей з тим, щоб вони не лише відігравали провідну роль у покращенні свого становища, а й брали активну участь у покращенні життя всього суспільства” [12].

Україна як повноправний член ООН підтримала ініціативу міжнародного співтовариства і з 1991 р. щорічно відзначає Міжнародний день людей похилого віку та реалізує заходи для належних умов соціального захисту пенсіонерів, інвалідів, самотніх непрацездатних громадян.

З соціологічного погляду загальна тенденція до старіння населення означає, по-перше, істотні зміни в соціально-демографічній структурі суспільства з усіма відповідними наслідками такого переструктурування; по-друге, істотне збільшення інтенсивності й динаміки цих змін не тільки в соціальному, а й у реальному часі; по-третє, спричинене цим викликом сучасності загострення потреби у внесенні коректив акторами різного рівня у спектр життєвих стратегій, відхід від традиційної моделі “заслуженого відпочинку” і пошук способів, засобів і мотивів пролонгації соціально активної фази життєдіяльності для представників старшого покоління.

Інтерес до проблематики старіння на сьогодні високий і має тенденцію до зростання. Вивчення питань старіння проводиться як різними урядовими і міжнародними організаціями, так і окремими дослідниками.

Щодо перших, то восени 2015 р. опубліковано основні положення чергової доповіді про світові тенденції старіння (перша доповідь була підготовлена у 2002 р. до Другої Всесвітньої асамблеї з проблем старіння, ще три – у 2007, 2009 та 2013 рр. [20]). Вони настільки висвітлили масштаби старіння, що, зрештою, Мадридський план дій ООН з питань старіння зобов'язав держави включати питання старіння до своїх соціальних та економічних політик розвитку.

Проводяться дослідження і в Україні. Зокрема, у 2013 р., за підтримки Фонду ООН у галузі народонаселення Інститутом демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи проведено дослідження “Літні люди в Україні”, у результаті якого окреслено проблеми стану здоров'я, соціально-економічного становища, якості життя літніх людей в Україні, реалізації їх трудового потенціалу. В кінцевій доповіді викладено низку рекомендацій щодо вдосконалення і розвитку державної політики стосовно літніх людей в Україні [11].

Крім того, Україна представлена в міжнародній неурядовій організації HelpAge International, що ставить за мету допомогу людям похилого віку в боротьбі з дискримінацією та подоланням бідності, щоб вони були в змозі вести безпечно, активне та здорове життя. Організація, крім того, проводить систематичні дослідження становища таких людей у понад 90 країнах світу, включаючи Україну [18].

Що ж до аналізу проблем, пов'язаних зі старінням, окремими дослідниками, то тут ситуація дещо складніша. Передусім такі дослідження актуальні для країн з високим рівнем якості життя і його середньою довготривалістю. На сьогодні в західній соціології розглядаються питання соціально-демографічного складу населення старшого віку, тривалість життя різних соціально-професійних груп старих людей, процес старіння та виходу на пенсію (Е. Россет, Е. Каммінг, М. Янг та Т. Шуллер), зміни при переході від молодого до старшого віку (С. Ірвін), особливості вікової стратифікації (М. Рейлі, М. Іонсон), особливості життя людей старшого віку (Р. Тейлор), старіння в сучасному світі (С. МакФаден), особливості комунікації старших людей (Дж. Ньюсбаум). Серед інших дослідників не можна не згадати Д. Вепель, Т. Харевен, І. Скуг, А. Екхольм, С. Кац.

Також на сьогодні уже існує доробок вітчизняних і російських дослідників у сфері життєдіяльності людей старшого віку: Н. Паніна, Т. Козлова, Д. Александрова, А. Дмитрієв, В. Шапіро, І. Липський, Б. Ананьєв, Л. Анциферова, Д. Рогозін – не повний перелік цих учених. Певні зусилля в цьому напрямі робить і автор цієї статті [6; 7; 8].

Загалом, слід сказати, що в Україні більшість досліджень, пов'язаних зі старшим віком, лежить у площині економіки та медицини. Дещо менше – демографії. А в галузі соціології і на сьогодні робіт небагато. Цьому, звісно, є пояснення. Так, депопуляція українців з ухилом у бік старіння населення породжує проблеми економічного забезпечення населення, привертаючи цим увагу економістів та демографів, а значно коротша тривалість життя українців порівняно з більш розвиненими країнами; ґендерна диспропорція серед людей похилого віку – у свою чергу, зумовлюють зацікавленість біологів та медиків питаннями старіння. Проте аналіз цих речей не знімає питань, пов'язаних із проблематикою забезпечення комфорту та якості саме соціального життя старших людей.

Російський соціолог Д. Рогозін висловився з приводу подібної ситуації так: “все, що ми отримуємо у процесі досліджень, – це деякі казуси, міфи чи оманливі судження громадської думки стосовно старшого покоління... Наше завдання – віднаходити вакууми сенсів у різних соціальних групах

та пов'язувати їх між собою, створюючи ситуацію діалогу, якого зараз, з огляду на багато подій, стає дедалі менше. Ми дедалі частіше бачимо опозиційні гасла та заклики, а бажання людей говорити та розбиратися як живуть інші стає дедалі менше" [14]. Висвітлення особливостей життя людей старшого віку в сучасних соціальних умовах виступає важливим напрямом соціологічних досліджень. І тут перед нами розгортається широкий простір для розгляду та осмислення.

Хоча досліджень віку, пов'язаних з економічними, біомедичними, демографічними аспектами, уже напрацьовано чимало, дослідження віку в соціологічному сенсі мають широкий простір та перспективу для розгортання. На думку відомого соціолога С. Каца, дослідження віку можуть послугуватися багатьма основами для аналізу: біографічним, феміністським, наративним способами бачення самості, пам'яті, сенсів та мудрості" [4]. Тобто дослідження можуть пояснювати культурні процеси, що перевизначають останні етапи життя, котрі базуються на посткапіталістичних та глобалізованих стилях життя на пенсії, косметичних та тілесних технологіях, споживацькому маркетингу та віковій ієрархії.

Ці тези С. Каца справді важливі, адже в дослідженнях віку, зокрема старших вікових періодів, ми відчуваємося ще досить хитко, а відхід від біомедичного та економічного аспектів аналізу сприймається як відхід у бік чогось менш суттєвого, відхід від головних проблем. Та, насправді, розуміння соціокультурного контексту сучасного старіння, розуміння старості, її сприйняття, побудова адекватної життєвої перспективи і вибір відповідних життєвих стратегій на останній відрізок життєвого шляху є не менш важливим, адже в сучасному світі процес старіння набуває нових рис як у рамках об'єктивної, так і суб'єктивної соціальної реальності.

Метою статті є соціологічний і соціально-психологічний аналіз умов, процесу і наслідків старіння в сучасному світі.

Уже згадуваний С. Кац у статті "Що таке дослідження віку?" звертає увагу на те, що "старіюче населення ... є водночас і біодемографічною дійсністю, і результатом соціального конструювання, що перебувають у зворотній залежності" [4, с. 254]. Звісно, ця теза не є чимось новим, але він робить акцент на тому, що соціальне конструювання старіння відіграє важливу роль, не менш важливу, ніж біологічний

аспект. Соціокультурне поле проживання людей певного віку, таким чином, накладає свої патерни на сприйняття їх оточуючими та самосприйняття.

У чому ж полягає “успішне старіння”?

На думку зарубіжних дослідників, воно складається з поєднання трьох основних складових: низької вірогідності захворювань чи інвалідизації, високих можливостей до фізичної діяльності; навчання та активного включення в життя суспільства [19].

На заваді реалізації цих передумов “успішного старіння” стають як об’єктивні (пов’язані з віковими змінами біологічними й психофізіологічними змінами, рівнем і якістю життя даного суспільства тощо), так і суб’єктивні – визначені сприйняттям суб’єктами старіння змін, що відбуваються як з навколишнім соціальним середовищем, так і з ними самими. В. Курінний стверджує, що “сучасний світ володіє абнормальною динамікою, щодо якої людина не здатна сформулювати звички. Вона не може бачити цей світ як знайомий. Основна причина – динаміка інновацій” [5]. Надалі дослідник зазначає, що “ламаються габітуси, звички. Людина ні до чого не може звикнути. Ви змушені постійно переучуватися” [5]. “Ми спостерігаємо колосальну тінейджеризацію культури... Молодість найшвидше виробляє нове. Молодіжний стиль у всьому – стилі одягу, образі життя. Ми всі намагаємося демонструвати молодий стиль життя” [5]. “Наша культура агресивна і постійно молодіє” [5]. Вважаємо, що є підстави погодитись з такими міркуваннями. Таким чином, складається дещо парадоксальна ситуація: у суспільстві, що стрімко старіє, місця для старості і старіння залишається все менше. Очікується, що люди впродовж все довшого часу зберігатимуть спосіб життя молодих. У принципі така перспектива виглядає привабливою, але вибудова стратегій її реалізації наражається на певні суперечності.

Життєва перспектива – це суб’єктивне уявлення щодо вірогідного характеру змін соціальної реальності й свого місця у передбачуваній картині світу. При цьому для окремого індивіда важливою особливістю життєвої перспективи буде те, що вона враховує не лише імовірні соціально-ситуаційні (та, відповідно, статусно-рольові зміни), не лише динаміку соціоресурсного забезпечення життєвих потреб і планів, а й

біологічну складову, пов'язану з віковими параметрами і, власне, обмеженістю часу життєдіяльності.

Загалом, передумовами для побудови життєвої перспективи є уявлення про власні можливості – як соціальні, так і суто індивідуальні. Важливим параметром цих можливостей є вікове самовідчуття, в даному випадку – людей старшого віку. Відчуття людиною себе молодшою чи старшою за паспортний вік залежить від ряду чинників: соціобіологічних (здоров'я, здоровий спосіб життя) індивідуально-психологічних (характер, темперамент тощо), соціально-психологічних (система цінностей, активність, динамічність, наявність значного соціального капіталу), соціально-економічних (рівень стабільності в суспільстві та можливість будувати довготривалі плани) та соціально-культурних (культурно-історичні архетипи, традиція сприйняття людей певного віку в суспільстві), а також від орієнтації на середньостатистичну тривалість життя (збільшення тривалості супроводжується психологічним “омолодженням”).

Варто сказати, що старіння фізичне не обов'язково повинне супроводжуватися старінням психологічним, а останнє залежить швидше від суб'єктивних показників. Проте ці показники значною мірою залежать від зовнішніх обставин життя індивіда – насамперед ситуації в суспільстві. Негативні зміни в суспільстві, нестабільність його розвитку здатні призвести до психологічного старіння населення. Цей феномен, імовірно, пояснюється тим, що нестабільність у суспільстві проokuє неможливість побудови життєвих планів на віддалене майбутнє (а скорочення часової перспективи пов'язується зі скороченням майбутньої перспективи життя) та вимагає постійної концентрації на проблемах виживання і адаптації (що призводить до психологічного “дорослішання” та старіння).

Тут варто згадати, що зазвичай розрізняють три модуси інтеракції суб'єкта та середовища: засвоєння об'єктивно даного, вибіркового руху суб'єкта крізь соціально структуроване поле та зміну реальності вчинками. При цьому в інтеракції суб'єкта та реальності задіяні усі три модуси, проте різною мірою та за допомогою різних способів. Суб'єкт ставиться до реальності, частково активно її перетворюючи, частково

перебуваючи у вибірковому пошуку, частково лише пасивно приймаючи цю реальність. Ця вибірковість вбудована у певні соціальні структури, де є не лише простір дій, проте і такі категорії, як спонукання до дій та свобода – це пов’язується з феноменом вибору.

Вибір може здійснюватися як на рівні стратегічного планування життя, так і між рівнями стратегічної та оперативної діяльності людини — “тактиці життя” та залежить від пролонгованості бачення власного життя у майбутньому. Проте реалізація оперативної орієнтації не завжди може бути найкращим шляхом стратегічного забезпечення. В такому випадку індивід змушений обирати між тим, що краще для “тепер” чи тим, що краще для “майбутнього”. У будь-якому разі, незалежно, як пише Н. Соболева, чи це вибір у сенсі однієї з ліній розвитку, чи загальної спрямованості життя, він являє собою процес, що стосується практично усіх підструктур особистості та включає:

- вироблення внутрішньої позиції, особистісного ставлення до об’єктивних умов та ситуацій;
- зіставлення можливих позитивних і негативних наслідків вибору, передбачення їх результатів;
- визначення життєвої перспективи особистості та побудову життєвих планів;
- визначення практичної лінії поведінки і перебудову системи поведінкових установок та стереотипів відповідно до прийнятих рішень [6].

Традиційним для нашого суспільства на сьогодні є пасивний тип старіння, що переважає через стереотипне ставлення до старості як періоду скорочення активності – “дорогу слід давати молодим”, так і через брак коштів, адже розміри пенсій, особливо в жінок (кількість яких у поважному віці значно переважає кількість чоловіків), тож вони не в змозі дозволити собі більш дорогі варіанти проведення дозвілля. Узагальнюючи існуючу традицію, Д. Рогозін зазначає, що “люди старшого віку отримують стигматизацію як людей обділених, тих, про кого слід турбуватися, які повинні бути прирівняними до дітей. За такого розуміння, люди старшого віку сприймаються не здатними ні до навчання, ні до роботи” [14].

Існує думка, що люди старшого віку, по суті, більш консервативні та менш адаптивні. Ця консервативність стосується

ся насамперед ціннісних орієнтацій. Так, за теорією Р. Інглхарта, однією з ознак, що суттєво впливають на ціннісні орієнтації, є належність людини до певного покоління, її вік. Тобто існують цілі системи цінностей, що формуються в тих чи інших економічних, соціальних, культурних умовах та стають надбанням того чи іншого покоління. Теоретик зазначає, що ціннісні орієнтації дорослого не завжди є жорстко ригідними – вони можуть піддаватися змінам, але це доволі важкий процес, головною передумовою якого виступає поява сильного стресору, проживання індивідом незвичайної, екстремальної ситуації. Тобто за відсутності сильних стресорів люди певного покоління будуть схильними дотримуватися початково засвоєних і прийнятих цінностей. Але часто мається на увазі те, що саме старі люди, на відміну від молодших поколінь, є більш ригідними до змін [7].

Так, якщо поглянути на дані моніторингу, то бачимо, що більшість людей від 60-ти років і старші, почуваються досить хитко в сенсі соціальної адаптації. Так, на запитання моніторингу (станом на 2014 р.) люди висловлюють різні думки щодо життя (як свого особистого, так і життя суспільства). Ми зібрали декотрі, найбільш поширені висловлювання людей. “Зараз все так не тривко, і здається, що може відбутися все, що завгодно”, аж 90,9% відповіли, що згодні з даним твердженням. На запитання “Я часто не розумію, що до чого” 58,3% відповіли, що згодні. На запитання “Все так швидко зараз змінюється, що не розумієш, яким законам слідувати” 78,8% відповіли ствердно [17].

Окрім ригідності ціннісних орієнтацій, консервативність людей старшого віку пов’язується зі здобуттям та утриманням соціальних контактів. За даними О. Мельохіна, з віком літні люди дедалі більше схильні до структурування соціального простору таким чином, щоб сформувати довірливі зв’язки та відмежуватися від негативних переживань. “З настанням старшого віку сприйняття життя набуває чіткіших меж, а життєві цілі дедалі більше прив’язуються до теперішнього часу, тож старші люди починають приділяти більшу увагу емоційно значущим аспектам життя та меншою мірою орієнтуватися на майбутнє, не ставлячи уже віддалених у часі цілей” [10]. Відбувається так звана вікова селекція

соціальних контактів. У такій селекції є позитивні моменти. Так, Д. Ньюсбаум основою успішного старіння вважає близькість людини похилого віку з сім'єю та друзями. З другого боку, для деяких літніх людей саме сім'я може стати перешкодою в успішній адаптації до старіння. Вона може викликати багато тривоги та впливати на функціональну та психологічну незалежність людини похилого віку.

Традиційна модель старіння є панівною в українському соціумі, але не безальтернативною. Потрібно зауважити, що мають місце зразки й інших стратегій життєвості в старшому віці, наприклад, університети третього віку тощо.

Утім, активність зумовлена не лише внутрішніми імпульсами та потребами старших людей, а й очікуваннями щодо них з боку суспільства. Недарма кажуть, про “мудрість народну” – в ній відображаються спостереження, погляди, оцінки щодо поведінки представників певної культури. Народна мудрість не оминула і питання старіння. Соціальні очікування та уявлення про поведінку людей старшого віку найбільш яскраво проявляються в прислів'ях. Старість часто сприймається як вік, пов'язаний з хворобами та погіршенням емоційного й фізичного самопочуття: “Прийде старість, буде слабість”, “Старість – не радість”, “Старість не прийде з добром: коли не з кашлем, то з горбом”. Старість також пов'язують з погіршенням здатності навчитися чогось нового: “Старого вчити – що мертвого лічити”, “У старого голова, як решето: багато було, та висіялося”. Зрозуміло, що не можна узагальнювати уявлення про старість на основі лише наведених прикладів, проте вони добре ілюструють усталені уявлення про старіння та старих людей.

Сьогоднішня постмодерна “суспільства ризику”, яке, бажаємо ми того чи ні, є стратегічним шляхом розвитку людства, пропонує нове бачення “правил старіння”, легітимізація яких є запорукою успіху подальших інноваційних змін. Згідно з опублікованою у 2015 р. доповіддю Європейської комісії про старіння коефіцієнт належності людей, яким виповнилося 65 років до економічно активної вікової групи (15–64 роки) наразі становить 27,8% і буде постійно збільшуватися аж до 50,1% у 2060 р., тобто зросте наполовину. Таким чином, співвідношення людей похилого віку до еконо-

мічно активної частини з пропорції 1:4 зросте до 2:4. Це створює загрозу для економіки, тож Європейський Союз повинен докладати активних зусиль для того, щоб існуюча загроза не перетворилася на серйозну перепону для економіки. Частина з них вже була докладена: Європейською Комісією ще у 2006 р. визначено курс на стимулювання народження, підвищення рівня зайнятості та трудового довголіття, підвищення результативності праці та динаміки економічного розвитку, інтеграцію робітників-мігрантів [15].

ЄЕК (Європейською економічною комісією) визначено курс на активне старіння, тобто “тоді, коли ми старіємо, зберігаючи хороше здоров’я, залишаючись повноцінними членами суспільства, отримуючи задоволення від роботи та громадської діяльності, продовжуючи бути незалежними в повсякденному житті та проявляючи себе активними громадянами” [12]. *Це доволі важливий крок, спрямований на зміну ставлення до старших людей – не як німечних, а як повноправних та корисних членів суспільства. Дана стратегія дає змогу шляхом сприяння зайнятості та соціальному залученню старших людей частково зняти болючі економічні питання, знизити рівень бідності; через їх турботу про власне здоров’я зняти навантаження на систему охорони здоров’я. Тобто досягається подвійна перевага: як для держави, так і для самих літніх людей, які отримують більше можливостей до покращення власного життя. Утім, ця стратегія передбачає високий рівень самосвідомості самих старших людей, що турбуватимуться про себе.*

Як засвідчує досвід деяких європейських країн, ці заходи уже дають свої результати – так, залучення робочої сили серед літніх людей, інвестування в розвиток їх навичок, навчання та освіти уже окупилися в Чехії, Латвії, Естонії [17]. У середньому по ЄС (27 країн) рівень зайнятості літніх людей становить 41,9% жінок та 56,4% чоловіків. Це тоді, як в Україні (станом на 2012 р.) рівень зайнятості жінок (55–64 роки) становив 30%, чоловіків – 47%, тобто був одним з найнижчих у Європі [11, с. 111]. За даними опитування “Літні особи в Україні” (2013 р.), близько 60% респондентів після виходу на пенсію не працювали, ще близько 30% працювали певний час. Тобто старше населення у нас фактично не є економічно активним.

Звернемося до інших показників: за результатами проведеного дослідження, організацією HelpAge International в минулому році опублікована доповідь “ЕйджВотч Індекс – 2015”. У ній представлено рейтинги благополуччя людей похилого віку в 91 країні світу в чотирьох значущих областях: матеріальна забезпеченість, здоров’я, особистий потенціал та сприятливе середовище. Україна в цьому рейтингу посіла аж 73-є місце, опинившись нижче Білорусі (64-е), Росії (65-е). А інші сусіди, Польща та Румунія, посідають у цьому рейтингу 32-е та 45-е місця відповідно. Тут є над чим замислитися, враховуючи те, що на глобальному рівні Швейцарія стала найкращим місцем для проживання людей старшого віку, а крім Японії (що знаходиться на 8-му місці), всі десять перших місць посідають саме країни Західної Європи та Північної Америки [17].

Вирішення даної проблеми лежить як у площині цілеспрямованої політики держави щодо зміни ставлення до старіючого населення, так і в світоглядному повороті у бік життєтворчості, відповідній “переоцінці цінностей”, опануванні активними стратегіями життя з боку представників старшого покоління, а відтак у поширенні практик їх соціальної реінтеграції.

Слід розуміти, що старіння можна розглядати у декількох вимірах: перший – це віковий вимір. Інформація про те, що кількість людей старшого віку збільшується, належить саме до цього виміру.

Другий – це вимір самопочуття. Так, відомо, що настання фізичної “немічності” суттєво відрізняється залежно від соціальних умов. У “бідних” суспільствах люди швидше спрацьовуються і фізична старість настає швидше. У країнах, що активно розвиваються, тривалість життя і, відповідно, тривалість активного періоду дещо збільшуються. У найбільш розвинених в економічному сенсі країнах тривалість життя та активний період найдовші.

І, нарешті, третій вимір – це вимір ставлення. Пригадуючи теорію “дзеркального Я” Дж. Міда, можна говорити про те, що ми “вдивляємося” у соціальне оточення, наче у дзеркало, і, залежно від відображення, коригуємо ставлення до себе. Проте ми не лише бачимо себе у “соціальному дзеркалі”,

але й бачимо “відображення” інших, тому залежно від прийнятих у суспільстві установок певним чином сприймаємо та розуміємо старість.

Розвинені країни уже стали на шлях розуміння необхідності нового сприйняття старості та старіння. Це зумовлено не лише їх підвищеною орієнтацією на гуманізм, а й доволі прагматичними причинами: тенденція старіння набула таких масштабів, що незабаром може стати серйозною загрозою для економіки. Відтак, необхідна низка системних дій, орієнтованих на соціальну реінтеграцію та реадаптацію людей похилого віку в Україні, формування позитивного ставлення до соціально активних літніх людей.

Література

1. *Державна служба статистики України* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>

2. *Індекс Активного Старення 2014*. Резюме – июнь 2015 / United Nations Economic Commission for Europe / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www1.unece.org/.../extract_for_translation%20RU%20one%20column

3. *Канатникова Ю. А.* Анализ процесса демографического старения в Украине в современных евроинтеграционных реалиях / Канатникова Ю. А. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.confcontact.com/2014-problemi-novoj-ekonomiki/kanatnikova.htm>

4. *Кац С.* Что такое исследование возраста? / С. Кац // Социология власти. – 2016. – Т. 28. – №1. – С. 252–259 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.academia.edu/>

5. *Куренной В.* Старость в эпоху инфантилизма / В. Куренной [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://postnauka.ru/lectures/55702>

6. *Кухта М.* Похилий вік: часові перспективи життя / М. Кухта // Соціальні технології. Актуальні проблеми теорії та практики : зб. наук. праць. – Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2014. – Вип. 62. – С. 72–81.

7. *Кухта М.* Люди похилого віку очима експертів: труднощі та шляхи подолання життєвих негараздів / М. Кухта // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. Науково-теоретичний часопис. – ІС НАН України, 2015. – № 4. – С. 119–133.

8. *Кухта М.* Динаміка ціннісних орієнтацій і адаптивність людей похилого віку в Україні / М. Кухта // Соціальні виміри суспільства. – К., 2015. – №7 (18). – С. 482–497.

9. *Мадридский* международный план действий по проблемам старения 2002 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/ageing_program_ch1.shtml

10. *Мелёхин И. А.* Социоэмоциональная селективность в общении у людей поздних возрастов / А. И. Мелёхин [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.memini.ru/discussions/26077/>

11. *Населення України: імперативи демографічного старіння* / [С. Ю. Аксьонова, Б. О. Крімер, І. О. Курило та ін.]. – К. : Адеф-Україна, 2014. – 285 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.idss.org.ua/monografii/2014_Naseleण्या.pdf.

12. *Политическая* декларация. Принята второй Всемирной ассамблеей по проблемам старения, Мадрид, 8–12 апреля 2002 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/ageing_decl.shtml.

13. *Рогозин Д.* Добавить сто рублей – это не социальная политика / Д. Рогозин [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

http://www.chaskor.ru/article/dmitrij_rogozin_dobavit_sto_rublej_eto_ne_sotsialnaya_politika_40339

14. *Рогозин Д.* Люди старшего возраста незаметно получили ярлыки людей обделенных, тех, о ком нужно заботиться / Д. Рогозин [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://postnauka.ru/talks/32753>

15. *Старение* населения – один из главных вызовов Европе // Вся Европа. Ежемесячное интернет-издание. – 2009. – №9(36) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://alleuropalux.org/?p=668>

16. *Українське* суспільство: моніторинг соціальних змін. – К. : ІС НАНУ, 2014. – Вип. 1 (15). – Т. 2. – С. 35–36.

17. *Eurostat Statistics Explained. Mortality and life expectancy statistics* [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Mortality_and_life_expectancy_statistic

18. *HelpAge International* [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.helpage.org/russian/where-we-work/our-affiliates/age-concern-ukraine/>

19. *Rowe, J.D. & Kahn, R.L.* Successful ageing // *The Gerontologist*. – 1997. – 37 (4). – С. 433–440.

20. *World Population Ageing 2015* / United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division. – 2015. – 28 p. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.un.org/en/development/desa/population/publications/pdf/ageing/WPA2015_Highlights.pdf.

УКРАЇНСЬКЕ СТУДЕНТСТВО НА ШЛЯХУ ДО ЯКІСНОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ

У статті наведено аналіз досліджень, пов'язаних з баченням студентами вищої освіти в Україні в міжнародному вимірі. Підкреслюється зростаюча роль ринкових механізмів у сфері освіти.

Ключові слова: освітня міграція, вища освіта, студентство.

В статье приведен анализ исследований, связанных с видением студентами высшего образования в Украине в международном измерении. Сделан акцент на возрастающей роли рыночных механизмов в сфере образования.

Ключевые слова: образовательная миграция, высшее образование, студенчество.

The paper analyses some research studies related to students' vision of higher education in Ukraine on the international stage. The author highlights the growing role of market mechanisms in education.

Keywords: education-driven migration, higher education, students.

Особливості трансформації інституту вищої освіти в Україні тісно пов'язані з низкою світових тенденцій, зокрема з масовістю вищої освіти, впровадженням новітніх технологій, інформатизацією як власне освітнього процесу, так і засобів управління ним, а також процесом комерціалізації, пов'язаної з дедалі більшою роллю ринкових механізмів у сфері освіти. Це природний процес для країн з ринковою економікою, проте болючий для країн з перехідною економікою.

Дослідження проблем освіти пов'язані з іменами багатьох видатних соціологів, зокрема М. Вебера, Е. Дюркгейма, П. Сорокіна. Проблеми освіти та освітньої міграції в Україні досліджувалися у наукових працях О. Власюка, І. Гнибіденка, О. Грішнєвої, Т. Драгунової, О. Іщенко, Е. Лібанової, О. Піскуна, С. Пирожкова, О. Позняка, І. Прибиткової,

Л. Семів, Л. Янковської, Л. Сокурянської, О. Хомри, Р. Патори та інших.

Визначення освітньої міграції, яким ми оперуватимемо в процесі дослідження: освітня міграція – це тимчасове переміщення людей з метою здобуття освіти за межами свого місця походження. Вона може здійснюватися в межах однієї країни (міжрегіональна) та між країнами (виїзд учня/студента за кордон). Характерною рисою освітньої міграції є певне обмеження до конкретної вікової групи, яка, своєю чергою, володіє непересічним потенціалом з погляду динамізації соціально-економічної системи, а також короткотерміновість, більш-менш чітко окреслений часовий проміжок перебування, а також мета переїзду – здобуття освіти за кордоном. До освітніх мігрантів належать особи, які здобувають за кордоном вищу, післядипломну та іншу освіту. Окремим випадком освітньої міграції є навчання на різних курсах підвищення кваліфікації фахівців (що не передбачає обмежень у віці та кваліфікації). Ми розглядатимемо лише освітню міграцію молоді як масовий і типовий вид освітньої міграції. Відповідно, оскільки дослідження стосуватиметься студентів, то в даному випадку ми відносимо до освітніх мігрантів осіб, які мали досвід навчання в акредитованих державою вищих навчальних закладах. Прикладом вимушеної освітньої міграції студентів є переїзд та зміна вищого навчального закладу студентами з Криму та Сходу України в умовах проведення АТО в Україні, коли частина вишів були переміщені, об'єднані або закриті. У даній роботі міжрегіональна міграція не розглядатиметься, а аналізуватиметься лише освітня міграція українців з країни за кордон.

З розвитком нових технологій зростає роль інформації, поінформованості та знань. Відповідно знання, які отримуються у процесі здобуття вищої освіти – важливий культурний капітал у подальшому житті молоді. Визнання якості освіти, що надає той чи інший вищий освітній заклад (а часто освітня програма) стає одним з критеріїв вибору не тільки конкретного вишу, а й країни та міста навчання.

Визнання цінності і доцільності інвестицій у професійний та особистий розвиток людини підвищує інтенсивність міжна-

родної академічної мобільності та розвитку міжнародного ринку освітніх послуг. Стабільно розширюються масштаби освітньої міграції: якщо в середині 1980-х років чисельність зарубіжних студентів вузів оцінювалась в Європі в 800 тис. осіб, у 1990-х – понад 1 млн осіб, наприкінці ХХ ст. – близько 1,5 млн осіб, то у 2008 р. уже перевищила 2,8 млн осіб. Країнами, які найбільше приймають освітніх мігрантів, залишаються США, Велика Британія, Німеччина, Франція, Австралія, Японія, Канада і Росія [1, 2].

Що ж стосується України, то, за даними щорічного моніторингу кількості українських громадян, які навчаються у закордонних університетах на денній формі (охоплює 34 країни світу, в яких громадяни України потрапляють у статистичний збір), число українців на студіях в іноземних університетах станом на 2013/2014 навчальний рік становила 47 724 осіб. Серед найбільш бажаних для навчання країн були Польща, Німеччина, Росія, Канада, Чехія, Італія, США, Іспанія, Франція, Австралія, Велика Британія. Динаміка зростання з 2009 по 2014 р. становить 79% [3].

На ринку освітніх послуг загалом існують певні незбіжності між уявленнями про низьку якість української освіти на контрасті з закордонною, які часто постулюються, та того, з чим стикаються, і про що говорять особи, які, власне, мали безпосередній досвід навчання як удома, так і в іншій країні. Так, безпосередні учасники освітнього процесу (студенти), за даними загальнонаціонального опитування [4], що було проведене з 5 по 12 березня 2015 р. фондом “Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва та фірмою “Юкрейніан соціолоджі сервіс”, оцінили якість вищої освіти в Україні нижче середнього – у 2,8 бала за 5-бальною шкалою; ця оцінка істотно нижча за ту, що була у 2011 р. (3,5 бала). Водночас більшість студентів (69% у 2015-му, а у 2011-му було 55%) хотіли б навчатися за кордоном (найбільше ті, хто навчається за технічним профілем, майже 80%). Основними перешкодами навчанню за кордоном студенти визначають нестачу коштів (на це вказали 71% студентів, у 2011 р. було 52%) та недостатнє знання іноземних мов (37,5%, у 2011 р. – 34%). Також важливо звернути увагу на те, що,

за даними цього ж дослідження, студенти, як і населення України загалом, мають думку, що кількість вишів повинна визначатися потребами ринку праці (52% населення і 46% студентів), а також їхньою спроможністю давати справді якісну освіту (35% населення та 41% студентів). Ці дані ще раз підкреслюють, що українці хочуть бачити освіту як працюючий канал мобільності, що забезпечить їх подальше впевнене становище на ринку праці. Водночас це свідчить про недостатню поінформованість українських студентів про можливості повчитися за кордоном завдяки численним грантам та досі існуючому безкоштовною освітою для іноземців, можливостями обміну за різними програмами. Проаналізувавши умови цих конкурсів та грантів, можна зробити висновки, що їх цільовою групою є молодь 17–35 років. Як засвідчили російські дослідження, за вищою освітою їдуть кращі (В. Іонцев, Л. Леденцова, Є. Тюрюканова, О. Чудіновських, І. Ушкалов, І. Малаха, І. Столяров, А. Юрєвич) [1, с. 35]. Ми б до цього додали – найбільш мотивовані й поінформовані про існуючі можливості.

Тепер звернемося до дослідження академічної мобільності, проведеного у жовтні-листопаді 2015 р. та презентованого на круглому столі “Кредитна мобільність: реалії та перспективи в системі вищої освіти України”, організованого фондом “Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва. Автор брав участь у цьому дослідженні як організаторно частині (рекрутування учасників фокус-груп), так і у польових дослідженнях (проведення глибинних інтерв’ю). Порівняння нашої освіти з закордонною, на думку студентів, дає можливість стверджувати про кращу організацію навчального процесу, який дає змогу самостійно вибирати предмети, більшу роль інтерактивних методів, меншу “дистанцію” між викладачем і студентом, допомогу в адаптації, а також більшу практичну спрямованість західної освіти. Одна з учасниць фокус-групи зазначила: “порівнявши освіту нашу з закордонною, я можу сказати, що основна відмінність, на що я звернула увагу одразу, це була спрямованість освіти, я вибирала собі сама предмети. Я могла ознайомитись з тим, чого я навчусь на цих предметах, як це буде проходити і якого я рівня можу

досягнути. І коли я приходила на заняття, я дійсно дізнавалась те, що було написано в описі курсу. У нас цього не вистачає”.

На думку експертів (якими виступили працівники міжнародних відділів університетів та викладачі), важко говорити про якийсь єдиний рівень якості освіти в Україні і за кордоном. Українські експерти визнають високу якість освіти у провідних європейських університетах, водночас наводять випадки, коли якість викладання в європейських університетах інколи гірша, ніж у кращих українських університетах. Висловлювалась думка про хороший рівень бакалаврської освіти в Україні і наше відставання у плануванні й організації навчання на магістерських програмах. Зокрема, один з експертів, який навчався та викладав і в Україні, і за кордоном в інтерв'ю підкреслив: “Я вважаю, зі свого досвіду, досвіду своїх колег, що в європейських університетах є дуже тісний зв'язок між магістерською програмою і ринком праці, і на жаль, свого часу, я не відчув цього в своїй магістратурі”.

Якщо ж говорити про недоліки вищої освіти в Україні, то й експерти відмічають недостатню практичну орієнтованість та недостатню гнучкість освітніх програм, недосконалість системи оцінювання, недостатнє матеріально-технічне забезпечення. Ось, наприклад, один із експертів відзначив: “якість української освіти хвибує передусім через організаційні проблеми. Що є структура, яка не дозволяє вирощувати науковців, багато є муштри. Немає креативності.... І матеріально-технічне забезпечення дуже страждає...”

Також експерти під час дослідження, проведеного у жовтні-листопаді 2015 р., відмітили, що для повноцінного залучення українських студентів до глобального освітнього обміну потрібно: 1) доопрацювати нормативну базу (як на рівні держави, так і факультетів); 2) змінити освітні програми (додати їм гнучкості); 3) працювати над системами інформування про можливості навчання за кордоном; 4) створити спеціальні відділи (центри), які опікуватимуться справами студентів, які хочуть поїхати на навчання за кордон (наприклад, перезарахуванням дисциплін); 5) створювати навчальні програми відповідно до запиту ринку праці; 6) залучати іноземних експертів до викладання у вітчизняних університетах. Також

експертами були відмічено, що каналами інформації про можливість освіти за кордоном є: 1) міжнародні відділи університетів; 2) колеги, які вже мали досвід освіти за кордоном; 3) представники академічних кіл з інших країн; 4) офіційні сайти університетів/міністерств/грантових програм.

Як висновок, відмітимо, що процеси глобалізації дедалі чіткіше простежуються й у сфері освіти. З одного боку, у ході міжнародної освітньої міграції здійснюється міжкультурний обмін досвідом, з другого – глобальні процеси значно загострюють конкурентну боротьбу, що становить реальну загрозу для країн, що розвиваються. На шляху до реалізації своїх життєвих стратегій студенти мають змогу порівняти і обрати вищий навчальний заклад, який запропонує ту якість освіти, яку вони оцінять як високу, і, на жаль, цей вибір не завжди випадає на українські університети. Освітня міграція стає помітним чинником перерозподілу (brain exchange) інтелектуальних ресурсів, що має враховуватись на рівні держави при формуванні освітньої політики, щоб не опинитись у ситуації “відтоку мізків” (brain drain).

Говорячи про українські реалії на базі наведених досліджень, можна зробити висновок, що існує певний дисонанс в оцінках перспектив, які дає вища освіта в Україні, між тим, хто мав досвід навчання за кордоном, та тими, хто не мав. Так, студенти, які навчались в інших країнах, говорять, що були підготовлені на достатньому рівні до тих програм, на які вони приїхали. Також не однозначна їх позиція щодо твердження, що навчальні програми західних вишів цілком зав’язані на ринку праці, що на теренах України є доволі поширеним стереотипом.

Особливістю України на сучасному етапі є те, що академічна мобільність, якою вона постає в документах Болонського процесу, існує в контексті виїзду студентів на навчання за кордон, у більшості випадків у формі освітньої мобільності, дуже рідко кредитної, та й здійснювалась групою “кращих”, а точніше активних, зацікавлених, знаючих мову студентів. Як відмічають учасники дослідження, наведеного вище, для повноцінного включення в глобальний ринок освітніх послуг Україні заважають радше організаційно-фінансові фак-

тори. Можна сподіватись, що за умови реалізації освітніх реформ (у тому числі тих, які стосуються і внутрішньої кредитної мобільності) відбудеться процес зростання конкуренції між вищими навчальними закладами, окремими факультетами, що спонукає покращувати освітні програми конкретних факультетів, спростить процес міжнародного обміну досвідом, а питання відтоку умів просто втратить свою актуальність.

Література

1. *Миграция в зеркале* стран СНГ (молодежный ракурс) / под ред. И. Молодиковой. – М., 2006. – 275 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://migrocenter.ru/publ/pdf/molodikova.pdf>

2. *Алексеева Е. Н.* Особенности и перспективы образовательной миграции в эпоху глобальных трансформаций / Е. Н. Алексеева // Вестн. Моск. ун-та сер. 18. Социология и политология. – 2012. – № 4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vestnik.socio.msu.ru/archive/text/2012/4/08.pdf>.

3. *Стадний Є.* Кількість студентів-українців за кордоном [Електронний ресурс] / Єгор Стадний. – Режим доступу : <http://www.cedos.org.ua/uk/osvita/kilkist-studentiv-ukraintsiv-za-kordonom>

4. *Вища освіта* в Україні: громадська думка студентів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dif.org.ua/ua/polls/2015a/visha-osvita-v-ukraini-gromadska-dumka-studentiv-_1433936412.htm

УДК 379.83/.84-053.6(477-25) А. Беленок,
А. Бова,
кандидат социологических наук

ДОСУГОВЫЕ ПРАКТИКИ В ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ КИЕВСКОГО СТУДЕНЧЕСТВА

Утверждение рыночной экономики, затяжной социально-экономический кризис, ухудшение материального положения большинства населения Украины отражается в повседневной жизнедеятельности людей, в частности, использовании ими свободного времени, что является важной характеристикой образа и качества жизни.

В статье представлены отдельные результаты социологического исследования "Повседневная жизнь студенческой молодежи", проведенного авторами во втором квартале 2015 г. среди студентов четырех киевских вузов.

Рассматриваются особенности использования свободного времени студенческой молодежью в условиях большого города, анализируются структура досуга студентов, основные досуговые практики, приводится их типология.

Ключевые слова: практики, досуг, свободное время, стиль жизни, большой город, повседневность, факторный анализ.

Утвердження ринкової економіки, затяжна соціально-економічна криза, погіршення матеріального становища більшості населення України відбивається у повсякденній життєдіяльності людей, зокрема, у використанні ними вільного часу, що є важливою характеристикою способу і якості життя.

У статті представлені окремі результати соціологічного дослідження "Повсякденне життя студентської молоді", проведеного авторами у другому кварталі 2015 р. серед студентів чотирьох кийвських вищів. Розглядаються особливості використання вільного часу студентською молоддю в умовах великого міста, аналізуються структура дозвілля студентів та основні дозвіллі практики, наводиться їх типологія.

Ключові слова: практики, дозвілля, вільний час, стиль життя, велике місто, повсякденність, факторний аналіз.

The establishment of a free market economy, lingering socioeconomic crisis and deteriorating financial situation of the majority of Ukraine's population have had an impact on Ukrainians' daily life including leisure activities. The latter is one of the key indicators

for measuring quality of life and assessing lifestyle. The paper presents some results of the sociological survey “The Everyday Life of Students” conducted in the second quarter of 2015 among students of four Kyiv’s universities. Attention is mainly paid to the following issues: how the students spend their free time in a big city and what the most common leisure practices among them are. The authors also analyse the structure of students’ leisure activities and present their typology.

Keywords: *practices, leisure, free time, lifestyle, big city, everyday life, factor analysis.*

Неослабевающее влияние процессов глобализации, появление новых информационно-коммуникационных технологий (ИКТ), экстенсивное разрастание индустрии и инфраструктуры досуга в крупных городах приводят к тому, что использование молодежью свободного времени “встречается” с широким репертуаром возможностей и соблазнов. Особенно это относится к столице – Киеву, где возможности качественного проведения досуга гораздо выше, чем в других городах и регионах Украины.

В настоящей статье представлены отдельные результаты конкретного социологического исследования “Повседневная жизнь студенческой молодежи”, проведенного авторами во втором квартале 2015 г.

Объектом исследования послужили студенты, обучающиеся в четырех вузах г. Киева ($N=422$): Национальном техническом университете Украины “Киевский политехнический институт”, Киевском национальном университете культуры и искусств, Киевском национальном университете им. Тараса Шевченко, Национальном педагогическом университете им. М. П. Драгоманова.

Предмет исследования составили досуговые практики студенческой молодежи в современных условиях (социально-экономических и общественно-политических) постмайданного общества.

Целью статьи является анализ и типизация досуговых практик столичной студенческой молодежи.

Исследование стиля жизни восходит к трудам М. Вебера, Т. Веблена, Г. Зиммеля. Оно также плодотворно осуществля-

лось в работах киевских социологов, принадлежащих научной школе Л. Сохань (Н. Шульги, Е. Злобиной, Л. Бевзенко и др.). Ж. Дюмазедье, С. Паркер, Б. Грушин, Г. Зборовский и др. заложили основные подходы к изучению свободного времени. Культурно-досуговые практики детально проанализированы в работах украинских социологов В. Пичи, А. Ручки, Н. Костенко, Л. Скоковой и др. Значительный вклад в исследование досуга внесли также М. Каплан, Т. Кэндо, Р. Стеббинс и др.

Студенчество традиционно является одним из наиболее доступных объектов исследований. Досуговая проблематика рассматривается в русле анализа молодежного образа и стиля жизни, жизненных планов молодежи, молодежных субкультур и т.д. В этом контексте мы учитываем работы социологов харьковской школы (Е. Якуба, Л. Сокурская, О. Куценко и др.), а также публикации Н. Соболевой, И. Мартынюка, Е. Омельченко и др. Городская повседневность в обществе массового потребления, реализуясь через социальные практики, привлекает внимание все большего количества исследователей. Отметим в этой связи О. Балакиреву, В. Ильина, Я. Рошину, Р. Абрамова, чьи научные статьи побудили нас продолжить их изыскания. В монографиях П. Бурдье, Э. Гидденса, М. де Серто и др. социальные практики анализируются через призму сферы повседневности. Так, согласно концепции П. Бурдье “стиль жизни – это система практик, повторяющихся в повседневном поведении и определяющих положение человека в социальном пространстве” [1, с. 25]. Под практиками мы понимаем “рутинную деятельность индивидов, совокупность навыков и привычных способов обращения с другими людьми, вещами, символами, характерными для данной культуры в данный момент времени” [2, с. 134].

Свободное время – это часть нерабочего (для студентов – не учебного) времени, которая остается после исполнения непреложных обязанностей (удовлетворение физиологических потребностей, быт и т.д.). Досуг – это часть свободного времени, направленная как на отдых и восстановление физических и психических сил, так и на развитие личности. В научной литературе выделяют активный и пассивный досуг,

домашние и внедомашние его формы, рекреационные и развлекательные виды, индивидуальное и массовое потребление досуговых услуг, индивидуальную, общественную или же антиобщественную направленность. Подробный анализ соответствующих досуговых практик выходит за рамки данной статьи. Главное, что объединяет вышеперечисленные классификации – все это виды деятельности, выбранные человеком самостоятельно, без ощутимого внешнего давления, исходя из социетальных потребностей и интересов, а также социокультурных предпочтений. Выяснение того, на что тратит время и деньги современный студент – ключ к пониманию его образа жизни.

В процессе анкетирования мы задавали студентам вопрос: *“Ниже приводится перечень занятий студентов во время, свободное от учебы и домашней работы. Как часто Вы занимаетесь теми или другими видами деятельности?”* Предложенные студентам 50 видов деятельности (практик) могут быть содержательно разделены на 12 типов:

1. *Развлекательные*: посещение кинотеатров; посещение дискотек, ночных клубов; посещение спортивных зрелищ (как зритель); электронные, компьютерные игры; пользование электронной почтой; чтение печатных газет, журналов; чтение художественной литературы; просмотр телепередач* ; прослушивание радиопередач; отдых на природе; поездка на отдых по Украине; поездка на отдых за рубеж; выгул домашних животных; участие в молодежной тусовке по интересам.

2. *Образовательные*: посещение библиотек; курсов иностранного языка; тренингов, курсов повышения квалификации; чтение литературы по специальности.

3. *Потребительские*: посещение кафе, баров; посещение непродуктовых магазинов, торговых центров, шопинг; заказ и покупка товаров (услуг) по Интернету; скачивание из Интернета программ, фильмов.

---

* Нами не вычленялся удельный вес так называемого фонового просмотра ТВ, слушания радио, совмещенного с другими видами деятельности (быт, прием пищи, общение).

4. *Творческие*: фотографирование как хобби, сэлфи; другие хобби (прикладное творчество, вышивание, чеканка, игра на музыкальных инструментах и др.).

5. *Лечебные и спортивно-оздоровительные (здоровьесберегающие)*: посещение медицинских учреждений; активные занятия физкультурой и спортом (стадион, бассейн, тренажерный зал, фитнес); забота о внешнем виде (парикмахерская, массаж, сауна, солярий).

6. *Общественно-преобразующие*: волонтерская работа; участие в политических митингах и акциях; участие в радикальных акциях протеста.

7. *Духовно-познавательные*: посещение театров, концертов; посещение музеев, художественных выставок, галерей; посещение церкви, религиозного собрания; покупка печатных книг.

8. *Вредные привычки*: курение сигарет; немедицинское употребление психоактивных веществ; употребление алкогольных напитков (в т.ч. пива).

9. *Трудовые*: оплачиваемая работа; поиск работы; репетиторство, платные услуги студентам; работа на приусадебном участке (даче).

10. *Неправовые*: участие в азартных играх на деньги; применение физической силы при выяснении отношений, участие в неспортивных драках; совершение мелкого правонарушения (порча имущества, мелкая кража, хулиганство).

11. *Коммуникативные*: общение в социальных сетях, чатах; общение с родственниками; общение с друзьями; любовные свидания, общение с любимыми; дача подарков за решение вопросов.

12. *Транспортные*: поездки в г. Киев и из г. Киева на учебу (работу).

Особую группу составляют поездки в г. Киев и из г. Киева. Это единственный тип, состоящий из практики, представляющей “накладные” затраты времени относительно трудовой и учебной деятельности и являющийся, строго говоря, “переходным” между свободным и несвободным временем.

Условимся, что интенсивность выбора студентами тех или других социальных практик *высокая*, если соответствующие

виды деятельности практикуются ежедневно (таким ответам присвоено 7 баллов) или 1–2 раза в неделю (6 баллов); *средняя*, если те или другие виды деятельности используются в интервале от 1–2 раз в месяц (5 баллов) или 1–2 раза в квартал (4 балла) до 1–2 раз в полгода (3 балла); *низкая*, если студенты признают, что соответствующие занятия происходят в их жизни 1–2 раза в год (2 балла) и реже, вплоть до их отсутствия (1 балл).

Украинскими учеными неоднократно фиксировались тенденции доместикации (одомашнивания) досуга: культурное потребление происходит преимущественно в приватном (домашнем) пространстве.

Полученные в ходе эмпирического исследования данные фиксируют разнообразие досуговых форм и стилей жизни молодежи.

В *табл. 1* приведены результаты статистического анализа ответов студентов на вопрос анкеты относительно частоты занятия теми или другими видами деятельности в свободное от учебы и домашней работы время. Согласно им досуговые практики все больше сопряжены с виртуализацией. Общение в соцсетях становится заменителем непосредственного живого общения, просмотры фильмов по Интернету становятся серьезными конкурентами походам в кинотеатр, электронные версии газет и журналов вытесняют бумажные (хотя и не полностью) и т.д.

Мобильный телефон, часто являясь статусной вещью, кроме коммуникативной функции, используется для связи с Интернет, как терминал для осуществления финансовых операций, развлечений (чтения, прослушивания и просмотра различного медиа-контента). Он также служит залогом спокойствия и одним из условий обеспечения безопасности современного человека.

Наиболее популярными среди интернет-пользователей в студенческом массиве оказались, по данным нашего опроса, такие сервисы, как социальные сети и чаты, электронная почта, скачивание программ и фильмов посредством файлообменников, “пиратский” способ осуществления которого, судя по всему, воспринимается как должный. Практики обращения с современными гаджетами и ИКТ, локомотивом

Таблица 1

Описательные статистики переменных, отражающих частоту занятия студентами теми или иными видами деятельности в свободное от учебы и домашней работы время

<i>Виды деятельности (практики)</i>	<i>Среднее</i>	<i>Медиана</i>	<i>Мода</i>
1. Посещение кинотеатров	3,6	4	4
2. Посещение театров, концертов	2,6	2	2
3. Посещение музеев, художественных выставок, галерей	2,6	2	2
4. Посещение кафе, баров	4,6	5	5
5. Посещение дискотек, ночных клубов	2,3	2	1
6. Посещение медицинских учреждений	2,8	3	2
7. Посещение библиотек	2,8	3	1
8. Посещение церкви, религиозного собрания	2,3	2	1
9. Посещение спортивных зрелищ (в качестве зрителя)	2,7	2	1
10. Посещение курсов иностранного языка	2,4	1	1
11. Посещение тренингов, повышение квалификации	2,2	1	1
12. Посещение непродуктовых магазинов, торговых центров, шопинг	4,4	5	5
13. Заказ и покупка товаров (услуг) по Интернету	3,2	3	4
14. Электронные, компьютерные игры	4,2	5	1
15. Общение в социальных сетях, чатах	6,7	7	7
16. Пользование электронной почтой	6,1	6	7
17. Скачивание из Интернета программ, фильмов	5,9	6	7
18. Чтение печатных газет, журналов	4,5	5	5
19. Чтение профессиональной литературы	5,3	6	6
20. Чтение художественной литературы	5,0	5	7
21. Курение сигарет	2,4	1	1
22. Участие в азартных играх на деньги	1,5	1	1
23. Просмотр телепередач	4,1	5	6
24. Прослушивание радиопередач	3,2	3	1
25. Отдых на природе	4,7	5	5
26. Фотографирование как хобби, сэлфи	4,3	5	6
27. Другие хобби (прикладное творчество, вышивание, чеканка, игра на музыкальных инструментах и т.д.)	4,3	5	6
28. Активные занятия физкультурой и спортом (стадион, бассейн, тренажерный зал, фитнес)	5,1	6	6
29. Оплачиваемая работа	3,0	2	1
30. Поиск работы	3,0	3	1
31. Репетиторство, платные услуги студентам	1,7	1	1
32. Работа на приусадебном участке (даче)	3,1	3	1

Продовження таблиці 1

<i>Виды деятельности (практики)</i>	<i>Среднее</i>	<i>Медиана</i>	<i>Мода</i>
33. Поездки в Киев и из Киева на обучение (работу)	3,6	4	1
34. Волонтерская работа	2,1	1	1
35. Общение с родственниками	6,4	7	7
36. Общение с друзьями	6,7	7	7
37. Забота о внешнем виде (парикмахерская, массаж, сауна, солярий)	4,4	5	5
38. Применение физической силы при выяснении отношений, участие в неспортивных драках	1,6	1	1
39. Поездка на отдых (курорт, путешествие) по Украине	2,4	2	2
40. Поездка на отдых (курорт, путешествие) за границу	1,5	1	1
41. Участие в политических митингах и акциях	1,5	1	1
42. Любовные свидания, общение с любимыми	4,4	5	7
43. Покупка печатных книг	2,7	2	1
44. Немедицинское употребление психоактивных веществ	1,3	1	1
45. Совершение мелкого правонарушения (порча имущества, мелкая кража, хулиганство)	1,3	1	1
46. Выгул домашних животных	1,9	1	1
47. Участие в радикальных акциях протеста	1,2	1	1
48. Употребление алкогольных напитков (в т.ч. пива)	3,7	4	5
49. Предоставление подарков за решение дел	2,4	2	1
50. Участие в молодежной тусовке по интересам (фаны, эмо, рок-музыка, паркур и т.д.)	2,0	1	1

которых является молодежь, “просачиваются” и в другие возрастные группы. С развитием интернетизации в учебном процессе подобные практики, на наш взгляд, будут иметь тенденцию к увеличению. Когда практически все киевские сверстники досконально владеют электронными гаджетами и навыками обращения с ними, в молодежной среде активизируется желание ради самоутверждения выделиться по другим основаниям. Следует заметить, что 26,3% студентов указало, что играет в электронные или компьютерные игры реже, чем раз в год или никогда. В то же время 24,2% заняты этим видом досуга ежедневно, а 19,6% – 1–2 раза в неделю. По этому вопросу фиксируется значительное расхождение между модальным и медианным значением.

Среди приоритетов проведения свободного времени студенты также часто называли общение с друзьями. В этом виде практики для студенческой молодежи ценна свобода от социального контроля (со стороны родителей, преподавателей, государственных институтов). Общение со сверстниками выступает важным механизмом поддержания поколенческой сплоченности. Парадоксально, но сфера неформальных приятельских контактов, вроде бы призванная помочь молодому человеку уйти от внешнего социального контроля, способна налагать на него цепочку обязательств, которые могут выступать не меньшими контролерами, чем взрослое общество.

Высокие места в рейтинге досуговых предпочтений киевских студентов занимают также общение с родственниками, любовные свидания (общение с любимыми), чтение художественной и профессиональной литературы по специальности, активные занятия физкультурой и спортом.

Студенты – важный контингент покупателей на рынке потребительских товаров. По нашим данным, в студенческой среде доминирует средняя интенсивность посещения непродуктовых магазинов и торговых центров. В частности, посещает указанные места ежедневно 2,6% респондентов, 1–2 раза в неделю – 13,8%, 1–2 раза в месяц – 36%, 1–2 раза в квартал – 26,7%. Социологи отмечают и такую новую тенденцию в сфере досуга, как развитие шопинг-культуры. “Товары все больше приобретают не только утилитарное, но и символическое значение, походы в магазины становятся родом активности, все менее зависимой от реальных потребностей. Шопинг-центры, мега-магазины, постепенно отвоевывающие городские пространства в столице и мегаполисах, становятся своего рода “народными университетами”, помогающими молодежи формулировать вкус, стиль, пристрастия” [3, с. 149].

В меньшей степени по сравнению с обычным шопингом представлена в структуре свободного времени киевских студентов такая практика, как заказ и покупка товаров (услуг) по Интернету. Видимо, это связано с тем, что студентов редко можно застать по месту проживания – при возросшем темпе жизни они стараются больше “крутиться”, успевать сделать больше дел в течение суток, побывать в разных местах и учреждениях.

Выросшая в атмосфере конкурентного индивидуализма и прагматизма, современная украинская молодежь настроена рассматривать образование как форму капиталовложения, инвестиции, с которой в будущем будет иметь право получать стабильные и немалые проценты. Правда, по мере вхождения в рынок молодым людям становится ясно, что диплом автоматически не ведет к престижной должности, высокой зарплате, более того, зачастую он даже не гарантирует трудоустройство как таковое. Поэтому еще не получив вузовского диплома, студенты в свободное от учебы время не только развлекаются, но и работают либо ищут работу. О степени распространенности трудовых практик в структуре образа жизни студенческой молодежи г. Киева можно судить по данным *табл. 2*. Оплачиваемой работой как минимум раз в неделю занят каждый пятый студент. Поиску работы с высокой и средней степенью интенсивности этого процесса посвящает свое время половина респондентов. Репетиторство, платные услуги другим студентам мало распространены. Работа на приусадебном участке (очевидно, в помощь старшим в семье), хоть и встречается чаще, тоже не является излюбленным для студенческой молодежи видом проведения досуга. В любом случае “двойная” занятость повышает ценность свободного времени.

Таблица 2

Частота выбора студентами трудовых практик (%)

Виды деятельности (практики)	Ежедневно	1–2 раза в неделю	1–2 раза в месяц	1–2 раза в квартал	1–2 раза в полгода	1–2 раза в год	Реже, чем 1 раз в год или никогда
Оплачиваемая работа	11,3	9,6	9,1	7,2	9,1	12,5	41,2
Поиск работы	5,3	7,9	11,9	11,7	11,5	17,5	32,3
Репетиторство, платные услуги студентам	1,9	3,4	1,7	6,3	2,9	7,3	76,4
Работа на приусадебном участке	2,9	10,1	16,1	11,1	13,3	14,7	31,8

В современном мире, как известно, приветствуется профессиональное саморазвитие человека, накопление разнообразных ресурсов, что ведет к повышению конкурентоспособности специалиста на рынке труда. Вопреки распространенному мнению, у киевского студенчества не обнаружилась тяга к освоению все новых социальных компетенций. Так, признались, что посещают курсы иностранных языков ежедневно 1,7% опрошенных, 1–2 раза в неделю – 16%, 1–2 раза в месяц – 44%, в отношении посещения разнообразных тренингов, курсов повышения квалификации соответствующие показатели – 1%, 5,6% и 10%. Зато на низкую частоту посещения соответствующих курсов указали 66,5% и 70% респондентов.

Перенасыщенный учебой жесткий график трудового дня, ограниченные возможности для здорового питания у студентов, длительное пользование компьютером (а напряженное многочасовое слежение за дисплеем утомляет и ослабляет зрение, позвоночник, нервную систему) – все это факторы риска, ухудшающие здоровье студенческой молодежи. Сюда же можно приплюсовать фактор употребления алкогольных напитков (включая пиво) – довольно распространенную практику проведения свободного времени киевскими студентами. Сообщили социологам, что подобное употребление происходит ежедневно 1,2% опрошенных, 1–2 раза в неделю – 15,6%, 1–2 раза в месяц – 27,4%. Таким образом, 44% респондентов “расслабляются” со спиртным как минимум 1 раз в месяц. Часто курит, по данным опроса, примерно каждый пятый киевский студент. Тем важнее, чтобы участие молодежи в формировании собственного здоровья как наивысшей индивидуальной и общественной ценности “перевешивало” бы вредные привычки.

О частоте выбора студентами здоровьесберегающих практик свидетельствуют данные *табл. 3*. На первом месте среди них у студентов присутствуют активные занятия физкультурой и спортом (стадион, бассейн, тренажерный зал, фитнес). Часто (т.е. ежедневно или 1–2 раза в неделю) такие практики применяют 58,8% опрошенных, 1–2 раза в месяц – 16,2%, 1–2 раза в квартал – 8,3% (остальные – еще реже). На ежедневную заботу о внешнем виде, включающую посещение специа-

лизированных учреждений (в частности, для получения сеансов массажа, сауны, солярия) указали 10,5% респондентов, еще 10,3% признались интервьюерам, что посещают подобные места 1–2 раза в неделю, а еще 33,4% – 1–2 раза в месяц. В отношении же такого вида деятельности, как посещение медицинских учреждений, студенты оказались не столь активны. Тех, кто как минимум 1 раз в месяц наведывался к врачам, оказалось лишь 7,4%. 1–2 раза в квартал поправляют здоровье 20,8%, 27,3% делают это 1–2 раза в полгода, 34% – 1–2 раза в год, а 10,5% бывают в медицинских заведениях реже, чем 1 раз в год. Улучшить ситуацию с профилактикой заболеваемости у студентов и ранним выявлением неполадок со здоровьем могли бы, на наш взгляд, конкретные мероприятия по повышению медицинской грамотности учащейся молодежи и меры по экономическому стимулированию для тех, кто активно сохраняет свое физическое здоровье.

Приоритетные для студентов виды досуговой деятельности косвенно свидетельствуют о развитии у них тех или других групп потребностей. Существенными “ограничителями” при этом выступают недостаток у молодых людей материальных средств, необходимость вследствие этого осуществлять вторичную (после основной учебной) трудовую занятость, периодические отъезды из г. Киева к родственникам, что

Таблица 3

Частота выбора студентами здоровьесберегающих практик (%)

<i>Виды деятельности (практики)</i>	<i>Ежедневно</i>	<i>1–2 раза в неделю</i>	<i>1–2 раза в месяц</i>	<i>1–2 раза в квартал</i>	<i>1–2 раза в полгода</i>	<i>1–2 раза в год</i>	<i>Реже, чем 1 раз в год или никогда</i>
Посещение медучреждений	0,5	0,7	6,2	20,8	27,3	34,0	10,5
Активные занятия физкультурой и спортом	18,8	39,9	16,2	8,3	3,6	4,5	8,8
Забота о внешнем виде (парикмахерская, сауна, солярий)	10,5	10,3	33,4	22,4	9,3	5,5	8,6

особенно свойственно студентам – не киевлянам по происхождению. Виды досуга, выражаясь фигурально, все интенсивнее “конкурируют” друг с другом за свободное время молодого жителя столицы. Активность студентов при посещении отдельных культурно-досуговых заведений г. Киева подтверждают данные *табл. 4*.

Излюбленным времяпрепровождением киевских студентов является, исходя из результатов анкетирования, посещение кафе и баров. Каждый четвертый бывает в соответствующих заведениях хотя бы один раз в неделю, а суммарно около двух третей опрошенных посещает такие места хотя бы один раз в месяц (а то и чаще).

Находят своих почитателей в студенческой среде и кинотеатры. Наши данные говорят о том, что в студенческой массе имеется стабильный сегмент, который посещает эти традиционные места проведения досуга с той или другой периодичностью. Низкая частота посещения кинотеатров зафиксирована нами только в 21,9% анкет.

Судя по полученным данным, студенты явно не являются лицом столичной театральной и музейной публики: посещали театры, концерты как минимум один раз в месяц 9,3% респондентов; музей, художественные выставки, галереи – столько же. Является ли слабая посещаемость мест, связан-

Таблица 4

Частота посещения студентами тех или других культурно-досуговых мест г. Киева

<i>Виды деятельности (практики)</i>	<i>Ежедневно</i>	<i>1–2 раза в неделю</i>	<i>1–2 раза в месяц</i>	<i>1–2 раза в квартал</i>	<i>1–2 раза в полгода</i>	<i>1–2 раза в год</i>	<i>Реже, чем 1 раз в год или никогда</i>
Кинотеатры	-	3,1	26,2	32,4	16,4	12,9	9,0
Театры, концерты	-	1,7	7,6	11,0	21,6	31,8	23,3
Музеи, художественные выставки, галереи	-	0,5	8,8	17,4	21,7	31,0	20,5
Кафе, бары	2,4	22,7	39,0	17,0	8,1	4,3	6,5
Дискотеки, ночные клубы	0,5	2,4	9,1	10,3	14,8	19,4	43,5

ных с высоким искусством, следствием неразвитости соответствующих потребностей и запросов студенческой молодежи, или она обусловлена удорожанием услуг в сфере культуры – могут показать только дополнительные исследования. Опровергает устоявшиеся представления и полученный нами сравнительно небольшой процент студентов, отметивших посещение дискотек и ночных клубов в качестве предпочитаемого досугового занятия. Указали, что бывают в подобных заведениях как минимум один раз в месяц только 12% опрошенных, 43,5% отметили, что бывают там реже, чем один раз в год или никогда, остальные выбрали частоту посещения таких мест между указанными полюсами. Вероятно, имеется дифференциация внутри студенческой молодежи на “дневную” и “ночную”, с присущими этим подгруппам культурными запросами и социальными практиками. Можно прогнозировать появление разнообразных молодежных субкультур, обладающих своими ценностными критериями престижности и соответствующими символами, в число которых входит и посещение определенных культурно-развлекательных мест.

Связанные при помощи мобильных гаджетов, имеющих доступ к Интернету (телефонов, смартфонов, планшетов, ноутбуков), молодые люди легко определяют местоположение друга друга и с учетом этой информации выстраивают свои индивидуальные траектории перемещений по г. Киеву. При наличии множества альтернатив проведения свободного времени студенту не всегда просто сделать реальный выбор. Тогда рутинизация досуговых практик, например, “зависание” в привычном баре, будет означать, по сути, отказ от выбора. Бесцельное времяпрепровождение, желание “убить время” тормозит духовное развитие личности, может явиться первым шагом на пути к девиантному поведению.

Касаюсь распространенности неправовых практик во внеучебное время, тревожит, что каждый четвертый студент прибегает хоть один раз в год (а то и чаще) к применению физической силы при выяснении отношений в социуме. Каждый десятый, судя по полученным эмпирическим данным, как минимум 1–2 раза в год допускает немедицинское употребление психоактивных веществ, каждый седьмой признается в совершении 1–2 раза в год и чаще мелкого

правонарушения (в реальности эти цифры, вероятно, больше, т.к. студенты понимают социально неодобряемый характер такого рода действий и заинтересованы их преуменьшать).

Все вышеприведенные виды девиантного поведения в досуговой сфере несут угрозу разрушения как личности непосредственно, так и общества (опосредованно, кумулятивно). 14,4% опрошенных студентов хотя бы один раз в год принимали участие в азартных играх на деньги. “Быстрые” деньги, “заработанные” в компании сверстников, нелегальном или он-лайн казино, как и их отъем в ходе “справедливой” игры являются весомым фактором риска криминализации общества. Желание тянуться к “красивой жизни”, которую демонстрируют на ТВ и с обложек глянцевого журналов, разбивается о рифы запредельного социального неравенства, контрастов стартовых возможностей студентов, различного социального происхождения достичь стандартов жизненного успеха. Противостоять же жестким законам капитализма, навязываемым молодым людям с детства взрослым обществом, дано немногим. И даже если пассивный досуг не выступает следствием сугубо лени и апатии, а является компенсаторным в качестве релаксации после интенсивных интеллектуальных нагрузок во время занятий и подготовки к ним, а также для части студентов – и параллельной трудовой занятости, все равно он притупляет личность студента в рутине времени, не позволяет максимально полно использовать потенциал культурно-познавательных и развлекательных сфер большого города.

В работах Р. Стеббинса обосновывается разделение досуга на “серьезный” и “обычный”. Под “серьезным досугом” социолог понимает устойчивые занятия “любителя” (hobbyist) или участника общественной самодеятельности – “волонтера” (volunteer). К отличительным качествам “серьезного” досуга относятся потребность продолжать это занятие, возможность прилагать усилия, чтобы сделать карьеру, переживать важные моменты, достигать целей и участвовать в жизни. Обычный досуг, по Р. Стеббинсу, – это “относительно недолгая приятная деятельность, требующая незначительного обучения или не требующая никакого специального обучения, чтобы получить удовольствие” [4, с. 68].

Данные нашего исследования фиксируют, что студенты в значительной мере ориентированы на такие досуговые формы организации свободного времени, как отдых на природе, фотографирование как хобби, сэлфи*, другие хобби (например, прикладное творчество, вышивание, чеканка, игра на музыкальных инструментах). Проведение свободного времени в форме отдыха на природе практикуется студентами со следующей частотой: ежедневно – 6,2%, 1–2 раза в неделю – 20,5%, 1–2 раза в месяц – 34,8%, 1–2 раза в квартал – 24,1%, 1–2 раза в полгода – 9,3%, 1–2 раза в год – 3,3%, реже, чем один раз в год или никогда – 1,7%. Доли студентов, практикующих занятия фотографией, которые в последние годы переживают ренессанс по сравнению с временем молодости родителей респондентов, таковы: 14%, 26%, 16,2%, 11,7%, 6,9%, 6,7%, 18,6% соответственно. Получается, 80% студентов брали в руки фотоаппарат и использовали его в часы досуга больше одного раза в год, а половина из указанного количества делала фотоснимки с высокой мерой интенсивности. С примерно такой же частотой студенты практикуют в свободное время и другие хобби.

Ряд досуговых практик недостаточно востребованы студенческой молодежью. К их числу относятся, например, посещения спортивных зрелищ в качестве зрителя (средний балл – 2,7), поездки на отдых (курорт, путешествие) по Украине (2,4), посещения церкви, религиозного собрания (2,3), волонтерская работа (2,1).

В ходе исследования установлено, что весьма распространенной формой проведения свободного времени является у студентов просмотр телепередач. Признались, что смотрят телевизор ежедневно 9,6% респондентов, 1–2 раза в неделю – 23,9%, 1–2 раза в месяц – 18,7%, 1–2 раза в квартал – 9,6%, 1–2 раза в полгода – 8,4%, 1–2 раза в год – 9,1%, реже, чем один раз в год или никогда – 20,8% (средний балл – 4,1). Несколько реже молодежь использует такую досуговую практику, как прослушивание радиопередач – соответствующие

---

* Сэлфи (selfie от англ. self – сам) – автофотопортрет, снятый на фронтальную камеру мобильного телефона, обычно выкладываемый на своей странице в социальных сетях.

процентные доли: 7,9%, 13,3%, 11,7%, 11,4%, 6,4%, 16,0%, 33,3% (средний балл – 3,2). Итак, в условиях массовой интернетизации каждый пятый столичный студент находится вне зоны воздействия ТВ, а каждый третий – независим от приема радиосигналов.

Видя большое несоответствие между положениями Конституции Украины и другими законами, де-юре в полной мере гарантирующими права человека, и неэффективностью сложившейся в государстве социально-экономической системы, молодежь накапливает потенциал социального критицизма, однако становится активным участником в политическом процессе не спешит. Указали, что участвовали в политических митингах и акциях ежедневно 1,4 опрошенных студентов, 1–2 раза в неделю – 1%, 1–2 раза в месяц – 1,7%, 1–2 раза в год – 13,2%. Доминирует позиция наблюдателя: 76,2% (т.е. 3/4 опрошенных) участвовали в подобных политических мероприятиях реже, чем один раз в год, а то и вовсе не участвовали. Около 10% киевских студентов принимали участие в радикальных акциях как минимум один раз в год – это, скорее, отголосок памяти о Евромайдане 2013–2014 гг. Пользуясь атмосферой всеобщего недовольства, царящей в современном украинском обществе, энергией молодежи, желающей общественных перемен, могут воспользоваться для достижения своих целей приверженцы разных идеологических направлений.

С целью создания эмпирической типологии досуговых практик студентов и обобщения исходной информации проведен факторный анализ ($N=324$) с выделением главных компонент, ортогональным вращением Варимакс и нормализацией Кайзера (табл. 6). Шестнадцатью латентными факторами описано 61,7% дисперсии исходных переменных. Во многом формирование факторов, определяющих те или иные виды активности, обусловлено набором похожих вопросов, содержащихся в анкете. Как известно, фактор содержит два полюса, различающиеся по интенсивности включенности респондента в ту или иную практику. В силу большого количества вопросов, относящихся к разным сферам деятельности, факторы имеют пересечения по ряду переменных, положительные и отрицательные нагрузки, составляющие один фактор.

Таблиця 6

Нагрузки на факторы после вращения

Переменные	Фактор																
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	
44. Немедицинское употребление психоактивных веществ	,81																
47. Участие в радикальных акциях протеста	,78			,11	,13										,19		
45. Совершение мелкого правонарушения	,77				,14											,16	
38. Применение физической силы при выяснении отношений, участие в неспортивных драках	,62					,17			,15	,15						,11	
35. Общение с родственниками	,57			,10	,14	,19	,13	,21									,23
41. Участие в политических митингах и акциях	,52			,12	,20			,26		,20				,12	,40		,12
2. Посещение театров, концертов	,71	,18						,18						,21	,25		
3. Посещение музеев, художественных выставок, галерей	,10	,63	,25							,14	,27	,17	,15				
12. Посещение непродуктовых магазинов	,59				,17		,33										,13
1. Посещение кинотеатров	,58	,10	,11	,11	,34			,15									
4. Посещение кафе, баров	,51			,40	,21	,16											
26. Фотографирование как хобби, сэлфи	,47				,21		,45	,17	,10						,21		,16
20. Чтение художественной литературы	,13	,74															
19. Чтение профессиональной литературы	,21	,13	,61														
43. Покупка печатных книг	,17		,60	,12	,39				,11		,25						
7. Посещение библиотек			,47					,16		,11		,26					
18. Чтение печатных газет, журналов	,11	,46				,29	,20	,21		,14		,25	,16				
48. Употребление алкогольных напитков	,16			,12	,79												
21. Курение сигарет	,11			,71			,13	,12		,13							,18
5. Посещение дискотек, ночных клубов	,12	,26	,23	,52	,14		,13	,19	,12			,23					
39. Поездка на отдых по Украине	,13	,19			,69			,14	,15								
40. Поездка на отдых за границу	,28				,59					,26	,32						,19
25. Отдых на природе	,11	,21			,40		,32	,21	,26								,21
17. Скачивание из Интернета программ, фильмов						,65	,12										
16. Пользование электронной почтой			,28	,15		,61			,15								
13. Заказ и покупка товаров (услуг) по Интернету		,22	,13		,12	,61			,20			,15					

Продовження таблиці 6

Переменные	Фактор															
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
24. Прослушивание радиопередач						,18	,70	,13	,10					,16		
23. Просмотр телепередач	,11	,18	,20				,69									,19
9. Посещение спортивных зрелищ (в качестве зрителя)	,14	,12			,19			,69								,19
28. Активные занятия физкультурой и спортом				-,25			,18	,52	,33	-,19			-,13			-,13
29. Оплачиваемая работа		,14		,19				,13	,63	,12	,14	-,12	,12	,15		,16
30. Поиск работы			,16		,28	,15	,12		,52	,13						-,14
42. Любовные свидания, общение с любимыми	,13	,26							,42	-,10		,30	-,19	-,17	,16	,18
15. Общение в социальных сетях, чатах	-,15			,17		,26			-,73				,10			
31. Репетиторство, платные услуги студентам		-,15							,34	,46	,36	,13				
22. Участие в азартных играх на деньги	,29			,23		,27		,30		,40		-,14				-,10
10. Посещение курсов иностранного языка			,10		,18					,77						,14
11. Посещение тренингов, повышение квалификации		,16							,25	,64		,35				-,17
6. Посещение медицинских учреждений			,18								,71	,13				-,12
36. Общение с друзьями	-,43		,21						,29	-,21		-,44	-,21		,23	
32. Работа на приусадебном участке		-,19				-,13	,23	,13	,29		-,11	,41	,21			,14
27. Другие хобби (прикладное творчество)				,17								,78				
50. Участие в молодежной тусовке по интересам	,30	,13		,17	,36								,44	-,17		
34. Волонтерская работа					,30	,11				,38	,11	,27	,40	,18	-,34	,13
8. Посещение церкви, религиозного собрания	,14	,14		-,12			,24					,20		,69		
14. Электронные, компьютерные игры	,15	-,28	-,17		-,18	,23		,38	,18					-,44	,17	,24
37. Забота о внешнем виде	,19			,27				,17	,11		,15	-,13			,64	
49. Предоставление подарков за решение дел			-,15	,21			,17					,15			,62	,12
46. Выгул домашних животных		,14														,80
33. Поездки в Киев и из Киева на учебу, работу		-,30			,11				,24	-,19	-,22	,13	,19	,32	,25	,33
Прочие дисперсии	11,2	8,0	5,6	4,5	4,0	3,3	3,1	3,0	2,7	2,6	2,6	2,4	2,3	2,2	2,1	2,1

Примечание. Цифра ноль перед запятой, отделяющей сотые доли числа, и коэффициенты с абсолютным значением меньше 0,1 не отображены.

Так, первый фактор характеризует конформизм – неконформизм. Респонденты, получившие высокие баллы по этому интегральному показателю, склонны к протестам, риску и правонарушениям. Одновременно указанная категория людей реже общается с родственниками и друзьями. Соответственно на противоположном полюсе фактора располагаются конформисты, вовлеченные в родственные и дружеские сети.

Второй фактор характеризует степень вовлеченности в работу или учебу – городскую культурную жизнь, а также фотографирование этих событий. Указанный интегральный индекс отрицательно коррелирует с такими видами деятельности, как репетиторство, работа на приусадебном участке, поездки в Киев на обучение и обратно, компьютерные игры.

Третий фактор отражает потребности в информации, получаемой из книг и печатной продукции, или отсутствие таковых. Как следует из одновременного наличия положительных и отрицательных факторных нагрузок, “книголюбы” не склонны посещать дискотеки и ночные клубы и уделять время компьютерным играм.

Четвертый фактор фиксирует степень “простоты” – “богемности” поведения респондентов – частоту употребления ими сигарет и алкоголя, посещения дискотек, ночных клубов, баров, кафе, участие в азартных играх, а также заботу о внешнем виде. Специфическая клубная культура не предполагает активного занятия спортом.

Пятый фактор описывает интенсивность территориально-пространственной мобильности от домоседства до поиска работы и участия в молодежной тусовке, вплоть до путешествий студентов по территории Украины и за её пределы.

Шестой фактор показывает частоту использования Интернета для решения разнообразных задач (развлечения, общения и заказа товаров или услуг).

Седьмой фактор отражает частоту потребления медиа-контента, использование времени на просмотр теле- и радиопередач.

Восьмой фактор показывает частоту участия в спортивной жизни.

Девятый фактор объединяет виды деятельности, связанные с работой, её поиском, а также любовные свидания (ко-

торые также нуждаются в определенном подкреплении материальным ресурсом).

Десятый фактор, обладающий свойством биполярности, показывает степень вовлеченности в преимущественно реальную работу – виртуальное общение. Так, категория студентов, практикующих репетиторство, предоставление платных услуг, менее склонны общаться в социальных сетях.

Одиннадцатый фактор связан с активностью киевских студентов в обучении на специализированных курсах и повышении квалификации во внеурочное время.

Двенадцатый фактор отражает прежде всего частоту посещения медицинских заведений.

Тринадцатый фактор включает такие практики, как хобби, участие в молодежной тусовке и волонтерская деятельность.

Четырнадцатый фактор говорит либо о вовлеченности респондентов в религиозную жизнь (традиционный социальный институт), либо о проявлении интереса к компьютерным играм (явление постмодерна).

Пятнадцатый фактор характеризует людей по степени заботы о своем внешнем виде и одновременно предоставления подарков за решение вопросов лицам, от кого это зависит. Как показывают исследования западных психологов, привлекательная внешность также может способствовать достижению прагматичных, в том числе карьерных, целей, быть неотъемлемым элементом успешного человека, придавать уверенность в себе.

Шестнадцатый фактор в основном отражает частоту выгула домашних животных (у кого они есть) как частный случай внедомашнего поведения.

Интерпретация данных исследования еще далека от завершения, но некоторые предварительные выводы уже можно сделать.

Факторный анализ позволяет выявить характер эмпирических закономерностей в многомерном пространстве и может служить в дальнейшем для построения интегральных индексов и соответствующих типологий респондентов.

1. Досуг является одной из значимых сфер жизни молодежи. В выбранном нами для исследования сегменте социального пространства – досуговом – нами выделены 12 типов

социальных практик, встречающихся среди столичных студентов с той или другой степенью периодичности. В целом опрос выявил большую популярность коммуникативных, творческих и ряда развлекательных практик. Тенденцией нового времени, постмодерна, является заметная интернетилизация досуговой сферы, а также виртуализация досуговой сферы межличностных контактов. Так, самые высокие места в структуре досуга киевских студентов занимают такие практики, как общение в социальных сетях, чатах; пользование элетронной почтой; скачивание из Интернета программ, фильмов; общение с родственниками и друзьями; активные занятия физкультурой и спортом.

2. Современная молодежь, активно осваивая разнообразные культурно-досуговые формы, тем самым творит широкую палитру индивидуальных жизненных стилей. Вместе с тем досуговое поведение молодых людей, обучающихся в киевских вузах, уже соответствующих инфраструктурных возможностей столицы. В частности, зафиксированные средние показатели по посещаемости студентов кафе, баров; кинотеатров; непродовольственных магазинов и торговых центров; низкие показатели – библиотек; спортивных арен; театров, концертов; музеев, художественных выставок, галерей; дискотек и ночных клубов.

3. Нонконформизм, сознательное противоправное поведение в целом не характерны для студенческой среды. Возможно этому способствует включенность в сферу действия новых для индивида социальных институтов и расширение сети социальных контактов, необходимость освоения учебной программы, поиска дополнительной работы, желание найти спутника жизни и в целом вписаться в общество после окончания учебного заведения.

4. С помощью факторного анализа осуществлено понижение размерности входных данных. Ряд факторов получил однозначную содержательную интерпретацию. Несмотря на то, что типология досуговых практик, установленная эмпирически, не полностью совпадает с исходной теоретической типологией и содержит пересечение переменных, относящихся к разным латентным факторам, она дает возможность в дальнейшем более обоснованно строить интегральные индексы социального поведения молодежи.

5. В дальнейших исследованиях целесообразно, на наш взгляд, изучить сходство и различия в повседневных практиках студентов из столичных и периферийных вузов, престижных и массовых учебных заведений, учащихся на коммерческой или бюджетной основе; выявить соотношение традиционных и инновационных компонентов в досуговых практиках; установить модель желаемого проведения свободного времени и сопоставить с данными о реальном досуговом поведении студенческой молодежи.

6. В качестве рекомендации позволим себе обратить внимание организаторов внеурочной работы, лиц, ответственных за сайты вузов, студенческое радио и ТВ, кураторов студенческих групп на необходимость приобщения учащихся к активным формам проведения досуга в противовес пассивному отдыху с тем, чтобы свободное время студенты проводили рационально, творчески, по возможности с пользой для себя и для общества.

7. Внимание к обозначенной проблематике, более подробное изучение досуговых практик позволит исследователям четко представлять пространственно-временные характеристики образа жизни студентов, своевременно выявлять зоны конфликтного взаимодействия различных сторон их жизнедеятельности, достоверно прогнозировать возможные изменения в системе их ценностных ориентаций.

Литература

1. *Рощина Я.* Дифференциация стилей жизни в поле досуга / Я. Рощина // Экономическая социология. – 2007. – Т. 8. – № 4. – С. 23–42.

2. *Абрамов Р. Н.* Социальные инноваторы: досуговые практики и культурное потребление / Р. Н. Абрамов, А. А. Зудина // Мониторинг общественного мнения. – 2010. – № 6. – С. 134–142.

3. *Омельченко Е.* Культурные практики и стили жизни российской молодежи в конце XX века / Е. Омельченко // Рубеж. – 2003. – № 18. – С. 145–166.

4. *Стеббинс Р. А.* Свободное время: к оптимальному стилю досуга (взгляд из Канады) / Р. А. Стеббинс // Социс. – 2000. – № 7. – С. 64–72.

INTERNALLY DISPLACED PERSONS: BEHAVIOURAL PATTERNS AND ADAPTATION PRACTICES UNDER CONDITIONS OF AN UNDECLARED WAR

The paper is focused on the process of adaptation of internally displaced persons (IDPs) to new conditions. Special attention is paid to the following issues related to IDPs: losses incurred due to forced displacement, behavioural patterns and practices for surviving in a new social environment. Furthermore, the author defines and analyses the main socio-psychological types among internally displaced persons, identifies the vectors of IDPs' adaptation and outlines the factors that facilitate or impede the adaptation process.

Keywords: *internally displaced persons, adaptation, socio-psychological types, catalysts and inhibitors for the adaptation process.*

У статті досліджується процес пристосування внутрішньо переміщених осіб (ВПО) до нових умов соціального оточення. Аналізуються втрати ВПО внаслідок вимушеного переміщення, а також особливості поведінки та практики виживання. Виявлено та досліджено основні соціально-психологічні типи ВПО. Виокремлено вектори адаптації ВПО, структуровано фактори, які сприяють або гальмують процес адаптації ВПО.

Ключові слова: *внутрішньо переміщені особи, адаптація, соціально-психологічні типи, каталізатори та гальмівники процесу адаптації.*

В статье рассматривается процесс приспособления внутренне перемещенных лиц (ВПЛ) к новым условиям социального окружения. Анализируются потери ВПЛ в результате вынужденного перемещения, а также особенности поведения и практики выживания. Выявлены и исследованы основные социально-психологические типы ВПЛ. Определены векторы адаптации ВПЛ, структурированы факторы, которые способствуют либо тормозят процесс адаптации ВПЛ.

Ключевые слова: *внутренне перемещенные лица, адаптация, социально-психологические типы, катализаторы и ингибиторы процесса адаптации.*

Forced population migration within the country is a new migration process for Ukraine, which is characterised by lack of the spatial behaviour choice. In this case, the decision to leave was determined by numerous threats to life, families' and children's rescue, which was the main pulse to escape from the occupied territories. In most cases, objective factors threatened the security of Ukrainians' life; the effects of factors consist also in a full or a partial loss of social connections, an employment, a house, family connections, the loss of a social status and financial welfare. For the part of IDPs this loss is absolute: a house has destroyed, an employer has stopped business, the relationships with neighbours and friends are not supported for different reasons. For some IDPs the loss is relative: a house has abandoned but not destroyed, an employer has moved or work is being done at a distance; neighbours, relatives and friends have moved to other areas and their relationship is still maintained. The migration was within the country, but into a new, unusual socio-cultural environment, accompanied by some changes at the level of the society's structure and in IDPs' daily life; therefore, certain behavioural patterns and the practices for surviving should be produced.

The process of migration was further complicated by uncertainty: on the one hand, an undeclared war; on the other hand, unwillingness of the state, or lack of the legal and institutional arrangements as to determine the legal status of the persons who are forced to leave the place of residence, as well as absence of mechanisms for regulation of migration, arrangement and further employment assistance for individuals. Only after the first wave of migration from the Eastern Ukraine and the Autonomous Republic of the Crimea, Verkhovna Rada adopted the Law of Ukraine "On securing the rights and freedoms of IDPs" (Parliament of Ukraine, the Law of 20.10.2014, No. 1706-VII). According to the Law, internally displaced person is a citizen of Ukraine, a foreigner or a stateless person who is in Ukraine on the legal grounds and is entitled to the permanent residence in Ukraine; who was forced to leave, or leave the place of residence as a result of the negative consequences of the armed conflict or in order to avoid them, the temporary occupation, a widespread violence, human rights violations

and emergencies of a natural or a man-made character. According to the guidelines of the UNHCR (the UN Refugee Agency) about the persons' migration within the country, the displaced persons within the country are defined as the people or the groups of people who were forced to flee or to leave their homes or places of residence, through or in order to avoid the effects of the armed conflict, the situation of a generalised violence, the violations of human rights or natural/man-made disasters, and who have not crossed an internationally recognised state border. Subsequently, the following laws on the regulation of financial assistance to IDPs were adopted: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of 01.10.2014 No. 509 "On accounting of internally displaced persons" and of 01.10.2014 No. 505 "On providing monthly targeted financial support to internally displaced persons to cover living expenses, including housing and utilities". Solution of the migration-related problems and taking up residence in the first days and weeks were assigned to the IDPs, the community and the local authorities. In December, 2015, the Cabinet of Ministers adopted Resolution No. 1094 of 16.12.2015 "On approval of the comprehensive public programmes to support social adaptation and reintegration of the citizens of Ukraine who moved from the temporarily occupied territory of Ukraine and the areas of the anti-terrorist operations in other regions of Ukraine for the period until 2017". The systems of monitoring and evaluating the effectiveness of measures concerning integration, social adaptation and protection of the displaced citizens at the national and regional level are to be created according to the action plan of this Resolution (p.p.7). The Ministry of Social Policy and the National Academy of Sciences of Ukraine are responsible for the implementation (by consent).

The purpose of the article according to the research results is the analysis of the behavioural patterns and practices for surviving, the attempt to define which vectors of adaptation to the new conditions of the social environment are traced among IDPs and to identify the factors which promote or inhibit the adaptation of IDPs.

Since IDPs' migration, their practices for surviving, adaptation and adjustment issues are considered in this article,

it is advisable to outline the theoretical basis and give the information about the research methodology, using the example of which the analysis is made.

There are famous works written by I. Prybytkova about contemporary migration processes, including migration of the Crimean Tatars, which covers theoretical and methodological prerequisites of the modern migration, the problems of the reintegration and the analysis of improvement and adaptation of the formerly deported Crimean Tatars in the Crimea. The researchers of the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine, in particular Yu. Saienko, M. Shul'ha, O. Zlobina conducted a thorough analysis of the social aspects of the Chernobyl disaster victims, and N. Hodoriv'ska proposed the typology of the social adaptation models of the various victims' groups. The analysis of the individual adaptation problems was highlighted in O. Zlobina's work — the adaptation of an individual in the terms of the social instability, as well as in N. Panina and E. Golovakha's — the problems of the social adaptation in terms of the society transformation. In these studies the fundamental developments regarding persons' migration, adaptation in general and adaptation of all displaced persons cannot be directly applied to the IDPs within the framework of the research. In the case of Chernobyl disaster the migration was forced, however, organised and coordinated by the state. In the case of the Crimean Tatars, the migration was not supported from outside, but was well motivated from within, as it was returning to the land of their ancestors. Actually existing achievements can be used as coordinates hereinafter, but the content will be slightly different.

The concept of adaptation has the status of a general scientific category of the kind that extrapolates into many spheres of the different disciplines, contributes to the integration of the theoretical constructions of the relevant knowledge. In the most general terms it can run about social, socio-biological, biological, physical, psychological, chemical, psycho-physiological adaptation, etc. — depending on the level of the matter organisation and which aspect of the reality is under research [1]. In the theory of the migration processes I. Prybytkova defines adaptation as “a socio-psychological process

of individual's or social group's adjustment to the new conditions of the social environment in the residential areas. The most important part of the adaptation is the coordination of self-concepts, expectations, individuals' needs with their capabilities and the realities of a new life in the residential areas. The adaptation occurs simultaneously on the physiological, biological, psychological and social levels actually" [2, p. 292]. The reflection of the adaptation process is "the arrangement, as the process when new residents are reaching old residents' welfare. In case of the organised migration the country provides with loans, a free financial assistance, reimburses travel and transportation expenses, cattle purchase, etc." [2, p. 292].

Since the process of coordination occurs at the individual level, it is advisable to focus on isolating the different social and psychological types of adaptation. This approach was started in sociology by W. Thomas and F. Znaniecki who singled out the types of individuals' integration as a stable unity based on the interaction of the individual and socio-cultural factors [3].

The article has analysed the empirical material obtained within the framework of the research "Meeting the demands and respecting the rights of internally displaced persons". The performer is Umbrella Research Company commissioned by the Centre of the Political Research and Analytics within the framework of the project "Respecting the rights of the internally displaced persons and the fight against the violation of their rights by enhancing the institutional capacity of the local governments and the implementation of the social reintegration". The project was supported by the Royal Netherlands Embassy in Ukraine within the framework of the Human Rights Protection Programme.

The research design was developed by the author of the article and it is as follows: focus group discussions (FGD) with internally displaced persons; expert interviews with the authorities (EI); in-depth interviews including the elements of ethnography (DI). The article presents the data of the focus group discussions and the in-depth interviews with the elements of ethnography.

The geography of the research is 6 cities (Zaporizhia, L'viv, Kherson, Kharkiv, Poltava and Dnipropetrovs'k (Dnipro) —

one focus group discussion in each city), and 12 small towns in Zaporizhia, L'viv, Kherson, Kharkiv, Poltava and Dnipropetrovsk regions, inhabited by IDPs.

The model of family life cycle developed by R. Hill was taken as a main criterion for the formation of quotas for respondents' distribution inside the group that allows taking into account the family/household members. The displacement period/wave, as well as employment type and sector of a family head/breadwinner were also taken into consideration. The following quotas were presented in the groups: a young family with one child of a preschool age; a young family with two or more children of a preschool and an elementary school; a family with children of a school age; the family without a breadwinner; "an empty nest"; young specialists; a family with a breadwinner who is a self-employed or an entrepreneur; a family with an unemployed breadwinner. The quotas for the participants of the in-depth interviews with the elements of ethnography were established according to the type of settlement: IDPs living in the regional centres, in the rural areas; IDPs living in the modular towns. The period of the research is November — December, 2015. All research participants were officially registered as internally displaced persons.

The series of the expert interviews were conducted in the process of the research where the experts were the representatives of the local authorities of two levels: the senior staff and the employees who directly communicated with IDPs. According to the analysis of the interviews, the problems associated with IDPs are as follows:

➤ The lack of the coordinated national strategy concerning IDPs' future, the lack of the separate policy and the unit for coordination at all levels: central, regional, city and district government. The specialists of the local authorities are engaged in the problems of IDPs as in an additional work.

➤ The lack of a single, concentrated communication about the plan of actions, events, activities for IDPs among IDPs, public authorities, NGOs.

➤ The needs of IDPs are provided basically, but in general, solving the problems, meeting the demands is supposed to be IDPs' work.

IDPs who were the participants of the research have significantly changed the type of settlement structure — before migration they lived in the cities or towns. The new residential areas can be defined as the places where relatives, acquaintances, or (rarely) friends live; the places with the prospects of employment, business development, education facilities for children, spontaneously — “a ticket for the first possible train”.

In the situations when IDPs were forced to move, they incurred significant losses that worsened a life quality and had to be compensated. The level of the loss recovery and a life quality can be the indicator of the adaptation to the new residential areas. The losses accentuated by the research participants can be divided into three following groups:

➤ The loss of a house, sources of funding that can be attributed to the material losses. As a result of financial losses, there has been a significant change of the income and expenses structure of IDPs, essential house expenses emerged while reducing the sources of funding, and at the same time — significant savings on food, sometimes with health hazards.

➤ Main expense items before migration: development, children’s education, travelling, recreation, housing (home improvements, enlargement), personal expenses, food.

➤ Main expense items after migration: most of all — for public utilities and (or) rent and food. As a rule, clothes and other things are not bought, a research participant does not make any expenses for holidays and vacations.

IDPs try to keep at least a good quality of food and education for children. *“We lived perfectly. A big family, six children, 12 grandchildren, great-grandchildren. Work was stable”, says a woman from Zaporizhia; “The income was stable, we could afford good vacations”, says a woman from Dnipropetrovs’k; “I am saving on food or not going out. For example, I am buying fewer bananas, oranges”, says a woman from Kherson; “When I bought ‘Moscow’ dry sausage it was not a problem for me, and salmon for dinner was not a problem either. Now I sometimes buy herring at a discount”, says a man from Kharkiv*

➤ The destruction of the social connections, relations with friends or neighbours, which can be referred to the social losses: *“We are still communicating in social networks, but we have*

not seen each other for 1.5 years”, says a man from Dnipropetrovsk; “And how many company parties we had arranged! When we had such a party, a lot of people gathered and we enjoyed ourselves in a cheerful and nice atmosphere. We had a lot of holidays for children! We could afford such entertainment”, says a woman from Dnipropetrovsk; “On Christmas Eve children carried a traditional Ukrainian festive meal ‘kutia’. And their godparents were waiting for them with gifts. It was the second important holiday after the New Year. The children were singing Christmas carols. They waited for them even more than for the New Year”, says a woman from Dnipropetrovsk.

➤ The loss of stability. *“We have lived a day and thanks a lot. And earlier we were confident that it would be everything all right tomorrow, the day after tomorrow, next year, in two and three years”, says a woman from Zaporizhia.*

During the FGD the respondents told about the problems, their reaction and actions in this situation. Having analysed IDPs' problems and their solutions, we have found three socio-psychosocial types of IDPs (according to the results of FGD and ethnography):

The first type includes IDPs who actively adapt to the new conditions by means of quick actions, accumulate and realise their potential, use all opportunities to realise their needs. They aim for arrangement and rooting in the new residential areas; besides, they have actualised social needs and the need of self-affirmation. We will name this type of IDPs as “adaptants”.

Talking about the particularities of their behaviour, one may say that they are focused on a side job, permanent employment and starting a business; easy readjust themselves, seek the new areas to realise their potential. For example, private entrepreneurs try to move business to a new place or adapt it to the conditions of a new region. They often rent a flat, pay for utility services without financial assistance of the state or donors.

An important detail is that they feel ashamed of their status and try to distance themselves from the status of a migrant. *“I am not interested in what is going on. I have not drawn up the benefit; it is not interesting for me. Not financially, but*

just not interesting. I do not consider myself an internal migrant. I do not even like this word, I am not a migrant. I had to change my place of residence due to the actions of the authorities, well, that's all. A migrant? No, I have just moved to another place of residence", says a man from Poltava.

➤ The main request which is emphasised by this group of IDPs is the opportunity to have work, a side job. They can on their own successfully restore house, social losses and well-being. *"I think if people are constantly offered some assistance, it will be just inactivity. As for me, I want just to find a job and be the same as other people", says a woman from Zaporizhia; "What is a person — he has come here, he has got a job, friends and starts to 'take root' here — and he will stay", says a woman from Kharkiv.*

There are active and passive adaptants among the representatives of this type:

➤ Active adaptants successfully and independently adapt, restore the lost well-being and hypothetically quickly get established in a new home and the integration will soon occur. According to the socio-demographic characteristics, the active adaptants are often young people without family, particularly those who have left without parents.

➤ Passive adaptants are focused on the successful adaptation, but they need an external guidance, guarantees for the future and certainty. According to the socio-demographic characteristics, the passive adaptants are families of a middle age with children; a husband usually has a job, or a company has been re-registered in a new place, or a job is not tied to the permanent place. *"As soon as the state develops a clear social and economic programme, provides normal people who want to live in a normal state with housing, the situation will get better", says a man from Poltava. "Well, Liudmila says that 'we had been used to living there'. But that's not the point. It is hard to understand that the future is not clear. In other words, a person rents a flat, the further prospects are not absolutely clear. A person will not be able to rent a flat during all life, because it is necessary to live, raise children, build their own life, a person cannot get stuck. It is difficult when you don't understand what will happen next", says a man from Zaporizhia.*

The second type is the IDPs who adapt to the new conditions when practices for surviving are focused on the expectations and on the claims without coordination with capabilities and new conditions. They are focused on survival, have neither actualised social needs nor the need for self-affirmation. Motivation to get established and integrate in the new residential areas is weak. This group of IDPs may be called “dependents”.

Their behavioural patterns are associated with efforts to earn on their status and “press out” money from all possible and visible benefits, which is becoming a habit and eventually a vital strategy. Social “dependency” in active form is observed in modular towns, hostels and other socially organised places of IDPs’ accumulation, which have become the object of interest by a number of organisations regularly providing them with assistance.

Hypothetically, we can assume that this group makes up 50% or even more among all IDPs. Socio-demographic characteristics in the group are not found. Usually, the level of life before migration was not high. In this group, there are fake divorced families, pendulum retirees and seasonal entrepreneurs who “live on grants”.

They actively use the status of a migrant to get assistance and are mainly focused on the financial aid.

The main dependents’ request is a financial aid, regardless of the size, the more the better. *“I wrote to the mayor, and to the fund, and to Kolomois’kyi. It is necessary to call, write and call up a plenty of times. It is not easy to get anything”, says a woman from Dnipropetrovsk; “I am an optimist, I will take mine, and I will not die even in a desert with crocodiles. If you knock, they will open, but our people do not know their rights and they are lazy, narrow-minded. Such a silly woman ‘lives in her husband’s bosom’, walks in slippers only to the laundry room, and does not know where ATB (supermarket) is”, — the woman from Dnipropetrovsk says.*

There are active and passive dependents among the representatives of this type:

Active dependents are well informed, know about the assistance programmes for IDPs, the activities of public organisations, their rights, write almost every day the requests for assistance, visit the organisations to get at least something.

Passive dependents are socially vulnerable categories of the population including single mothers with many children, as well as retirees who are waiting for the assistance and the benefits.

The third type is the IDPs who do not adapt. They are not focused on improvement and practices for surviving either. They prefer to expect passively and hope to return home. If they do not have a chance to return home, they might remain neither adapted nor integrated in new residential areas.

They live in expectation of a miracle and often by inertia; these people are mostly depressed or sunk in illusions, which can be referred to their behavioural patterns. They have a narrow circle of communication, practically do not go anywhere; they are often unemployed and live in the social areas — hostels, sanatoriums, hotels and so on.

According to the socio-demographic characteristics, these IDPs are aged over 45. In the past they were state employees with a middle or lower income, socially passive, apolitical.

The main request is to return home as soon as possible, nostalgia for the past.

No differences in activity/passivity were found out among the representatives of this type.

As we see, each type of IDPs has their behavioural patterns and practices for surviving. Representatives of each group are differently focused on adaptation and arrangement in the new residential areas as well. Adaptants have the most active position in adaptation and arrangement, their vector of adaptation is active: they are focused on changes, circumstances restructuring in a favourable direction; show the tendency to restore losses and a previous life level, to meet their needs, to realise their capabilities and get a social life in the new places.

The vector of adaptation which is typical of dependents can be named mixed: the financial needs are met, the capabilities are realised partially but without IDPs' participation in a social life in the new residential areas. It is rather adaptation when all opportunities are used.

The vector of adaptation which is typical of a “temporary” type can be described as passive: the financial needs are not met, the capabilities are not realised, IDPs do not take any part in social life.

The next task was to understand what factors influence the adaptation, besides an available work and a house/a flat. The author has found out the set of factors which can either catalyse or impede the adaptation process.

The following factors are the catalysts of adaptation process:

➤ Availability and condition of the previous house/flat: destroyed or confiscated at the previous place of residence.

➤ Relatives' and friends' migration from the occupied territories or relatives' and friends' presence in the new residential areas.

➤ Weakening of support from the local communities, NGOs, etc. makes some IDPs also distance themselves from their status and be mostly focused on their own strength.

The following factors impede the adaptation process:

➤ Uncertainty about the prospects concerning termination of the ATO (anti-terrorist operation) in Donbas, especially for IDPs, who left home and family in Donbas;

➤ Lack of the state policy concerning IDPs, which causes a stable attitude that “nobody needs us”.

The following factors can both catalyse and impede the adaptation process:

➤ Communication with relatives, friends who have stayed in the occupied territory can have both positive and negative impact on the adaptation process. *“Yes. You feel like a black sheep. And it is over the phone”, says a man from Zaporizhia; “They are different people, society is different”, says a woman from Kherson; “And I have got a reason — people have become zombies, they are talking nonsense. You are going and see them walking like zombies”, says a woman from Kharkiv.*

➤ The place of the residence and the social environment: if there is a community of the same IDPs around, a person does not try to position themselves differently (it is concerning hostels, hotels of social type, modular towns). There is another situation if IDPs' family lives separately and even alone in the village. In these circumstances they are often forced to adapt and quickly distance themselves from their status as IDPs, having complexes about the brand “migrant”.

➤ The life cycle of the family: the younger IDPs without children and with 3 year-old or older children (when a mother

does not need to be on maternity leave) easier and actively adapt to the new conditions.

➤ The kind of work before migration: a little nostalgia for the past and assessment of the present as open opportunities are typical of those who did not depend on wages.

➤ Thus, there is a special social group in the structure of society, in which certain practices for surviving and behavioural patterns are recorded. In terms of the analysis of practices for surviving and behavioural patterns, the following socio-psychological types are defined: adaptants, dependents, and a “temporary” type. These types are characterised by different vectors of adaptation, orientation to arrange and root in the new residential areas: an active vector of adaptation, which is typical of adaptants to get established actively and root in the new residential areas; a mixed vector of adaptation — adaptation is passive, there is no active orientation to arrange, which is typical of dependents; passive vector of adaptation — there is neither adaptation nor orientation to get established and root in the new residential areas, which is typical of a “temporary” type.

The following set of factors can either catalyse or impede the adaptation process:

➤ The most important factors which impede the adaptation process are uncertainty about the prospects of the situation in Donbas and the lack of the state policy to support IDPs.

➤ The most important factors which catalyse the adaptation process are the state of the previous house, migration of the relatives or friends from the temporarily occupied territories, weakening support from the local communities and NGOs.

➤ The factors which can both catalyse and impede the adaptation process are communication with a family or friends who have stayed in Donbas, the current place of residence, a family life cycle and the kind of work before migration.

It is important to study the practices which are emerging within the social group for coordinated actions of the state in the framework of the programmes for IDPs’ support.

POLITICO-MILITARY ASPECTS OF UKRAINE'S NATIONAL SECURITY

*The paper describes the process of building and development of the National Armed Forces of independent Ukraine. Special attention is paid to the following issues: the current state of military-industrial complex and military legislation, existing and potential threats to the military sphere and Ukraine's readiness for an armed conflict. Moreover, the author has defined some political factors that can weaken the country's defensive potentialities and national security. **Keywords:** national security, the Armed Forces of Ukraine, armed conflict.*

Охарактеризовано процес розбудови Збройних Сил незалежної України, розкрито стан військово-промислового комплексу нашої держави, існуючі і потенційні загрози у військовій сфері; проаналізовано готовність країни до збройного конфлікту, нормативно-правову базу у військовій сфері; визначено політичні чинники, які ослаблюють як обороноздатність країни, так і рівень її національної безпеки.

Ключові слова: національна безпека, Збройні Сили України, військовий конфлікт.

Охарактеризован процесс развития Вооруженных Сил независимой Украины, раскрыто состояние военно-промышленного комплекса нашего государства, существующие и потенциальные угрозы в военной сфере; проанализирована готовность страны к вооруженному конфликту, нормативно-правовую базу в военной сфере; определены политические факторы, которые ослабляют как обороноспособность страны, так и уровень ее национальной безопасности.

Ключевые слова: национальная безопасность, Вооруженные Силы Украины, военный конфликт.

End 2013 - beginning in 2014 - an extremely difficult period for the young Ukrainian state, which was marked by successive calls to national security. The revolutionary events of this period led to the transformation of the powers of government

institutions, a return to the Constitution of 2004, the formation of illegal military formations, weakening the impact of the center in certain areas, resulting in the refusal to execute the decisions of the Government and Parliament of Ukraine, the struggle of political elites like. Moreover, not recognizing the legitimacy of the new Ukrainian authorities, Russia sent troops to the Crimean peninsula, which could lead to the beginning of the Russian-Ukrainian war.

In view of the above, today acquires special relevance complex problems related to the level of national security of Ukraine. Of particular interest not only to scientists, but also a wide range of citizenship is the problem of readiness of the Armed Forces of Ukraine to large-scale hostilities.

The range of problems caused extensive discussion among the various schools of Security Studies. Source Base article are the laws of Ukraine “On Military Police of the Armed Forces of Ukraine” [2] “On the state border of Ukraine” [4] “On the State Border Service of Ukraine” [5] “On the Armed Forces of Ukraine” [6] “On defense of Ukraine” [9] “On national security of Ukraine” [10] “On the national security and defense Council of Ukraine” [12] “On intelligence agencies of Ukraine” [13] “On the security Service of Ukraine” [14] Postanovf Cabinet of Ministers of Ukraine “On the border regime” [16] national security Strategy of Ukraine [17] Decree of the President of Ukraine “On Military doctrine of Ukraine” [18]. The main purpose of the article - to analyze the political and military aspects of national security of Ukraine historically.

Location Ukraine in the geographical center of Europe makes it a subject of constant military threats both local and global nature. The situation is aggravated rivalries in the political, economic and military spheres between existing and emerging centers of power on the continent, the potential tensions, armed conflicts at the regional level, the presence in peacetime in a number of significant military forces and nuclear weapons.

The Law of Ukraine “On National Security of Ukraine” is defined existing and potential threats in the military sphere, which are: 1. The proliferation of weapons of mass destruction and their means of delivery; 2. The lack of effectiveness of

existing structures and mechanisms; 3. Maintenance of international security and global stability; 4. The possibility of Ukraine's involvement in regional armed conflict or in conflict with other states; 5. Artificial other states near the borders of Ukraine groups of troops and weapons that violate the balance of forces that has developed; 6. Dangerous reduction of military and special equipment and weapons of the new generation of the Armed Forces of Ukraine and other military formations, threatening reduction in their combat capability; 7. slowness in implementation and lack of financial support programs reforming military organization and military-industrial complex of Ukraine; 8. The accumulation amounts outdated and not required for the Armed Forces of Ukraine military equipment, weapons, explosives; 9. Incomplete legal registration and the lack of improvement of the state border of Ukraine; 10. Poor social protection of servicemen, citizens discharged from military service and their families. [10].

Among the factors outlined potential threats in the military sphere, today is not the biggest danger is the "lack of effectiveness of existing structures and mechanisms". Back in 1991 the Verkhovna Rada of Ukraine, took control of "all military units stationed in the republic" [19] and established a Ministry of Defence and, accordingly, the armed forces. [19]. The first attempts to reform the former Soviet army consisted mainly in reducing haphazardly without a clear strategic vision for the future model of the national army. The magnitude of the reduction was unprecedented: in five years released 410 thousand. Soldiers, 3500 disbanded military structures [20, c.57].

At the same time emphasize that the state of the military security of the country in this period of instability negatively affected the functioning of the national economy and reduction of scientific and technological potential. Especially dangerous was the catastrophic decline in GDP. The economic foundation of the system of military security and uncertainty undermined the relationship of owners of different enterprises with elements of the system [21, c.214]. In critical condition was industrial and technological potential of the defense industry. Lack of funding actually blocked the creation of a new generation of weapons [20, c.59–65].

Analysis of normative legal acts of higher authorities shows that the national security state was extremely low [22, c.150–156].

Only after the approval of the State Program of construction and development of the Armed Forces of Ukraine in 2005 began a systematic process of creating armed forces. At the same time continued reduction of the Armed Forces of Ukraine. At the end of 1997 according to the Decree of the President of Ukraine approved on January 20, 1997 the State program of construction and development of the Armed Forces of Ukraine Army strength was reduced by 24,530 persons [20, c.146]. In 1998 the Cabinet of Ministers of Ukraine of December 22, the number of soldiers retained at 320 thousand. People [20, c.146]. At the end of 2000 the Armed Forces of Ukraine have reduced their numbers to 350 thousand people consisting of three operational commands, five army, air corps and two buildings of three defense [20, c.146].

Experts note that in this period of military security was in extremely poor condition. “Despite these measures, SB Ukraine in 1999 remained cumbersome and costly management system inherited from the Soviet army. With the number of over 154 thousand. People. they had five corps headquarters i12 ... To combat divisions buildings in JI Ukraine was part of the same number of personnel as in the Western Division divisions - both teams. Ukrainian divisions reduced combat effectiveness of was low. The presence of so many JI “dwarf” explained corps and divisions critically influence the general’s “lobby” to save the maximum number of general positions” [23, c.23].

Further priority of the Armed Forces of Ukraine was to develop programs that would best meet the requirements of armed struggle (the State Program of the Armed Forces 2006 - 2011) [24]. It identified new deadlines for completion of transition to contract manning method - in 2010 instead of 2015 [24, c.3]. Analysis of the State Program of the Armed Forces in 2006 - 2011,. Forcing state: 1. Almost stopped process proceeds to the Armed Forces of Ukraine of new and modernized weapons and equipment; 2. Measures combat training of the Armed Forces of Ukraine is not fully implemented, which is

not allowed to reach its performance improve the readiness of the Armed Forces to perform assigned tasks; 3. Stopped recovery processes inviolable stocks, reforming arsenals, bases and warehouses, which store excess and unusable weapons and equipment; 4. Do not reached established indicators ukomplektovanosti Forces soldiers under contract; 5. Do not observed one of the main requirements for successful transition of the Armed Forces to a professional basis - for military housing; 6. Reduced rate of transfer of housing, clothing and other types of civil structures; 7. Could not deprive the Armed Forces of the burden of storing surplus equipment unsuitable missiles and ammunition at the scheduled time; 8. A slow rate of implementation of Unified automated system of the Armed Forces, stationary and mobile digital integrated communications networks [25, c.144].

An important step for the Armed Forces of Ukraine began in 2010 According to the results given clear answers to critical questions such as: assessment of the security environment and the trends of its development till 2025; future challenges and threats to the national security of Ukraine; national security interests and defense; measures necessary to protect national security interests and defense; defining the necessary defense capabilities to protect national interests.

Given the possible ways of development, there are three conventional options zaluchannya Armed Forces of Ukraine to prevent external armed attack and to ensure national security. First - repel aggression of Western countries bordering with Ukraine. This option, said V. Lipkan, subject to possible strengthening of military confrontation between Russia and NATO. In this case, the Armed Forces of Ukraine will have to deal with the combined military force of the Euro-Atlantic community that can fight wars of the sixth generation with the use of precision weapons and new technologies [21, c.250].

The second option, as shown by the time he most likely - is a reflection of an armed attack. Quantitative and qualitative indicators of the Russian army has advantages over Ukrainian. Having armed with the tactical and strategic nuclear weapons systems and determining their application in normal armed conflict, Russia can not lose the war.

The third option excludes the impact of the Armed Forces of Ukraine on developments, if Russia and NATO try the “showdown” on neutral territory. For this role best country buffer that has all the necessary conditions: the Russian naval base on its territory (any provocation of an armed attack on the Russian naval base could lead to the deployment of military actions on the territory of Ukraine); The self-proclaimed neutrality of the population, one of which is directed to the west, the other to the East; the highest legislative and executive bodies of state who compete in defining foreign policy priorities, the presence of strong regional elites who conduct independent, sometimes one that is contrary to the state, politics, etc. [21, c.250–251].

However, Ukraine’s military security is not only threatened by external factors, but also internal. In chronic underfunding, notice also systemic flaws in the approach to the development of the State program of development of weapons and military equipment until 2015. For Ukraine’s national security requires the development and consistent implementation of realistic military policy, improvement of social and economic development, strengthening the military organization of the state based on military threats to its national interests and determine the most effective possible forms and methods of neutralization.

Concluding the review investigated the problem, it is important to emphasize the political aspect, as the main challenges for the national security of Ukraine are mostly internal. We believe that the first and most pressing threat to internal political character was the lack of internal consolidation - politicians, government and society. First noticeable stratification of society and its division with many criteria: regional, political, property, linguistic, sectarian religious and others.

According to the results of opinion polls, there are several major problems in understanding and evaluating them between residents of different regions of the country there are significant differences. They typically include: assessment of certain events and phenomena in the history of Ukraine (including the OUN-UPA), so-called “language issue” (about the protection status of Ukrainian / Russian language and the Russian

language in Ukraine), “church issues” (covering issues like interfaith relations and unification of Orthodox Church), the problem of foreign policy preferences of citizens (primarily Ukraine’s joining the NATO). During the presidential campaign 2004 - 2010 rr. G., This list got problems “donor regions and recipient regions” and federalization of Ukraine.

Much worse situation with the consolidation of Ukrainian politics. The political struggle in Ukraine has become transformed, in fact, the unfair political competition, which aims to destroy political opponents and gaining power in any way. In domestic realities power struggle is in fact a struggle for access to the distribution of resources to a large extent - for their own benefit participants in this struggle.

Today clearly visible several types of political conflict in Ukraine, which significantly affect the national security of the state, between the branches of government, including in the making of the presidency; vnutrishnoparlamentskyy; between political leaders; between the parties; within the public administration system. The complexity of the situation is that all these political conflicts overlap. The actual cause of the conflict within the public administration system in Ukraine today is the crisis management. Replacing managers mid-level representatives of the new political team led to unmanageable on the ground in many of the central government. As the authorities come representatives of financial and industrial groups and individuals associated with criminal groups that operate in their own interests. All this has led to the loss of credibility of public service and public authorities.

The situation is complicated by the uncertainty of the national interest, excessive bureaucracy and inefficiency of public administration. Moreover, political parties are not aware of the needs of increased funding of the Armed Forces - the main guarantor of national security of Ukraine. Would like to emphasize that the weakness of democratic institutions in Ukraine - another domestic problem of Ukrainian state level that weakens national security. The biggest threat in this area is the weakness of Ukrainian parliamentarism, manifested primarily in various forms of non-parliamentary political competition in Parliament.

Prior to the weakness of democratic institutions may also include non-compliance of political parties of their intended use. The current political parties in Ukraine, with a few exceptions - in fact, electoral projects aimed at getting power, not promote the interests of a particular social group and search for social consensus.

So, now clearly visible number of destabilizing factors substantially weaken the level of national security Ukrainian state. Acquires real signs of the threat of internal conflict caused by the widening gap between the elite and society, mass impoverishment, a loss of confidence in the government. As the government and the opposition unable to counteract these trends, and sometimes interested in preserving these trends as an argument in the fight against political opponents. Protests on economic basis, if Ukrainian politicians inciting existing contradictions and focused external influence can turn into separatist unrest. In addition to known problems Crimea, the risk of destabilization in the South East and some western regions of Ukraine, where the factors of a sharp economic slowdown, deliberate manipulation of public consciousness, destructive and provocative political forces attached crisis affected the criminalization of society. Analysis of the legislative framework and practical actions of state bodies and public organizations in matters of military security, today's socio-political and economic situation in Ukraine suggests that currently requires a profound restructuring of the system of military security of Ukraine, which will be based on improving how legislative framework of Ukraine and the practice of public authorities and NGOs.

Today, national security, in addition to common global threats, most acute for Ukraine is basing Russian Black Sea Fleet in Crimea, delimitation of borders in the Black Sea, the differences in the relations with Romania concerning the boundary line on the river. Danube. Their solutions largely overlap with the geopolitical (relations with the EU and Russia) and economic (support profitable for Ukraine projects or participate in them) issues that requires Ukraine to balance interests in relations with partners, presence in the state of clear strategies and priorities development.

References

1. Zakon Ukrainy "Pro borotbu z terorizmom" // Vidomosti Verhovnoj Rady Ukrainy. – 2003. – №25. – St. 180.
2. Zakon Ukrainy "Pro Vijskovu sluzbu pravoporjadku v Zbrojnih Sylah Ukrainy" // Vidomosti Verhovnoj Rady Ukrainy. – 2002. – №32. – St. 225.
3. Zakon Ukrainy "Pro vnutrishni vijs'ka Ministerstva vnutrishnih sprav Ukrainy" // Vidomosti Verhovnoj Rady Ukrainy. – 1992. – №29. – St. 397.
4. Zakon Ukrainy "Pro derzavnij kordon Ukrainy" // Vidomosti Verhovnoj Rady Ukrainskoj Radjanskoj Socialistichnoj Respubliki. – 1992. – №2. – St. 5.
5. Zakon Ukrainy "Pro derzavnu prikordonnu sluzbu Ukrainy" // Vidomosti Verhovnoj Rady Ukrainy. – 2003. – №27. – St. 208.
6. Zakon Ukrainy "Pro zbrojni syly Ukrainy" // Vidomosti Verhovnoj Rady Ukrainy. – 1992. – №9. – St. 108.
7. Zakon Ukrainy "Pro kontrrozviduvalnu dijalnist'" // Vidomosti Verhovnoj Rady Ukrainy. – 2003. – №12. – St. 89.
8. Zakon Ukrainy "Pro nadzvichajnij stan" // Vidomosti Verhovnoj Rady Ukrainy. – 1992. – №37. – St. 538.
9. Zakon Ukrainy "Pro oboronu Ukrainy" // Vidomosti Verhovnoj Rady Ukrainy. – 1992. – №9. – St. 106.
10. Zakon Ukrainy "Pro osnovy natsionalnoj bezpeky Ukrainy" // Vidomosti Verhovnoj Rady Ukrainy. – 2003. – №39. – St. 351.
11. Zakon Ukrainy "Pro pravovij rezim nadzvichajnogo stanu" // Vidomosti Verhovnoj Rady Ukrainy. – 2000. – №23. – St. 176.
12. Zakon Ukrainy "Pro Radu natsionalnoj bezpeky i oborony Ukrainy" // Vidomosti Verhovnoj Rady Ukrainy. – 1998. – №35. – St. 237.
13. Zakon Ukrainy "Pro rozviduvalni organy Ukrainy" // Vidomosti Verhovnoj Rady Ukrainy. – 2001. – №19. – St. 94.
14. Zakon Ukrainy "Pro Sluzbu bezpeky Ukrainy" // Vidomosti Verhovnoj Rady Ukrainy. – 1992. – №27. – St. 382.
15. Zakon Ukrainy "Pro status i socialnij zahyst gromadjan, jaki postrazdaly vnaslidok Chornobilskoj katastrofy" // Vidomosti Verhovnoj Rady Ukrainskoj Radjanskoj Socialistichnoj Respubliki. – 1991. – №16. – St. 200.
16. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy "Pro prykordonnij rezim" // Oficijnij visnik Ukrainy. – 1998. – №30. – S. 33 – 42.
17. Strategija natsionalnoj bezpeky Ukrainy. Zatverdzena Ukazom Prezidenta Ukrainy №105 vid 12 ljutogo 2007r. – K., 2007. – 15 s.

18. Ukaz Prezidenta Ukrainy “Pro Voennu doktrinu Ukrainy” // Oficijnij visnik Ukrainy. – 2004. – №30. – Т.1. – Ст. 2005.

19. Pro politychnu obstanovku na Ukraini i negajni dij Verhovnoj Rady Ukrainy po stvorennju umov nepovtorennja nadali vijskovogo perevorotu: Postanova Verhovnoj Rady // [Elektronnij resurs]. – Rezim dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1428-12>

20. Vijskovi kadry Zbrojnih syl Ukrainy na rubezi stolitt’ (1991–2009 rr.) : (istorychnij narys stvorennja systemy kadrovych organiv Zbrojnyh Syl Ukraini) / [V.V. Zolukevskij, A.P. Medvid, V.V. Mazur, V.V. Kolesnyk, O.V. Jacyno: pid zag. red. V.A. Dibrova]. – К. : Edelvejs i К, 2009. – 215 s.

21. Lipkan V. Natsionalna bezpeka Ukrainy / V. Lipkan. – Kyjv, 2009. – 314 s.

22. Artjuh V. Realizacija zavdan’ koncepcij kadrovoj polityky z pidgotovky vijskovyih fahivciv / Artjuh V., Tolok I., Vaschenko Je. // Visnyk Natsionalnogo Universytetu “L’vivs’ka politehnyka”. – 2008. – №234. – S. 150–156.

23. Barash Ju. Transformacija organizacijnoj struktury Zbrojnih syl Ukrainy na suchasnomu etapi / Ju.Barash // Strategichni prioritytety. – 2007. – №2. – S.22–34.

24. Derzavna programma rozvytku Zbrojnyh Syl Ukrainy na 2006 – 2011 roky. – Kyjv, 2006. – 65 s.

25. Bojko R. Analiz stanu vykonannja derzavnoj programy rozvytku Zbrojnyh Syl Ukrainy na 2006 – 2011 rr. Za pokaznykamy vydatkiv na potreby Zbrojnyh Syl / R. Bojko, O. Semenenko, Ju. Dobrovolskij ta in. // Systemy upravlinnja, navigacij ta zv’jazku. – 2011. – Vyp.4. – S.141–148.

МИСТЕЦТВО, ФІЛОСОФІЯ ТА НАУКА ЯК ДОМЕНИ СИМВОЛІЧНОГО УНІВЕРСУМУ

Стаття присвячена розгортанню концепції доменів символічного універсуму. Проаналізовано три домени: домени мистецтва, філософії та науки. Головним критерієм, який об'єднує ці три домени, визначено те, що у цих смислових царинах найшвидше та порівняно найлегше відбуваються зміни. Виділені домени є набагато більш відкритими системами для модифікацій. Великого значення набуває той факт, що в доменах мистецтва, філософії та науки відбувається своєрідне смислове синтезування та кристалізація, які можна спостерігати у буденному житті. На відміну від багатьох процесів соціальної реальності, які є латентними і їх видається можливим вивчати лише опосередковано, смисловою та символічну царини виділених доменів можна досліджувати безпосередньо, оскільки вона дуже часто має наочне вираження.

Ключові слова: символічний універсум, домен символічного універсуму, мистецтво, філософія, наука.

Статья посвящена развертыванию концепции доменов символического универсума. Проанализированы три домена: домены искусства, философии и науки. Главным критерием, который объединяет эти три домена, определено то, что в этих смысловых сферах быстрее и сравнительно легче происходят изменения. Выделенные домены являются намного более открытыми системами для модификаций. Большое значение приобретает тот факт, что в доменах искусства, философии и науки происходит своеобразное смысловое синтезирование и кристаллизация, которые можно наблюдать в повседневной жизни. В отличие от многих процессов социальной реальности, которые являются латентными и их представляется возможным изучать только опосредованно, смысловую и символическую сферы выделенных доменов можно исследовать непосредственно, поскольку она очень часто имеет наглядное выражение.

Ключевые слова: *символический универсум, домен символического универсума, искусство, философия, наука.*

The paper is aimed at further elaborating the concept of domains of symbolic universe. The author analyses three of them: domain of arts, philosophy and science. The openness to change serves as the main criterion that unifies these three domains. They are much more open for modifications than other systems. It is underlined that the processes of semantic synthesis and crystallisation occurring in domains of arts, philosophy and science, are observable in everyday life too. Unlike most social processes which are latent and therefore can only be studied by indirect means, semantic and symbolic constituents of the outlined domains can be studied directly as they are mainly visible to a researcher.

Keywords: *symbolic universe, domain of symbolic universe, arts, philosophy, science.*

У даній статті пропонується розглянути такі сфери суспільної свідомості як мистецтво, філософія та наука не в традиційному контексті, а під іншим кутом зору - як складові символічного універсуму суспільства. Зразу зазначимо, що поняття «символічний універсум» ще не стало загальноновживаним у науковому обігу. Хоча у багатьох випадках саме воно могло б найбільш адекватно описати суспільну ситуацію, глибше проникнути в її смисли.

Оскільки у ряді праць нами було досить детально проаналізоване поняття «символічний універсум» [Шульга, 2013; 2014], то у даному контексті нагадаємо лише його визначення. Символічний універсум є мета-смісловою системою, що формує у суб'єкта власну матрицю бачення й пропонує інтерпретації об'єктивних, інтерсуб'єктивних і суб'єктивних подій або явищ. Найважливішою характеристикою символічного універсуму визначено спроможність задавати межі комунікації й інтерпретації у повсякденному житті. Крім того, важливою характеристикою символічного універсуму є його інтегративність: він зорганізовує для соціального актора систему суспільних координат протягом всього його життя.

Існування символічного універсуму диктується об'єктивними й суб'єктивними причинами. Об'єктивні причини обумовлені прагненням соціальної системи до стабільності. Він

уніфікує та впорядковує соціальну реальність для акторів. Суб'єктивні ж причини необхідності символічного універсуму обумовлюються в першу чергу бажанням індивіда подолати страх перед хаосом.

Поняття символічного універсуму належить до понять високого рівня узагальнення і стоїть за цим показником в одному ряді з поняттями «цивілізація» і «культура». Тому доцільно було б провести між ними розмежувальну лінію, а також показати стикові смислові площини, у яких перетинається поняття «символічного універсуму» з цими близькими до нього поняттями. І тільки після цього можна буде перейти до аналізу domenів мистецтва, філософії і науки.

Спочатку розглянемо, чим відрізняються поняття «символічний універсум» і «цивілізація». Останнє має велику кількість визначень, з огляду на його широку вживаність не тільки у соціології, а й в цілому, говорячи словами В.Дільтея, в «науках про дух». Слід одразу відкинути за межі уваги протилежні оціночні трактування «цивілізації», що є досить поширеними у деяких галузях науки. До одного полюсу належать розуміння «цивілізації» як найвищого ступеня розвитку суспільства, як протилежності хаосу (або ж як наступної стадії після дикості та варварства). При цьому в багатьох випадках під цивілізацією розумілася саме християнсько-європейська цивілізація з чіткими месіанськими імплікаціями щодо її значення та ролі для всесвітньої історії¹.

До протилежного полюсу трактувань належить розуміння цивілізації як результату виродження культури і її останнього етапу розвитку, який вже нікуди не веде. Таку інтерпретацію цивілізації запропонував, наприклад, О. Шпенглер. Загалом, окрім оціночних (позитивних або негативних) визначень поняття «цивілізація», ми також відкидаємо і ототожнення цивілізації та культури, що було властивим ще самому засновнику культурної антропології – Едварду Тайлору.

---

¹В якості прикладу альтернативного до концепції європейської, за умовчанням, цивілізації, однак дуже схожого за своєю сутністю підходу, можна назвати «панславізм», як виклик домінуванню «європейської» цивілізації та обґрунтування його як носія справжніх духовних цінностей. Одним з яскравих представників цього підходу можна назвати російського соціолога та культуролога – Н. Данилевського. Див. [Данилевский, 1991]

«Культура або цивілізація ... - пише у свої класичній роботі «Первісна культура» Е. Тайлор - складається у своєму цілому із знання, вірувань, мистецтва, моральності, законів, звичаїв і деяких інших здібностей і звичок, засвоєних людиною як членом суспільства. Явища культури у різних людських суспільствах ... представляють собою предмет, зручний для вивчення законів людської думки і діяльності. З одного боку, одноманітність, яка так широко виявляється в цивілізації, в значній мірі може бути приписана одноманітній дії одноманітних причин. З іншого боку, різні ступені культури можуть вважатися стадіями поступового розвитку, з яких кожна є продуктом минулого і своєю чергою відіграє певну роль у формуванні майбутнього» [Тайлор, 1989, с.18]. Таким чином, вчений тлумачив культуру у найбільш широкому значенні. Ототожнення цих двох понять, на нашу думку, за нинішніх умов суспільного розвитку не може бути виправданим.

Ми також не робимо спроби прирівнювати «символічні універсуми» до «локальних цивілізацій», яких, як відомо, О. Шпенглер вивів вісім, а продовжувач його ідей – А. Тойнбі – цілих двадцять одну [Тойнбі, 2001]. Крім того, нами не прирівнюється символічний універсум до таких важливих характеристик цивілізації, притаманних їй згідно А. Тойнбі, як спільність релігії та територіальних меж, у яких ця цивілізація має розповсюдження. Ми також не пристаємо на точку зору іншого класика цивілізаційного підходу – С. Хантінгтона, який вказує: цивілізації є об'єднаннями різних країн, що мають низку спільних рис, в тому числі і релігію. З огляду на велику кількість країн, які відносяться до однієї і тієї ж цивілізації, найбільш стабільними є ті цивілізаційні об'єднання, де присутні «країни-ядра», з яких ці релігії походять [Хантінгтон, 2003].

Символічний універсум нами розглядається, як мета-смилова матриця, яка існує в кожному окремому суспільстві, а не об'єднує конгломерати суспільств навколо себе. То ж ми не говоримо про «буддистський» або «християнський» символічні універсуми. Різні символічні універсуми в межах одного суспільства можуть включати у себе одну і ту саму релігію та пов'язані із нею символічні комплекси, однак мати при цьому принципові відмінності та конкурувати за визначальну роль у суспільному житті.

Отже найбільш збалансованим та несуперечливим визначенням поняття «цивілізація», на нашу думку, є визначення його як сукупності матеріально-технічних та технологічних знань, а також складної організації суспільного життя, що полягає у її розвинутій та диференційованій структурі, яка в сукупності з відповідною інфраструктурою дозволяє людині (в рамках можливого) не залежати повністю від природи та навіть робити спроби домінувати над нею.

Тут ми підходимо до іншого поняття, яке є навіть популярнішим у соціальних науках за поняття «цивілізація» – мова йде про поняття «культура». Огляд різноманітних дефініцій поняття «культура», яких воно має ще більше, аніж поняття «цивілізація» також не є нашою метою. Тим більше, що, в залежності від дефініції та концепції ці поняття у різних авторів перебувають у різних епістемологічних відносинах: відносинах ототожнення, як у Е. Тайлора, субординації, координації, тощо.

Так, у концепції вже згаданого О. Шпенглера «цивілізація» є останньою фазою розвитку культури. Точніше, перехід від культури, яка описувалася вченим немов живий організм, до цивілізації свідчив про смерть, вихолощення цієї культури. Цивілізація за О. Шпенглером є останньою фазою у циклічному розвитку кожної культури [Шпенглер, 1993].

З початком науково-технічної революції та особливо пов'язаного із цим удосконаленням засобів масового ураження, акцент у сфері наук про дух, змістився на відставання культури від цивілізації, як такої, що надто швидко розвивається. Цей акцент, окрім свого оціночного навантаження все ж має і конкретну пізнавальну користь: за нього культура постає як уся сукупність духовних здобутків, нехай в тому числі і матеріалізованих у витворах мистецтва і дозволяє відділити її від цивілізації, як сукупності матеріально-технічних та технологічних знань, а також складної організації суспільного життя – саме таке визначення дозволяє уникнути можливих еквівокацій та розрізнити між собою об'єми обох понять. Своєю чергою ці дефініції демонструють різницю між двома поняттями та відповідно головним поняттям нашого аналізу – поняттям «символічний універсум».

Сюди ж відноситься поняття «культурний код», як набір закодованих у знаках унікальних характеристик, які виді-

ляють певну культуру серед інших культур, надають їй самобутності. Умберто Еко визначав культурні коди як системи поведінки та цінностей. В якості культурних кодів він виділяв етикет у найбільш широкому розумінні, відносячи туди систему певних жестів, табу, ієрархій, тощо; системи моделювання світу, до яких входили міфи, легенди, теологічні системи; типологію культур та моделі соціальної організації [Еко, 2004].² Див. також концепцію семіосфери Ю. Лотмана та його визначення культурного коду. Наприклад. [Лотман, 1992; 2000].

Так само, як і у випадку з поняттями «цивілізація» та «культура», поняття «культурний код» демонструє лише часткове співпадіння свого об'єму з поняттям «символічний універсум». Тим більше, що воно з самого початку було запроваджено в семіотиці та культурології і використовувалося не для вирішення соціологічних проблем. Отже, поняття «символічний універсум» відкриває новий аспект для дослідження суспільства. Воно не перетинається, а лише доповнює поняття «цивілізація» і «культура» в арсеналі пізнавальних засобів.

Розглянувши смисл, об'єм та значення поняття символічного універсуму, можна перейти до розгляду доменів мистецтва, філософії та науки як складових соціального універсуму. Домен символічного універсуму є простором значень, що належить до певної сфери соціальних відносин і смислотворчості. Сюди належать політичні моделі устрою суспільства, комунікативні і релігійні практики, ціннісні орієнтації, філософські, наукові практики, мистецтво, економічні відносини. Загалом можна виокремити низку основних доменів символічного універсуму. В теоретичній побудові вони набувають роль ідеальних типів, що полегшують опис і пояснення поняття символічного універсуму. Вони є емпіричним рівнем інтерпретації, що йде за теоретичним рівнем і виступають проміжною ланкою між останнім і операціоналізацією поняття. Найважливішою характеристикою доменів є внутрішня конгруентність значень і емерджентність.

---

²Див. також концепцію семіосфери Ю. Лотмана та його визначення культурного коду. Наприклад. [Лотман, 1992; 2000].

В системі символічного універсуму домени представлені у вигляді ієрархічної структури. За рівнями розподілу домени розташовуються нерівномірно – на одному рівні зосереджено декілька доменів, на інших – по одному. Пропонована ієрархія має висхідний принцип: на нижньому, базовому рівні розташовуються домени, які відповідають за найбільш глибинні суспільні процеси, а відтак будь-які зміни в цих сферах є дуже складними та розтягнутими у часі – це мовний і ціннісний. До верхніх рівнів натомість відносяться царини смислів, зміни в яких відбуваються набагато швидше та, порівняно з нижніми рівнями, розгортаються легше, без гострої боротьби. До цього рівня належать домен мистецтва, філософії та науки.

Ці домени віднесено до одного і того самого рівня, оскільки саме в цих смислових царинах процеси дифузії символічних універсумів відбуваються найшвидше. Відтак з цих царин починаються процеси боротьби символічних універсумів і згодом проникають у інші рівні та окремі домени, роблячи і їх полем зіткнення альтернативних чи прямо протилежних смислів.

Вкотре необхідно повторитися, що представлена ієрархія доменів символічного універсуму побудована виключно з аналітичних потреб, а сама взаємодія доменів символічного універсуму має діалектичний характер і проявляється у взаємопроникненні смислів різних доменів. Саме в цих доменах лежать витоки кардинальних суспільних змін. Своєю чергою ці зміни, їхні наслідки впливають та коригують базові рівні ієрархії доменів символічного універсуму.

Коротко позначимо те, що об'єднує царини доменів, які аналізуються. Головним критерієм приналежності цих трьох доменів до одного і того є рівня в ієрархічній структурі символічного універсуму є те, що саме у цих смислових царинах найшвидше та порівняно найлегше відбуваються зміни. Самі ці домени є набагато більш відкритими системами для модифікацій. Великого значення набуває той факт, що в доменах мистецтва, філософії та науки відбувається своєрідне смислове синтезування та кристалізація, які можна спостерігати у буденному житті. На відміну від багатьох процесів соціальної реальності, які є латентними і їх видається можливим

вивчати лише опосередковано, смислово та символічну царини виділених доменів можна досліджувати безпосередньо, оскільки вона дуже часто має наочне вираження. Більше того, у цьому просторі можливо схоплювати смисли безпосередньо, у їхній даності. Тоді як, коли йдеться, наприклад, про царину цінностей чи геополітичних орієнтацій, необхідно витратити організаційні зусилля та, що найголовніше, час на соціологічні методи дослідження із плином якого, до моменту отримання результатів, в цих царинах вже можуть відбутися зрушення різного масштабу.

Найбільш, так би мовити, «наочним» та таким, що відкритий до перетворень і дифузії, є домен мистецтва. Тож з нього логічно починати розгляд. Втім зробити це не так просто, оскільки науковці та митці до цього часу не визначились щодо якоїсь загальноприйнятої дефініції мистецтва. Точніше навіть сказати так: вони вже більше не мають загальноприйнятої дефініції. Адже переворот у мистецтві, який розпочався стараннями модерністів - кубістів, дадаїстів і сюрреалістів та інших художніх течій початку двадцятого сторіччя, а згодом був підхоплений постмодерністами, досі не закінчився. Хрестоматійним прикладом відходу від «класичного» розуміння мистецтва, як *finearts*, можна назвати «Фонтан» Марселя Дюшана³.

Відтак він наочно продемонстрував, що будь-який об'єкт, незалежно від того, за яких обставин він був створений, з якою метою і ким, може бути оголошеним витвором мистецтва. За таких умов, художня цінність, майстерність самого митця, витрачені зусилля та час на створення об'єкту мистецтва вже не відігравали ролі ключових критеріїв для віднесення того чи іншого об'єкту до цієї сфери. Це ж стосується і певних дій чи набору дій (в тому числі перформансні акції, хепенінги, інсталяції). Таким чином, мистецтво в даному аналізі визначається у найбільш широкому його вигляді, як об'єкти чи дії, що представлені для інших людей в якості об'єктів чи мистецьких дій. Мистецтво є запрошен-

---

³ Фізично це був представлений М. Дюшаном для виставкизвичайний пісуар, повернутий боком. Саме в такому вигляді він був запропонований комітету виставки незалежних митців, в якості витвору «Фонтан», що, однак, не знайшло у його членів розуміння.

ням, викликом від автора, що своїми об'єктами чи діями вимагає від глядача, в більш широкому розумінні – споживача мистецького продукту – рефлексії з цього приводу. При цьому мистецтво може бути спрямованим як на найбільш широку публіку, так і на вузьке, дуже обмежене коло людей (або навіть одну людину)⁴.

Для даного розгляду найбільш релевантними є ті прояви мистецтва, які спрямовані на масову аудиторію⁵. Тому у фокусі нашого аналізу є масова культура. Через це акцент ми робимо на двох поняттях - «поп-культура» та «популярне» взагалі. У цьому зв'язку для даного розгляду вельми цікавою є робота німецького соціолога Іллі Шрубара «Політичне та популярне. Виробництво імманентної повсякденності трансценденції за допомогою масової культури» [Srubar, 2007]. З цієї доволі довгої назви можна отримати уявлення про задум автора. Досліджуючи вплив на повсякденність того, що можна вважати популярним, Шрубар намагається відповісти на питання, яким чином у популярному дістає свій відбиток політичне. В результаті вчений робить висновок, що «популярне представляє форму латентної рефлексивності за допомогою якої генерується трансценденція, що іманентна повсякденності. Воно слугує засобом символічних репрезентацій політичного в умовах розчаклованого, рутинізованого модерну. Які ж типові форми приймають ці популярні репрезентації політичного? ... Одна з всюдисущих форм попу-

---

⁴ В деяких випадках об'єкти чи мистецькі дії можуть бути направлені не на людей в цілому, а на більш загальні сутності: як-то природа, всесвіт, тощо.

⁵ Релевантним, як загальнометодологічний базис для даного розгляду, є доробок Альфреда Шюца. Вчений, який усе життя захоплювався музикою та навіть грав у квартеті, не мігобійти у своїй творчості дослідження музикальної царини, як одного з видів мистецтва, з погляду феноменологічного методу. Процес створення музики він приводить як яскравий та наочний процес інтерсуб'єктивного конструювання смислів та безпосереднього переводу подій зовнішнього світу (звучання музики) у внутрішній час або *duree*. В якості прикладу А. Шюц наводить творчий спадок Вольфганга Моцарта. «Можна з повним на те правом стверджувати, – пише Шюц – що драматичніше мистецтво Моцарта є скоріше поданням базисних структур соціального світу, ніж наслідуванням природі. За допомогою виключно музичних засобів він не тільки висвітлює середини смисли, за допомогою яких кожен сценічний персонаж визначає ситуацію, а й дозволив нам, глядачам, бути спільником у цьому процесі». [Шюц, 2004, с. 611] Див.також: [Pedone, 1995].

лярного, котра завдяки своїй іманентній повсякденності трансцендентній функції робить політичне доступним, є поп-музика і в першу чергу поп-пісні» [Srubar, 2007, с.239]. Окрім поп-музики символічним репрезентаціям політичного слугують різноманітні ток-шоу, завдяки яким політики можуть просувати свої смисли напряму, використовуючи усю потужність засобів масової комунікації. Такі ток-шоу є притаманними здебільшого ліберальним, демократичним суспільствам. Разом із тим, популярне відіграє свою роль у відображенні символічних репрезентацій політичного не лише в капіталістичних суспільствах. Для підтвердження цієї тези Ілля Шрубар знову використовує приклад поп-музики. «Однак поп-музика – наголошує Шрубар - як носій політично заряджених опозиційних рухів не є виключно продуктом капіталістичної поп культури. У реальному соціалізмі поп-музика також використовувалася для символічних репрезентацій політичних протестів» [Srubar, 2007, с.239].

В якості прикладу він наводить діяльність рок-групи «Plastic People of Universe» в 60-ті роки XX сторіччя у Чехословаччині, яка в своїй творчості наголошувала на абсурдності пануючого соціалістичного ладу. Зі зрозумілих причин подібні групи могли виступати лише на приватних чи напівлегальних концертах. Тим не менш, це лише посилювало ті символічні репрезентації політичного, які вони несли у свої виступах.

У цьому контексті варто згадати також літературу, яка за своєю природою є інтертекстуальною, а відтак є відкритою для проникнення різних смислів, в тому числі і політичних.

Таким чином, символічні репрезентації політичного за допомогою популярного чи за допомогою поп культури є широким явищем у сучасному суспільстві, незважаючи на спосіб соціально-економічного господарювання у ньому. Звичайно, що останнє накладає дуже відчутні відмінності на способи та ефективність релевантних символічних репрезентацій. Разом із тим важливою є універсальність таких репрезентацій політичного у масовій культурі. Тут переходимо до того, заради чого і згадали концепцію Шрубара, до того що має безпосередній стосунок до нашого аналізу. Адже підхід німецького соціолога цікавий не лише тому, що є спробою застосування феноменологічного способу мислення для пояснення соціетальних процесів, а й тому, що демонст-

рує тісний зв'язок політичного домену та домену мистецтва. Більш широко, він демонструє тісний взаємозв'язок між двома надбудовними рівнями ієрархії доменів символічного універсуму: політичного та релігійного доменів з одного боку та доменів мистецтва, філософії та науки – з іншого. Наведена концепція І. Шрубара демонструє лише один з таких взаємозв'язків та від того не втрачає свій евристичний потенціал. Крім того, цей приклад показує, що процеси символічної дифузії розпочинаються саме на цих, найбільш «вразливих» до зовнішнього проникнення надбудовних рівнів ієрархії доменів символічного універсуму.

Філософський та науковий домени також розташовані на останньому, найвищому рівні умовної ієрархії доменів символічного універсуму. Разом із тим, діалектичні відносини між усіма царинами смислів демонструє той факт, що саме з рівня, до якого належить обидва ці домени починаються зміни та дифузія символічних універсумів. На цьому слід зупинитися більш детально.

Наукове середовище, як середовище відкрите для нових смислів – чи то привнесених, чи то створених – є тим порталом, через який вони (смисли) поступово входять до дискурсу⁶. Відтак, через саму природу наукової та філософської спільноти та її відкритість до нового знання, процес дифузії символічних універсумів починається у цих царинах. Коректніше навіть сказати, що цей процес є безперервним, оскільки модифікація смислів домінуючого універсуму відбувається постійно. Так само, як і альтернативних універсумів.

Важливо наголосити, що насамперед релевантною для цього розгляду виявляється царина суспільних наук, яка демонструє взаємозв'язок в першу чергу з ціннісним та політичним доменами. Природничі, технічні науки, натомість мало схильні до подібного впливу.

---

⁶ Це справедливо і для авторитарних чи тоталітарних суспільств, де хоча і є офіційна ідеологія та відповідна наукова доктрина, однак навіть там у вчених є доступ до закордонних чи «ворожих» наукових доктрин чи теорій. Так, навіть за домінування марксизму-ленінізму, радянські вчені отримували доступ до західних, буржуазних теорій та підходів у вигляді ознайомлення заради критики. Саме через вчених, за умов відсутності сучасних засобів масової комунікації, цінні смисли проникали спочатку в науковий дискурс, а потім поступово і в більш широке публічне коло.

Якщо ж мова йде про соціально-філософську концепцію або вчення, то вони так само можуть бути як привнесеним з іншого символічного універсуму, іншого суспільства, так і зародитися всередині суспільства, як відповідь, виклик домінуючому універсуму. Цілком природно, що з самого початку ця смислова конструкція входить до поля рефлексії вузького кола інтелектуалів. Серед них вона знаходить своїх прихильників та противників та зазнає первинних модифікацій в ході дискусій⁷.

З часом це вчення або концепція розповсюджується серед більшого кола «експертів»: тобто від генераторів смислів – інтелектуалів – вона переходить до розповсюджувачів смислів – інтелігенції.

Відтак, вона набуває все більшої диференціації: створюються цілі смислові та символічні комплекси, що стають доступними все більшій кількості соціальних акторів. Цей процес є тривалим, зазнає впливу безлічі факторів, тому аподиктично розтягується на десятиліття і навіть довше. Головне, до чого він призводить, це початок дифузії символічних універсумів, що безпосередньо виражається у входженні в дискурсивне поле смислів та символів альтернативного символічного універсуму.

Таким чином, зародження базових конструктів символічних універсумів або ж їхнє входження до публічного поля домінуючого універсуму починається з надбудовного рівня ієрархії доменів, і більш точно – філософського та наукового доменів, адже саме до них відносяться найбільш загальні світоглядні матриці, які своєю чергою вбирають у себе певну систему цінностей, політичні та економічні моделі, тощо. Зароджені у вузьких групах «інтелектуалів», за відповідних соціально-історичних умов вони отримують поступове розповсюдження та одночасне розширення власних смислових комплексів. Ці процеси можуть розтягнутися на десятиліття, а інколи і на століття через величезну кількість змінних, які впливають на них. Величезну роль у цьому також відіграє те,

---

⁷Це ж саме справедливе і у випадку «еретичного» відхилення від домінуючої релігійної доктрини або повністю нової релігійної системи в теократичному суспільстві, які своєю чергою демонструють високу ступінь інтеграції символічного універсуму та згаданої трохи вище «світобудови».

якими способами домінуючий універсум підтримує свою культурну гегемонію та протидіє цим соціально-філософським і науковим системам, які пропонують альтернативні базові смисли щодо устрою суспільства і статусних взаємодій.

Література

1. Данилевский, 1991] Н. Россия и Европа. — М.: «Книга», 1991. — 576 с.

2. Лотман Ю. Культура и взрыв. — М.: «Гнозис»; Издательская группа «Прогресс», 1992, —272 с.;

3. Лотман Ю. Семиосфера. — С.-Пб: “Искусство-СПБ”, 2000. — 704 с.

4. Тайлор Э. Б. Первобытная культура. — М.: Политиздат, 1989.— 573 с.

Тойнби А. Дж. Постигание истории: Сборник / Пер. с англ. Е. Д. Жаркова. — М.: Рольф, 2001. —640 с.

5. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию / Перев.с итал. В.Резник, А.Погоняйло. — СПб.: Symposium, 2004, — 544 с.

6. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций.— М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. — 603с.

7. Шпенглер О. Закат Европы. Образ и действительность. - Новосибирск: «Наука», 1993. — 592 с.

8. Шульга О. Попередні зауваження щодо реінтерпретації поняття “символічний універсум” // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2013. — № 4. — С. 122—134.

9. Шульга О. Евристичний потенціал поняття “символічний універсум” // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2014. — № 2. — С. 143—156. Шульга О.Структура і боротьба символічних універсумів // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2014. — № 3. — С. 116—130.

10. Шюц А. Моцарт и философы // Избранное: Мир, светящийся смыслом. — М.: Российская политическая энциклопедия, 2004.— С. 595—615.

11. Pedone N. Intersubjectivity, time and social relationship in Alfred Schutz’s philosophy of music //Axiomathes, Vol. 6, Issue 2, 1995, pp 197—210.

12. Srubar I. Das Politische und das Populdrre. – die Herstellung alltagsimmanenter Transzendenz durch die Massenkultur // Lebenswelt und Politik. Perspektiven der Phdnomenologie nach Husserl. Hrgg. Giovanni Leghissa, Michael Staudigl. Wьrzburg: Verlag Kцnigshausen & Neumann, 2007, S. 229—243.

Пам'ятка авторові

СОЦІАЛЬНІ ВИМІРИ СУСПІЛЬСТВА

Загальний об'єм статті – до 0,5 друк. арк. (до 10 сторінок тексту, 14 кегль, через півтора інтервала).

На першій сторінці в лівому куті необхідно вказати **УДК**, а в правому – один *ініціал і прізвище автора, вчений ступінь* (жирним курсивом), нижче – **НАЗВУ СТАТТІ** – великими літерами.

Після назви навести абстракти українською, російською та англійською мовами (2–3 речення), а також ключові слова або словосполучення (до 5 слів) трьома мовами.

Ключові слова:

Ключевые слова:

Keywords:

Далі – текст статті українською або російською, на вибір автора. Літературу наприкінці статті необхідно оформляти за новими правилами (див. на сайті Інституту або у бюлетені ВАК України), зазначати посилання тільки на реально використані і цитовані джерела.

Рисунки і графіки повинні бути подані в Excel для можливості виправлень та уточнень при редагуванні тексту.

На окремій сторінці – відомості про автора і контактні телефони, e-mail.

Аспіранти повинні завізувати текст (підпис наукового керівника на останній сторінці роздрукованого тексту).

Роздруковану й електронну версії статті подавати Н. І. Соболевій і/або І. О. Мартинюку, Інститут соціології НАН України, Київ, вул. Шовковична, 12, к.312.

Прийом матеріалів у наступний збірник здійснюється до 1 січня 2016 року.

Памятка автору

СОЦІАЛЬНІ ВИМІРИ СУСПІЛЬСТВА

Общий объем статьи – до 0,5 п.л. (до 10 страниц текста, 14 кегль, через полтора интервала).

На первой странице в левом верхнем углу необходимо указать **УДК**, а в правом – один *инициал и фамилию автора, научную степень* (жирным курсивом), ниже – **НАЗВАНИЕ СТАТЬИ** – большими буквами.

После названия привести абстракты на украинском, русском и английском языках (2–3 предложения), а также ключевые слова или словосочетания (до 5 слов) на трех языках.

Ключові слова:

Ключевые слова:

Keywords:

Далее – текст статьи на украинском или русском языках, по выбору автора. Литературу в конце статьи необходимо оформлять по новым правилам (см. на сайте Института или в бюллетене ВАК Украины), указывать ссылки только на реально использованные и цитируемые источники.

Рисунки и графики подаются в Excel для возможности исправлений и уточнений при редактировании текста.

На отдельной странице – сведения об авторе и контактные телефоны, e-mail.

Аспиранты должны завизировать текст (подпись научного руководителя на последней странице распечатки текста).

Распечатанную и электронную версии статьи подавать Н. И. Соболевой и/или И. О. Мартынюку, Институт социологии НАН Украины, Киев, ул. Шелковичная, 12, к. 312.

Прием материалов в следующий сборник осуществляется до 1 января 2016 года.